

Сергій Павленко

ВІЙСЬКО КАРЛА XII НА ПІВНОЧІ УКРАЇНИ



Сергій Павленко

ВІЙСЬКО КАРЛА XII НА ПІВНОЧІ УКРАЇНИ



Київ
Видавничий дім
«Кієво-Могилянська
академія»
2017

УДК 94:355.48](477-17)“1708/1709“

П12

У книзі розповідається про маловідомі сторінки історії походу війська Карла XII у 1708–1709 рр. на терени України, його бої з армією Петра I, союз шведського короля із мазепинцями. Уперше на основі великої джерельної бази детально оповідається про місця розквартирування каролінців, їхні проблеми під час зимівлі в Гетьманщині, висвітлено події, які передували поразці шведів у Полтавській битві. Видання інформує також про топонімічні наслідки проходження скандинавів Чернігово-Сіверщиною та їх перебування у полоні на цих землях.

Відповідальний редактор:

Сергій Іванович Силко

Рецензенти:

Дятлов В. О., доктор історичних наук, професор Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка

Половець В. М., доктор історичних наук, професор Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка

© Павленко С. О., 2017

© Остапов О. Я.,

художнє оформлення, 2017

© Видавничий дім

«Києво-Могилянська академія», 2017

ISBN 978-966-518-724-0

Зміст

Вступ.....	5

Частина I. Поворот

1. Зміна руху.....	18
2. Імовірні союзники.....	25
3. На Сіверщині.....	32
4. Випалення сіл.....	44
5. Встановлення контакту.....	50
6. Вигадані повстання.....	61
7. Позиція Стародубського полку.....	65
8. Стан шведського війська.....	75
9. Труднощі просування.....	79
10.«Народна» війна.....	83

Частина II. Початок союзу

1. Блокування Новгород-Сіверського.....	92
2. Мазепа вирушає з Батурина.....	100
3. Укладення договору в Гірках.....	113
4. Форсування Десни.....	133
5. Загибель гетьманської столиці.....	144

Частина III. Опора на страх та прокляття

1. «Вірнопіддані» звернення.....	166
2. Нелегітимні вибори у Глухові.....	174
3. Анафемування мазепинців.....	189
4. Ультиматум запорожців.....	195

Частина IV. На зимових квартирах

1. Розквартирування війська.....	204
2. Продовольче забезпечення.....	216
3. Харчовий порціон росіян.....	226
4. Блокада поштового сполучення.....	233
5. Взяття старшин «под караул».....	240

Частина V. Війна без правил

1. Спроба посварити І. Мазепу з Карлом XII	250
2. Плани союзників	271
3. Пропаганда та мобілізація	279
4. Ініціатива Петра І про мир	292
5. Замахи на І. Мазепу та його охорона	298
6. Лист із Ромнів до С. Лещинського	302
7. Українська церква і шведи	318
8. Царські заручники	324
9. Шпиги	328

Частина VI. Перемоги та поразки

1. Взяття Смілого	338
2. Випалення Ольшаної, Тернів	341
3. Оборона Гадяча	348
4. Штурм Веприка	353
5. Контратаки	365
6. Наступ на Городнє	373
7. Втрата Рашівки та Лохвиці	378
8. Полонення жінок і дітей	383
9. Повернення на Полтавщину	390
10. Зменшення каролінської армії	392
11. Союзники каролінців	412
12. Українські козаки на боці Петра І	421

Частина VII. Після війни

1. Утворення Київської губернії як акт окупації	430
2. Полонені на Сіверщині	438
3. Шведські могили та криниці	446

Висновки	453

Список умовних скорочень	460

Іменний покажчик	464

Географічний покажчик	498

Вступ

Перебіг головних військових операцій 1708–1709 рр. досить глибоко з різних позицій висвітлено в історичних дослідженнях. Незважаючи на тенденційність багатьох праць, заангажованість деяких дослідників, маємо велику літературу¹, яка оповідає про шлях до поразки шведської армії у червні 1709 року. Автори найбільш значних праць із цієї теми — М. Костомаров², М. Юнаков³, В. Ляскоронський⁴, В. Шutoй⁵,

¹ Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб.: Типография Главного штаба, 1820. — Ч. I. — Т. 2–3; Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. — СПб.: Типография военно-учебных заведений, 1851; Леер Т. Обзор войн России от Петра Великого до наших дней. — СПб.: Издал В. Березовский, 1893. — Ч. I; Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. — Полтава: Типография И. А. Дохмана, 1909; Тельпуховский Б. С. Северная война. — М.: Военное изд-во Министерства Вооруженных сил СССР, 1946; Маркевич А. Разгром Карла XII. — К.: Издательство КГУ, 1946; Осипов К. Разгром шведских интервентов войсками Петра I. — М.: Воениздат, 1951; Козаченко А. Полтавська битва. — К.: Державне видавництво політичної літератури, 1949; Сапухін П. Події російсько-шведської війни 1708–1709 років на території Сумщини. — Суми, 1958; Богданович П. Полтавская виктория. — Буэнос-Айрес: Наша страна, 1959; Павленко Н. И. 27 июня 1709: Полтавская битва. — М.: Молодая гвардия, 1989; Злаин А. И. Полтавская битва. — М.: Воениздат, 1988; Панащенко В. В. Киев накануне и в годы вторжения шведской армии на Украину (1706–1709 гг.) // Тезисы докладов и сообщений научной конференции, посвященной 275-летию Полтавской битвы (26–27 июня 1984 г.). — Полтава, 1984. — С. 30; Панащенко В. Шлях армії Карла XII на Україну (1709 р.) // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 107–111; Молтусов В. А. Полтавская битва. Новые факты и интерпретации: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2002; Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва. — К.: Темпора, 2009. — Ч. I–II; Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. — К.: Наш час, 2008; Капитанов Ю. Виват Россия! К 300-летию Полтавской битвы. — М.: Белый город, 2009; Андреев И. Л. На пути к Полтаве. — М.: Вече, 2009; Ланин В. В. Полтава — российская слава: Россия в Северной войне 1700–1721 гг. — СПб.: Нестор-История, 2009; Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна. — Харківський приватний музей міської садиби, 2014; Карлсон О. Карл XII. — Тролеборг: Шведський інститут, 2002; Karlson E. Konung Karl XII:s egenhangiga brev. — Stockholm, 1894; Carlson E. Sveriges historia under Pfalziska huset. 8 delen. Sveriges historia under Karl den tolfte. 3 delen. — Stockholm, 1910; Poland C. Minnen fran fangenskapen i Ryssland och Karl XII's krig. — Stockholm, 1914; Rappe A. Carl XII:s falttagsplaner mot Russland 1708–1709. — Stockholm, 1892; Villius H. Fore Poltava. — VSLA, 1951; Westerberg L. En karolin pa Kungsgården // Falttagaren. Östersund. — 1968. — N°39; Wernstedt F. Bidrag till kannedomen om den svenska huvudarmens styrka under falttaget mot Russland 1707–1709 // KFA. — 1931; Aberg A. Karolinerna och Österlandet. — Stockholm, 1967; Konstam A. Poltava 1709. — London, 1995; Livesev A. Great commanders ad the Battails. — London, 1977; Munthe A. Karl XII och den ryska sjömakten. — Stockholm, 1924–1927. — Bd. 1–3; Petri G. Slaget vid Poltava // KFA. — 1958.

² Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16.

³ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра // ТИРВИО. — СПб.: Типографии т-ва «Свет», Скачков, 1909. — Т. II, Т. IV.

⁴ Ляскоронский В. Поход Карла XII в 1708–9 гг. в пределы России. — Б.м., 1910.

⁵ Шutoй В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700–1709). — М.: Изд-во социально-экономической лит-ры, 1958; Шutoй В. Северная

Є. Тарле ⁶, В. Возгрин ⁷, П. Кротов ⁸, В. Артамонов ⁹, О. Беспалов ¹⁰, В. Куликова ¹¹, С. Іванюк ¹², Б. Крупницький ¹³, С. Томашівський ¹⁴, Р. Млиновецький (Р. Бжеський) ¹⁵, О. Оглоблін ¹⁶, Т. Мацьків ¹⁷, К. Норденсван ¹⁸, А. Стілле ¹⁹, П. Енглунд ²⁰. Не-великі книги-огляди про війну 1708–1709 рр. на теренах Геть-

война (1700–1721 гг.). — М., 1970.

⁶ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М.: Изд-во социально-экономической лит-ры, 1958.

⁷ Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. — Л.: Наука, 1986.

⁸ Кротов П. А. Битва при Полтаве. К 300-летней годовщине. — СПб.: Историческая иллюстрация, 2009.

⁹ Артамонов В. А. Пётр I и регулярная армия // Военно-исторический журнал. — 1992. — № 9. — С. 2–9; Артамонов В. А. Заря Полтавской победы. — Мог., 2008; Артамонов В. А. Мать Полтавской победы. Битва при Лесной. — СПб.: Русская симфония, 2008; Артамонов В. А. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесном. 1708. — М.: Цейхгауз, 2009; Артамонов В. А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. — М.: Бимпо, 2009; Артамонов В. А. Мазепа и Карл XII // Родина. — 2008. — № 11.

¹⁰ Беспалов А. В. Северная война. Карл XII и шведская армия. Путь от Копенгагена до Переволочной. 1700–1709. — М.: ТОО «Рейтар», 1998; Беспалов А. В. Сподвижники Карла XII. — М., 2003; Беспалов А. В. Битвы и осады Великой Северной войны (1700–1721 гг.). — М.: АГПС МЧС РФ, 2010; Беспалов А. В. Слава и забвение. Генералы Карла XII на полях сражений Великой Северной войны (1700–1721 гг.). — М.: АГПС МЧС РФ, 2010.

¹¹ Куликова В. Ф. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века и украинский поход Карла XII (1708–1709 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. — СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2009. — 221 с.

¹² Іванюк С. Малая війна в стратегії та тактиці руської армії на першому етапі Северної війни (осень 1700 — літо 1709 г.): Дисс. ... канд. ист. наук. На правах рукописи. — Волгоград: Волгоградский гос. ун-т, 2014. — 395 с.

¹³ Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа: Збірник. — Варшава, 1939. — Т. 2; Крупницький Б. Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр. // Мазепа: Збірник. — Варшава, 1939. — Т. 2; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К.: Україна, 2003; Крупницький Б. Шведсько-українські союзні договори 1708–1709 рр. як історичне джерело // Збірник «Мазепа: реконструкція видатного проекту 1939–1949 років / Упоряд. О. Ковалевська. — К.: Темпора, 2011.

¹⁴ Томашівський С. Причинки до історії Мазепинщини // Записки НТШ. — Львів, 1908. — Т. 81. — Miscellanea. — С. 151–154; Із записок каролінців про 1708/9 р. Подав Стефан Томашівський // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. VI; Томашівський С. З донесень австрійського посла Плєсера в Москві 1708–1709 // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. 92. — Miscellanea. — С. 242–244.

¹⁵ Від Батурина до Полтави // Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі «історій» (на правах рукопису). — Б. м., 1959. — С. 68–75.

¹⁶ Українсько-московська війна 1708–1709 року // Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 275–325.

¹⁷ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен, 1988.

¹⁸ Nordensvan C. O. Svenska armén åren 1700–1709 // KFA. — 1916.

¹⁹ Stille A. Karl XII:s falttagsplaner 1707–1709. — Stockholm, 1908; Стілле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — СПб.: Типография М. А. Александрова, 1912; Стілле А. Операционные планы Карла XII в 1707–1709 гг. — СПб.: Типография М. А. Александрова, 1912.

²⁰ Енглунд П. Полтава: Рассказ о гибели одной армии. — М.: Новое книжное обозрение, 1995; Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. — Харків: Фоліо; Шведський інститут (Стокгольм), 2009.

манщини написали українські дослідники Л. Олійників²¹, Д. Донцов²², К. Біда²³. Завдяки тому, що останні враховували шведські мемуари, працю М. Юнакова, їхні праці містять цінні спостереження й актуальні досі узагальнення.

Разом з тим важливий період появи, дій каролінців на північних теренах України висвітлений недостатньо, фрагментарно. Перед Полтавською катастрофою військо Карла XII 8 місяців після битви під Лісною вирішувало низку проблем, зокрема питання забезпечення армії, розквартирування, поповнення резервів, налагоджувало співпрацю з мазепинцями та населенням України. Важливо зазначити, що згадана тематика хоч і розглядалася частково окремими дослідниками, але здебільшого тенденційно, однобоко, за оцінками лише переможної (Росія) або переможеної (Швеція) сторони. Тим часом важливу роль у подіях 1708–1709 років відіграли й українці. Радянсько-імперська схема «Мазепа зрадив, його ніхто не підтримав» насправді не відповідає сучасним історичним дослідженням, потребує серйозного перегляду й уточнення. Зберігся також великий масив документів, не взятий раніше до уваги, оскільки діяли певні штампи, узагальнення, прийняті з огляду на ті чи інші традиції. Так, відомий мазепознавець О. Оглоблин слідом за російськими істориками писав, що «невдала експедиція на Слобідську Україну спричинилася до вибуху партизанської війни проти шведів»²⁴, «населення Сіверщини... почало вживати партизанських метод боротьби»²⁵. Автор при цьому згадує про опір мешканців Веприка, Смілого, хоча насправді у тих містечках були зосереджені великі російські підрозділи. Поблизу зимових квартир шведів «партизанили» за вказівками російського командування кінні роз'їзди калмиків, донських і слобідських козаків. Траплялися окремі випадки вбивств селянами шведів з метою заволодіння їхнім майном, але називати це явище вибухом партизанської війни — явне перебільшення.

²¹ Олійників Л. Операції Карла XII на терені України (1708–9 рр.). — Каліш; К.: Видання Військового факультету, 1924. — 47 с.

²² Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. — Лондон: Вид-во Союзу українців у Британії, 1955. — 32 с.; Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. — Львів, 1917; Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. — К., 1918.

²³ Біда К. Союз гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII. — Вінніпег, 1959. — 88 с.

²⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 299.

²⁵ Там само. — С. 300.

Мазепознавець Б. Кентржинський, пишучи про перебування каролінців у Гетьманщині, критично оцінює доробок радянської історіографії про цей період, але водночас підпадає під вплив «аргументованих» підтасовок, фальсифікатів про так звану «народну війну». Він, зокрема, пише про «терор проти населення, що надходив слідами повстань» (?), «антишведський партизанський рух в Україні»²⁶. Сучасна російська дослідниця В. Куликова, проаналізувавши публікації європейської преси тієї доби, зазначила, що у них «повідомлення про напади українців на шведів відсутні»²⁷. «Антишведський рух, організований при підтримці російських військових», вона побачила лише на Слобідській Україні, а також на Полтавщині. При цьому історик зауважила: «У цілому слід зазначити, що партизанський рух мав стихійний характер. Населення боролось з тими, хто палив їхні помешкання та знищував майно (шведи, росіяни — не важливо), а російське командування захочувало українців до нападів на шведських солдатів і офіцерів і залякувало каральними заходами за найменшу допомогу противникові»²⁸. Доктор історичних наук А. Котлярчук, проаналізувавши «дії опору» 1708–1709 рр., зробив досить красномовний висновок, що «головними антишведськими партизанами були російські війська, українські козаки нового проросійського гетьмана Івана Скоропадського та білоруські кримінальники, які, до речі, охоче грабували й російських солдатів, котрі відстали від війська»²⁹.

Наклепницькі вигадки російських фальсифікаторів про «спротив шведам» у Лохвиці, Зінькові, Опішні³⁰ та інших місцях некритично продублював у своїх публіцистичних нотатках академік П. Толочко, на авторитет якого часто люблять посилались у Москві. Останній, наприклад, пише, що «обрання... (І. Скоропадського. — *Авт.*) підтримали миргородський полковник Д. Апостол, корсунський — А. Кандиба, компанійський — Г. Галаган, генеральний хорунжий І. Сули-

²⁶ Кентржинський Б. Мазепа / Пер. зі шведської О. Короля. — К.: Темпора, 2013. — С. 299–300.

²⁷ Куликова В. Ф. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века и украинский поход Карла XII (1708–1709 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. — СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2009. — С. 120.

²⁸ Там само. — С. 176–177.

²⁹ Катлярчук А. Шведы в истории и культуры Беларуси. — Минск: Энцыклапедыкс, 2002. — С. 126.

³⁰ Толочко П. Слава шведским освободителям! // Родина. — 2009. — № 7. — С. 43.

ма»³¹. Як вони могли це зробити, якщо під час виборів у Глухові 6 листопада 1708 року ці старшини перебували у таборі І. Мазепи?

Київський історик М. Тараненко також, ігноруючи джерела, зазначає, що «бунтівного гетьмана» у вирішальний момент залишила козацька старшина, зокрема й полковник «Дмитро Зеленський, генеральний суддя Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович та багато інших»³², хоча насправді ті здалися після Полтавського бою (опубліковано їх допит). Цей же автор, пишучи про оборону Веприка, наголошує на активній позиції міщан, які, мовляв, разом із гарнізоном категорично відхилили пропозицію Карла XII про здачу населеного пункту³³. Насправді ж у місцевих жителів ніхто не запитував про їхнє бажання — усі питання вирішував російський комендант. Так само притягнутою за вуха є й така теза: «Так, на початку листопада населення Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгород-Сіверська та ряд сотень Прилуцького, Миргородського й Лубенського полків звернулися до Петра І з чолобитною, залякуючи про бажання боротися проти чужинців»³⁴. М. Тараненко навіть не припускає, що зазначені чолобитні з'явилися після прибуття у ці полкові містечка російських підрозділів і є результатом страху, залякування після Батуриного погрому. Та й у цих зверненнях ідеться про вірнопідданість, а не про готовність іти боротися за царя.

Зважаючи на зазначене, ми по-новому зробили огляд не лише праць, а й наявних джерел щодо перебування війська Карла XII на півночі України. Це розширює картину військового протистояння у ті дні та місяці на теренах регіону, дає уявлення про справжні наміри прибульців та їх прихильників. Зрештою, детальне вивчення цього проміжку часу допомагає глибше зрозуміти мотиви дій гетьмана та його наближених, місце України у реаліях Північної війни.

В основу реконструкції подій на Чернігово-Сіверщині покладено також свідчення учасників походу. Автор висловлює подяку перекладачам Володимиру Дятлову (німецька мова),

³¹ Там само. — С. 44.

³² Тараненко М. До причин невдачі союзу гетьмана Івана Мазепи зі шведським королем Карлом XII // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К.: Темпора, 2008. — С. 293.

³³ Там само. — С. 295.

³⁴ Там само. — С. 294–295.

Ользі Циганок (латинська), Володимиру Павленку (шведська), Яніні Пінчук, Гокану Генрікссону (старошведська), Олександр Дубині, Костянтину Рахну, Ірині Колгановій, Олександр Герасимчуку (англійська), Євгену Луняку, Тетяні Пасовій (французька) та іншим за допомогу, зокрема можливість ознайомитися зі змістом численних мемуарів, спогадів, які істотно доповнили, уточнили хід діяльності шведсько-українського війська під час реалізації поставлених завдань. Уважне вивчення мемуарної, епістолярної спадщини Г. Адлерфельда, Й. Барділі, Т. Бельке, Р. Бьорке, Ф. Вейє, О. Гермеліна, Н. Гілленстіерна, А. Гілленкрока (Юлленкроока), Д. Джеффрейса, Д. Зільтмана, Д. Крмана, Й. Кайзерлінга, А. Левенгаупта, Й. Нордберга, М. Норсбергна, Р. Петре, А. Пілстрома, К. Піпера, С. Понятовського, П. Шенстрема, Й. Цедергельма та інших сприяло розумінню процесу співпраці українців та шведів, їхніх головних цілей. При цьому ми критично опрацьовували вищезазначені джерела, оскільки у спогадах, мемуарах їхні автори іноді користувалися неперевіреними даними, переказами. Так, С. Понятовський писав про взяття шведами Охтирки³⁵, натомість Ф. Вейє у своїх нотатках зазначав, що «9 (10) лютого ми спалили передмістя Охтирки»³⁶. Насправді каролінці, за російськими джерелами, не наважилися брати цю фортецю, бо там було багато війська. Крім того, російський гарнізон випалив передмістя³⁷, аби противнику ніде було розміститися в холоднечу. Отже, автори двох мемуарів не були учасниками походу до Охтирки, а послуговувалися досить сумнівними повідомленнями.

Найбільшу цінність становлять спостереження учасників походу, записані ними під враженням того, що вони бачили, а не чули. Велике значення мають у зв'язку з цим оприлюднені нещодавно офіційні повідомлення зі шведської («Щоденник³⁸

³⁵ Записки мазовецького воєводи С. Понятовського про події його життя // ДГІМД. — С. 634.

³⁶ Цитуємо за: Артамонов В. А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. — М.: Бимпо, 2009. — Гл. 5.

³⁷ К. Ренне — Петру I (8 февраля 1709 г.) // ПИБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 674.

³⁸ *Diarium aus der Schwedisch. Armee in Severien, 1708.* — Uppsala universitetsbibliotek. — Handskriftsenheten, 55. — *Palmiskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar.* — Pärn 55. — Dokument 34. — S. 221, i tysk. — Uppsala, Sverige.

[повідомлень] з королівської шведської армії»*)³⁹ та російської штаб-квартир⁴⁰.

Досліджуючи події 1708–1709 рр., ми не залишили також поза увагою добірки листів-джерел, універсалів, маніфестів головних рушій військових дій — І. Мазепи, І. Скоропадського, Карла XII, Петра I, О. Меншикова, Г. Головкина, Б. Шереметева та інших діячів тієї доби.

Під час опрацювання російських документів ми виявили низку фальсифікатів (так звані листи Г. Головкина до І. Мазепи про повернення гетьмана до царя), тенденційних підробок (зрадницький договір І. Мазепи та С. Лещинського), фантастичних перебільшень втрат шведів («Щоденник військових дій Полтавської битви»). Останнім джерелом, на яке активно посиляються як російські, так і українські історики, насправді слід користуватися обережно. Аби аргументувати стійкість полтавського гарнізону, його героїзм, автор нотаток поєднує реальність із вигадкою про кількаразові штурми фортеці, часті вилазки оборонців. Натомість у спогадах А. Гілленкрока, який за завданням короля готував план узяття Полтави, йдеться лише про проблеми підготовки до приступу, який так і не наважилися здійснити. Підтверджують це у своїх спогадах й інші учасники облоги **, зокрема Р. Петре. Майор, секретар королівської польової канцелярії Петер Шенстрем у своїй реляції зазначав, що король «спокійно продовжував облогу Полтави, котру вимушений був вести повільно, щоб щадити війська»⁴¹. «Що-

* Публікатор «Щоденника [повідомлень] з королівської шведської армії» Олександр Дубина пише, що «найімовірнішою виглядає версія, що знайдені нами нотатки написані кимось із вояків вербованих німецьких драгунських полків, що брали участь у поході Карла XII». Як на нашу думку, опубліковане джерело — продукт штаб-квартири короля, розрахований на інформування європейських партнерів, урядів про дії армії у війні з військом Петра I. На це вказують і заголовки за окремими дні: «Королівська шведська головна штаб-квартира ... 10/20 жовтня»; «Королівська шведська головна штаб-квартира ... біля Батурина 10/20 листопада». Такий документ, очевидно, готували кількома мовами.

³⁹ Щоденник БД. — С. 160–165.

⁴⁰ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) [Історичний і політичний Меркурій, січень 1709 р.] / Пер. з нім. Володимира Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 52.

** «Хоча фортифікації цього міста не були значними, — писав один із свідків цієї війни, — король, однак, не мав достатньо артилерії та боєприпасів, щоб здійснювати повноцінну його облогу. Він сподівався заволодіти ним мало-помалу, змусивши його здатися через голод» (Відображення обставин українського походу Карла XII в 1708–1709 рр. у «Мемуарах про Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького, полковника драгунського полку на шведській службі» (1740) // *Луїняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія.* — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. — С. 314).

⁴¹ A Relation of the battle of Pultowa. — P. 219.

денник військових дій Полтавської битви», на думку його публікаторів О. Баїова та М. Юнакова ⁴², ймовірно або написав, або мав у своєму розпорядженні Петро Крекшин (Крьокшин), який був учасником Північної війни і володів великою колекцією історичних документів, рукописів. Цього історика та колекціонера В. Татіщев, М. Устрялов звинувачували у вигадуванні, фантазуванні *. Сучасний російський історик П. Кротов називає П. Крекшина письменником, який, «прославляючи Петра Великого з допомогою методів художньо-літературних.., ще більше перебільшував у своєму творі чисельність шведських втрат» ⁴³. Як на нашу думку, такі факти справді мали місце, але правдоподібно не тільки тому, що дослідник хотів краще й у виграшному світлі подати Петра I, росіян, а й тому, що користувався «накрученими» реляціями. Так, у його записках

⁴² ТИРВИО. — Т. III. — С. IV-VI.

* Щоправда, ці історики нещадно його критикують за фантастичну версію походження роду Петра I (мовляв, «род Романовых от Романа Смоленского сына Ростиславля пошел» [Татищев В. Н. История Российская. — М.: Московский университет, 1768. — Часть первая. — С. 554]) та ранній період життя царя. «Неуцтво у подіях, забобони, вигадки трапляються на кожній сторінці: він складав передбачення, видумував промови, творив факти», — зазначав М. Устрялов (*Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — СПб.: Типография II-го отделения Его Имп. Вел. канцелярии, 1858. — Т. I. — С. XLIII*). При цьому останній історик, звинувачуючи «баснословця» у неправді, не раз зауважує про те, що той запозичував фактаж у «графа Матвеева» (Т. I. — С. 261, 288). Відомий дослідник життєпису Петра I у XVIII столітті І. Голиков писав про П. Крекшина: «Він був новгородський дворянин, служив у Петра Великого на власній його шляхці квартирмейстером, був при Його Величності в різних походах, потім підвищений у посаді до комісара чину капітанського. Смерть монарха настільки його вразила, що він не зміг уже продовжувати служби і пішов у відставку у тому ж чині. Він присвятив себе збиранню російської старовини і літописів, а особливо записок, що стосувалися справ великого государя, що тим достовірніші мають бути, оскільки були йому наочні, і всі у свіжій ще пам'яті були... Цей працелюбний чоловік помер близько 1763 року, маючи майже 80 років» (*Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого. — М.: Университетская типография, 1795. — Т. 15. — С. 153*). П. Крекшин залишив після себе багато рукописних томів, у яких по роках, місяцях і днях фіксував діяння царя. При цьому він користувався матеріалами похідної канцелярії О. Меншикова, іншими записками сучасників Петра I. П. Кротов у своїй монографії про Полтавську битву датує його роки життя за сповідальними книгами: 1692(93) — 31 серпня 1764 р., хоча при цьому й наводить запис із метричної книги про 90-річчя покійника (с. 313). На наше переконання, П. Крекшин достеменно не знав про свій рік народження і за практикою тих часів визначав його «на око». У 1712 році він був уже комісаром. Отож навряд чи йому тоді сповнилося 19–20 років. Напевне, перед комісарством він все-таки років з 10 служив «в разных походах». Як на нашу думку, його нотатки «Рік із царювання 1709» хоч і містять текстуальні запозичення (компілятивна практика літописців тієї доби!), все ж містять чимало правдивого історичного матеріалу, який не слід огульно відкидати, піддавати сумніву. Дослідник П. Крекшин «согрішив» набагато менше, ніж, наприклад, М. Костомаров, В. Шутой у реконструкції подій 1708–1709 рр.

⁴³ П. Н. Крекшин и сотворение мифов о Полтавской битве // *Кротов П. А. Битва при Полтаве. К 300-летней годовщине. — СПб.: Историческая иллюстрация, 2009. — С. 331.*

«Рік із царювання 1709»⁴⁴ практично на кожній сторінці є посилення на матеріали похідної канцелярії О. Меншикова, листи, доповідні Я. Брюса, В. Долгорукого, а також «журнал полтавського коменданта Келінга». П. Кротов однозначно приписує «Щоденник військових дій Полтавської битви» П. Крекшину. При цьому доктор історичних наук ігнорує відому йому працю Г. Богуславського «Про «Щоденник полтавського коменданта Келіна»⁴⁵, де йдеться про те, що насправді опублікований у 1909 році «Щоденник військових дій Полтавської битви» «являє собою довільне з'єднання двох абсолютно самостійних і різнорідних документів: щоденника коменданта Полтавської фортеці О. С. Келена... і щоденника генерал-лейтенанта С. Ренцеля *»⁴⁶. Автор зазначеної розвідки наводить щодо цього переконливі аргументи. Отже, полтавський комендант Олексій Келін за тодішньою практикою складання реляцій завищив у кілька разів втрати противника, виставивши себе у позитивному світлі. Достатньо зазначити, що переможена сторона після Полтавського бою після різних «редакцій» (перша коротка написана 27 червня і віддрукована 2 липня 1709 року⁴⁷, дещо пізніша вміщена в «Книзі Марсовій»⁴⁸) мала кілька показників втрат шведів (8619⁴⁹, 9234⁵⁰), що дає підставу засумніватися, чи були ці втрати в такому обсязі взагалі. Зазначений вище П. Шенстрем після повернення з полону писав: «...Зауважу, як мало можна вірити звісткам, які поширюють наші противники і які нас обурюють, коли ми дивимося газети та бюлетені того часу, і перш за все щодо підрахунків втрат, які були здійснені

⁴⁴ Год из царствования Петра Великого. 1709. Из записок Крекшина // Библиотека для чтения. — СПб., 1849. — Т. 97.

⁴⁵ Богуславский Г. А. О «Дневнике полтавского коменданта Келина» // Вопросы архивоведения. — 1962. — № 4. — С. 80–83.

* Німець Самуїл де Ренцель (фон Ренцель, Рентель) служив офіцером у російській армії, командував у 1706 році полком. За успішний вихід з оточення Петро I надав йому звання генерал-майора. У 1708 році підвищений до звання генерал-лейтенанта. Очолював військові з'єднання, що підпорядковувалися безпосередньо О. Меншикову. Помер у липні 1710 року. Його нотатки про події червня–липня 1709 року опинилися в архіві О. Меншикова.

⁴⁶ Там само. — С. 82.

⁴⁷ Из лагеря от Полтавы в 27 день июня // Ведомости (Москва). — 1709. — 2 июля.

⁴⁸ Обстоятельная реляция о главной баталии, меж войск его царского величества российского и королевского величества швейцарского учинившейся неподалеку от Полтавы, сего июня в 27 день. 1709-го лета / Документы о Полтавском бое // Исторический журнал. — 1939. — № 7. — С. 122–123; Книга Марсова или воинских дел от войск царского величества российских. По взятии преславных фортификаций, и на разных местах храбрых баталии учиненных. Над воиски его королевского величества швейцарского. — 1713, 1766.

⁴⁹ Реляция о Полтавской битве (9 июля 1709 г.) // СВ. — С. 498.

⁵⁰ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 162, 304.

росіянами і які всі були просякнуті самохвальством. Якби те, що вони писали, відповідало дійсності, то до битви під Полтавою не дожив би жоден швед, хай на той час уся наша армія налічувала б сто тисяч осіб. Звідси ми маємо зробити висновок, що не можна вірити жодному слову з тих, які московити поширювали про нас упродовж усієї війни, а особливо щодо обставин битви під Полтавою»⁵¹. Один із перших дослідників діяльності Карла XII Лім'є також написав, що «не може бути правдою» кількість загиблих під Полтавою шведів⁵².

Зазначимо, що, намагаючись показати вірність українського народу царю, чимало істориків минулого і сучасності всупереч історичним фактам «доводили» і «доводять» існування антишведських загонів опору⁵³ в 1708–1709 рр., активний спротив населення «окупації» тощо.

У книзі висвітлюємо хід подій протягом вересня 1708 — лютого 1709 років, оскільки, на нашу думку, саме цей «вишпунений» у багатьох працях час важливий для пізнання боєздатності протиборчих сил, дає привід побачити очільників Гетьманщини не тільки як зрадників Петра I, а насамперед як діячів — захисників України. У ті місяці військо Карла XII зосереджувалося переважно на півночі України (території нинішніх Брянської, Чернігівської, Сумської областей, Гадяччина, Лохвиччина). Крім того, із серпня по грудень 1709 року сюди перемістили полонених каролінців. Тому наше дослідження зосередилося на вивченні дій військових обох супротивних угруповань у межах цієї території. Оборона Полтави, Полтавська битва висвітлені в історії досить широко, тому ці сюжети оминаємо. Але частково згадуємо зазначені події, оскільки вони дають багато додаткової інформації про військовий потенціал протиборчих сил, пояснюють дії головних фігурантів нашого дослідження, а також є причиною повернення шведів у серпні 1709 року як полонених у Ніжинський, Стародубський і Чернігівський полки.

У студії автор на основі джерельних матеріалів спростовує низку тенденційних міфів (зрадницький договір між гетьманом і польським королем Станіславом Лещинським, «намір»

⁵¹ A Relation of the battle of Pultowa. — P. 224–225.

⁵² Із праці Анрі-Філіппа де Лім'є «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) // Луняк С. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 239.

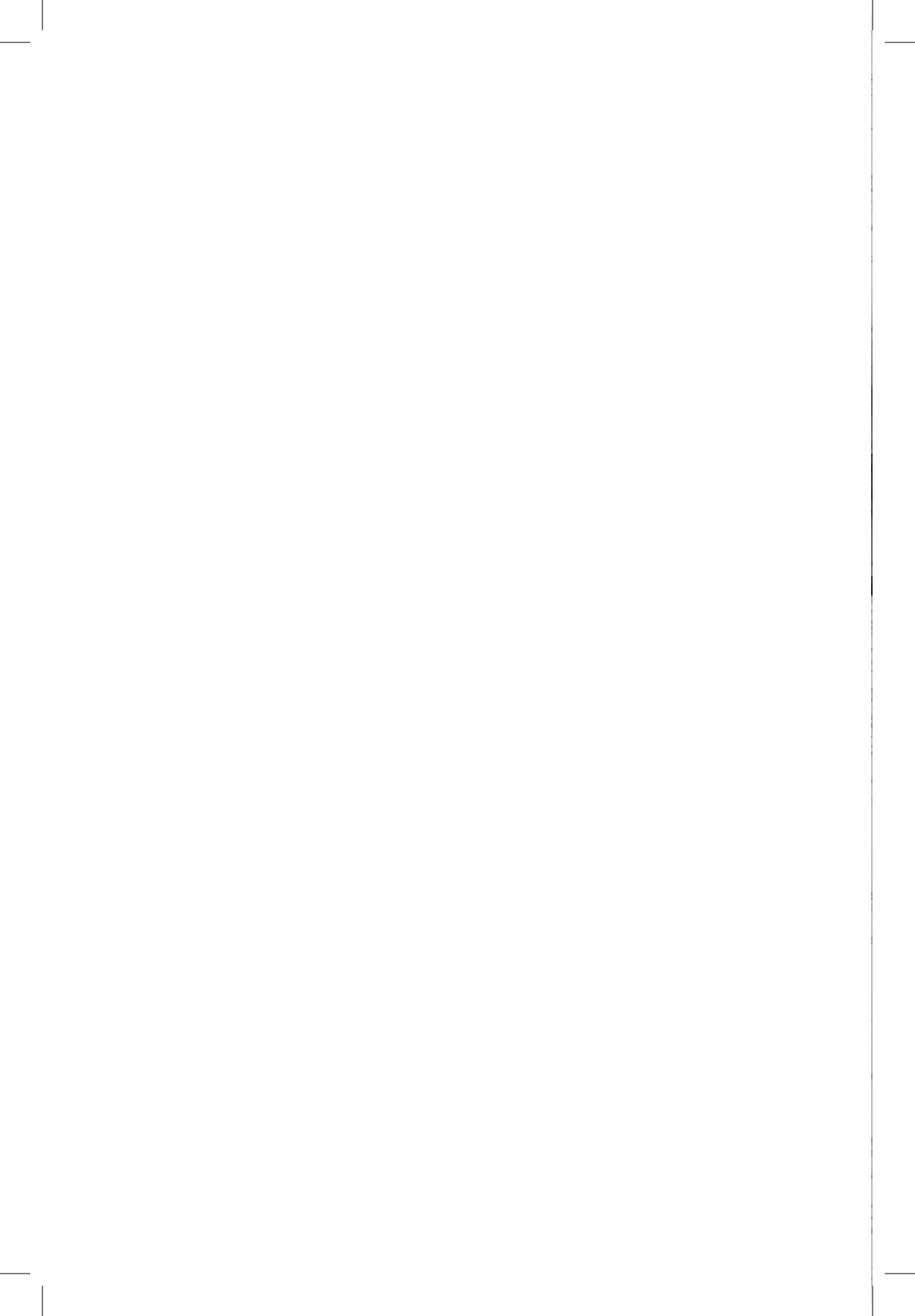
⁵³ Вершигора П. Военное творчество народных масс. — М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1961. — С. 297–298.

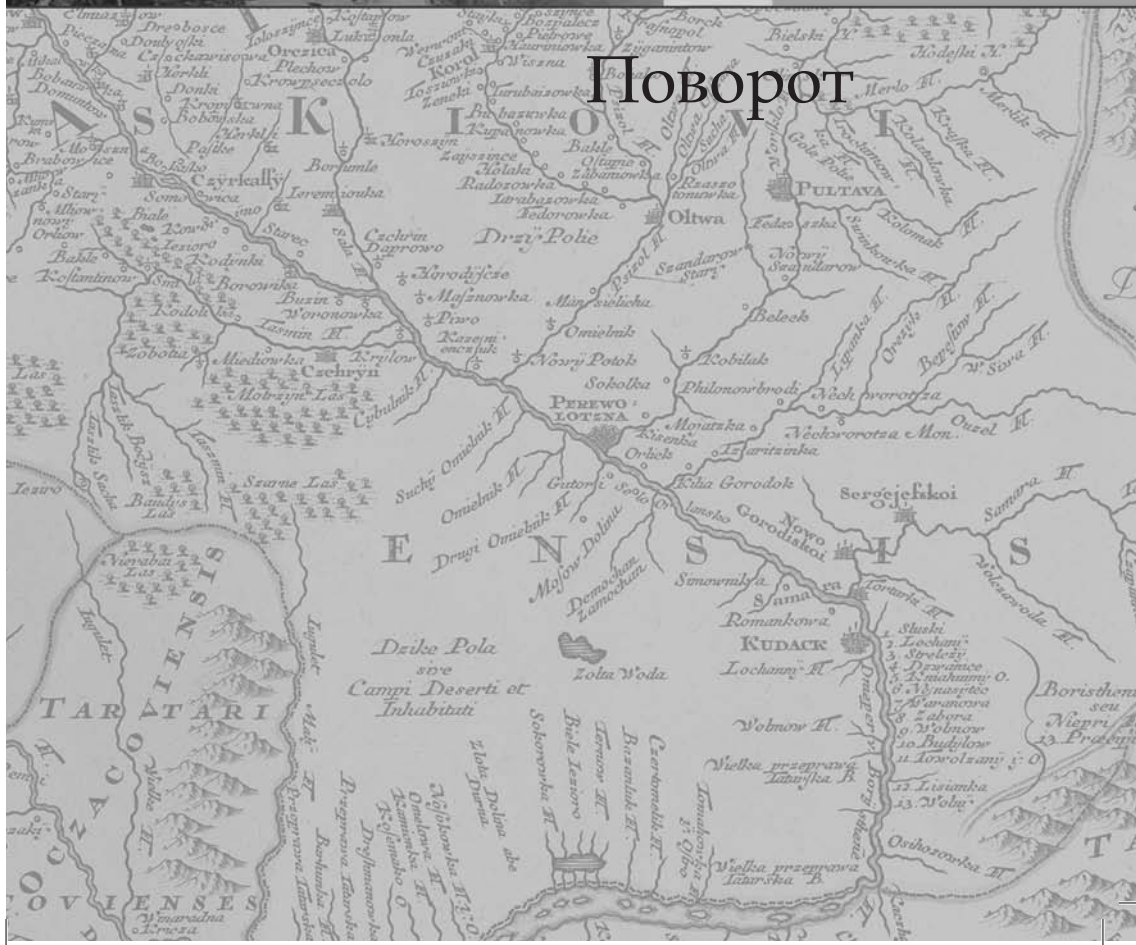
I. Мазепи передати Карла XII царю, відсутність у мазепинців військового потенціалу тощо). При цьому, висвітлюючи хід подій, ми вступаємо у дискусію з багатьма відомими істориками (Т. Таїровою-Яковлевою, В. Артамоновим та іншими), які з тих чи інших причин деякі епізоди Північної війни трактують по-іншому. Крім того, на основі проведених експедицій вперше оприлюднено матеріали про перебування полонених шведів на Чернігово-Сіверщині, локалізовано поховання загиблих і померлих каролінців, зафіксовано низку мікротопонімів, пов'язаних із походом Карла XII.

Досліджуючи перебування шведів в Україні, ми користувалися здебільшого друкованими джерелами. Однак в окремих випадках посилаємося на справи архівних зібрань Чернігова, Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Стокгольма, переглянуті особисто або з допомогою колег *.

Події датуємо за юліанським календарем. Відповідно до старого стилю літочислення у Московії коригуємо й свідчення каролінців — шведів (шведський календар на один день випереджав російський) та німців (мінус 11 діб).

* Дякую за копії документів, зроблені у шведських архівосховищах, — Володимирові Павленку, Гокану Генрікссону, у Російському державному архіві давніх актів — Кирилові Кочегарову, в архіві Інституту історії матеріальної культури в Санкт-Петербурзі — Олені Черненко.





1. Зміна руху

У кінці грудня 1707 — на початку січня 1708 року шведське військо вирушило в похід на Москву. Карл XII не афішував свої плани навіть у колі наближених. Проте є деякі свідчення, які вказують на те, що армія мала рухатися максимально по прямій, аби швидше подолати сотні кілометрів і розгромити росіян. Секретар шведського короля Цедергельм ще за рік до походу в бесіді з австрійським посланцем Францом Людвігом фон Цинцендорфом зазначав, що його володар «не розраховує на довгу війну з Московією, при якій і без того вже достатньо виснажені шведські землі зрештою опинилися б переможеними, оскільки цар може довший час програвати, ніж Швеція вигравати»⁵⁴. «Тому, — говорив він, — війна має бути відразу ж з особливою силою спрямована в серце Московії і таким чином скоро та вигідно приведена до закінчення»⁵⁵. При плануванні походу шведське командування робило ставку на визначення маршруту руху військ через території, здатні прогодувати вояків. З цієї причини низка вигідних напрямків відпадала, оскільки місця, де могла пройти велика армія, доти добряче постраждали від військової розрухи, там не було добрих доріг і належної кількості населення⁵⁶.

У грудні 1707 року Петро I добре знав про плани Карла XII від Августа II. Останній за 10 місяців до початку воєнних дій мав зі шведським королем конфіденційну розмову

⁵⁴ Шутей В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. — С. 209.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ П. Шенстром у своїй реляції досить детально зупинився на тому, чому деякі маршрути були визнані непридатними: «Настав час розпочинати великий наступ, було незрозуміло, якою дорогою потрібно переслідувати супротивника; а це було можливо здійснити двома з них. Перша вела до Полоцька, звідки можна було легко повернути в бік Новгороду й там з'єднатися з армією графа Левенгаупта та генерала Лібекера; проте після обговорення даного питання на військовій раді дійшли висновку, що в цій провінції неможливо прогодувати три шведські армії. До того ж цар не відмовився від свого принципу й продовжував палити та руйнувати місцевість, через яку ми мали пройти. У цій частині своїх володінь він міг це легко робити. Ми могли б спокійно вирушити в Лівонію, але це був бідний регіон, так само як Естонія та Інгрія, багатостраждальний край, нездатний прогодувати навіть невелику армію, а прилеглі райони також були ще менш спроможні забезпечити підтримкою як нашу піхоту, так і кінноту. Ще менш зручним був для нас похід на Москву через Тверське князівство по суцільних лісах, що вкривали цю місцевість, а також через Новгородське князівство, в якому було лише дві дороги, спотворені багнюкою й болотами, котрі легко могли бути перетворені ворогом у непрохідні; перша вела безпосередньо до Твері, а друга — до Тушиного» (A Relation of the battle of Pultowa. — P. 190–191).

про те, що каролінський зверх-ник «поход свой прямым путем к Москве продолжать будет (виделения наше. — *Авт.*) и сколь скоро он туда придет, то он тот-час всех бояр и протчих великих господ, которые в том государстве обретаются, вместо созовет и царство все в воеводства бояром и великим князьям разделит и обяжет их иноземное ружье и мундирунок отставить, и дабы свое войско на старое основание, как прежде было, учредили»⁵⁷. Про намір Карла XII іти прямо на Москву, аби скинути царя, повідомляв у своїх депешах уряду від 12 та 19 лютого 1708 року саксонський резидент у Берліні Вестфаль⁵⁸.



Шведська кавалерійська литавра. Початок XVIII ст. Музей Московського Кремля

У похід вирушило 35 650 * вояків⁵⁹ (за іншими даними — 33 000⁶⁰–34 000⁶¹, 35 тисяч⁶², 36 тисяч⁶³). До них мав приєднатися корпус Левенгаупта згідно з плановим розписом від 2 березня 1708 року у складі 16 тисяч осіб** (англійське джерело називає цифру в 15 000 душ⁶⁴, а насправді, за найпевні-

⁵⁷ Дополнение к пунктам Августа II Петру I о составе шведской армии и завоевательных планах Карла XII (5 декабря 1707 г.) // СВ. — С. 321.

⁵⁸ Крупицкий Б. Планы Мазепы в зв'язку з планами Карла XII перед українським походом шведів // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. I. — С. 100.

* Андрій Горленко, син прилуцького полковника Дмитра Горленка, 15 березня 1709 року свідчив у Посольській похідній канцелярії: «О войске швецком слышал он от офицеров, что было войска их тогда, когда они вышли из Саксонии, 35 000, оприч корпуса Левенгоуптова» (ПБДМ. — С. 329).

⁵⁹ Nordensvan С. О. Svenska armén åren 1709–1718 // KFA, 1919. — S. 236–237.

⁶⁰ Воззрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. — Л.: Наука, 1986. — С. 200.

⁶¹ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 11.

⁶² Бутурлин Д. П. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб.: Военная типография Генерального штаба, 1820. — Ч. I. — Т. 2. — С. 158.

⁶³ Ляскоронский В. Поход Карла XII в 1708–9 гг. в пределы России. — К.: Типо-литогRAFия Киевского окружного штаба, [1910]. — Отд. отт. из «Военно-исторического вестника», 1909–1910 гг. — С. 3.

** Як писав А. Левенгаупт у своєму щоденнику, згідно з генеральним прожект-ом від 2 березня «у всіх польових військах нараховувалося, включаючи рядових солдат, штабних працівників і обслуговуючий персонал, пасторів, інтендантів і т.п., 16 000 чоловік». Водночас через чотири місяці, на момент виходу корпусу в похід «вакантних місць було 540, непідготовлених солдатів 141, хворих 595». Крім того, «в Курляндії було залишено: ескадрон підполковника Бронсе — 426 чоловік, полк генерал-майора Клота — 1000 чоловік, полк генерал-майора Шютте — 731 чоловік, полк полковника Стакельберга — 800 чоловік».

⁶⁴ Defoe D. — Р. 203.

шими відомостями, у похід вирушило 10 914 солдатів ^{*65}, за щоденником Ф. Вейє — 11 459 осіб ^{*66}, за підрахунками Й. Барділі та Д. Крмана — 12 000 ⁶⁷, Р. Петре — 12 950 ⁶⁸). Крім того, шведську армію супроводжували тисячі возів зі слугами, ремісниками, найнеобхіднішим майном. Оскільки полки мали відійти за сотні кілометрів від надійних продовольчих баз і місць постачання, харчування військ покладалося на населення сіл та містечок, розташованих на шляху руху каролінців. Планувалося, що продукти для прожиття закуповуватимуться у місцевих жителів ⁶⁹. Однак цей спосіб забезпечення війська порушувався щораз, коли населення чинило опір прибульцям, було вороже до них налаштоване.

Водночас Петро I та його команда ще у 1707 році виробили свій, Жовківський, план ведення війни, що насувалася. Його головна стратегія полягала у поступовому відступі у глиб країни, відтягуванні вирішального бою і в такий спосіб знесиленні ворога під час тривалих переходів і постійних атак. У Жовкві «положено, чтоб в Польше не давать (генеральной битви. — *Авт.*): понеже, ежели б какое несчастие учинилось, то бы трудно иметь ритираду; и для того положено дать баталию при своих границах, когда того необходимая нужда требовать будет: а в Польше на переправах, и партиями, так же оголожением провианта и фуража, томить неприятеля» ⁷⁰. Цар наказував уже в березні «от границы на двести верст поперег, а в длину от Пскова чрез Смоленск до Черкасских городов, указы дать, дабы в начале весны хлеб ни у кого явно не стоял, ни в жит-

* Англійський представник при шведській армії Дж. ДжефFREЙС доповідав 7 жовтня 1708 року у своєму звіті, що «командувач Левенгаупт незабаром підсилить нашу армію 11 або 12 тисячами особового складу» (Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709 // Historiskit Magasin. — 1953. — Vol. XXV, No. 1. — P. 63). Тобто стільки вояків, а не 16 тисяч, які фігурують в історичній літературі та російських джерелах, насправді очікували в основній армії Карла XII.

⁶⁵ Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.). — Режим доступу: <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.

* Вейє при цьому зазначив, що «з цих регулярних військ потрібно вирахувати близько 1500 осіб, які управляли обозними возами, оскільки при відправленні з Курляндії не могли у поспіху знайти достатню кількість візників».

⁶⁶ Вейє Ф. — С. 216.

⁶⁷ Bardili J. — С. 413; Крман Д. — С. 28.

⁶⁸ Дневник Роберта Петре во время войны с 1702 г. до сражения при Полтаве. — Режим доступу: <http://www.slavgorod-museum.com/petre.htm>.

⁶⁹ Карлсон О. Карл XII. — Тролеборг: Шведський інститут, 2002. — С. 32.

⁷⁰ Журнал или поденная записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира. — СПб., 1770. — С. 144.

нищах, ни в гумнах, також и сена, но в лесах или в ямах, или иначе как, а лучше в ямах спрятан был, також для скота своего людям собрания, в лесах же и в болотах заранее, не в ближних местах от больших дорог каждый место себе уготовал; того для ежели неприятель, как выше написано, похочет, обшед войско, впасть внутрь, тогда сам не рад, будет своему начинанию»⁷¹. При цьому російська армія за безпосередніми наказами Петра I та його підлеглих генералів у 1708 році вдалася до тактики випалення населених пунктів, що лежали на шляху просування шведських підрозділів. Селян виганяли з осель, їм було наказано ховати худобу та зерно у лісах, болотах. Ясна річ, таке нецивілізоване, жорстоке ставлення до простолюду Литви й Білорусії робило його жертвою війни, розорювало, перетворювало на ватаги, змушені шукати способу виживання у незвичних екстремальних умовах⁷². Населення страждало від обох армій. Відомо, що, наприклад, для пришвидшення пересування піхоти для 10 російських батальйонів у селян відібрали коней⁷³.

«А кои драгуны безлошадны были, тех офицеры посылали по деревням коней брать, — зазначав у своїх записках російський капітан Симеон Курош. — А селяне уже жито в рожь и овес собирать починали и от того бунты учинялись. Драгуны их рубили и лошадей брали. А по полям и лесам имали тех,

⁷¹ О предосторожности на случай вторжения неприятельского, об укрытии пограничными жителями хлеба и сена в ямах и о заготовлении мест для скота и людей в лесах и болотах // Хрестоматия по русской военной истории / Сост. Л. Г. Бескровный. — М.: Военное изд-во Министерства вооруженных сил Союза ССР, 1947. — С. 137.

⁷² «Випалення» 100–120-кілометрової смуги білоруської землі навколо Карла XII було відповіддю на «тотальну війну», оголошену шведським королем, який спустошував польські, білоруські й українські землі», — зазначає В. Артамонов (Мать Полтавской победы. Битва при Лесной. — СПб.: Общество памяти игумении Таисии, 2008. — С. 31). На його думку, «жертви, понесені білоруським народом, допомогли порятунку Москви» (с. 32). Автор тенденційно виправдовує російське командування, яке утвердило план «випалення» задовго до прибуття шведів у Білорусію та Україну. Це не було відповіддю на жорстокість дій Карла XII (яка справді мала місце щодо ворожого шведам населення у Польщі), який її не встиг проявити, прямуючи на Москву. За В. Артамоновим виходить, що росіяни заздалегідь безцеремонно випалювали села білорусів, аби це не зробили шведи. Одне слово, така логіка. Хоча насправді у такий жорстокий спосіб Петро I та його підлеглі за рахунок білорусів та українців досягали своєї мети у послабленні супротивника без застосування зброї, пороку. Майбутня перемога під Полтавою кувалася нищенням білоруських осель, розоренням селян. Така брутальна тактика «без правил» з елементарним ігноруванням прав мирного населення була виграншою у реаліях 1708–1709 рр. Про це треба писати, не прикрашаючи злочинств та злочинів авторів таких дій.

⁷³ Князь Багратион. Историческая памятка 38-го драгунского Владимирского Его Императорского Высочества великого князя Михаила Николаевича полка. — СПб.: Типография Ю. Римана, 1901. — С. 31.

кто уховался и рубили же дерзостных, а тех всех, кто поклонно падал, тех в работы разные брали. А были и таки драгуны, кто с крестянами бунташными уховался в лесах. Так посылали других драгунов из швадронов добрых именных имати тех, кто утекнул, а те вертались пеши и наги. Також случалось, что в лесах воевати неспособно, а порох берегли до баталии со свеями и в палаши ходили, а те разбойны их били и грабили и бивали и коней брали»⁷⁴.

Як свідчив в одному зі своїх листів О. Меншиков, він спостерігав виникнення ворожих настроїв проти росіян у білоруській глибинці: «А когда мы здесь куда ни приедем, такую нам чинят приязнь, что не токмо в деревнях ни единого хлопа, но и в панских дворах никого не получаем, а провожатого нигде сыскать не можем: все заранее, как могут, со всем по лесам убираются. Также видя то, что мы на панских токмо дворах провиант и фураж пожигаем, то они с панских дворов все на хлопские дворы и в леса развозят; а из сего можно признать, что все здешние обыватели больше к неприятельской стороне склонны и доброжелательны, нежели к нам. И для того я ныне разсудил ко всем своим задним такой указ послать, чтоб везде, где ни найдут, в панских или хлопских дворах, не токмо провиант и фураж, но и солому жгли все без остатку»⁷⁵. Це робилося так ретельно, що у війську Карла XII забракло продовольства. «Голод в армії росте з кожним днем, — писав у вересні шведський учасник походу, — про хліб уже не мають поняття, війська годуються лише кашею, вина нема ні в погребях, ні за столом короля; король, офіцер і солдат — усі п'ють лише воду, про пиво тільки мріють... Цар наказав при нашому наближенні спалювати (все)... Як же ми будемо існувати в цій жахливій пустелі?»⁷⁶ 17 вересня 1708 року шведський перебіжчик Неман свідчив, що голодні підрозділи армії Карла XII «йшли все по місцях горілих»⁷⁷. Так само у щоденнику один із німецьких офіцерів зазначав, що «їм (росіянам. — *Авт.*) наказали усе

⁷⁴ Записки служебные (дневник) Симеона Куроша, капитана швадрона драгунского рославского же // Смоленская шляхта. — Т. I (Историческая библиотека Б. Г. Федорова, т. 9). — М.: Аграф, 2006. — С. 474.

⁷⁵ Есипов Г. В. Князь Александр Данилович Меншиков // Русский архив. — 1875. — № 9. — С. 55.

⁷⁶ Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда королівському агенту в Швеції де С. Коломбу (20 жовтня 1708 р.) // ДІПМД. — С. 676.

⁷⁷ ТИРВИО. — Т. III. — С. 149-150.

спалювати»⁷⁸. Ад'ютант Петра I Федір Бартенев доповідав Меншикову про те, як війська російського генерала Інфлянта «деревни и мельницы кругом неприятеля все палили»⁷⁹. За шведськими оцінками, на шляху Смоленськ–Москва винищувалося все навкруги на 10–12 миль⁸⁰. Результатом цих дій та голоду стало швидке поширення в Білорусії чуми, яка забрала життя близько 34 тисяч людей⁸¹. Не випадково у Могилеві шведів зустрічали як визволителів: «Мосъце панове, бороніть нас од тих москалів, бо вони нам до живого доїли»⁸². 11 вересня 1708 року біля села Стариші Карл XII, який зазвичай не радився з найближчим оточенням, здивувався підлеглих запитанням: куди йти? У своїх спогадах генерал-квартирмейстер А. Гілленкрок написав, як він ділився думками з цього приводу з головним королівським міністром графом К. Піпером:

«Вислухавши мене, він (Піпер. — *Авт.*) сказав: “Король не повернеться за Дніпро. Він визнає це осоромленням, і краще на все наважиться. Якщо ж король вирішить іти в Сіверський край, то я думаю, що росіяни не наважаться палити все, як палять тепер, і що козаки перейдуть до нас”. Я відповідав: “Не можу цього ні знати, ні стверджувати, а тільки припускаю, що козаки не допустять палити свій край, якщо ми підемо туди”»⁸³. Як повідомляв пізніше Й. Нордберг, перемогла точка зору дорадників, які переконували йти в Гетьманщину з таких мотивів:



Карл XII.
Гравюра Е.-С. Хейфса

⁷⁸ *Husdem Königl. Schwedischen Lager (1708)* // Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftenheten, 55. — *Palmiskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar.* — Pärm 55. — Dokument 34. — S. 218.

⁷⁹ ТИРВІО. — Т. I. — С. 103.

⁸⁰ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — К.; Полтава: Ін-т української археографії, Український вільний ун-т, 1995. — С. 183.

⁸¹ *Катлярчук А.* Швеdy ў гісторыі і культуры Беларусі. — Мінск: Энцыклапедыкс, 2002. — С. 127.

⁸² Там само. — С. 112.

⁸³ *Гілленкрок А.* — С. 44.

Карл XII, послухавши аргументи своїх наближених, наказав готувати марш в Україну. При цьому він проігнорував зауваги головного королівського міністра К. Піпера щодо того, щоб зачекати корпус Левенгаупта ⁸⁵, який спішив з'єднатися з головною армією і віз із собою 8 тисяч возів провіанту ⁸⁶ та амуніції на три місяці буття вояків ⁸⁷.

2. Імовірні союзники

Шведська армія восени 1708 року не мала ніякого конкретного договору з мазепинцями, навіть обміну інформацією про погодження дій. Карл XII через польського короля С. Лещинського знав про антицарські наміри І. Мазепи ⁸⁸. Як зазначав у своєму щоденнику секретар короля Цедергельм, перед цим «деякі роки велися переговори в секреті», і «король Станіслав головним чином управляв цією справою через посередництво княгині Дольської *, матері князів Вишневецьких» ⁸⁹. Саме від неї «перевезена кореспонденція від Мазепи» ⁹⁰. Російський резидент у Польщі О. Дашков також довідався, що «факции делала между королем шведским и Мазепой княгиня Долская, мать Вишневецких, и о том ныне ведают все верные наши — мечник и протчие» ⁹¹.

За спогадами Туре Бельке, на рішення Карла XII іти в Україну вплинули передусім таємні, «через посередництво короля Станіслава», «зв'язки, які він налагодив із Мазепою; вони переконали його взяти інший шлях» ⁹². Шведський зверхник сподівався, що крім українців шведи «притягнуть у союзники й

⁸⁵ Nordberg J.A. — P. 240.

⁸⁶ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. — С. 208.

⁸⁷ Adlerfeld G. — P. 33.

⁸⁸ Cederhielms J. — S. 156.

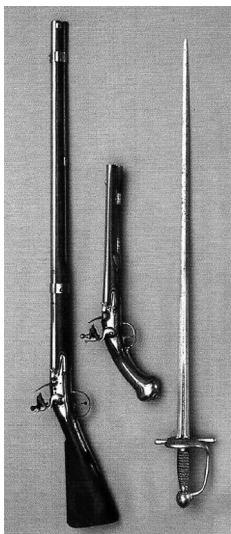
* Княгиня Анна Дольська (1661–1711) познайомилася з Мазепою під час хрещення онуки. Гетьмана, який перебував із військом у Дубні, у листопаді 1705 року запросив до себе на хрестини в Білу Криницю її син від першого чоловіка, краківський воєвода Януш Вишневецький. Вдова великого маршала литовського Яна-Карла Дольського (+1695), який був приятелем короля Яна Собеського, очевидно, добре знала про справу Соломона, таємні зносини гетьмана з поляками у 1689–1692 роках, а тому вирішила допомогти йому порвати з Москвою, налагодити зв'язки з Карлом XII.

⁸⁹ Cederhielms J. — S. 156.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Письмо А. Дашкова к Г. Головкину (24 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 877.

⁹² Bielkes T. — S. 60.



Зразки шведської зброї початку XVIII ст. Музей армії. Стокгольм

інші козацькі народи»⁹³. Поінформований Й. Нордберг знав про те, що у жовтні 1707 року Мазепа «запропонував свої послуги у боротьбі проти царя»⁹⁴. Гетьман тоді послав до польського короля свого таємного посланця з листом, у якому висловився за співпрацю з Карлом XII, якщо останній «надасть йому захист»⁹⁵. «Шість чи сім тисяч московитів, які були в Україні, буде легко знищено, і він поставить мости для шведів»⁹⁶ — таку думку Мазепа передали шведському королю. Барділі також підтверджує те, що гетьман «вже до цього неодноразово шукав дружби з королем і пропонував свою службу». «Натомість, — зазначав цей поінформований учасник походу, — якщо раніше на пропозиції щодо послуг цього військового вождя мало звертали уваги, то на цей час нагода скористатися його послугами здавалася виключно прийнятною, до якої можна було приста-

ти, оскільки він міг на той час зміцнити шведську армію великою кількістю людей (мав на той час 20 000 осіб), а його земля могла насамперед стати в пригоді, щоб шведський солдат міг краще підготуватися до генеральної зустрічі»⁹⁷. У листі від 18 вересня 1708 року англійський представник при шведській армії капітан Д. ДжефFREЙС також писав про І. Мазепу як імовірного союзника, який мав поліпшити забезпечення королівської армії⁹⁸.

Із доносу В. Кочубея випливає, що гетьман добре знав політичну ситуацію у сусідніх країнах і володів досить втаємниченою інформацією про плани шведського короля ще у травні 1707 року. Генеральний суддя тоді зафіксував слова І. Мазепа, які підтвердилися наступного року: «Король шведський має рушити з Саксонії в Польську землю, а с Польскої

⁹³ Bielkes T. — S. 60.

⁹⁴ Nordberg J. A. — P. 240.

⁹⁵ Там само. — P. 190.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Bardili J. — S. 407.

⁹⁸ Jefferyes's J. — P. 62.



Медаль «На честь Карла XII. Слава Швеції». Медальєр В. Вестманн. Німеччина. 1708 р. Мідь

итти просто своїми силами на Москву, такою импрезою, же хочай би Великий Государь, уступаючи, ухилился гдѣ на сторону, то он однак до столицы итти намѣрает, жебы там учинити иного царя, так як в польской учинил короля Станѣслава, и поступовати далѣй так, як ему подобает. А под Киев итти мает король Станѣслав зо всѣми войсками польскими, при котором мают быти шведы: енерал Решелф з своею дивизиею»⁹⁹. Тоді ж гетьман сказав В. Кочубею, що «если бысмо и не поддалися им по доброй нашей волѣ, то оны нас завоюют»¹⁰⁰.

У травні 1707 року І. Мазепа у близькому колі не приховував радості¹⁰¹ від звістки про те, що генерал артилерії Великого князівства Литовського К. Синицький* відкрито виступив проти царя, конфіскував російську казну у сумі 30 000 рублів¹⁰². Він відразу направив йому 12 травня листа, в якому відкрито написав, що доки трава проросте, буде дотримуватися

⁹⁹ Донос В. Кочубея царю на гетьмана І. Мазепу по статтях (квітень 1708 р.) // ДГІМД. — С. 381–382.

¹⁰⁰ Допросы Кочубею и дополнение его к доношению // ДГІМД. — С. 390.

¹⁰¹ Донос В. Кочубея царю на гетьмана І. Мазепу по статтях (квітень 1708 р.) // ДГІМД. — С. 381.

* Підтримав нового короля С. Лещинського. Зібрав у травні 1707 році у Бихівську фортецю чимало литовського війська. За наказом царя для покарання відступника у червні прийшло велике збройне формування. Росіяни почали вести обстріл з гармат. Це призвело до великих втрат коней, людей. Зрештою, К. Синицький капітулював. Його в кайданах відправили до Сибіру.

¹⁰² Письмо Петра І к Р. Боуру (5 мая 1707 г.) // ПиБ. — Т. 5. — С. 237.

прихованості намірів, «но уверяю, что вскоре, с вм паном соединившись, выступим мы хорошо на Москву»¹⁰³.

Вдаючи із себе сумлінного вірнопідданого васала царя, правитель Гетьманщини водночас не лише обмірковував хід можливих майбутніх подій, а й шукав вигідні комбінації для пом'якшення становища українців. Участь козаків у війні на боці Петра I у разі поразки останнього призвела б до ліквідації Гетьманщини, гетьманського устрою. Завойована територія України опинилася б під владою та управлінням Польщі. Польський король С. Лещинський при цьому активно агітував гетьмана визначитися, «щоб незабаром, як до спадкового государя свого, приступили й приходили»¹⁰⁴. «Таким чином, ми могли б попередити небезпеки, які можуть наступити»,¹⁰⁵ — зазначав він. У вересні 1707 року Мазепа зустрічався у Печерському монастирі з ректором Вінницького колегіуму Зеленським *, який перед українським генералітетом говорив, що не треба боятися шведів, які готуються йти не в Україну, а на Москву¹⁰⁶.

У зв'язку з цим гетьман активізував таємні переговори із впливовими польськими діячами, королем С. Лещинським, а через останнього — з Карлом XII. Мета цих ризикованих для нього дій — здобути для України кращий статус, ніж він мав бути після поразки царських військ. Саме тому гетьман і «панове полковники» 10 жовтня 1707 року в Києві читали «пакта комисии Гадяцкое»¹⁰⁷. Відомо, що у вересні 1658 року в козацькому обозі була складена Гадяцька угода, згідно з якою «воєводства Київське, Брацлавське та Чернігівське перетворюються на Князівство Руське на зразок Князівства Литовського». У ньому передбачалося мати дві академії, карбува-

¹⁰³ Письмо И. С. Мазепы К. Х. Синицкому, генералу артиллерии Великого княжества Литовского (12 мая 1707 г.) // Батуринский архив. — С. 264.

¹⁰⁴ Лист С. Лещинського до гетьмана І. Мазепи (15 серпня 1707 р.) // ДГІМД. — С. 669.

¹⁰⁵ Там само.

* Зеленські мали якісь родинні зв'язки з Мазепами. Дмитро Зеленський, зокрема, був лубенським полковником (1701–1709). У листі з Москви (1709 рік), очевидно, йдеться про відвідувача Мазепи: «Ми були присутні під час хвороби і смерті преосвященного Костянтина Зеленського, архієпископа Львівського. Він як московський полонений отримав дозвіл жити у нашому домі, у якому і помер 6/17 лютого, і за розпорядженням Посольського приказу був урочисто похований у склепі нашого храму» (Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века. — СПб., 1904. — С. 190).

¹⁰⁶ Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 101.

¹⁰⁷ Донос В. Кочубея царю на гетьмана І. Мазепу по статтях (квітень 1708 р.) // ДГІМД. — С. 383.



Гетьман І. Мазепа зі старшиною у композиції «Першого Вселенського собору» (Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври)

ти свою монету, збирати власні податки, утримувати 10 тисяч найманого війська та зарахувати до реєстру Війська Запорозького 30 тисяч козаків¹⁰⁸. Князівство Руське на рівних правах з Коронаю Польською і Великим князівством Литовським входило б до Речі Посполитої. У дуже урізаному вигляді цей договір затверджено 22 травня 1659 року на сеймі Речі Посполитої, та він не був реалізований, оскільки був вигідний тільки польській шляхті та, насамперед, не влаштовував козацьку спільноту. Гадяцький договір-проект, який витворила козацька еліта, залишив після себе організуючу ідею утворення статусу Гетьманщини, на рівень вищого від того, який вона мала у складі Московії згідно з переяславськими домовленостями 1654 року.

Зрозуміло, що повернення до угоди 1658 року — це не ідеальний, а лише один із кращих варіантів, які розглядалися українською старшиною в 1707–1708 рр. у разі поразки царя.

Польський король С. Лещинський, який знав про ці гетьманські «читання» у жовтні 1707-го у Києві від мазепинського посланця Зеленського, у своєму універсалі від 22 листопада 1707 року до старшини, козаків «і всієї України» звертався «до своїх підданих, як ласкавий батько до заблукалих дітей,

¹⁰⁸ Гадяцький договір у реляції сучасника (8 (18) вересня 1658 р.) // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Бrehуненко та ін. — К., 2008. — С. 13–14.

закликаючи всіх і кожного зокрема, щоб ви, скинувши з себе ярмо чужого і несправедливого панування, до давніх свободи, волі і під рідне спадкове панування Королівства Польського поверталися і згадали собі старих часів Україну, яка плинула молоком і медом, обіцяючи безпечно то по нас і будучи певними, що не тільки в перших оздобах і достатках бачити і зберігати наші вірності прагнемо, але й у досконаліших і більших блаженствах утвердити і як синів єдиної і неподільної вітчизни, пригорнувши до спільної матері Речі Посполитої, в правах, помістях, угіддях, безпеці і всіх свободах навіки утвердити хочемо і старатися будемо»¹⁰⁹. Ясна річ, це була фразеологія володаря — «пана України»¹¹⁰, і вона не могла сподобатися старшинській еліті Гетьманщини.

З листа-сповіді П. Орлика^{111*} до свого вчителя, місцєблюстителя патріаршого престолу С. Яворського дізнаємося, що С. Лещинський справді восени 1707 року агітував Мазепу *, «чтоб намеренное дело начинал, пока войска шведские зближятся к границам украинским»¹¹² і в 12 пунктах свого трактату обіцяв народу всілякі блага та вольності. Однак гетьман-реаліст дав йому заперечну відповідь, «что указу его не может исполнить и жадного дела не смеет начинать»¹¹³ із шести причин. Одна з них — «Речь Посполитая есть еще раздвоенная и с собою несогласная»¹¹⁴. Він доброзичливо радив йому, перш ніж таке пропонувати, об'єднати Польщу.

Зеленський привіз на другий день після Різдва ** 1707 року в Батурин універсал Станіслава Лещинського, «в яком он мужество и храбрость и отвагу Войска Запорожского похвалял, расширением и примножением прав и вольностей обнадеживал и отческим сердцем под свою протекцию целый народ пригорнуть обещал»¹¹⁵, і поїхав у Вінницю без письмової від-

¹⁰⁹ Універсал польського короля Станіслава Лещинського (22 листопада 1707 р.) // ВКДГІМД. — С. 389–390.

¹¹⁰ Там само. — С. 389.

¹¹¹ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 10. — Исторические акты. — С. 15.

* Генеральному писарю гетьман пояснив причину таємних переговорів з ворожою стороною наближенням загрози війни і відмовою царя дати перед початком бойових дій 10 тисяч військ для захисту України: «И тое меня принудило посылать того ксендза тринитара, капеляна княгини Долской...».

¹¹² Там само. — С. 15.

¹¹³ Там само. — С. 16.

¹¹⁴ Там само.

** Грудень 1707 року.

¹¹⁵ Там само. — С. 18.

повіді, вочевидь, з усною відмовою щодо умов «протекції». Бо С. Лещинський намагався ще раз переконати Мазепу повернутися під владу Речі Посполитої через посланця Тарла, який 9 червня 1708 року надіслав йому свого листа. Але гетьман 23 липня дав автору пропозиції відповідь, у якій удруге скептично оцінив запропоноване, бо, мовляв, польський король сам почувається як невольник при шведському дворі ¹¹⁶.

Щоб мати можливість вести мову про реалізацію саме найвигіднішого сценарію вирішення кризової ситуації у війні, Гетьманщині слід було порвати з московською залежністю і заявити про чіткий намір підтримати Карла XII. Кореспондентські контакти гетьмана І. Мазепи з великим коронним гетьманом Адамом Сенявським (займав проросійську позицію. — *Авт.*) у 1708 році засвідчують, що гетьман при наближенні шведів до Сіверщини стає дедалі відвертішим, відкритішим у своїх міркуваннях. Він не виключає перебування України у складі Речі Посполитої ¹¹⁷, але й закликає польського діяча швидше визначитися, навіть зайняти трон польського короля. Резидент при І. Мазепі Ф. Грабля доводив до відома свого патрона А. Сенявського, що українські полковники налаштовані критично, мають бажання позбутися московського рабства, всі підтримують свого гетьмана і невдоволені царем, бо той не виконує своїх обіцянок ¹¹⁸.

Насувалася війна, і, зрозуміло, українські керманічі вивчали будь-які варіанти подальшого розвитку подій. **«Пред Всевѣдущим Богом протестуюся и на том присягаю, что я не для приватной моей ползы, не для вышших гоноров, не для болшаго обогащения, а ни для инных яковых ни-**



Король Польщі
Станіслав Лещинський.
Художник Ю. Старбюс

¹¹⁶ Костомаров Н. Мазепа. — М.: Республика, 1992. — С. 204.

¹¹⁷ On the eve of Poltava: the letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704–1708 / Edited and annotated with an introd. by Orest Subtelny; pref. by Oleksander Ohlobly. — New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, 1975. — P. 107.

¹¹⁸ Там само. — P. 104–108, 110–111.

будь прихотей, — так викладає гетьман П. Орлику в 1707 році свою позицію у переговорах з ворогами царя, — **но для Вас всѣх, под властїю и реиментом моим застаючих, для жон и дѣтей ваших, для общаго добра матки моеї отчизны бѣдной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссійскаго, и для подвышшєня и разширеня прав и вольностей войсковых, хочу тое при помощи Божой чинити, чтоб вы з жонами и детьми, и отчизна с войском Запорожским так от московской, як и от шведской стороны, не погибли»** ¹¹⁹.

Та, незважаючи на інтенсивні таємні переговори, гетьманці не поспішали відкрито виступити проти Москви *. Сам І. Мазепа говорив П. Орлику, що вирішальний крок не зробить доти, «пока не увижу, с какою потенцією Станислав к границам украинским прийдет и якие будут войск шведских в государстве московском прогресса» ¹²⁰. Гетьман, аби убезпечити себе від викриття, надсилав отримані пропозиції-універсали С. Лещинського до Москви ¹²¹. Щоправда, як нам видається, частину цієї важливої кореспонденції він все-таки приховував **.

3. На Сіверщині

13 вересня (14 вересня ¹²²) шведи вирушили на південь, до України ¹²³. За наказом короля з кількох полків було сформовано авангард каролінців (2000 піхоти і 1000 кавалеристів, 4 гармати ¹²⁴; за Г. Адлерфельдом, цей загін налічував 4000 кіннотників та піхотинців ¹²⁵;

¹¹⁹ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 13.

* Вольтер, який для написання своєї історії про добу Петра I користувався різноманітними свідченнями як росіян, так і шведів, зазначав, що Карл XII «не дізнався належним чином, чи насправді Мазепа здатен дотриматися всіх своїх обіцянок, чи користується цей козак достатньою підтримкою, щоб підняти всю свою націю, яка поважає лише саму себе, чи матиме він достатньо військових сил, якщо все піде шкереберть, якщо Мазепа залишиться без прибічників і без влади. Він покладався цілком на свою хоробрість і долю» (Уривки з «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтера про події 1708–1709 рр. в Україні // *Луняк С. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників*. — С. 285).

¹²⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 15.

¹²¹ Письмо Мазепы к Петру I (17 сентября 1707 г.) // *Основа*. — 1862. — № 10. — Исторические акты. — С. 28–29.

** Так, в універсалі С. Лещинського від 22 листопада 1707 року, надісланому Мазепою до Москви, бракує 12 пунктів декларованих королем вольностей для українців (про останні писав П. Орлик у листі до С. Яворського).

¹²² *Гилленкрок А.* — С. 47.

¹²³ *Pihlström A.* — Р. 96.

¹²⁴ *Смилле А.* Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 28; *Petre R.* — Р. 209.

¹²⁵ *Adlerfeld G.* — Р. 44.

останню цифру називають й Бельке ¹²⁶, «Щоденник [повідомлень] з королівської шведської армії» ¹²⁷; за російськими даними, 4000 вояків — «половина пехоты, другая половина конницы и при них 6-ть пушек» ¹²⁸) під керівництвом ад'ютанта короля, генерал-майора Андерса Лагеркрони ¹²⁹. Він знявся в похід з попереднього місця затемно ¹³⁰, за кілька годин до руху основної армії. Авангарду було поставлено завдання — «вирушити саме до Сіверії, якомога швидше пробиватися туди лісом, щоб зайняти там кращі й найзручніші місця» ¹³¹, «попередити ворога» ¹³², «перешкодити будь-яким атакам» ¹³³, зайняти Мглин, аби перешкодити росіянам проникнути в Сіверську область ¹³⁴, «окупувати Почеп» ¹³⁵, «забезпечити охорону Батурина» ¹³⁶, поправляти дороги для головної армії, «перекинути мости через річку Сож» ¹³⁷. 18 вересня у Кричеві ¹³⁸ цьому військовому з'єднанню наказано завадити супротивникові знищити запаси продовольства на шляху просування шведської армії і зайняти переправи. Оперативний підрозділ отримав у дорогу продовольче забезпечення на 14 діб ¹³⁹ — «скільки могли знайти із запасів армійських та взятих у населення» ¹⁴⁰. Відстань 200 км до полкового міста Стародубського полку шведські кіннотники могли б подолати за 6–7 діб. Однак без запасів фуражу через погані шляхи, болотисто-лісову місцевість зробити це було нелегко. Крім того, місцеве населення за наказом російського командування ховалося у лісах. Ще 9 серпня 1708 року Петро I надіслав указ Миколі Інфлянту: «Ежели же неприятель пойдет на Украину, тогда иттить у оного перedom и везде провиант и фураж, такоже хлеб стоячей на поле и

¹²⁶ Bielkes T. — S. 62.

¹²⁷ Щоденник БД. — С. 161.

¹²⁸ Письмо Н. Инфлянта А. Меншикову (2 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 81.

¹²⁹ Bielkes T. — S. 62; Ростунов И. И, Авдеев В. А., Осипова М. Н., Соколов Ю. Ф. История Северной войны. 1700–1721. — М.: Наука, 1987. — С. 78.

¹³⁰ Гилленкрок А. — С. 47.

¹³¹ Bardili J. — S. 407.

¹³² Bielkes T. — S. 62.

¹³³ Jefferyes's J. — P. 62.

¹³⁴ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 28.

¹³⁵ Щоденник БД. — С. 161.

¹³⁶ Bielkes T. — S. 62.

¹³⁷ Adlerfeld G. — P. 44.

¹³⁸ Мержеиовский Э. История 13-го пехотного Белозерского генерал-фельдмаршала графа Ласси полка (1708–1893 г.). — Варшава: Варшавская типография и литография, 1894. — С. 28.

¹³⁹ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 28.

¹⁴⁰ Norsberg M. — P. 66.

в гумнах или в житницах по деревням (кроме только городов), полской и свой жечь «не жалея и строенья» перед оным и по бокам, также мосты портить, леса зарубать и на больших переправах держать по возможности. Все мельницы також жечь, а жителей всех высылать в леса с пожитками і скотом... А ежели где поупряметца вытить в леса, то і деревни жечь. ...Також те деревни, из которых повезут, жечь же»¹⁴¹.

А тому шведським воякам було важко навіть розпитати про шлях до Мглина.

«Вийшовши з лісу і вступивши у Сіверську землю, — писав учасник походу Адлерфельд, — ми відкрили чудову країну з великими і гарними селами, але вони були порожні, при нашому наближенні населення їх залишало: ми знаходили тільки корм для наших коней у великій кількості»¹⁴². У результаті цього знесилений каролінський авангард заблукав. При цьому, за свідченням учасника походу мазовецького воєводи С. Понятовського, Лагеркрона через свою нікчемність взяв у провідники * «декількох малознаючих євреїв» **¹⁴³. «Хоча вони і відмовлялися, посилаючись на необізнаність, але він ударами палиць примусив їх указувати йому дорогу, — зазначав резидент короля С. Лещинського при шведській армії. — Таким чином, як тільки він перейшов через річку Сосну, то замість того, щоб взяти вліво, повернув направо, на відстань більше 20 миль убік від потрібного шляху»¹⁴⁴. Про те, що «генерал збився зі шляху»¹⁴⁵, написав у своєму листі на батьківщину капітан Д. Джефферейс. Зрештою цей підрозділ прийшов до Староду-

¹⁴¹ Петр І. Указ Николаю Ифланту (9 августа 1708 г.) // ПиБ. — 1948. — Т. 8. — Вып. I. — С. 72–73; Павленко С. Петро І і «народна війна» у 1708 році // Україна і Росія. — Чернігів, 1994. — С. 50.

¹⁴² Adlerfeld G. — P. 47.

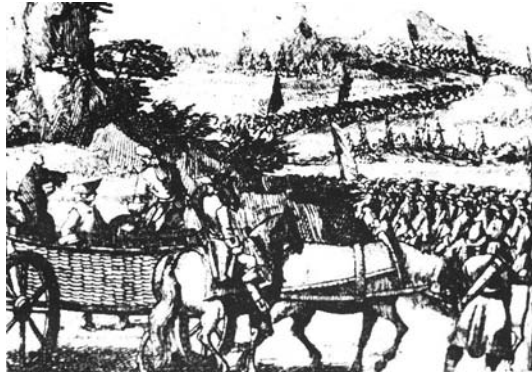
* У російській історіографії цей епізод подається як красномовний прояв народної війни, мовляв, шведський генерал довірився кільком місцевим селянам-провідникам, які направили його військовий контингент хибним шляхом. Напевне, джерелом цього трактування став запис П. Шенстрема: «На нещастя Лагеркрони, він дав себе ввести в оману зрадником, який повів його великим лісом, і він довго не міг потрапити до Сіверщини й опинився там аж через кілька днів після призначеного часу, випередивши його величність із рештою армії лише на два дні» (A Relation of the battle of Pultowa. — С. 211).

** У Нордберга була дещо інша версія цього епізоду: мовляв, Лагеркрона «переконав селянина, який повинен був служити провідником, що необхідно звернути на інший шлях і пройти декілька верст, незважаючи на отримані раніше інструкції. Йому довелося потім докласти немало зусиль, щоб повернутися на правильний шлях».

¹⁴³ Записки мазовецького воєводи С. Понятовського про події його життя // ДГІМД. — С. 632.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Jefferyes's J. — P. 63.

Шведське військо
в поході

ба 28 вересня, о 18 годині ¹⁴⁶. Він при цьому розквартирував-
ся у селі Ярцево ¹⁴⁷. Як свідчить С. Понятовський, Лагеркрона
«не вступив у місто, хоча жителі принесли йому ключі» * ¹⁴⁸.
В інших мемуарних нотатках цей же автор зазначав, що «міс-
то відчинило йому брами і привітало хлібом-сіллю», але гене-
рал «станув 1,5 милі даліше з військом» ¹⁴⁹. Г. Адлерфельд у
своїх нотатках, зроблених, очевидно, після зустрічі із гетьма-
ном, зазначив, що «насправді у Мазепа був наказ: перший, хто
з'явиться перед воротами цього міста, може увійти» ¹⁵⁰.

Росіяни при цьому виявилися набагато прудкішими. Пе-
тро І ще 18 вересня наказав Г. Головкину «баталион в Стародуб,
как наискоряя, послать для лутчей надежды тамошним» ¹⁵¹.
Крім того, цар дав розпорядження негайно «как возможно...
хотя мало што укрепить» Стародубську фортецю, направити
до неї «драгун безлошадных», а також козаків під командуван-
ням І. Скоропадського ¹⁵².

¹⁴⁶ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах... — С. 184.

¹⁴⁷ Поклонский Д. Р. Стародубская старина. XI–XIX вв. Исторические очерки. — Клинцы, 1998. — Кн. I. — С. 163.

* До речі, мешканці Могильова також вручили шведському королю, за тогочас-
ним свідченням, «на чырвоным ручніку ключы ад места» (Катлярчук А. Шведы ў
гісторыі і культуры Беларусі. — Минск: Энцыклапедыкс, 2002. — С. 95).

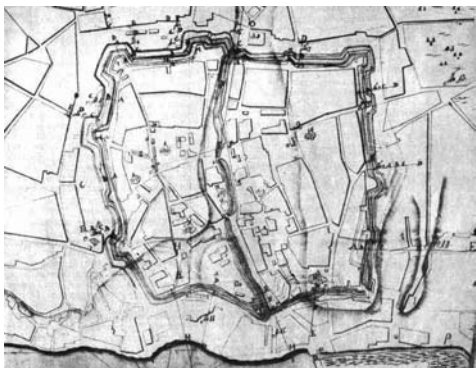
¹⁴⁸ Записки мазовецького воєводи С. Понятовського про події його життя // ДГІМД. — С. 632.

¹⁴⁹ Из записок каролинців про 1708/9 р. / Подав Стефан Томашівський // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. VI. — С. 73.

¹⁵⁰ Adlerfeld G. — Р. 60.

¹⁵¹ Петр I. Письмо к графу Гаврилу Головкину (18 сентября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 147.

¹⁵² К Федору Осиповичу Бартенеу (1708 сентября 18) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 147.



План Стародуба (1746 р.)

«Також в Стародуб пошлите Брыля, чтоб полисадами и протчим, чем мог, укрепил и лишнее строение [для пожаров] выломали, — наказував 19 вересня російський володар Борису Шереметеву. — Також ис Почепа пушки б и протчее черкасы вывезли в Стародуб»¹⁵³.

Уже того ж дня до цього містечка були направлені стародубський полковник зі своїми козаками¹⁵⁴, а також полк Астаф'єва у складі 600 чоловік¹⁵⁵. Незабаром, 28 вересня, сюди прийшли полки російського генерала М. Інфлянта¹⁵⁶. Вони, за свідченням Нордберга, з'явилися на 4,5 години пізніше шведів, але відразу увійшли у фортецю з іншого боку. «А в Стародуб для охранения посадил драгун художонных 400 ч[е]л[о]в[е]к, — повідомив М. Інфлянт царя. — А сам пошел под неприятелем промысл чинить и против данных пунктов от Вашего Величества д[е]р[е]вни жгу»¹⁵⁷.

Як дізнаємося зі «сказки» стародубського старшини Пилипа Данченка, тоді ж повернувся з-під Кадина «с генералом Інфлянтом, упрежаючи шведа»¹⁵⁸ й Стародубський полк. Наказний полковник, полковий обозний Прокіп Силевич (Си-

¹⁵³ К Борису Петровичу Шереметеву (1708 сентября 19) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 150–151.

¹⁵⁴ Лист А. И. Ушакова до Петра I (22 вересня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 811.

¹⁵⁵ Письмо Б. Шереметева Петру I (19 сентября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 16; ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 691.

¹⁵⁶ Там само. — С. 724.

¹⁵⁷ Письмо генерал-майора Н. Инфланта Петру I об укреплении гарнизона Стародуба (29 сентября 1708 г.) // ПБДМ. — С. 125.

¹⁵⁸ Сказка Филиппа Немировича Данченка (1735) // Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов: Губернская типография, 1873. — Кн. 7. — С. 20.

ленко ¹⁵⁹) наказав «город Стародуб против неприятеля заперти» ¹⁶⁰. Командування каролінців надіслало напередодні у Стародубську фортецю листа ¹⁶¹ козакам та міщанам про співпрацю («чтоб жили в домах своих и никуда не выходили», «також и чтоб были к ним для встречи из Стародуба были с бурмистр и чтоб везли продавать хлеб» ¹⁶²). Стародубський війт Спиридон Ширай напередодні «под самое неприятеля шведа нашествие» «для приват своих до царствующего града Москви зъехал» ¹⁶³, де, очевидно, і помер (його син Степан у грудні 1708 року переоформлював на себе маєтності ¹⁶⁴). Поки прибульці з'ясовували умови продовольчого забезпечення, роз'яснювали свої наміри, росіяни їх випередили. «Лагеркрон..., — зазначає Д. Крман, — прийшов до нього (міста. — *Авт.*) пізніше, коли воно вже мало новий московський гарнізон» ¹⁶⁵. Карл XII був прикро розчарований діями підлеглого йому генерала: «Дійшов до Стародуба і не зайняв його!» ¹⁶⁶ Посланець від керівника авангарду майор пояснив королю причину згаданого рішення: «Коли генерал-майор Лагеркрона перебував за півмилі від Стародуба, усі полковники (Ернстедт, Якоб Сперлінг та Сігрот ¹⁶⁷. — *Авт.*) пропонували зайняти позицію в цьому місці. Та генерал сказав, що він не має на те повеління і тому не може атакувати козаків, що там сховалися, якщо вони не впускають його добровільно» ¹⁶⁸.

Лагеркронівці повернули до Мглина, аби виконати поставлене завдання. Разом з тим передовий шведський загін здійснив і певну позитивну місію для всієї армії. Наказні полковники перяславський та ніжинський С. Томара та Л. Жураховський доповідали Г. Головкіну, що «барзо скудно с продовольствием и кормами для лошадей, а недостатъ где не могут, бо везде око-

¹⁵⁹ Кривошея В. В. Українська козацька старшина. — К.: Інститут національних відносин і політології, 1997. — С. 84.

¹⁶⁰ Розповідь про військову службу Тимофія Прокоповича Силевича (27 квітня 1734 р.) // ДГІМД. — С. 644.

¹⁶¹ ПИБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 726.

¹⁶² Лист А. Ушакова до Петра I (29 вересня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 812.

¹⁶³ Універсал гетьмана І. Скоропадського від 11 лютого 1709 р. // Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Український архів. — Т. I. — К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. — С. 327.

¹⁶⁴ Грамота царя Петра Алексеевича Степану Спиридоновичу Шираву (8 декабря 1708 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. — Чернигов: В губернской типографии, 1875. — Вып. 3. — С. 488.

¹⁶⁵ Крман Д. — С. 28.

¹⁶⁶ Гилленкрок А. — С. 51.

¹⁶⁷ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707-1709 гг. — С. 36.

¹⁶⁸ Гилленкрок А. — С. 52.



Портрет стародубського
війта Спиридона Ши́ра з
синами. Початок XVIII ст.
Втрачений

ло Стародуба на полях и деревнях неприятель пашне и сена потравил, что и не добудь где, а не купить невозможно, а так и самим гражданам не токмо войску нашему погодившись великая скудность в живностях будет»¹⁶⁹. Тобто харчі, фураж дісталися у Стародубській окрузі каролінцям.

Водночас за короткий час у Стародубі під керівництвом інженерів В. Корчмина та Бриля¹⁷⁰ були підправлені вали, фортецю «уполисади ровали и прочее утверждение к неприятельскому отпору учинили»¹⁷¹, оскільки очікувався прихід основного війська Карла XII. «Стародуб требует не малого поправления, для того что по валу не только что пушек поставит, но и в один человек пройтись невозможно до меня, — доповідав В. Корчмин, — и при мне господин Брыль поставили полисады от

воды почитай до воды также поправляем..., и большевики солдатские не може, понеже для такой близости неприятельской иные деревни выжжены, а из иных разошлись»¹⁷². Майже щодня в укріплення прибували додаткові сили. Так, 2 жовтня сюди увійшло 500 солдатів із Севська¹⁷³, 11 жовтня — Новгородський піхотний полк під командуванням Фелейгейма¹⁷⁴. Про склад гарнізону фортеці Б. Шереметев доповідав царю: «Полковника Фелейгейма с полком, которой был в Погаре, отравили, и ныне с тем полком и с прежними 2 батальоны будет в Стародубе 4 батальона пехоты, да драгун 400 человек для разъездов, и признаваю, будет во оном гварнизоне доволь-

¹⁶⁹ Шуттой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). — С. 269.

¹⁷⁰ ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 695.

¹⁷¹ Письмо Б. Шереметева Петру I (5 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 26.

¹⁷² Письмо В. Корчмина А. Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 129.

¹⁷³ Там само. — С. 128.

¹⁷⁴ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (июль — октябрь 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. II. — С. 127.

но; так же и 2 полка черкасских, Переяславский и Нежинский, к Стародубу ж отправлены»¹⁷⁵. Як зазначав у розповіді про свою військову службу старшина М. Забіла, Ніжинський полк «у пятисот коней... в городе Стародубе запершиися, всякие промисли против неприятеля шведа делали»¹⁷⁶.

Інженер В. Корчмин зауважив, що «жители Стародубские при наших благонадежнее»¹⁷⁷.

Комендантом Стародубської фортеці було призначено полковника Фелейгема, невдоволеного тим, що вона «ко удержанию в наступление неприятельское зело слаба»¹⁷⁸.

Козаки в свою чергу були обурені тим, що комендантом у фортеці було призначено іноземця. «И зело то не угодно черкасом, что иноземцу быть камендатом, — доповідав Ф. Барте-нев, — об обидах каких приходят бить челом, и от него рассутку нет; а я слышал, что жалуютца черкасы, лутче они опхождения имеют с рускими»¹⁷⁹. Петро I у цьому зв'язку 21 жовтня наказав Б. Шереметеву «коменданта руского изволте определить в Стародуб ради многих причин»¹⁸⁰. Після 9 жовтня для підсилення залоги додатково були вислані дві дивізії піхоти¹⁸¹.

Головне шведське військо повільно просувалося вперед. 17 вересня воно підійшло до Молятичів, 18 вересня перейшло річку Сож біля Кричева¹⁸², 19 вересня минуло Буду і 20 вересня вже було в Костюковичах¹⁸³, 21 вересня — у Каничах, а далі, 24 вересня, переправившись через річку Іпуть, зробило зупинку у Костеничах¹⁸⁴. Як зазначав учасник походу Д. Крман, це містечко «було москалями випалене», від нього

¹⁷⁵ Донесение Б. П. Шереметева Петру I о движении шведской армии к Стародубу и о соответствующих перемещениях русских войск (1708 г. октября 12) // СВ. — Т. I. — С. 402.

¹⁷⁶ Розповідь про військову службу М. Забіли // ДГМД. — С. 592.

¹⁷⁷ Письмо В. Корчмина А. Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 128.

¹⁷⁸ Письмо Б. Шереметева Петру I (14 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 30; ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 848.

¹⁷⁹ Донесение Ф. Бартенева Петру I (октябрь 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 848–849.

¹⁸⁰ К Борису Петровичу Шереметеву (21 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 229.

¹⁸¹ ТИРВИО. — Т. I. — С. 260; Вольнский Н. История лейб-гвардии Кирасирского его величества полка. 1701–1901. — СПб.: Столичная типография, 1902. — Т. I. — С. 72.

¹⁸² Norsberg M. — P. 67; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 31.

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Norsberg M. — P. 67; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 32.

«залишилась лиш церква, монастир і декілька домів, біля яких ми за вельми сильних морозів пробули ніч»¹⁸⁵.

Стародубський полковник І. Скоропадський отримав доносення від мглинського сотника: «Неприятельские люди пришли на границу конницею, полков с восемь, к местечку Млыну, к реке Ипуге, и через реку по них казаки стреляли; а неприятель уговаривал казаков: мы де у вас брать не будем ничево, только за денги будем покупать; а казаки на то ответствовали: мы де вам будем пули продавать»¹⁸⁶.

Загін із 500 кіннотників¹⁸⁷ під командуванням майора Коскуля 24 вересня був направлений до Мглина за фуражем та провіантом. Він зіткнувся з невеличким передовим загоном росіян, яких відігнав¹⁸⁸. Шведський офіцер, оцінивши слабкість укріплень Мглина, вирішив взяти його приступом, однак 300 російських драгунів¹⁸⁹ і «приблизно 1000 сіверських селян»¹⁹⁰, побачивши невелику кількість ворожих вояків, вирішили дати їм відсіч. «И городка не взяли и отступили с уроном, которых я видел и считал пятьдесят тел у стены городской, — інформував царя Ф. Бартенев, — да у ворот городовых убито из пушки два офицера, один маеор, шпаги и платье сняли казаки, и книшка у маеора записная взята из карману, что было у пароллю приказано тое ночи»¹⁹¹. Як відзначав пізніше у своєму універсалі І. Скоропадський, Опанас Єсимонтовський «в обложении мглинском проти того ж неприятеля... тамошних людей при себе будучих от незапного нападения неприятельского оборонял, а его, неприятеля, за своим мужественно отважным и добропорядочным проводом под фортецию мглинскою штурмующего не мало положивши трупом завстидил и воспятил»¹⁹². Невдовзі оборонці при підході основних шведських сил, «побачивши, що справа програна, втекли од-

¹⁸⁵ Крман Д. — С. 30.

¹⁸⁶ Донесение Ф. Бартенева Петру I (23 сентября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 696.

¹⁸⁷ Bardili J. — S. 415.

¹⁸⁸ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 32.

¹⁸⁹ Bardili J. — S. 415; Відображення обставин українського походу Карла XII в 1708–1709 рр. у «Мемуарах про Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького, полковника драгунського полку на шведській службі» (1740) // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 308; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 32.

¹⁹⁰ Bardili J. — S. 415.

¹⁹¹ ТИРВІО. — Т. I. — № 94.

¹⁹² Универсал гетмана И. Скоропадского (17 декабря 1708 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. — Чернигов: В губернской типографии, 1875. — Вып. 3. — С. 658.

ної ночі»¹⁹³. Б. Шереметев інформував царя, що через невиконання його указу «о созжении местечка Мглина», «по ведомостям швецких языков, неприятельское войско немалое себе доволство во всем от Мглина получило»¹⁹⁴. Справді, за свідченням Д. Крмана, «король тут здобув усяке їство й питво, а на пам'ять наказав збурити міські вежі»¹⁹⁵. За щоденником повідомлень з королівської армії, у Мглині «було знайдено такі великі запаси горілки, сала, зерна і різного провіанту *, що можна було на певний час забезпечити всю армію»¹⁹⁶.

Основний контингент каролінців 9 жовтня¹⁹⁷ вирушив у бік Стародуба. 11 жовтня він дійшов до села Гарцево¹⁹⁸. Карл XII вирушив з Костеничів 10 жовтня і зробив зупинку в Білогорщі¹⁹⁹, де був до 11 жовтня²⁰⁰. На з'єднання з військом Карла XII прямували залишки корпусу Левенгаупта. Поблизу Стародуба 9 жовтня²⁰¹ на левенгауптівців напали полки генерал-майора М. Інфлянта. У результаті бою загинуло 28 каролінців на чолі з лейтенантом Мюллером²⁰², близько 35 були поранені, у полон потрапили декілька офіцерських слуг²⁰³ (за донесенням росіян, втрати становили 318 каролінців²⁰⁴). Зрештою 12 жовтня вояки Левенгаупта з'єдналися з основним військом у Рюхові²⁰⁵. Шведська армія 13 жовтня дійшла до Осколкова²⁰⁶, 16 жовтня — до Черенкова²⁰⁷.

¹⁹³ Крман Д. — С. 29.

¹⁹⁴ Донесение Б. Шереметева Петру I (20 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 853–854.

¹⁹⁵ Крман Д. — С. 29.

* «При цьому декілька тисяч тонн зерна, яке не можна було вивезти із собою, змушені були залишити, їх було розміщено в укріпленнях з дерева, обсипаних землею, однак вони згоріли і розсипалися» (Щоденник БД. — С. 162).

¹⁹⁶ Щоденник БД. — С. 161–162.

¹⁹⁷ Письмо Б. Шереметева Петру I (9 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 27.

¹⁹⁸ Письмо Н. Инфлянта А. Меншикову (11 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 83.

¹⁹⁹ Norsberg M. — P. 67.

²⁰⁰ Adlerfeld G. — P. 61.

²⁰¹ Дневник лейтенанта Уппландского временного пешего полка Левенгаупта Фредерика Кристиана фон Фейе 1708–1712. — Режим доступа: <http://www.slavgorod-museum.com/weihe.htm>.

²⁰² Там само.

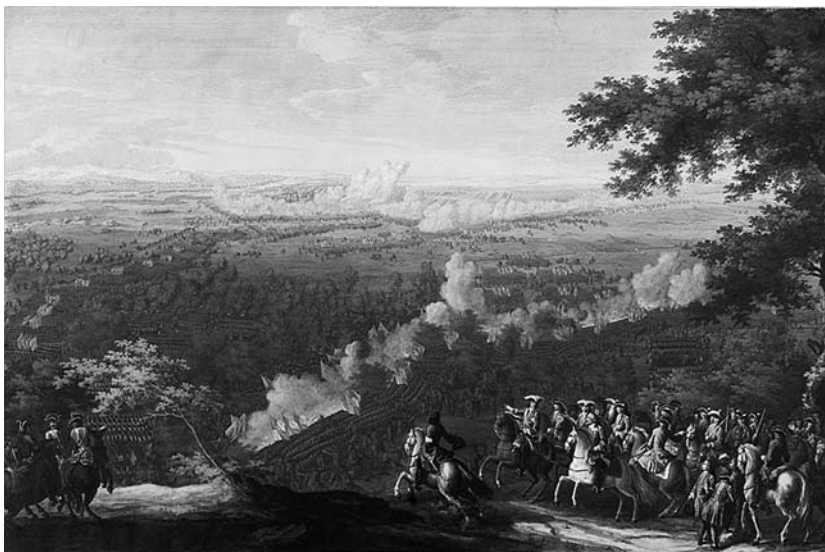
²⁰³ Petre R. — P. 208.

²⁰⁴ Письмо В. Корчмина А. Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 128.

²⁰⁵ Adlerfeld G. — P. 61.

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб.: Типография Главного штаба, 1820. — Ч. I. — Т. II. — С. 239; Adlerfeld G. — P. 62.



Баталія при Лісній 28 вересня 1708 р. Ніколас Лармессен (1684–1755). Гравюра, розмальована за оригіналом Дені Мартена Молодшого. 1722 р.

15 жовтня шведи знову підійшли до Стародуба ²⁰⁸, але «путь свой правили мимо», при цьому українські козаки «над неприятелскими людьми некоторой учинили поиск и немалое число в полон взяли» ²⁰⁹. Хоча, за щоденником Д. Крмана, насправді вони бачили поблизу полкового містечка «метушню калмиків, які в тумані, який їм вельми сприяв, гострили зуби на шведські вози» ²¹⁰. Далі свідок повідомляв, як обоз був атакований («галопом навпроти нас скаче зо двадцять калмиків» ²¹¹). За щоденником Адлерфельда, сам король був під Стародубом 17 жовтня, і з фортеці ворог «напав на нас в той день і заподіяв шкоди нашим возам» ²¹². Шведський писар Магнус Норсберг у своїх нотатках зазначив, що «деякі багажі були розграбовані, а 4 наймити застрелені» ²¹³. Про напад групи козаків сповістив у своїх історичних нотатках і Нордберг ²¹⁴. Ге-

²⁰⁸ Гончарова Л. Д. Шведы на Стародубье // Московский журнал. — 2008. — № 5.

²⁰⁹ Донесение Б. Шереметева Петру I (20 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 854.

²¹⁰ Крман Д. — С. 31.

²¹¹ Там само.

²¹² Adlerfeld G. — P. 62.

²¹³ Norsbergn M. — P. 68.

²¹⁴ Nordberg J. A. — P. 247.



Битва при Лісній. Жан-Марк Наттє (1685–1766). 1717 р.

нерал А. Левенгаупт у своєму щоденнику зробив запис про те, що, минаючи Стародуб, побачили «тільки декілька козаків»²¹⁵. За донесенням Б. Шереметева, 19 жовтня «Стародуб пройшли они двумя колоннами: король сам по правую сторону, а другая колонна по левую»²¹⁶, а 20 жовтня «Стародуб миновали»²¹⁷. Відомо, що Карл XII проїжджав згодом Картушин²¹⁸.

В опублікованій у 1951 році книзі І. Мяля йдеться про те, що «на підступах до Стародуба між шведами і російськими військами зав'язалися кровопролитні бої, що тривали декілька діб». «Однак шведи переважали у живій силі, — зазначав автор. — Проявивши високий героїзм і самовідданість, російські частини відійшли з палаючого міста. У місто вступили головні сили Карла XII. Почалися грабунки, розправи із залишками населення. Багате місто було розграбоване та спалене»²¹⁹. На жаль, дослідник, намагаючись додати негативних штрихів

²¹⁵ Lewenhaupt A. — S. 214.

²¹⁶ Письмо Б. Шереметева, Г. Головкина Петру I (20 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 33.

²¹⁷ Там само. — С. 35.

²¹⁸ Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб.: Типография главного штаба, 1820. — Ч. I. — Т. II. — С. 239.

²¹⁹ Мяло И. И. Стародуб. Историко-экономический очерк о городе Стародубе и Стародубском районе. — Брянск, 1951. — С. 11–12.



Шведський генерал
Адам Людвіг Левенгаупт.
Худ. Давид фон Крафт

каролінцям, не вказав на жодне джерело, яке б підтверджувало взяття Стародуба прибульцями. Натомість є документи, що спростовують неправдиву інформацію. У грамоті Петра I до українського народу зазначається, що Карл XII після введення в Стародуб, Почеп, Погар та Новгород-Сіверський російських гарнізонів «не дерзал добивати, принужден в целости и не зацепляя оставить»²²⁰ ці міста. Генерал-квартирмейстер А. Гілленкрок також зазначає, що «за милю перед Стародубом... отримано звістку, що Стародуб занятий 10 000 росіянами та козаками», а тому

шведські полки «мали наказ йти мимо Стародуба, до Батурина»²²¹. У листі Петра I від 16 жовтня йдеться про те, що «Стародуб так удовольствован, что хотя неприятель ко оному подходил не однократно, но, потеряв многих своих, паки уступить принужден и ради того, не дерзнув более атаковать того города, отсупил»²²².

4. Випалення сіл

Першими на Гетьманщині запалали села Стародубщини. Учасник походу Гермелін писав у своєму листі від 10 вересня: «Вони палять жакливо навколо нас, причому зучора це роблять на своїй землі»²²³.

Наказний переяславський полковник С. Томара 23 вересня жалівся канцлеру Г. Головкину, що у Стародубському полку «много деревень волохи огнем и мечем разорили»²²⁴. На військовій раді російського командуван-

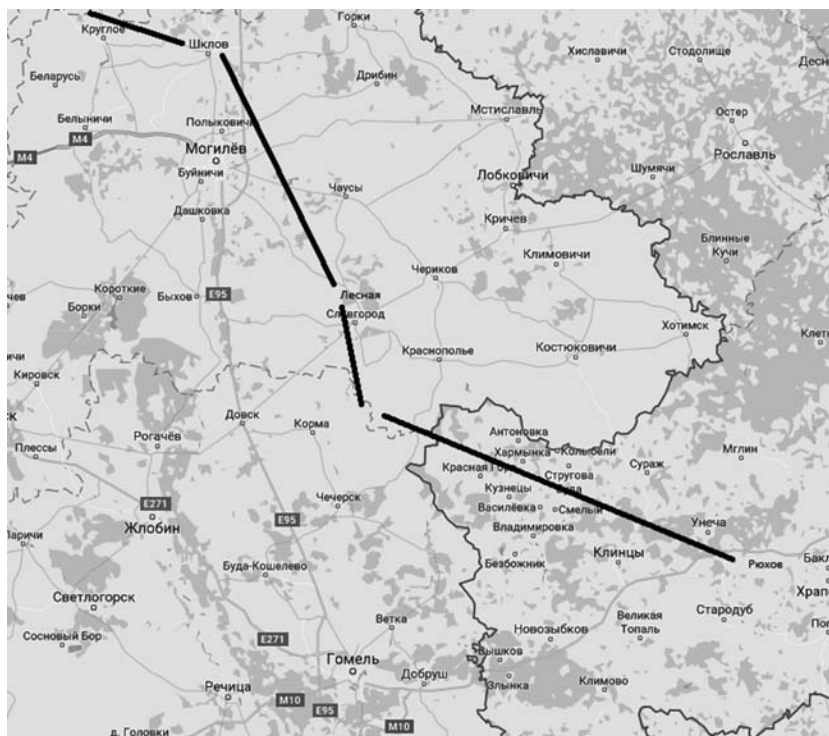
²²⁰ Манифест государя Петра I всему малороссийскому народу (9 ноября 1708 г.) // Документы МН. — С. 237.

²²¹ Гилленкрок А. — С. 56.

²²² Письмо Петра I (16 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 260.

²²³ Hermelin O. — С. 159.

²²⁴ Письмо С. Томары Г. Головкину (23 сентября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 823.



Маршрут Левенгаупта до Рюхова

ня 3 жовтня Б. Шереметев радив підлеглим генералам «всякую пустоту и пожег перед неприятелем чинить»²²⁵, а також у разі відступу знищити вогнем навіть містечко Почеп²²⁶. Перебуваючи в цьому населеному пункті, фельдмаршал «деревни пред неприятелем велел жечь»²²⁷. Як повідомляв 10 жовтня 1708 року Ф. Бартенєв, на Стародубщині «деревни, которые были кругом неприятеля, все обожжены»²²⁸. «А гетману удобнее инаго не знаю, толко чтоб шел от Чернигова встречу неприятелю и, случась с Ыфлянтом, на пасах оного удерживал,

²²⁵ Письмо Б. Шереметева царю (предположительно 3–4 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 728.

²²⁶ Подъяпольская Е. Военные советы. 1708–1709 гг. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. — М., 1959. — С. 127.

²²⁷ Письмо Б. Шереметева Петру I (9 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 27.

²²⁸ Письмо Ф. Бартенева Г. Головкину (10 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 241.

также по бокам; и где не может удержать, наперед все велел жечь»²²⁹.

Як зазначав у щоденнику 10 жовтня Вейє, поблизу Стародуба «ми побачили 2 або 3 спалені перед нами села»²³⁰. Росіяни також спалили «на Будных заводах... хлеба с 4000 четвертей»²³¹.

Заходи щодо «зачищення» території посіяли у громадах панічні настрої, прояви непослуху, непокори, бунтування. Так, у Стародубі, як дізнаємося з листа І. Мазепи, ще під час відсутності козаків «шевцы, кравцы и все посольство во дворе войта тамошняго учинили нападение з дубьем, склепы отбили, бочки с вином побрали и перепився жидов 50 до смерти побили»²³². Як з'ясувалося під час розслідування цього інциденту в 1711 році, напад тоді зазнали представники посла Речі Посполитої, маршалка Великого князівства Литовського Воловича. «...Жидов Хелмецких, власных его посольских *, — зафіксовано у кореспонденції про цей випадок, — тиранско в Стародубе казаки побили и несколько живьем взяли, которые от шведского нападения в Стародубе тогда были, и побрали те казаки у тех жидов многие пожитки и денги»²³³. Г. Головкін повідомляв у ті ж дні, що при стародубському полковнику І. Скоропадському «в Стародубе полку его осталось только 500 человек, а прочие все разбежались, и не знает, где оных сыскать»²³⁴. Це підтверджує і лист гетьмана: «Козаки те, которые расположены во время партикулярной баталии со шведами при енералах Боуре и Инфлянте, врозь разбежались и прибывши в города разгласили везде, будто неприятель не токмо их, но и войска все великороссийские разгромил»²³⁵.

²²⁹ Петр І. К графу Гавриилу Ивановичу Головкину (1708 сентября 20) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 152.

²³⁰ Дневник лейтенанта Уппландского временного пешего полка Левенгаупта Фредерика Кристиана фон Фейе 1708–1712. — Режим доступа: <http://www.slavgorod-museum.com/weihe.htm>.

²³¹ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 74.

²³² Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16. — С. 419.

* З листа царя дізнаємося, що «гетман не все правду пишет, ибо о Стародубовском деле не походило, понеже порутчик Ушаков в ту пору при том сам был и сказывает, что жидов для шп(иг)ов побили, а на оного начальника кричали для вывозу жен говоря, что без жен крепко сидеть не будут» (ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 194).

²³³ Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (4 марта 1711 г.) // Материалы ВУА. — С. 704.

²³⁴ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16. — С. 418.

²³⁵ Письмо И. Мазепы // Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов: Губернская типография, 1873. — Кн. 7. — С. 26.

Згадуваний вище С. Томара писав, що спалення сіл призвело до «смятения» у козацькому війську. «И болим все сердечно о городах и домах своих, дабы не познали последних разорений и нищеты, — зазначав він, — просим... отпустить для управления в дома, дабы могли целость убожества нашего соблюсти... А ежели того от вашего сиятельства (Г. Головкина. — *Авт.*) не получим, то бог свидетель, что от тех вестей смущенные, наши казаки все поуходят и никаковым образом их удержать невозможно»²³⁶. Полковий стародубський писар Панкевич у ті дні намагався зберегти своє майно та переправити у надійніше місце родину. Проте, як дізнаємося з універсалу І. Скоропадського, «жители... села Чеховки зобравшись с другими селянами Карбовскими и Савастьяновскими, заступили дорогу и що колвек было при пну Панкевичу в возах худобы, все разграбовали, и самого з жоною и со всеми при нем будущими, мало на смерть не позабывали»²³⁷.

Шведська армія на Стародубщині виступила на захист місцевих населених пунктів. Так, за спогадами А. Гілленкрока, «полковник Гамільтон був відряджений з 1000 кіннотників у тил ворога, який палив села й виганяв жителів»²³⁸. «Руські, які почали палити деякі села, — читаємо у щоденнику повідомлень з королівського війська, — були розсіяні кількома загонами, посланими для цього Його Кор. Вел. Після того козаки, які були з ними, з цієї причини пішли від них. Мешканці самі хотіли брати зброю, оскільки змушені були зупиняти ворога у його підпалах»²³⁹.

Карл XII був невдоволений тим, що авангардний загін Лагеркрони не завадив росіянам спалити багато стародубських сіл. Як повідомив королю посланець-майор від передового підрозділу, «все це було вчинено з такою швидкістю, що генерал (Лагеркрона. — *Авт.*) нічого не міг зробити, незважаючи на всі старання»²⁴⁰. За словами останнього, «неприятель... запалював села, щойно ми наближались до них»²⁴¹.

²³⁶ Письмо С. Томары Г. Головкину (23 сентября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 823–824.

²³⁷ Универсал И. Скоропадского (13 декабря 1708 г.). Публикация А. Лазаревского // Киевская старина. — 1889. — Декабрь. — Т. XXVII. — С. 645.

²³⁸ Гілленкрок А. — С. 55.

²³⁹ Щоденник БД. — С. 162.

²⁴⁰ Гілленкрок А. — С. 53.

²⁴¹ Там само. — С. 52.



Офіцери і сержанти
російської армії

Учасник походу Цедергельм у своїх записках повідомляв, що групі селян зі 100 чоловік каролінці пояснили «про свої корисні для них наміри» — вберегти від вогню росіян²⁴². Багато господарів зазнали «под час нашествия неприятельскаго шведского под Стародуб в добрах руины»²⁴³ і «через переходы»²⁴⁴ «шкody»²⁴⁵, «разорения»²⁴⁶.

Заворушення сталися й у Мглині, коли сотник Михайло Турковський та стародубський обозний Опанас Єсимонтовський «все на возы забравши... опасаяся того, жебы граждане их не удержали, пошли были,

город покинувши и людей, ночьюю добою в Баклан и далее за Судость реку»²⁴⁷. Мглинці наздогнали обоз і, «настрашавши довольно, завернули в Мглин»²⁴⁸. За відомостями І. Мазепи, «сотника тамошнего козаки изрубили и спицами покололи»²⁴⁹.

Численні біженці посіяли в Гетьманщині небезпідставні панічні настрої. «Люди полку Стародубского великими таборами

²⁴² Cederhielms J. — S. 147.

²⁴³ Универсал гетмана Скоропадского Демьяну Григорьевичу (Скорупе) на водяные мельницы и на село Кустичи (18 сентября 1709 г.) // Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII-XVIII в. — К.: Типография К. Милевского, 1884. — С. 172.

²⁴⁴ Универсал гетмана І. Скоропадского Стефану Голембовському (15 грудня 1708 р.) // Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Український архів. — Т. І. — К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. — С. 273.

²⁴⁵ Универсал гетмана ІІ. Скоропадского Владиславу Бороздне (2 февраля 1709 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. — Чернигов: В губернской типографии, 1875. — Вып. 3. — С. 445; Универсал гетмана ІІ. Скоропадского Афанасию Покорскому (4 января 1709 г.) // Там само. — С. 469.

²⁴⁶ Грамота царя Петра І Леону Пилатовичу (13 ноября 1713 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. — Чернигов: В губернской типографии, 1875. — Вып. 3. — С. 519.

²⁴⁷ Отрывок из жалобы мглинского сотника Алексея Есимонтовского на брата его Афанасия, стародубского обозного, об убытках чрез него понесенных во время взятия Мглина шведами в 1708 г. / Публикация А. Лазаревского // Киевская старина. — 1882. — Т. 4. — С. 296.

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ Письмо І. Мазепы А. Меншикову (8 октября 1708 г.) // Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М.: Изд-во социально-экономической лит-ры, 1962. — Кн. VIII. — Т. 15. — С. 240.

уходят в дальние места, — констатував І. Мазепа, — которые между непостоянным народом неистовыми словами рассеяли те плевелы» «будто войска все великороссийские и малороссийские неприятель разбил», що свої «всюду будто в полку Стародубском жгут и грабят, и неприятель будто им никакого разорения не чинит»²⁵⁰. 21 жовтня 1708 року у Гірську на півночі Чернігівщини О. Меншиков, повідомляючи царя, висловлював свій подив: «Здесьняго Черниговского полку толко с полтараста человек здесь мы изобрели, и те ис



Російський гренадер

последних, а ис старшин почитай никого не видим, а которой и появитца, да того ж часу спешит до двора, чтоб убратца и бежать»²⁵¹. До Батурина, як свідчив на допиті спійманий драгунами канцелярист Олександр Дубяга, докотилися чутки про спалення Мглина, Березни, Мени та інших «знатных» містечок²⁵². Б. Шереметев 23 жовтня наказав «Погар и прочии деревни... жечь, дабы в том неприятель довольства не получил»²⁵³. Водночас російське командування у жовтні змушене було відмовитися від тактики випалення українських сіл. Як записав у своєму щоденнику Адлерфельд, «противник перестав усе спалювати і приводити в лють козаків»²⁵⁴. Адже побоювалися виникнення протестних настроїв у козацькому середовищі. «Малороссийский... народ как можно оберегаем и до озлобления не допускам, — повідомляв Г. Головкін царя, — и для того господин фельдмаршал у конницы и у пехоты учредил по майо-

²⁵⁰ Письмо И. Мазепы А. Меншикову (8 октября 1708 г.) // Там само. — С. 240-241.

²⁵¹ Письмо А. Меншикова Петру I (21 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 857.

²⁵² Показання канцеляриста Дубяги на допиті. X-XI. 1708 // ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 40.

²⁵³ Письмо Б. Шереметева А. Меншикову (23 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 51.

²⁵⁴ Adlerfeld G. — Р. 63.

ру, дав им инструкции с полною мочью дабы смотрели, чтоб ни от кого из войск обид и разорения чинено не было, и кто в том злочинец сыщется, тех велено для постраху иным казнить смертию»²⁵⁵. Петро I у грамоті до українського народу визнав, що тактику випалення землі перед каролінцями він припинив через несподівану дію правителя Гетьманщини. На його думку, ворог «принужден был без жилища и пищи погибать, что уже учинилось было при Стародубе, ежели б изменник Мазепа далее его не поманил»²⁵⁶.

5. Встановлення контакту

Поворот шведського війська в Україну ставив перед каролінським командуванням питання встановлення союзницьких відносин із гетьманським урядом. За великої насиченості російських вояків на можливих маршрутах просування шведів зробити це було нелегко. У джерелах зафіксована перша така невдала спроба, датована 29 вереснем 1708 року. Тоді під Стародубом росіяни затримали шляхтича Якова Улашина, який їхав із листом від резидента польського короля при Карлові XII, генерала артилерії Станіслава Понятовського²⁵⁷. У Посольській похідній канцелярії піднятий на дибу вістун у ході катування зізнався, що мав передати І. Мазепі, «чтоб он с войски при нем обретающимися приблизился к ним, а как начнет приближатся о том бы к нему, Понятовскому, от себя так же и о своем желании отписал, а он де Понятовской о том зближении и о желании ево донесет швецкому королю... и говорил ему: уповаает де он, что при помощи Божии гетман Мазепа с войски своими будет с ними ж обще»²⁵⁸.

Зазначимо, що польський король С. Лещинський, який до початку червня був зі шведами під Мінськом, у Радошковичах²⁵⁹, а потім повернувся до Польщі, 18 вересня 1708 року на-

²⁵⁵ Письмо Г. Головкина Петру I (5 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 57.

²⁵⁶ Грамота государя к старшинам, войску, к народу малороссийскому с возражением обнародованных против его величества пашквильных писем (6 ноября 1708 г.) // // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 622.

²⁵⁷ Дело розыскное шпиона поляка Якова Улашина, бывшего в шведской службе, и посланного под Стародуб с письмом к гетману Мазепе от короля Станислава (1 октября 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 49. — Арк. 1-30.

²⁵⁸ Дело розыскное шпиона поляка Якова Улашина // ТИРВИО. — Т. I. — С. 59.

²⁵⁹ Катлярчук А. Шведы ў гісторыі і культуры Беларусі. — Минск: Энцыклапедыкс, 2002. — С. 106.

правив своєму міністрові С. Понятовському інструкцію. У ній він писав: «Мазепа прислав до мене декілька гінців з підтвердженням наданих раніше обіцянок; він просив про допомогу, запевняючи по-старому, що при моєму наближенні він поновить зі мною зв'язок і використає його на користь своєї країни. Його Величність Король Шведський знає про все, що відбулося з цього приводу»²⁶⁰. У шведський похідний табір гінець з цією інструкцією прибув орієнтовно 26–27 вересня, а вже 29 вересня підлеглі російського генерала М. Інфлянта спіймали посланця — «шляхтича» від С. Понятовського до І. Мазепи²⁶¹. Граф Г. Головкін після допиту Я. Улашина копію його розшукової справи направив * гетьману до відома і «надзору»²⁶².

Тим часом до І. Мазепи відіслали й полоненого гінця від Левенгаупта до Карла XII, що мав повідомити про поразку під Лісною, лейтенанта Ульрихса²⁶³ (очевидно, його спіймали стародубські козаки).

Увійшовши на землі Гетьманщини, лише 8 жовтня шведське командування від імені Карла XII звернулося з універсалом до українського народу. У ньому йдеться про причини своєї появи на Сіверщині. Мовляв, Петро I «почав ту несправедливу війну марно без всілякої йому зробленої вини і в... королівську

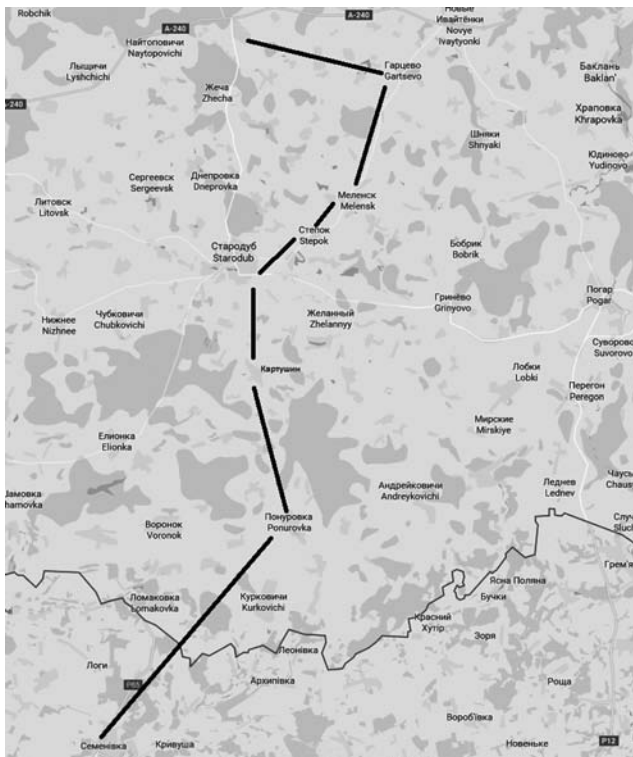
²⁶⁰ Інструкція г-ну Понятовському, министру польського короля при королі шведском (18 сентября 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. I. — С. 207–209.

²⁶¹ Письмо генерал-майора Н. Инфлянта графу Г. Головкину о поимке посланца С. Понятовского к гетману И. С. Мазепе (29 сентября 1708 г.) // ПБДМ. — С. 125.

* У листі від 9 жовтня 1708 року Г. Головкін писав І. Мазепі: «При королі шведском резидент Понятовский послал было к Вашему Сиятельству с писмом одного шляхтича, будто прося вас о свободе взятого в полон брата своего, которое подлинное письмо при сем к Вашему Сиятельству посылаю. (...) А что он с пытки сказал, с того при сем к Вашему Сиятельству для известия посылаю список; изволите Ваше Сиятельство сего накрепко предостерегать, дабы не было таких прелестников в малороссийском народе от неприятеля подосланных». Гетьман 13 жовтня 1708 року так відповів канцлеру: «Но да постыдятся в том нечестивии, ибо никакие прелести не могут меня никогда от высокодержавной Его Царского Величества руки отторгнуть и неподвижной моей верности поколебать; на таковыя же и тем подобныя прелести имею я бодрое око, и всюду верных своих держу, коим повелел всякие письма прелестныя, и самих прелестителей ловить и к себе присылать, о чем и публичными универсалами подтвердил; а что тот поляк Улашин сказывал, будто брат его прозванием Виговский при мне служит, то он солгал, понеже у меня жаднаго Виговского нет и не бывало, да и о брате Понятовского не слыхал, взят ли в плен, или нет; ибо козаки не приводили его ко мне и не присылавали, и паки убо благодарствую Вашей Вельможности за объявление тех прелестей...» (Письмо Г. Головкина И. Мазепе (9 октября 1708 г.); Письмо И. Мазепы Г. Головкину (13 октября 1708 г.) // Дополнение к ДПВ. — С. 195–196, 196–197).

²⁶² Байтыш-Каменский Д. Н. Жизнь Мазепы. — М.: Типография Августа Семенина, 1834. — С. 57.

²⁶³ Дневник лейтенанта Уппландского временного пешего полка Левенгаупта Фредерика Кристиана фон Фейе 1708–1712. — Режим доступа: <http://www.slavgorod-museum.com/weihe.htm>.



Маршрут шведського війська з Рюхова до Семенівки

землю насилля вступив»²⁶⁴. Далі в цьому документі зазначається, що українці при царю «не зі своєї волі, але неволею при-силувані до цієї війни при ньому бути»²⁶⁵. Каролінський штаб просив місцеве населення «скільки можна на продаж везти запасів до війська його королівської величності»²⁶⁶, «спокійно зі всіми пожитками в домах своїх жити і відправляють торгівлю»²⁶⁷, залишатися на місцях, не йти в ліси, доставляти провіант каролінцям²⁶⁸. Водночас, зазначалося у зверненні, каратимуться ті,

²⁶⁴ По указу его вельможнейшего королевского величества Свейской его королевского величества войсковый комиссариат (8 октября 1708 г.) // РДАДА. — Ф. Шведські справи, 1708. — Спр. 5. — Арк. 1; *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 198.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Там само.

²⁶⁷ *Юнаков Н. Л.* Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. — июль 1709 г.) // ТИРВІО. — Т. IV. — С. 10.

²⁶⁸ Грамота государя к старшинам, войску, к народу малороссийскому с воз-ражением обнародованных против его величества пашквильных писем (6 ноя-бря 1708 г.) // ІРНБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 615.

хто буде виступати проти «явленої королівської милості» чи хто «зброєю яку б шкоду над його королівської величності військом чинили», чи «будуть себе у лісах зі своїми пожитками ховати» і своєчасно не вернуться додому. Шведи сподівалися бачити в аборигенах союзників, оскільки «їх старі вольності втрачені», а цар «доми їх і майно попалив і до кінця розорив»²⁶⁹.



Обмундирування та особиста зброя Карла XII

У цьому та інших універсалах, розісланих по містечках України, як дізналося російське командування, Карл XII «прелщает малороссийских обывателей, чтоб ехали к нему с правиянтом и с протчим, что ко иждивлению приналежит, обещаая им за то чрезвычайную многую плату и увещеая их всякими безопасностями»²⁷⁰.

Карл XII своїх супротивників у Польщі, Московії називав тиранами, а себе визволителем від «іга». У маніфесті до Литовського герцогства він, наприклад, свій прихід на їхні терени декларував як утвердження «прапора вольності» з метою «позбавити республіку від... тиранства» Августа²⁷¹.

Ще до появи цих звернень-маніфестів російське командування зафіксувало факти продажу на Стародубщині українцями хліба шведам. Так, А. Ушаков повідомляв царю про 6 селян, які «повезли для продажу к шведу хлеб»²⁷². О. Меншиков 9 жовтня у листі до стародубського полковника зазна-

²⁶⁹ По указу его вельможнейшего королевского величества Свейской его королевского величества войсковый комиссариат (8 октября 1708 г.) // РДАДА. — Ф. Шведські справи, 1708. — Спр. 5. — Арк. 1; *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 198.

²⁷⁰ Лист О. Д. Меншикова до стародубського полковника І. І. Скоропадського (9 жовтня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 815; Матеріали ВУА. — С. 563.

²⁷¹ Манифест Карла XII ко всему Литовскому герцогству // Письма несчастного графа Ивана Рейнольда Паткуля, полководца и посланника российского императора Петра Великого. Перевод с французского. — М.: Университетская типография, 1806. — Ч. I. — С. 53–54.

²⁷² Лист А. І. Ушакова до Петра І (22 вересня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 811.

чав, що «из простого народа многие склоняются и в неприятельское войско ездят для продажи со всякими припасы»²⁷³. За його наказом, таких потрібно було «ловить и вскоре вешать, не описываясь никуда об ином указе»²⁷⁴. Д. Крман писав, що все ж «скриті в горах козаки принесли хліб, сир і яблука» і що «дістали ми теж сиру і велику паляницю хліба, якою харчувались кілька днів»²⁷⁵. Однак російське командування, дізнавшись про продовольче забезпечення шведів, суворо карало селян. Англійський посол Чарльз Вітворт повідомляв своєму керівництву, що на Стародубщині «багато черкас повішено за привезені борошно і горілку у шведський табір»²⁷⁶.

За інформацією британського капітана, англійського королівського спостерігача у ставці шведського командування Д. Джеффрейса, 7 жовтня Карл XII відправив у Батурин кур'єра до гетьмана І. Мазепи, «щоб запросити його прийняти наш бік із наданням зимових квартир в Україні»²⁷⁷. Очевидно, гінець дістався польового козацького табору.

Своєму наближеному своякові І. Бистрицькому^{278*} (у генеральному слідстві Стародубського полку Мазепу названо його «дядком»²⁷⁹) гетьман довірив відповідальну місію — повідомити Карла XII про бажання генералітету Гетьманщини стати союзниками шведів. Для цього управителя Шептаківської волості викликали у Борзну, де, як згадував П. Орлик, йому було наказано «при всіх нас присягнути ему на секреті, а мні приказал написать ему инструкцию до графа Пипера»²⁸⁰. Відданого посланця відправили разом із полоненим («дзвонарем [у церкві] з Лівонії»²⁸¹, «ліфляндським кістером, який говорив

²⁷³ Лист О. Д. Меншикова до стародубського полковника І. І. Скоропадського // ДГІМД. — С. 815.

²⁷⁴ Там само.

²⁷⁵ Крман Д. — С. 26.

²⁷⁶ Письмо Ч. Витворта статс-секретарю Бойлю // Сборник русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 101.

²⁷⁷ Jefferyes's J. — Р. 63.

²⁷⁸ Бистрицький Іван // Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — С. 75–78.

* Його дружина була тіткою Войнаровського. І. Бистрицький управляв Шептаківською волостю у 1687–1708 рр. Він заснував на її території чимало нових слобід, чим значно збільшив населення округи. Крім господарських справ (управитель збирав продовольство «на кухню» гетьманської резиденції), І. Бистрицький виконував різноманітні делікатні доручення І. Мазепи. Наприклад, у 1687 р. викопував приховані скарби І. Самойловича і передавав їх гетьману.

²⁷⁹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Український архів. — Т. І. — К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. — С. 10.

²⁸⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворському. — С. 23.

²⁸¹ Cederhielms J. — S. 156.

по-німецьки і по-козацьки»²⁸², «жив там зі своєю сім'єю»²⁸³) до шведів з посланням «ни таким ни сяким без подпису, без печати и без жадного ни до короля, ни до Пипера писаного листу от себе»²⁸⁴. Цедергельм зазначав, що посланці гетьмана видавали себе за втікачів із полону²⁸⁵. Підстраховуючись, І. Мазепа, за пізнішим повідомленням англійського надзвичайного посла Чарльза Вітворта, інформував царя, що Бистрицький «зрадив і втік», і у такий спосіб «гетьман відвернув від себе підозри, які у цьому зв'язку могли виникнути»²⁸⁶. Мабуть, це послання відвіз Петру І канцелярист Іван Максимович *, який, для переконливості вірнопідданості гетьмана, доставив царю від останнього 2000 червоних та прохання надати грамоту на куплені у Рильському повіті у трьох поміщиків землі²⁸⁷ (посланець, як він згадував на Бендерській комісії, їздив «з останнім привітом до царського двора, неначе на вівтар московської жорстокості», і хоча «лютість москалів домагалась там цілком пожерти» його, все ж він, позабувши про власне добро, поспішив не

²⁸² Гилленкрот А. — С. 56.

²⁸³ Adlerfeld G. — Р. 64.

²⁸⁴ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 23.

²⁸⁵ Cederhielms J. — S. 156.

²⁸⁶ Письмо Ч. Витворта статс-секретарю Бойлю (17 ноября 1708 г.) // Сборник русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 113.

* Син значного військового товариша Петра Максимовича, племінник генерального осавула Дмитра Максимовича, закінчив у кінці 1690-х рр. Києво-Могилянську колегію. Деякий час працював у Ніжині у полковій канцелярії. Згодом І. Максимович потрапив у склад військових канцеляристів Генеральної військової канцелярії. І. Мазепа доручив йому виконувати різноманітні дипломатичні доручення. Так, у 1704 році наблизений канцелярист їздив із гетьманським посланням до Августа II. У 1707 році І. Мазепа відправив його в Малоросійський приказ із великим скарбом монет, знайдених під час будівництва Печерської фортеці. Завдяки дідові та батьку І. Максимович мав у Гетьманщині чималі статки. Акти Бендерської комісії зокрема засвідчують, що він втратив в Україні кількадесять тисяч золотих. Після Полтавського бою старшина залишився з І. Мазепою. На еміграції П. Орлик призначив його генеральним писарем у свій уряд. І. Максимович разом з Д. Горленком, К. Довгополим їздив у 1711 році в Крим, де вони уклали союзницький договір із Кримським ханством. Також він брав участь у дипломатичній місії до Стамбула. Разом з багатьма мазепинцями, що натерпілись на еміграції, отримавши хисткі гарантії безпеки власному життю, у 1715 році І. Максимович повернувся в Україну, звідки його відправили на заслання до Москви. Старшина влаштувався на роботу в бібліотеку Синоду. Тут у 1722–1726 рр. він уклав латинослов'янський словник. Відомо, що у грудні 1726 року його як політично неблагонадійного звільнили з роботи. Ледей зводячи кінці з кінцями, репресований українець зробив низку перекладів (зокрема переклав посібник з медицини «Ковчежец медицинский», збірки елегій Германа Гюго «Желания благоговенные»), редагував «Цветную Триод», книгу «Аполлодора грамматика» А. Барсова та інші видання. До сказаного вище слід додати, що в 1712 році на заслання до Москви був відправлений брат І. Максимовича – Степан.

²⁸⁷ Голицов И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России. — М.: Типография Н. Степанова, 1839. — Т. 11. — С. 107, 110.



Портрет Карла XII.
Художник
Станіслав Лещинський

до Меншикова, а «до гетьманського боку вже до Дегтярів із відповіддю»²⁸⁸).

А Г. Головкіну, який 20–21 жовтня зі свідчень-допитів місцевих жителів дізнався про явну співпрацю управителя Шептаківської волості зі шведами *, правитель Гетьманщини орієнтовно 23–24 жовтня також направив заспокійливого листа: мовляв, Бистрицький три тижні тому був у нього і повідомив, що його селяни бунтують, а тому він просив указу для стародубського полковника, щоб той надав допомогу у приборканні непокірних; з цим документом його підлеглий і поїхав до І. Скоропадського. «А каким образом попался он к шведам, не знаю, и что то фортель неприятельской, что он там повольно ходит, того цель есть не известна; жена же его Быстрицкого с детьми убежала было от наступления неприятельского до Батурина, и есть ли она и ныне там, то прикажу ее и с детьми взять за караул; а сын того Быстрицкого при боку моем на услугах об-

²⁸⁸ Бендерська комісія. — С. 132.

* Слуга І. Бистрицького Усович на допиті сказав, що його господар після спілкування зі шведами сказав, що їде до гетьмана. «И хотя мы не чаем, чтоб он Быстрицкой дерзнул ехать до Вашего Сиятельства, — писал Г. Головкін до І. Мазепи, — но разве ради взятых пожитков и домашних своих куда поехал тайно: того ради где оные явятся, извольте приказать, чтоб онаго изымав к Вашему Сиятельству привезли; а жену его и детей за караул взять, и советуем Вашему Сиятельству, что зело потребно на таких подозрительных людей смотреть, и таких под нынешний час ближе себя держать, дабы не произошло от них какого зла» (Дополнение к ДПВ. — С. 192–193).

ретається, котораго также велю принять за караул»²⁸⁹. Із допиту Олексія Опоченка дізнаємося, що І. Бистрицький «в Новогородке начевал одну ночь» і «поехал... в Стародуб тому ныне назад с неделю» (тобто 13–14 жовтня) з листом «до полковника стародубовскова»²⁹⁰. Шептаківський староста, очевидно, на той момент не мав права розголошувати про свою основну таємну місію, оскільки це могло зашкодити справі. Уже пізніше, прибувши у Шептаки зі шведами, він попросив своїх розказувати в окрузі, що потрапив у полон. У будь-якому разі ще до переходу мазепинців на бік Карла XII цар «знав, що фаворит того Бистрицький (*Bistnizky*), перебуває поряд із шведським королем»²⁹¹.

І. Бистрицький з'явився у шведській армії біля Понурівки 18 жовтня²⁹², коли вона залишила за собою Стародуб²⁹³ (авангард каролінців уже зайшов у Семенівку²⁹⁴). Зустріч між посланцями І. Мазепи і Карлом XII відбулася у Понурівці²⁹⁵. «Його Величність люб'язно був задоволений пропозицією Мазепи», — писав секретар короля Цедергельм. Свідок зустрічі зафіксував і таку деталь, про яку доповіли посланці: видатні старшини також присягнули, підтримуючи задум свого зверхника²⁹⁶.

У спогадах А. Гілленкрока, генерал-квартирмейстра шведської армії, про приїзд посланців також є запис: «Цей козацький старшина передав прохання, щоб Й. В. (Його Величність. — *Авт.*) змінив свій марш і вирушив у напрямі Новгород-Сіверського, щоб там зайняти позицію. Король обіцяв та наказав... заопікуватися гостем. Коли вони обидва сиділи за обідом, прибув слуга старшини з Новгород-Сіверського і повідомив його, що фельдмаршал Шереметев повним ходом марширує на Новгород-Сіверський. Тоді попросив цей козацький стар-

²⁸⁹ Письмо И. Мазепы Г. Головкину (23–24 октября (?) 1708 г.) // Дополнение к ДПВ. — С. 193–194.

²⁹⁰ Допрос шептаковского вояты Алексея Опоченка (20 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 867.

²⁹¹ З праці Жана Руссе де Міссі («боярина Івана Івановича Нестезюрануа») «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни...» (1725) // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 261.

²⁹² Вейе Ф. — С. 220; *Cederhielms J.* — С. 156.

²⁹³ Alex Gyllen krooks relationer från Karl XII s Krig. — Stockholm, 1913. — С. 67–68; Гилленкрок А. — С. 56.

²⁹⁴ Письмо А. Меншикова Петру I (23 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 831.

²⁹⁵ *Adlerfeld G.* — Р. 64.

²⁹⁶ *Cederhielms J.* — С. 156.

шина... доповісти королеві, що потрібно якнайшвидше послати туди шведський відділ, щоб зайняти там позицію»²⁹⁷. Про це ж зазначає й секретар короля Цедергельм²⁹⁸: «Плани Його Величності були змінені на прохання Мазепи»²⁹⁹. Гетьман наполягав, аби «Його Величність взяла маршрут до Новгород-Сіверського *, де вони могли стати господарями річки Десни і отримати переваги для об'єднання, а також постачання для армії»³⁰⁰. Карл XII дещо із запізненням, яке виявилось зрештою фатальним **, тільки увечері віддав наказ генералу Крейцу вирушити до Новгород-Сіверського. Напевно, зволікання було все ж пов'язане із очікуванням розвідників, які мали підтвердити інформацію І. Бистрицького та розвідати шляхи до містечка. Б. Шереметев 20 жовтня сповіщав, що, за його даними, «неприятель к Новугородку Северскому путей разведывает»³⁰¹. Тобто шведи, встановивши через посередництво І. Бистрицького контакт із І. Мазепою, все ж повністю не довіряли майбутнім союзникам і намагалися перевірити їхню інформацію для прийняття відповідного рішення.

Через це шведський похідний підрозділ лише 20 жовтня зупинився за 12 кілометрів від Новгород-Сіверського, у селі Шептаках. Ще на підходах до нього шведський ар'єргард був атакований кількома російськими ескадронами³⁰². Під цим селом каролінці також зіткнулися з ворогом, у результаті бою взяли кількох росіян у полон³⁰³. Генерал Микола Інфлянт інформував царя, що в обідню пору 20 жовтня, «идучи из деревни Буды, не доходя до села Печеногов за милю... в урочище на речке Колосовке наехал в марше на швецкое войско, на пехоту», в результаті бою, отримавши поранення двох офі-

²⁹⁷ Гилленкрот А. — С. 56–57.

²⁹⁸ Cederhielms J. — S. 156.

²⁹⁹ Там само. — С. 157.

* Напевно, ідея повернути на Новгород-Сіверський, аби його зайняти, належала не лише І. Мазепі. Розвідник Ф. Бартенєв доповідав 16 жовтня царю, що «партия его (короля. — Авт.)... спрашивает дороги к Новому Городку Северску, к реке Десне» (Письмо Ф. Бартенева Петру I (16 октября 1708 г.) // ПИБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 782). Тобто ще за два дні до прибуття гінця від гетьмана Карл XII послав свою розвідку у бік Новгород-Сіверського. Загалом зайняття цього важливого стратегічного пункту відповідало інтересам шведської армії.

³⁰⁰ Cederhielms J. — S. 156.

** Цедергельм при цьому виправдовує короля: «Результат показал, что план Корольвської Величності був правильніший, і тоді б Мазепину резиденцію у Батурині можна було б врятувати» (С. 157).

³⁰¹ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 96.

³⁰² Cederhielms J. — S. 157.

³⁰³ Там само.

церів, 10 драгунів, «пехотный боталион збили, и оногo боталиона осталось только человек з 20; потом пехота и конница пришла на сыкурс, и стало к ночи, потом и разошлись»³⁰⁴.

Спійманий росіянами шептаківський вїт на допиті показав: «Был де он, вїт, в Шептаках, в то число пришли в ту деревню и показались ему швецкие люди, сколько числом, не знает. И он, вїт, ис той деревни ушел в Новгородок и сказал о том сотнику Журовченку. И сотник ему сказал, что хател послать проведовать, какие люди. А полк московской еще в Новгородок не пришел. Того ж числа пришел к нему Быстрицкого хлопец Усович и взял ево, вїту, с собою в деревню Шептаки, сказал ему, что де пришло московское войско со князем Меншиковым, а не шведы. И как они приехали в Шептаки к пану Быстрицкому, и Усович сказал Бистрицкой, что идут московские люди в Новгородок. И он, Быстрицкой, пошел, сказал швецкому генералу, что можно москвич побить и велел ему, вїте, отвесьть швецких людей на дорогу, которою идут от Камня в Новгородок московские люди. И он привел и поставил их от Новгородка в миле на мельнице. А сам он, вїт, поехал в Новгородок и приехал на отводной караул, сказал козакам, что швецкова войска тысяч с пятнадцать стоят в Шептоках и на дороге у мельницы. И пришел в городок, и сказал городничему и сотнику тож, что шведов пятнадцать тысяч, и сотник отдал ево, вїту, за караул. И по приказу пана Быстрицкого сказал, что как придут в Новгородок шведы, чтоб они их встретили с хлебом и ис пушек не стреляли, то де не будет им ничего. Да он же, Быстрицкий, сказал ему, вїте, что поедет он того ж часу до гетмана. А Усович остался при Быстрицком. А Быстрицкой при шведе ходит свободна»³⁰⁵. Підвішений «на встряску», битий кнутом вїт зізнався, що «слышал от Быстрицкого об измене гетмана и он намерении его соединится с шведом»³⁰⁶.

Оскільки росіяни допитували вїта у Новгороді-Сіверсько-му 20 жовтня, то зрозуміло, що шведи запізнилися увїйти у місто буквально на якусь годину.

³⁰⁴ Письмо Николая Инфлянта Петру I (21 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 849–850.

³⁰⁵ Допрос шептаковского вїта Алексея Опоченка (20 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 866.

³⁰⁶ Примечания // Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы. — М.: Типография Августа Семена, 1834. — С. 90.

Посланець мазепинців був відправлений до Борзни увечері з відповіддю короля, який згоджувався взяти гетьмана і запорозьке військо «під свій захист»³⁰⁷. За свідченням писаря Шептаківської волості Пархома Пекалицького, І. Бистрицький 22 жовтня вже був у похідній гетьманській резиденції³⁰⁸. Отримавши послання від короля, І. Мазепа відразу ж направив повторно свого свояка до Карла XII. Гетьман висловлював радість з приводу обіцяної протекції, просив шведів прискорити марш для з'єднання, аби врятувати підрозділи Гетьманщини від небезпеки³⁰⁹. І цю місію І. Бистрицький успішно виконав³¹⁰.

³⁰⁷ Cederhielms J. — S. 157.

³⁰⁸ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16. — С. 613.

³⁰⁹ Cederhielms J. — S. 158.

³¹⁰ І. Бистрицький залишався з І. Мазепою до його смерті. Бендерська комісія показала, що свідчення наближеного гетьмана стали вирішальними при визначенні належності військового скарбу. Адже він разом із Довгополом у 1687 році «викопали із землі різні начиння гетьмана Самойловича, повні дукатів, і віддали в руки того ж гетьмана». Як з'ясувалося пізніше, І. Бистрицький за певну винагороду, обіцяну А. Войнаровським, неправдиво свідчив на користь останнього, доводячи, що військовий скарб — приватна власність І. Мазепи. 12 жовтня 1717 року П. Орлик переслав із Крістіанстада до Стокгольма копію листа померлого полковника І. Бистрицького (згадується полковником у джерелах бойових дій 1712 року), адресованого шведському королю: «Ваша королівська величносте і милостивий пане! Не через будь-кого іншого, а тільки через Мазепу покинув я свою добродішну дружину, своїх дітей та свої маєтки, і, пробувши у нього на службі 40 років, я не зрадив його, коли двічі їздив з листами від нього до Вашої королівської величності. Але тепер шляхетний пан Войнаровський дурить пустими обіцянками, при тому, що моя дружина була з ним у дружніх стосунках, бо Мазепа був його дядьком, а моя дружина, уроджена Городисько, — його тіткою. Спочатку пан Войнаровський пообіцяв мені кілька сотень дукатів за те, щоб я підтримував його у суперечці, що стосувалася походження грошей, і я запевнив, що гроші були взяті не з козацької каси, а з власних коштів Мазепи. А якби я сказав правду, то виявилось би, що Мазепа привласнив гроші трьох попередніх гетьманів: Брюховецького, Многогрішного та Самойловича, а також трьох синів Самойловича: Симеона, страченого за наказом царя у Севську Григорія та засланою в Сибір Якова. Усі ці гроші опинилися у руках Мазепи. Мазепа одержував також прибутки і від оренди, а після його смерті пан Войнаровський забрав усі ці гроші та клейноди, хоча Мазепа не приніс їх з собою на Україну. З допомогою кошового Сірка Мазепа уникнув смертельної небезпеки і був посланий ним у Батурин до Самойловича, а згодом — до Москви. Тоді він прослужив при Самойловичу 15 років, потім шість років був генеральним осавулом, а коли Самойловича заслали в Сибір, Мазепа заступив його на місці гетьмана і прибрав до рук усі його статки та громадські кошти». Дослідник Н. Молчановський висловив припущення, що згаданий лист написав П. Орлик, який боровся за те, аби скарби І. Мазепи належали українському емігрантському уряду, а не А. Войнаровському, який незаконно ним заволодів. Зазначене звертання і справді викликає низку сумнівів. По-перше, адресований королю лист подався у копії. По-друге, насторожує фраза: «пробувши у нього на службі 40 років», тобто з 1669 року. Управителем Шептаківських маєтностей І. Бистрицький став лише 1687 року. Він міг бути слугою у І. Мазепи, але ж після появи на Лівобережжі той сім років не мав якогось значного уряду. По-третє, не відповідає дійсності твердження, що «він (Мазепа. — *Авт.*) прослужив при Самойловичу 15 років, потім шість років був генеральним осавулом». Насправді І. Мазепа став служити на Лівобережжі у 1674 році. Загальна його служба у Самойловича — 13 років,

Деталі переговорного процесу засвідчують, що управитель Шептаківської округи, очевидно, знав латину, тобто мав непогану освіту, яка дозволяла йому вільно спілкуватися з іноземцями.

З листа французького агента, секретаря литовського підскарб'я В. Сапіги Пилипа Грофф'є до надзвичайного французького посла при Карлі XII Жана де Безенвальда від 22 жовтня довідуємося, що козаки «прийняли до відома маніфест шведського короля з умовою, що не буде більше реквізицій і що вони самі будуть приносити харчі на призначені місця»³¹¹.

6. Вигадані повстання

Російське командування ще у вересні³¹² наказувало гетьманові І. Мазепі перемістити полки, які були при ньому, на Стародубщину. У цей час, як зазначають багато істориків, у тому числі й Т. Таїрова-Яковлева, в Україні спалахнули народні повстання³¹³.

Насправді гетьман І. Мазепа під усілякими приводами намагався не виконати укази Петра І. Для обґрунтування відмови він сформулював Г. Головкіну низку причин: 1) «при мне малое число войска, которым безсилен есть так великой потенции неприятельской резистенцию чинити и в пути удерживати»; 2) «во всех городах и селах внутренне начинает разширяться между народом непостоянным от гультьев и пьяниц смятение»; 3) «Станислав (польський король. — *Авт.*)... идет к Киеву»³¹⁴. Для переконливості гетьман перебільшив-деталізував кілька кримінальних проявів у Стародубі, Гадячі, Лубнах: якщо «я в Стародубщину зайду, и тут в Украине начнутся бунты, убийства и внутренние смятение». Подібного листа

з них 6 років — генеральним осавулом. Такі помилки навряд чи міг допустити І. Бистрицький. Згадані ж неточності могли допустити фальсифікатори, оскільки життєвий шлях гетьмана до 1687 року знали фрагментарно, приблизно. Разом з тим П. Орлик та старшини клопоталися про справедливий розподіл військового скарбу, оскільки Карл XII вирішив спір гетьманського генералітету і А. Войнаровського на користь останнього. Адже це відповідало передусім інтересам короля, який потребував коштів і якому легше було домовлятися про позики з небожем гетьмана, ніж зі старшинами. Помер І. Бистрицький у Швеції. В еміграції був також його син.

³¹¹ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах... — С. 133.

³¹² Письмо Петра І к графу Г. Головкіну (20 сентября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. І. — С. 152.

³¹³ Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Пер. з рос. о. Ю. Мицика. — К.: Кліо, 2013. — С. 93, 245–246.

³¹⁴ Письмо И. Мазепы к графу Г. Головкіну (6 октября 1708 г.) // Источники МИ. — С. 163–167.

гетьман надіслав і О. Меншикову³¹⁵. «Рассуди ваша княжая светлость своим высоким благородумием, — зазначав І. Мазепа, — какая в том польза будет интересам монаршим, если я пойду в Стародубщину оного только полку оборонить, а тут всю Украину в таких трудностях, опасностях и в начинающемся бунтовничьем пожаре на крайнее разорение оставлю, а не дай Боже еще мне какова там от неприятеля несчастья, то какой оттуда возгорится огонь внутренний — выразуметь можно!»³¹⁶

Перебільшені загрози від бунтівників, змальовані І. Мазепою, викликали сумнів у Петра І, який у листі до Г. Головкина зазначив, що «гетман не фсе правду пишет»³¹⁷. Та все-таки повідомлення від гетьмана вплинуло на рішення російського командування. Київському воєводі Д. Голіцину було наказано рухатися з полками в глиб України, щоб «в тех местах стояли для надежды малороссийскому народу, и смотреть, чтоб в оном не произошли какие шатости и от неприятеля какие факции»³¹⁸. Йому гетьман також повинен був дати частину козаків з наказним гетьманом. Попри бажання гетьмана, йому було наказано «со всеми прочими regimentу своего войски, которых надлежит, сколько мочно высылать и собирать, идти немедленно к Новгородку Северскому и там стать над Десною».

Гетьман саботував і цей наказ. Як повідомляв Г. Головкін 16 жовтня цареві, він послав до І. Мазепи Федора Протасєва «уведать подлинно», «нет ли каких возмущений и шатости в народе малороссийском». Посланець, повернувшись, доповів, що «гетман зело болен, а о шатостях в малороссийском народе он... ему объявил, что только оныя происходят от гультайства и то малыя»³¹⁹. І. Мазепа при цьому просив «ради сущей его болезни от походу свободна учинить»³²⁰. Г. Головкін частково зважив на стан гетьмана. Він наказав йому «остатися с тяжелым войском и обозом за Десною, оставя при себе из сво-

³¹⁵ Письмо И. Мазепы А. Меншикову (8 октября 1708 г.) // Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. — Кн. VIII. — Т. 15. — С. 240.

³¹⁶ Там само.

³¹⁷ Письмо Петра I к графу Г. Головкину (13 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 194.

³¹⁸ Приказ Г. Головкина гетману И. Мазепе (10 октября 1708 г.) // Источники МИ. — С. 160–163.

³¹⁹ Письмо Г. Головкина к Петру I (16 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 61–62.

³²⁰ Там само.

их елико потребно, а легкому войску... изволите приказать иттить и стать между Стародуба и Чернигова, от неприятеля милых во шти»³²¹.

І. Мазепа знову зволікав, оскільки вже вислав посланців до Карла XII. У листі до Г. Головкина із Борзни від 19 жовтня гетьман навіть дорікає урядовцю: «Чи еще ж и Ваша Велможность, истинный мой приятель и благодетель, крайней моей немоще не вериш?»³²² У своєму донесенні керманич Гетьманщини повідомляв про те, що «полк убо стрелецкий по сей стороне Десны к Новгородку» відправляє. «А сам тут в Борзне, — зазначав, — для обережения Украины, подожду, ожидая или смерти или облегчения, которое разве молитвами архиерея Божия получу»³²³. Того ж дня гетьман відіслав Г. Головкіну ще одного листа з новими аргументами щодо складності у виконанні наказу йти на з'єднання з головними силами російської армії. Цього разу він додав до написаного супліки від полків, «чтоб им не йти за Десну»³²⁴, оскільки козаки погрожують вчинити «противный повелению монаршему мятеж». У доданій лубенській чолобитній йшлося про те, що «за щолетними частими войсковыми походами так обнищалисмо, же ... голии, босии и ничего отнюд не меючи, и тут не можем за досит услужити, не жебы за границу отити от Отчизни нашей»³²⁵. Зі свідчень П. Орлика випливає, що скарги вояків Прилуцького³²⁶, Миргородського³²⁷ та Лубенського³²⁸ полків з'явилися як наслідок зібраної за вказівкою гетьмана наради * полковників та генерального обозного І. Ло-

³²¹ Письмо Г. Головкина к гетману И. Мазепе (16 октября 1708 г.) // Источники МИ. — С. 168.

³²² Письмо И. Мазепы к Г. Головкину (19 октября 1708 г.) // Приложения к третьей части истории Малой России / Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. — М.: Типография Семена Селивановского, 1822. — Ч. III. — С. 229.

³²³ Письмо И. Мазепы к Г. Головкину (19 октября 1708 г.) // Там само. — С. 229.

³²⁴ Письмо гетмана И. Мазепы к графу Г. Головкину о нежелании старшины идти к Новгороду-Северскому и его стараниях прекратить мятеж (19 октября 1708 г.) // ПБДМ. — С. 166.

³²⁵ Чолобитна козаків Лубенського полку до гетьмана І. С. Мазепи (не пізніше 16 жовтня 1708 р.) / Публікація К. Кочегарова // Український історичний журнал. — 2010. — № 6. — С. 29.

³²⁶ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 р.). — Спр. 3. — Арк. 222–222 об.

³²⁷ Там само.

³²⁸ Там само. — Арк. 224–225.

* І. Мазепа «велѣл им предложить, если мѣют по указу царского величества в злученеса с тым енералом иттить. Отказали на тое всѣ единогласно, чтоб не ишол, и совѣтовали, дабы немедленно до короля шведского послать с прошением о протекцию» (Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 22).



Табір. Художник Юзеф Брандт. 1869 р.

миківського ³²⁹. Подібна супліка надійшла І. Мазепі також від чернігівського полковника П. Полуботка ³³⁰.

Після Полтавського бою 26 липня 1709 року лубенський полковник Д. Зеленський на допиті засвідчив: «Писмо к Мазепе о том, что будто войска хотят бунтовать, з другими полковниками писал, и казакам челобитные о том же писать приказывали они по приказу ево, измѣнника; а такого к бунту в войске намѣрения, как в писмѣ их и в челобитных писано, не бывало. А для чего Мазепа то дѣлать им приказывал, того он не вѣдает» ³³¹.

Для припання пильності російського керівництва гетьман вдавав із себе смертельно хворого. Отримавши листа від Г. Головкіна, І. Мазепа 21 жовтня відповів йому, що «приближишся до

³²⁹ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 22.

³³⁰ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16. — С. 416.

³³¹ Додаткові свідчення старшин, які були в шведському таборі разом з Мазепою (26 липня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 730; ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1804. — Арк. 85.

врат смертных, понеже болшѣ от десяти день як ничего не ѣм, инже сплю»³³². Дополнительным аргументом для російської сторони став і приїзд у Борзну митрополита Іоасафа Кроковського, який здійснив елеосвячення хворого³³³. Насправді гетьман, і про це знав втаємничений Ф. Прокопович, попросив духовного лідера написати йому з дороги листа, у якому згадати про церковний ритуал, хоча насправді його не проведено³³⁴. Отримавши цей документ-підтвердження, І. Мазепа відразу надіслав його Петру І. Цій хитрості у російському таборі повірили, і цар 20 жовтня навіть наказав Г. Головкину: «ежели воля Божия какая с оным (гетьманом. — *Авт.*) определитца, чтоб, не мешкав, другою, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был»³³⁵.

Пізніше, в універсалі, підготовленому в грудні 1708 року в царській штаб-квартирі у Лебедині, йшлося про те, що «Мазепа удал был ко Двору Царского Величества ложно, будто во всѣх полках малороссийских бунты повстают»³³⁶. Сучасник гетьмана Ф. Прокопович мав відомості, що тоді ж правитель Гетьманщини при «государском посланникѣ» «в войскѣ при себѣ казацком велѣл нѣким сотникам, чтоб наустали чернь свою вопить на него, аки бы бунтоваться, что давно от домов своих бѣднѣ волочатся»³³⁷.

7. Позиція Стародубського полку

Ще задовго до початку шведського походу, у 1707 році, велика частина Стародубського полку була розміщена у Бихівській фортеці³³⁸ для її оборони. У липні 1708 року тут перебувало 543 козаки, із них 175 хворих³³⁹. 8 липня із Бихова

³³² Письмо И. Мазепы к Г. Головкину (21 октября 1708 г.) // Приложения к третьей части истории Малой России / Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. — М.: Типография Семена Селивановского, 1822. — Ч. III. С. 230.

³³³ Там само.

³³⁴ Прокопович Ф. — С. 183.

³³⁵ Письмо Петра I к графу Г. Головкину (20 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 227.

³³⁶ Универсал, изданный в Лебедине от гетмана Ивана Скоропадского (8 декабря 1708 г.) // Документы МН. — С. 252.

³³⁷ Прокопович Ф. — С. 183.

³³⁸ Письмо Д. Воронцова А. Меншикову (13 июля 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 107.

³³⁹ Письмо Д. Воронцова А. Меншикову (4 июля 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 106.

дезертирували додому 200 стародубців³⁴⁰, 17 липня — 31³⁴¹. Загалом у Бихові 29 липня налічувалося 267 стародубських козаків³⁴². Стародубський полк зазнав великих втрат у Північній війні 12 березня 1706 року. Тоді в бою за Несвіж загинуло 800 козаків разом із полковником Михайлом Миклашевським, 174 стародубці потрапили в полон³⁴³. Погана дисципліна в зазначеному полку пояснювалася тим, що на місця боєздатних козаків втрапили представники «другого ешелону», тобто або хворі, або недосвідчені вояки. Старшини, які зайняли посади сотників, теж не мали достатнього авторитету. Тому стародубські сотні були слабкокерованими та малобоєздатними.

У серпні 1708 року ще тисячу козаків-піхотинців Чернігівського та Стародубського полків було уведено в Бихів³⁴⁴. Частина останніх також утекла у жовтні³⁴⁵.

Стародубський полк разом з Ніжинським, Переяславським та Чернігівським полками на час вступу шведів у Гетьманщину підпорядковувся безпосередньо російському командуванню. Полковник В. Огарьов інформував, що у бою зі шведами під Биховом 17 липня взяли участь 100 українців, з них загинуло 5 козаків Стародубського полку, 7 чоловік пропали безвісти³⁴⁶. З повідомлення Б. Шереметева дізнаємося, що 24 вересня він відправив «3000 казаков гетманских, которые при нас были, приставя ко оным адъютанта моего Вельяминова для лучшего управления»³⁴⁷. Це були 2000 піхотинців та 1000 кіннотників із Ніжинського та Переяславського полків³⁴⁸. Інша частина цих полків дислокувалася біля Пропойська³⁴⁹, а потім на Стародубщині. При стародубському полковникові І. Скоропадському, який також виконував обов'язки наказного геть-

³⁴⁰ Письмо Д. Воронцова А. Меншикову (8 июля 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 107.

³⁴¹ Письмо Д. Воронцова А. Меншикову (17 июля 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 109.

³⁴² Письмо В. Огарева А. Меншикову (29 июля 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 116.

³⁴³ Генріксон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни // Історична правда. — 2016. — 28 червня. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/06/28/149119/>.

³⁴⁴ Письмо Г. Головкина Петру I (20 августа 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 53.

³⁴⁵ Письмо Д. Воронцова А. Меншикову (13 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 112.

³⁴⁶ Письмо В. Огарева А. Меншикову (17 июля 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 115.

³⁴⁷ Письмо Б. Шереметева Петру I (28 сентября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 21.

³⁴⁸ Письмо Г. Головкина Петру I (20 августа 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 54.

³⁴⁹ Там само.

мана, був прикомандирований російський офіцер-наглядач. Водночас гетьман тримав зв'язок із полком, дізнаючись про ситуацію з просуванням шведів, оперативну обстановку на півночі Гетьманщини. Це, певно, було нелегко забезпечити. Адже полк не стояв на місці. На момент повороту каролінців в Україну І. Мазепа та його наближені ще вагалися, як їм чинити. Хоча вони у червні 1708 року заприсягнулися у Білій Церкві на хресті³⁵⁰ діяти в інтересах Вітчизни, поворот Карла XII на їхні терени був несподіваним і непрогнозованим. Тому І. Скоропадський як наказний гетьман був задіяний із підлеглими козаками у військових операціях проти шведів*.

У цих умовах І. Мазепа хитрував: намагався випросити у царя свої полки, направлені у розташування російських армій, ніби для забезпечення порядку в Гетьманщині, оскільки, мовляв, завелися своєвільники, бунтівники, які збурюють народ. «Трудность наибольшая и в здешнем народе вельми опасна, что под нынешнее неприятельское наступление во всех горо-

³⁵⁰ Письмо киевского губернатора Д. Голицына гетману И. Скоропадскому (19 декабря 1710 г.) // Материалы ОИ. — С. 18.

* Краснословне у цьому плані свідчення старшини Тимофія Силевича: «В 1708 г. был с покойным полковником стародубовским Скоропадским на Ратовом болотѣ, а послѣ пошли против шведа и стояли под Пропойском, откудова пошол з вибором покойный Скоропадский под Кадин, а нам, остальным, велено стоять в Бобовичах, и когда швед настигал в Малую Россию, в то время послан был я з командою, козаками Стародубовского и Чернѣговского полков, трисотним числом на границу для увѣдомления, куда и яким путем мѣют маршировать оние шведи, где внезапно з оними ночью в Поповой Горѣ на рецѣ Беседѣ сподкался, и тогда з ними бой там учинили, з генералом шведским Лягергроном, а оттудова возвратясь к полкам своим, повторе послано мене в сту коней против шведа, где з оними сподкался на рецѣ Ипутѣ, и там чрез реку бой учинили-ж; а оттудова прибувши я з отцем своим в город Стародуб, и приказал отец мой город Стародуб против неприятелей заперти, а прибувши полковник Скоропадский с-под Кадина, комендировал мене до генерала Инфлента для конвойства, чтобы я ему, генералу, показовал добрые мѣста и переправы, где-би можно з шведом баталью учинить; и пошол я з оним генералом Инфлентом, при котором волохи и компанѣя была, против генерала шведского Лягергрона под село Найтоповичи, и там, найшовши на них, знатную учинили баталью и шведов немало положили; а послѣ отпущен был я от генерала Инфлента на время в Стародуб, когда и генерал Левенгоф ишол мимо Стародуба, отколь виихавши я з Стародуба з Есифом Елинским, Василем Джурманом, Иаковом Пѣсоцким, зловили под селом Литовском чотирох швединов и припрывадили в Стародуб полковнику Скоропадскому, а Скоропадский отослал оних швединов до фертмаршела (sic) Бориса Петровича, а на другой день генерал Инфлент прислал по мене к полковнику Скоропадскому, когда мене к нему и отправлено, и пошли в тропи за шведским генералом Левенгофом, а настигши его под селом Найтоповичами, повторе знатную баталью учинили и шведов болѣе трох сот положили, а послѣ з оним же генералом Инфлентом немало чрез колко дней и недел, ходячи денно и ночью подъездами, шведов били, и в ту пору генерал Левенгоф з генералом Лягергроном зишедшись в купу, маршировали мимо Стародуб на Гарцев, в котором времени комендировал мене генерал Инфлент з драгунами, компанѣю и волохами против шведа, где з оними бой учинили, в яком бою взято было мене в неволю» (Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 644).



Прапор Стародубського полку. Копія. Батуринський заповідник.
Фото автора.

дах и селах внутренне начинает разширяться между народом непостоянным от гультьев и пъяниц смятение, которые великими компаниями по корчмах и с ружьем ходячи, вино насильно берут, бочки рубят и людей побивают», — писав гетьман 6 жовтня з обозу поблизу Десни до Г. Головкина³⁵¹. Та ці прохання під різним приводом ігнорували. Зрозуміло, розпочинати в таких умовах антиросійську акцію було небезпечно та й авантюрно. Тим часом шведи просувалися селами Стародубщини. Стародубські козаки, а також Чернігівський, Ніжинський та Переяславський полки, не маючи чітких настанов із Батурина, змушені були вести бойові дії проти потенційного союзника.

Не маємо відомостей, чи старшина на Стародубщині у кінці вересня знала про плани мазепинської верхівки (відомо, що лубенський полковник Д. Зеленський, наприклад, улітку 1708 року після наради у Білій Церкві їздив до Лубен «и прельщал полку свого старшину к тому ж бунту»³⁵² — *Авт.*). Ймовірно, такі заходи проводилися й на території Старо-

³⁵¹ Лист гетьмана І. Мазепи до графа Г. І. Головкина (6 жовтня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 245–246.

³⁵² Письмо киевского губернатора Д. Голицына гетману И. Скоропадскому (19 декабря 1710 г.) // Материалы ОИ. — С. 18.

дубщини. Як стало відомо з доносу пізнішого часу, І. Скоропадський викликав до себе батька писаря Прилуцького полку Захара Патоки, який займався написанням скарг, і просив вплинути на останнього: «Для чего он вспоминает шведчину и Мазепину измену, мы все знали о б этой измене еще до прибытия шведького войска»³⁵³. Значимо, що про бажання Батурина співдіяти з каролінцями був добре поінформований І. Скоропадський як старшина, який входив до складу найближчих довірників * І. Мазепи. Через це передовий загін

³⁵³ Бовгиря А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після Полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 127.

* І. Скоропадський — сподвижник І. Мазепи у 1687–1708 рр., народився у 1647 році у козацькій родині. Його батько та дід Федір брали участь у повстанні Б. Хмельницького. У ранньому віці і він потрапив під тягю спочатку П. Дорошенка, а потім — М. Ханенка. Втомившись від гетьманських усобиць на Правобережжі, набігів турків і татар, два брати Скоропадські — Іван та Василь — у 1674 році перебралися на Лівобережжя, де влада більш-менш стабілізувалась. У 1675 році І. Самойлович призначив І. Скоропадського, який мав непоганий освіту, військовим канцеляристом при гетьманському уряді. Через рік він уже став старшим військовим канцеляристом і виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана — їздив з листами, грамотами до Москви, зокрема у справі С. Адамовича. Саме у ті роки І. Мазепа міг оцінити ділові та моральні якості майбутнього співпрацівника. Одружившись у 1678 році на дочці чернігівського полкового обозного Никифора Калениченка Пелагеї, Іван Скоропадський невдовзі перебрався у Чернігів, де 1680-го обійняв уряд полкового писаря. Як довірений гетьмана він неодноразово їздив до Криму та Москви. Після перевороту 1687 року І. Скоропадський порозумівся з новопризначеним полковником Яковом Лизогубом, який також був із Правобережжя, і залишився на попередній посаді. Як видно з універсалу І. Мазепи від 25 серпня 1687 року, чернігівський писар був у нього на особливому рахунку й отримав одним із перших старшин рантові маєстності, зокрема у «зуполне» володіння - Вихвостів, Боровицю та слобідку Дроздовицю. У 1693 році вже новий гетьман відрядив І. Скоропадського до Москви у досить важливі справі — поінформувати про з'їзд старшини та попросити царя висловити свою думку щодо оренд і податків у Гетьманщині. Все це дає підстави говорити про неабиякі дипломатичні здібності посланця, його авторитет у старшинському середовищі. Після цієї поїздки бачимо Скоропадського з 1694 року на уряді генерального бунчужного. У 1701 році І. Мазепа призначив його генеральним осавулом. О. Гуржій, В. Кривошея та інші дослідники вважають, що 1706 року І. Скоропадський зайняв уряд стародубського полковника, бо якраз тоді загинув М. Миклашевський, що посідав це місце. Та у листі до Петра I від 24 березня 1708 року І. Мазепа повідомляв, що тільки-но вручив «полковничество стародубское Ивану Скоропадскому, ясаулу войсковому генеральному». Очевидно, він зайняв новий уряд десь на початку 1708 року, бо за 11 лютого зберігся його універсал, адресований мглинському сотникові про виконання стрілецької повинності. Отже, більше року у Стародубі посада полковника була вакантна. З доносу Кочубея видно, що І. Скоропадський належав до наближених гетьмана. На початку 1707 року воевода Синицький з кількома тисячами литовців зрадив Москву й перейшов на бік шведів. І. Мазепа 11 травня у присутності В. Кочубея та І. Скоропадського почав «з того сміятися і немірною радістю веселитися», довго пригощаючи їх напоями. Стародубського полковника гетьман відіслав до Петра I, а потім у Смоленськ для спростування доносу на нього, контролю за показаннями В. Кочубея та його спільників. Таку відповідальну місію, від якої залежало майбутнє гетьмана, ясна річ, І. Мазепа доручив найдовірнішій людині зі свого кола наближених. Іван Скоропадський успішно впорався з покладеним на нього завданням. Аргументи стародубського полковника спростували здогади, припущення, оцінки донощиків.

шведів зустріли із хлібом-сіллю у Стародубі, а понад 700 козаків дезертирувало. Військовий інженер В. Корчмин, перебуваючи в Стародубській фортеці, просив у О. Меншикова для пришвидшення фортифікаційних робіт «гетману отписать, чтоб для такой нужной работы прислать от себя казаков изволить тысячу другую хотя б и другога полковничества, а стародубовским не может ничего учиниться»³⁵⁴. Тобто він переконався, що місцеві козаки ненадійні, відмовляються виконувати поставлені завдання.

Як довідуємося з листа Петра I, «и офицера (шведського. — *Авт.*), который приезжал в Стародуб, так же и в иные места, всех оковав и с писмами посылают * к гетману»³⁵⁵. У листі О. Меншикова від 18 жовтня є інформація про 6 стародубських козаків, які І. Скоропадським «были... посланы до его велможности гетмана с писмами, от которого отправлены назад до Стародуба, но за нынешним неприятелским приходом в Стародуб пройти не могли»³⁵⁶.

Багато дослідників не вважають І. Скоропадського мазепинцем, бо, як зазначає С. Зеркаль, він у критичний момент не послухав І. Мазепу «і на приказ царя Петра I поспішав до Глухова»³⁵⁷. «Стародубський полковник не тільки не допоміг йому (Мазепі — *Авт.*), — пише О. Гуржій, — а, навпаки, вже через два дні після одержання гетьманського листа поспіхом кинувся до Глухова»³⁵⁸. Цей же історик в іншій книзі зазначає, що «перехід І. Мазепи у жовтні 1708 року на бік шведського короля... виявився повною несподіванкою для І. Скоропадського»³⁵⁹.

З цього приводу внесемо деякі уточнення. І. Мазепа лише 30 жовтня 1708 року з Дігтярівки, що під Новгородом-Сіверським, відправив стародубському полковникові І. Скоропадському листа, в якому виклав причини переходу під шведську протекцію і просив потіснити росіян з міста.

³⁵⁴ Письмо В. Корчмина А. Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 129.

* Так в оригіналі (в опублікованому — «посылаю»). Про це див.: ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 855.

³⁵⁵ К Федору Матвеевичу Апраксину (24 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — № 2749. — С. 232.

³⁵⁶ Лист О. Д. Меншикова до стародубського полковника І. І. Скоропадського // ДГІМД. — С. 819.

³⁵⁷ Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. — Нью-Йорк, 1968. — С. 163.

³⁵⁸ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К.: Інститут історії України, 1998. — С. 28.

³⁵⁹ Гуржій О., Ресніт О. Іван Скоропадський. — К.: Арія, 2013. — С. 39.

«Нехай тое будет Вмти вѣдомо, — писав керманич Гетьманщини, — иж мы, гетман, видячи отчизну нашу малороссийскую до крайней уже приходящую згубы, когда враждебная нам здавна потенция московская тое, что от многих лѣт в всезлюбном своем намѣрении положила, тепер, з упадком послѣдним прав и волностей наших, почала приводити в скуток, кѣди без жадного о том з нами согласия зачала города малороссийские в своего область отбирати, людей наших з оних повигонявши, порабованих и до конца знищених, своими войсками осаждать; и нехай бы то чинили в полку Стародубском, Чернѣговском и Нѣжинском, мѣючи измышляючи з ворожой своей хитрости лживые причины, будто для обороны от наступления войск шведских тое чинят, лечь и около далних городов, куда войска шведские никогда не мыслят наступати, заходилися уже были, кѣды до Полтавы два полки з Бѣлгорода ординовано; а и над иншими городами тое ж бы власне вѣдѣлося, если бы мы з обыклой нашей ку отчизнѣ малороссийской горливости тому их, злому намѣрению не запобѣгли. А до того не тилко от зычливых приятелей мѣючи тайные перестороги, лечь и самы тое явными доводами видячи и совершенно вѣдаючи, же нас, гетмана, енералную старшину полковников и увесь Войска Запорожского начал, ворожими своими прелестми, хотят к рукам прибрати, в тиранскую свою неволю запровадити, а имя Войска Запорожского згладити, а козаков в драконию и солдаты повернути, народ зась малороссийский вѣчне себѣ поработити. И если бы не Господь помог нам от тыранских их руки избѣгти, то певне бы тое их намѣрение неприязненное свой одобрато скуток. Кѣдиз не для чого иншого Александр Меншиков и князь Димитрий Михайлович Голицын з войсками своими к нам постѣшали, не для чого иншого прелестми своими, перш з войском, а потом самого з старшиною до обозов своих московских вабили тылко, же бы нас всѣх могли забрати в тяжкую неволю, а, не дай Боже, и на тиранские муки. Над то видячи и тое, же потенция московская безсилая и не военная, бѣгством всегда от непреборимых



Іван Ілліч Скоропадський.
Олія. XVIII ст.

войск шведских спасаючися, не боронити нас сюда от наступления тых же войск шведских убѣгла, леч огнем, рабунками и не милосердным мордерством руйновати и городи в свою область отбирати пришла, удалисмося за согласиєм и общим з панами енералними особами, полковниками и всею Войска Запорожского старшиною постановленьем в непреборимую найяснѣйшого короля его милости, шведскую протекцию, мѣючи в Бозѣ всемогущом, едином, обидимих заступнику, любящему правду и ненавидящему лжу, непостидную надежду, же отчизну нашу малороссийскую и Войско Запорожское Его Королевское Величество всегда щасливым своим и непобѣдимым оружием от того московского тыранского ига оборонит, уволнит и отняtie нам права и волности, не тилко привернет, леч з общою ползою и з несмертелною в потомних вѣк Войска Запорожского славою умножит и разширит; в чом нас и королевским своим, никогда не отмѣняющимся словом, и данною на писмѣ ассекুরациею упевнил и утвердил. За чим и в. мтѣ, яко естєсь правдивый отчизны своей сын, не зичачи оной крайней погибели, знищеня и руины, берись до единого з нами всѣми согласия и до сполной тоей ж отчизны своей обороны; а старайся всѣми способами, но данному себѣ от Бога разуму и искуству, московское войско з Стародуба искоренити, согласившись в том з панами полковниками переяславским и нѣжинским. Певны того будучи, же потенция московская ничего не может там в. м-ти и городу Стародубу зашкодити, которая вскорѣ будет оружием Королевского Величества шведского в свои загнана границы; а если бы в. мти до искоренения того кѣварнѣзону московского, в Стародуб зостаючого, столко силы и способу не имѣл, теде радим в. м-сти оттуль уходить и до боку нашего в Батурин з товариством поспѣшати, же быс не попали з неповетованым жалем нашим в московские руки. О тое в. м-сти и повторе пилно жадаючи, горливостию и любовию ку отчизнѣ обязуючи и приказуючи, ему ж жичим доброго от господа Бога здоровья»³⁶⁰.

Та цей лист, який віз Тимофій Полугер, був перехоплений росіянами³⁶¹. Посланець І. Мазепи опинився в руках капітана

³⁶⁰ Лист І. Мазепи до І. Скоропадського (30 жовтня 1708 р.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1771. — Арк. 1–2.

³⁶¹ Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. Исторические монографии и исследования. — М.: Чарли, 1995. — С. 744.

Азовського драгунського полку І. Чечерина ³⁶² і згодом давав на допиті пояснення, що, мовляв, прагнув покинути мазепинців. Ще 27–28 жовтня 1708 року у Стародуб були направлені один за одним три царські укази, які привели, безперечно, у готовність московський гарнізон. Стародубська старшина, не маючи звісток від гетьмана, почала слухняно виконувати царські розпорядження. І. Скоропадський за наказом царя прибув в Субочево ³⁶³.

Про те, що стародубський полковник та його близькі співчутливо ставилися до мазепинців, свідчить промовистий документ — донос Данила Забіли. «Маркович (Андрій. — *Авт.*) с сестрою своєю гетьманшею Скоропадскою держали мене под караулом... — писав він, — во время змены Мазепы, за изменника Мазепу, что я его проклинал и говорил, что Бог поможет нашему императору, что одолеет шведа, а Мазепа проклятый пропав, имя его вовеки пропало, за что он, Маркович, оскорбился великим гневом, говоря: “Что тебе до того и проклятым за что ты зовешь Мазепу? — Як Мазепа выиграет, где ты подешишься? — отсе тебе смерть кортит!..” Потому вышла гетманша Скоропадская з комнаты, в Глухове, и видя, же я спорусь з А. Марковичем, тож оскорбилася на мене и говорила подобные слова многие, которых не могу вспомнить; токмо сие мне в память, же казала: “Мы и гетманству сему не рады, что еще Мазепа — в живых гетман и никто не силен у его булаву взять и скинути з гетманства, а мы з нужды хоть взяли (гетманство), то нам сие прощено будет. А ты, хотя и мудрый человек, а проклинаешь Мазепу напрасно...”» ³⁶⁴. Стольник О. Дашков застерігав Г. Головкина: «Ежели оберут гетманом Скуропацкого, надобно иметь и на него око, понеже он есть крефтура Мазепина: он его возставил и обогатил» ³⁶⁵. Знали про згадане і в дипломатичних колах. Так, французський посол у Стокгольмі Кампредон доповідав міністрові закордонних справ де Торсі

³⁶² Шуттой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. — С. 301.

³⁶³ Журнал или Поденная записка, блаженные и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого... — СПб., 1770. — С. 194.

³⁶⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Нежинский полк. — К.: Типография К. Милевского, 1893. — Т. 2. — С. 400.

³⁶⁵ Письмо А. Дашкова к Г. Головкину (декабрь 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 869.

(11 січня 1709 р.), що «Скоропадський... є особистий приятель Мазепи»³⁶⁶.

Гетьман інформував шведське командування про те, що стародубський полковник посвячений у задуми старшини вибороти краще майбутнє України. Саме тому наближені до короля штабісти у своїх нотатках позитивно відгукуються про нього. Так, у щоденнику повідомлень із королівської армії зазначено за грудень 1708 року, що Карлу XII «також готовий був потім присягнути (І. Скоропадський. — *Авт.*) ... на вірність, сподіваючись на той час, коли земля буде очищена від руських»³⁶⁷.

Попри бажання І. Скоропадського, обставини склалися так, що він як наказний гетьман із командою підлеглих йому полковників, старшин не був поінформований у важливий момент про останні рішення І. Мазепи та генеральної старшини. Це дало можливість росіянам перехопити ініціативу й фактично нейтралізувати полки, які були задіяні на теренах, контрольованих їхніми дивізіями.

Зазначимо, що козаки, гетьманська старшина, які восени опинилися на Стародубщині, вочевидь, після вжитих росіянами щодо них застережних заходів все ж таки не проявляли активності щодо переходу на бік шведів. Вони побачили сумні реалії: на Гетьманщину прийшла втомлена, слабобоездатна армія, яка не вселяла надії на перемогу. Як зазначав автор реляції, секретар королівської польової канцелярії Петер Шенстрем, «Скоропадський... був у душі прихильний до шведів і таким залишався б до кінця своїх днів, однак, коли він почув про битву графа Левенгаупта при Лісній, то повністю змінив свою думку»³⁶⁸. Полковник, на думку учасника походу, дізнавшись також про поразку корпусу Любекера, тяжкий стан армії короля, прийняв в усі підпорядковані йому місця росіян.

³⁶⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 290.

³⁶⁷ Щоденник бойових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року. — С. 164.

³⁶⁸ A Relation of the battle of Pultowa. — P. 211.

8. Стан шведського війська

25 вересня Карл XII, очікуючи корпус Левенгаупта, прожив два тижні в Костяничах³⁶⁹. Розбиті під Лісною * залишки вояків-левенгауптівців 9 жовтня поблизу села Труханова³⁷⁰ зустріли спочатку полки авангарду Лагеркрони³⁷¹, а потім 12 жовтня під Рюховом³⁷² — головну шведську армію. За свідченням А. Гілленкрока, до них приєдналося 6700 чоловік³⁷³ (за підрахунками Р. Петре, з-під Лісної вийшло 6 503 солдати³⁷⁴, А. Пілстром округлює кількість прибульців до 7000³⁷⁵), які були розподілені між полками. За спогадами Й. Барділі, через це «в окремих полках було 2 полковники, 2 старші лейтенанти і 2 майори»³⁷⁶. Офіційний «Щоденник [повідомлень] із королівської шведської армії» інформує про зустріч «переможця» з Карлом XII: «Він (Левенгаупт. — *Авт.*) був прийнятий Його Кор. Вел., похвалився, що він виступить зі своїми загонами проти московитів всіма і навіть подвоєними силами не тільки у полі, а й сміло відіб'є їх, так що він зможе після цього невпинно продовжувати далі марш. Від нього були отримані також запевнення і переконливі свідчення, що ворог зазнав великої поразки»³⁷⁷.

Розбитий корпус усе ж таки приніс купу проблем. У бою під Лісною, за спогадами Бельке, «наші втратили увесь багаж з кількома тисячами возів, або увесь транспорт із харчів та боєприпасів для армії»³⁷⁸. Московські «Ведомости» за 6 жовтня 1708 року оперативно повідомляли про те, що внаслідок перемоги росіянам вдалося захопити «обоз в двѣ тысячи телѣг, шестнатцать пушек, сорок два знамя»³⁷⁹. Наступне число га-

³⁶⁹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов: Губернская типография, 1873. — Кн. 7. — С. 135.

* За спогадами Левенгаупта, з 10 904 осіб його корпусу 6000 прийшли в головну армію, 1000–1500 солдатів повернулися через Литву у Ригу.

³⁷⁰ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 38.

³⁷¹ Вейс Ф. — С. 219.

³⁷² Там само; Князь Багратион. Историческая памятка 38-го драгунского Владимирского Его Императорского Высочества великого князя Михаила Николаевича полка. — СПб.: Типография Ю. Римана, 1901. — С. 33.

³⁷³ Гилленкрок А. — С. 55.

³⁷⁴ Дневник Роберта Петре во время войны с 1702 г. до сражения при Полтаве. — Режим доступу: <http://www.slavgorod-museum.com/petre.htm>.

³⁷⁵ Pihlström A. — Р. 97.

³⁷⁶ Bardili J. — S. 414.

³⁷⁷ Щоденник БД. — С. 161.

³⁷⁸ Bielkes T. — S. 61.

³⁷⁹ Ведомости (6 октября 1708 г.) // Ведомости времени Петра Великого. 1708–1719 гг. — М.: Московская синодальная типография, 1906. — С. 10.

зети уточнило, що «й достальной обоз с тремя тысячами телѣг взяли»³⁸⁰. За даними англійського офіцера, шведи під Лісною втратили 20 000 рушниць, 500 тонн куль, 6000 діжечок пороху, 600 000 грошей («rixdollars»)³⁸¹. За відомостями французького історика Анрі-Філіппа де Лім'є, автора багатотомної «Історії Швеції в правління Карла XII», «у тому обозі нараховувалося 6000 бочечок пороху, 1000 возів, навантажених зброєю та мушкетними кулями, 20 000 мішків борошна, значна кількість одягу та інших необхідних речей»³⁸².

«Тії запаси, — записав у щоденнику лейтенант Ф. Вейє, — що в Лісному ми могли взяти з собою в торбах, ми вже поїли... і тому наше харчове становище з кожною дниною гіршало; дійшло до того, що не тільки поранені, а й багато здорових серед нас умирало»³⁸³. Навіть генерали більше 10 діб руху до головної армії не мали ні хліба, ні солі³⁸⁴. Щодня левенгауптці виживали лише за рахунок того, що з'їдали сотні коней³⁸⁵.

До приходу в Сіверщину шведське військо зазнало великих втрат як від сутичок із росіянами, так і від голоду*. «А во время бытия шведскаго в Могилеве померло их, шведов, с голоду и от мыту с четыре тысячи», — повідомляв російський шпигун³⁸⁶. Як пояснював у листі додому від 11 вересня Гермелін, «у нас на нинішній день припинилися повністю поставки»³⁸⁷.

³⁸⁰ Ведомости (8 октября 1708 г.) // Там само.

³⁸¹ Defoe D. — Р. 204.

³⁸² З праці Анрі-Філіппа де Лім'є «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) // Луцяк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 223.

³⁸³ Вейє Ф. — С. 219.

³⁸⁴ Дневник Роберта Петре во время войны с 1702 г. до сражения при Полтаве. — Режим доступу: <http://www.slavgorod-museum.com/petre.htm>.

³⁸⁵ Там само.

* П. Шенстрем у своїй реляції зазначав: «Неможливо передати те, яких страждань зазнала армія на цьому шляху, і нащадкам буде важко в це повірити. Більшість полків вживали хліб, який вони взяли з собою ще зі своїх зимових квартир, а після переправи короля через Борисфен (*Boristhenes*) у них вже не було ніякої можливості отримати щось інше, оскільки вся місцевість тут була повністю розграбована й спустошена. Єдиним, що підтримувало нашу життєдіяльність, була худоба, яку ми забирали з собою, коли проходили полями; але ці нещасні тварини через нестачу пасовищ і виснажливі переходи, які їм довелося робити, були настільки худі й слабкі, що ледь трималися на ногах. Проте м'ясо цієї худоби, яке розподілялося дуже економно без хліба й без солі, не дало армії померти від голоду на цьому згубному шляху, де війська були майже завжди у воді, рухаючись через ці довжезні болота, на яких їх страждання посилювалися відсутністю нормальної води, якою можна було б втамувати спрагу» (*A Relation of the battle of Pultowa*. — Р. 210).

³⁸⁶ Рассказ мстиславского попа Елисея в Посольской походной канцелярии (19 августа 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 148-149; Романова М. Как шведов «обжиганием и разорением утомляли» // Эхо планеты. — 2007. — № 10. — С. 40.

³⁸⁷ Hermelin O. — S. 159.

Швед Нейман, який 17 вересня 1708 року потрапив у полон, свідчив, що у шведській армії почався голод, бо їх війська «шли по местам горелым»³⁸⁸. Каролінці від поганого харчування дуже часто хворіли. Їх виснажували тяжка дорога, болотиста місцевість, ліси. «Ми не знаходили нічого, окрім сумних руїн і моторошних пусток, — констатував королівський камергер Г. Адлерфельд. — Це позначилося на солдатах, що зазнали дефіциту продовольства і були вимушені використовувати всі засоби для прожитку, самостійно зрізати пшеницю, якщо її знаходили; били, мололи зерно на ручних млинах, пекли і їли. Це вимагало часу і праці»³⁸⁹.



Драгуни.
Велика Північна війна.
Художник Марк Гривес

Дошкуляли й часті атаки калмиків. Французький посланець у Польщі де-Безенвальд повідомляв у своїх листах, що «всі переправи зайняті калмиками, які продовжують дуже тіснити шведську армію»³⁹⁰, «калмики спалили і розорили усі окраїни»³⁹¹. За його відомостями, «декілька сот євреїв, котрі з'єдналися для організації до шведів підвозу (продуктів. — *Авт.*), були пограбовані калмиками, які відібрали у них вози, а їм всім обрізали носи та вуха»³⁹². З цієї причини, як повідомляв де-Безенвальд, кенігсберзькі купці, їдучи в шведську армію із запасами продовольства, налякавшись такої ж участі, зупинилися у Вільні³⁹³.

Російські джерела, як і шведські, перебільшують втрати своїх супротивників. Однак, попри це, реальні літа — осені 1708 року засвідчували значне зменшення кількості воїнів Карла XII. Крім того, кіннотники та піхотинці гинули

³⁸⁸ Показання шведського виходця Неймана // ТИРВІО. — СПб., 1909. — Т. 1. — С. 149–150.

³⁸⁹ Adlerfeld G. — Р. 34.

³⁹⁰ Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда пану Помпону (6 жовтня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 673.

³⁹¹ Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда королівському агенту в Швеції де С. Коломбу (13 жовтня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 674.

³⁹² Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда пану Помпону (6 жовтня 1708 р.) // Там само. — С. 673.

³⁹³ Там само.

невеликими групами у локальних сутичках. Дезертир-перебіжчик Яган Франц на допиті зазначав, що з його «полку болше половины людей убыло, ибо, как из Саксонии вышли, то было их 1500, а ныне осталось только с 700 человек и з болными»³⁹⁴.

Фактично армія Карла XII уже на порозі Сіверщини була слабобоездатною, втомленою, малорухливою, не здатною виконати ті завдання, які король поставив перед нею. Дуже вда-ло назвав її в ті дні «голодуючою і напіврозбитою» австрійський посол Отто Плейєр³⁹⁵. При цьому королівські підрозділи були в кілька разів меншими за царські дивізії, які вже на Стародубщині оточували їх з усіх боків. Так, у тилу каролінців було 5000 драгунів генерала Р. Боура³⁹⁶, позаду шведського ар'єргарду йшло шість драгунських полків генерала Г. Гольца³⁹⁷. Зліва³⁹⁸, попереду на певній віддалі стояли дивізії Б. Шереметева, Л. Аларта, чотири полки М. Інфлянта³⁹⁹. Загалом до Полтавської битви в російській армії налічувалося до 166 тисяч вояків⁴⁰⁰. Через недостовірну розвідку, повільні засоби зв'язку обидві сторони мали погане уявлення про супротивника. Авторитет шведської армії, яка здебільшого перемагала у військових кампаніях 1700–1707 рр., лякав Петра I та його оточення, остерігав останніх від вирішального бою. У той же час молодий король Карл XII переоцінював можливості своїх вояків-професіоналів, ряди яких невпинно танули. За свідченням російського генерала М. Інфлянта, каролінці «болных швецких солдат и хлопцов в деревнях покидают многих»⁴⁰¹. За оцінками Петра I, «войско короля шведскаго через баталии

³⁹⁴ Допит шведського перебіжчика Ягана Франца про стан шведського війська і козаків, які перейшли з Мазепою на бік шведів (15 січня 1709 р.) // ІР НБУ. — Ф. VIII. — Спр. 1791. — Арк. 45 зв.

³⁹⁵ Звіт австрійського посла Отто Плеєра (16 листопада 1708 р.) // ДГІМД. — С. 678.

³⁹⁶ Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. — СПб.: Типография военно-учебных заведений, 1851. — С. 92.

³⁹⁷ Письмо Б. Шереметева, Г. Головкина, П. Шафирова Петру I (15 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 30.

³⁹⁸ Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. — С. 92.

³⁹⁹ Письмо Б. Шереметева А. Меншикову (16 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 48.

⁴⁰⁰ Состав русской армии и флота при Петре I // Хрестоматия по русской военной истории / Сост. Л. Г. Бескровный. — М.: Военное изд-во Министерства Вооруженных сил Союза ССР, 1947. — С. 143.

⁴⁰¹ Письмо Н. Инфлянта А. Меншикову (30 августа 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 78.

и партии и через люто́сти мороза прошедшей зимы умалилось до 16 тысяч»⁴⁰².

Під час виснажливих переходів у дощ, а потім морози у шведських вояків швидко зносилися одяг, взуття; тому мушкетери часто-густо змушені були вдягатися у селянське вбрання⁴⁰³. За свідченням Д. Крмана, пізньої осені «з великою бідою ми дістали овечі шкіри», з яких самотужки виготовляли нагрудники, халяви та рукавиці⁴⁰⁴.

На початку 1709 року боєздатність шведської армії різко знизилася через брак боєприпасів, вибухових речовин. «В поро́ху и в свинцу у тех войск, — зазначав на допиті Андрій Горленко, — видел такожде великую скудость, и на караулах стоят, не зарежая ружья, только разве когда бывает тревога»⁴⁰⁵. Повільний рух каролінців на Гетьманщину став причиною загибелі Батурина, в якому зберігалися великі запаси «пороху, ядер, гармат і куль для мушкетів»⁴⁰⁶. «Ми мали велику потребу в цьому, — писав пізніше про понесені втрати у гетьманській столиці учасник походу П. Шенстрем, — оскільки легко собі уявити, якої якості був наш порох, що його ми везли з собою із Саксонії, і який часто був то мокрим, то знову сухим; навіть дивно, що з ним ми провели стільки битв, хоча, по правді кажучи, наше військо застосовувало свої шпаги частіше, ніж вогнепальну зброю»⁴⁰⁷.

9. Труднощі просування

Прохід територією Сіверщини до очікуваного продовольчого забезпечення та відносного спокою був для каролінців досить проблемним і тяжким через особливості краю та погодні умови осені. Ґрунтові дороги під дією дощу й тисяч возів за короткий час перетворювалися у непрохідні перепони.

Шведи по бездоріжжю просувалися дуже повільно. «У багатьох місцях зголоднілі вояки мусили зрубувати дерева й на до-

⁴⁰² Копии с писем и реляций к кн. Меншикову / Архивный материал, хранящийся в архиве Императорской академии наук // Полтавская битва 1709–27 июня — 1909. — СПб., 1909. — С. 41.

⁴⁰³ Полтавская битва. Из соч. Карла Вейланда «Theatri Europaei» (1720) // Полтавская битва 1709 — 27 июня — 1909. — СПб., 1909. — С. 204.

⁴⁰⁴ Крман Д. — С. 45.

⁴⁰⁵ Допросные речи А. Д. Горленко в Посольской походной канцелярии в Воронеже о пребывании в шведском лагере (15 марта 1709 г.) // ПБДМ — С. 330.

⁴⁰⁶ A Relation of the battle of Pultowa. — P. 213.

⁴⁰⁷ Там само.

вишому відтинку пробивати собі дорогу, — писав Д. Крман. — Час від часу дорога була настільки вузькою, що віз через повалені дерева не міг проїхати. Їх треба було відсунути або порубати. Багато було змордованих коней, котрі ледве могли йти вперед, а не те що тягти завантажені вози. Коли загруз один віз, інші мусили зупинитись, бо ж, оскільки пробували обійти, діставались до більшої біди й затримувались ще більше. Вершники, одначе, гнали коней і через найгустіші зарості, що були по обидва боки обозів. Виникали часті крики, сутички, прокльони, коли один не хотів або не міг поступитись іншому. Обозники ляпались, оскільки хтось інших затримував. Коней немилосердно частували палицями. За цих 14 днів здохло кілька сот коней, інші були настільки зморені, що ані стояти, ані їсти не могли»⁴⁰⁸.

Під час руху армії чимало возів із припасами, артилерією затонуло у болотистих місцях. У ході переправи через річку Стрижень на Бахмаччині, за місцевими переказами, «у шведів загрузла гармата, і вони залишили її на тому місці, тому що не було часу витягувати її з багнюки»⁴⁰⁹. Як свідчать старожили, у селі Залізний Міст на Семенівщині переправу через річку Ревну шведи зробили із лафетів⁴¹⁰, ушкоджених гармат⁴¹¹. Поряд із нею у 1970-х роках було знайдено шведський палаш⁴¹². Місцевих жителів дивувало, що каролінці якимось незвично підковували своїх коней — «таками наперед»⁴¹³. Мабуть, під час проходження болотистої місцевості конюхи «одягали» коням якусь відповідну взуванку, аби вони не грузили у багні.

Зауважимо, що темпи руху всього шведського війська дуже сповільнював допоміжний персонал. Так, піхотний полк мав 350–360 кучерів, 100 денщиків, 50 слуг, 437 коней⁴¹⁴. Крім того, багато офіцерів брали на війну своїх дружин, слуг (так, після Полтавського бою потрапило в полон 1657 дружин вій-

⁴⁰⁸ Крман Д. — С. 27.

⁴⁰⁹ Исаенко М. Голенка Конотопского уезда. — Чернигов, 1860. — С. 12.

⁴¹⁰ Спогади Юрія Михайловича Сенька, директора ТОВ «Степанич», депутата Семенівської райради.

⁴¹¹ Спогади Василя Михайловича Гулака (1938 року народження, с. Залізний Міст).

⁴¹² Спогади Олександра Миколайовича Завадського, директора сільгосп-підприємства «Зірка» (Костобобрів): «Мій батько працював радіомонтером, у 1974 році він копав біля мосту ямку для радіостовпа і викопав шведський палаш довжиною 70 сантиметрів. Ручка у нього була дерев'яна».

⁴¹³ Исаенко М. Голенка Конотопского уезда. — Чернигов, 1860. — С. 12.

⁴¹⁴ Григорьев Б. Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. — С. 253.

ськовиків, їхніх служниць, прачок ⁴¹⁵). Вози з харчами, зброєю, пораненими просувалися за військовиками дуже повільно. Обтяжений обозом корпус Левенгаупта рухався зі швидкістю 230 кілометрів на місяць ⁴¹⁶. При цьому в Долгінові вояки стояли 14 діб, очікуючи збору всіх підрозділів, що відстали ⁴¹⁷. «Од усіх полків, — писав у щоденнику лейтенант Фрідріх Вейє, — надходили заяви, що не можна було роздобути потрібного числа коліс замість тих, які щодня ламалися, бо всі колеса були без шин» ⁴¹⁸. Наказ від короля вирушати у похід на початку червня Левенгаупт отримав лише 8 червня ⁴¹⁹. Полки очікували зі Стокгольма обмундирування, поки на решті його отримали. У своїх спогадах Левенгаупт писав, що «дороги були надзвичайно важкі, а тому не дивно, що кожен полк щодня ломав понад 100 коліс, тому що вози, завантажені провіантом, були досить важкими» ⁴²⁰. У корпусі впала дисципліна, командири не підганяли підлеглих, і підрозділи відпочивали, скільки їм заманеться ⁴²¹. Фактично десь у такому ж темпі, може, дещо швидшому, рухалася основна шведська армія (з 30.12.1707 по 8.02.1708 року вона долала в середньому щодня по 14,3 кілометра ⁴²²). Шведський король був змушений часто робити стоянки, аби дочекатися підходу



Каролінська уніформа.
Музей армії. Стокгольм

⁴¹⁵ Полтавская битва 1709 — 27 июня — 1909. — СПб., 1909. — С. 132.

⁴¹⁶ Вейє Ф. — С. 216.

⁴¹⁷ Дневник генерала Адама Людвиг Лебенхаупта (1708 г.). — Режим доступу: <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.

⁴¹⁸ Вейє Ф. — С. 216.

⁴¹⁹ Дневник генерала Адама Людвиг Лебенхаупта (1708 г.). — Режим доступу: <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.

⁴²⁰ Там само.

⁴²¹ Там само.

⁴²² Катлярчук А. Шведы у истории и культуры Беларуси. — Минск: Энцыклапедыкс, 2002. — С. 121.

полків, що відстали. Основна армія Карла XII, вийшовши з Могильова 4 серпня, пройшла 70 верст до 20 серпня (Чириков) ⁴²³.

Красномовні рядки знаходимо у щоденникових нотатках Зільтмана:

«24[жовтень]. Знову знялися і пройшли 2 милі до села Межеників у 2-х милях від Стародуба.

25. Відпочивали.

26. Знову знялися і пройшли 1 милю до села Кропивна.

27. Відпочивали і очікували обозу через багато маневрів.

28. Знову знялися і пройшли 4 милі до якогось села, де розташувалися штаб-квартира і декілька полків. У цьому переході калмики не тільки зачіпали армію, а й напали на обоз і різні вози розбили. Армія пройшла через 3 великих болота.

29. Знову пройшли 2 милі до села Панурівки» ⁴²⁴.

Уже 22 жовтня просування сповільнилося через ранній снігопад ⁴²⁵.

Через погані дороги підрозділи каролінців старалися іти різними шляхами. Так, на територію Стародубського полку вони увійшли з трьох боків ⁴²⁶.

Армія просувалася повільно ще й тому, що на основних шляхах руху полків будувалися невеличкі фортифікаційні споруди для захисту переправ, доріг від несподіваних атак противника. За дві милі від Мглина поблизу села Дрокова король з полками отаборився «в окопе» ⁴²⁷. На Стародубщині полковники К. Дюкер і Г. Таубе «добре обладнали табір» ⁴²⁸. Таких шведських «городків», як, зокрема, поблизу села Голінка на Бахмащині, виявлено також кілька на Чернігово-Сіверщині. Ще у XIX столітті свідок зафіксував, що «усередині фортеці (поблизу Голінки. — *Авт.*) в одному місці можна помітити доволі значне заглиблення; це, ймовірно, залишки колодязя, що викопали шведи на випадок осади» ⁴²⁹. Такі опорні пункти, мабуть, слугували й для охорони сполучення між підрозділами.

⁴²³ Мержеиовский Э. История 13-го пехотного Белозерского генерал-фельдмаршала графа Ласси полка (1708–1893 г.). — Варшава: Варшавская типография и литография, 1894. — С. 26.

⁴²⁴ Siltmanns D. — S. 272–273.

⁴²⁵ Siltmanns D. — S. 273.

⁴²⁶ Крман Д. — С. 27.

⁴²⁷ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 73.

⁴²⁸ Щоденник БД. — С. 161.

⁴²⁹ Исаенко М. Голенка Конотопского уезда. — Чернигов, 1860. — С. 11.

Пруський посол у Москві Й. Кайзерлінг уже в грудні 1708 року оцінював рух шведської армії як заздалегідь програшний, адже «нестача у провіанті, в першу чергу фуражі, а також форсування багатьох річок, які стримували шведські загони, й вони завчасно не змогли прибути до Новгород-Сіверського і Батурина раніше московитів, оскільки якби шведи прибули туди раніше, то уся козацька країна точно б дісталася їм, а уся нація підтримала б приклад свого начальника Мазепи»⁴³⁰.



Ампутація ноги
у шведського солдата
в польових умовах

Різні шляхи давали можливість воякам знайти нічліг, якесь харчування. Проте після Мезинської переправи не всі каролінці мали можливість дістатися до населених пунктів, а тому, аби не замерзнути, грілися біля запалених копиць сіна⁴³¹, яких на луках поблизу Десни було дуже багато. Росіяни з настанням морозів намагалися позбавити своїх ворогів теплих квартир у місцях передислокацій шведів. Під час грудневого походу з Ромнів на Гадяч, як згадував Д. Зільтман, «московити незадовго до прибуття короля спалили передмістя»⁴³² Русанівки.

10. «Народна війна»

Про «народну війну» проти шведів у 1708–1709 рр. існує кілька літописних повідомлень, спогадів, щоденникових записів учасників походу, що брати її сьогодні під сумнів — начебто марна, заздалегідь програшна справа. І все ж таки у, здавалося б, добре дослідженому питанні є моменти, які слід розглянути, проаналізувати, переосмислити по-новому. Річ у тім, що представникам війська Карла XII без знання мови дуже важко було розібратися, визначити, хто зробив на них вилазку, напад. Зовні це були люди, схожі на козаків. Але на яких?

⁴³⁰ Кайзерлінг до прусського короля (26/15 грудня 1708 р.) // Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. // Записки Українського наукового інституту. — Т. XLVII. — Серія Історична. — Кн. 6: Мазепа. Збірник. — Варшава 1939. — Т. 2. — С. 30–31.

⁴³¹ Крман Д. — С. 40–41.

⁴³² Siltmanns D. — S. 282.

Виявляється, що крім полків російської армії на території Гетьманщини активно діяли багато додаткових військових підрозділів, що стояли на службі в царя. Дуже вагому роль серед них відігравали калмицькі, волоські. Саме останні мали виконувати царську вказівку «**непрестанно партиями неприятелю дакучать**, а наипаче, ездя кругом неприятелского войска, смотреть того, чтоб жители здешние не возили ничево; а кто повезет что и с тем поиман и обличен будет подлинно, таких присылатъ сюды»⁴³³.

Летючі загони калмицьких кіннотників робили несподівані напади, завдаючи каролінцям значних втрат. У російському корпусі генерала Р. Боура було 6 тисяч калмиків⁴³⁴. У дивізії Г. Гольца налічувалося також 4 тисячі козаків та калмиків⁴³⁵. Останні були і в дивізії генерала К. Ренне⁴³⁶. Про те, як 2 вересня «4000 калмиків напали на наш обоз»⁴³⁷, сповіщає один із німецьких офіцерів. Як повідомляв сучасник, «калмики спалили і розорили всі окраїни і навіть свою власну країну»⁴³⁸. Причому донські, чугуївські козаки за етнічним складом також були здебільшого калмицького походження. Так, у складі Чугуївського полку було три сотні козаків та дві сотні калмиків⁴³⁹. Цим полчанам Петро I доручив розстрілювати всіх відступаючих у бою під Лісною⁴⁴⁰.

Активно діяли калмицькі загони на Чернігівщині та Полтавщині. Так, учасник походу Зільтман 8 січня 1709 року записав у своєму щоденнику, що «калмики бродять по селах у цій місцевості й напали на обоз полку Горніша»⁴⁴¹.

⁴³³ Указ Петра I капитану-порутчику Андрею Ушакову (13 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. VIII. — Вып. 1. — С. 310–311.

⁴³⁴ Калмыки в войнах России в XVII–XVIII вв. // Довданов В. А. Путь разума и чести. — Режим доступа: http://kalmyki.narod.ru/projects/kalmykia2005/html/dovdanov_2005/6.htm.

⁴³⁵ Шустов В. Н. История 25-го драгунского Казанского полка. 1701–1901 гг. — К.: Типография штаба Киевского военного округа, 1901. — С. 28; Шовунов К. П. Очерки военной истории калмыков (XVII–XIX вв.) . — Элиста: Калм. кн. изд-во, 1991; Шовунов К. П. Очерки военной истории калмыков (XVII–XIX вв.) // http://www.putug.ru/biblioteka/shovunov/2_1_1.htm.

⁴³⁶ Там само.

⁴³⁷ *Husdem Königl. Schwedischen Lager* (1708). — Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten, 55. — Palmskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. — Pärn 55. — Dokument 34. — S. 218.

⁴³⁸ Письмо французского посланника в Польше г-на де-Безенвальда С. Коломбо (13 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 225.

⁴³⁹ Хлебников. История 32-го драгунского Чугуевского ее величества полка (1613–1893). — СПб.: Скоропечатня П. О. Яблонского, 1893. — С. 16.

⁴⁴⁰ Там само. — С. 19.

⁴⁴¹ *Siltmanns D.* — S. 287.

Після придушення Булавінського повстання на Дону частину хоперських козаків, які повинилися, помилували й відправили на війну зі шведами ⁴⁴². У бойових діях у тилу каролінців проявив активність підрозділ донського похідного отамана Д. Єфремова ⁴⁴³ (його козаки нападали на противника під Стародубом, Батурином, Смілим, Ромнами, Глинськом). Біля Гадяча вістових, фуражирів перехоплювали невеличкі загони, які очолював донський козачий полковник Олексій Кутейников ⁴⁴⁴. «Многие шведские языки... отсылали» до О. Меншикова донські козаки (1000 осіб) під командуванням отамана Михайла Корсунського ⁴⁴⁵.

«Ежели изволите, г[о]с[у]д[а]рь, — писав Г. Долгорукий царю про необхідність розгортання на Полтавщині партизанських дій, — забл[а]го разсудить и к нам калмык и донских казаков прислать, которыми б надеелся з Б[о]жиею помощию немалой неприятелю ущерб учинить и, придав к оным здешних донских и компанщиков и выбрав ис полков других добрых казаков, непрестанно оного, безотходно перемняясь людми, беспокоить и в очах всегда подле неприятеля стоять» ⁴⁴⁶.

У науковій літературі фігурував факт про дії проти шведів на Стародубщині партизанського загону, в якому налічувалося до 3000 старообрядців ⁴⁴⁷. Насправді він виявився міфом, не підтвердженим жодним документом. За переконливою аргументацією Д. Поклонського, який за переписом 1714 року на-



Калмицький воїн

⁴⁴² Толстов В. Историческая хроника Хоперского полка Кубанского козацкого войска. 1696–1896. — Екатеринбург: Типография Кубанского областного правления, 1896. — С. 9.

⁴⁴³ Иванюк С. Малая война в стратегии и тактике русской армии на первом этапе Северной войны (осень 1700 — лето 1709 г.). — С. 234.

⁴⁴⁴ Там само. — С. 239.

⁴⁴⁵ Там само. — С. 267.

⁴⁴⁶ Письмо князя Г. Долгорукого Петру I (17 июня 1709 г.) // ПБДМ — С. 404.

⁴⁴⁷ Ростунов И. И., Авдеев В. А., Осипова М. Н., Соколов Ю. Ф. История Северной войны. 1700–1721. — С. 79.

рахував у Стародубському та Чернігівському полках 16 слобід розкольників з 2,5 тисячами населення, «старовіри були розосереджені... на досить значному просторі й не могли об'єднатися у значний загін»⁴⁴⁸. Гарну легенду про патріотизм старообрядців і через це прихильне до них ставлення Петра I вперше опублікував протоієрей А. Журавльов у 1784 році. Однак, як з'ясувалося, розкольників-утікачів згідно з царським указом перестали повертати додому лише тому, щоб вони не перебиралися за кордон, у Польщу⁴⁴⁹.

На території Білорусії також вели активні дії слобідські полки під командуванням бригадира Ф. Шидловського, який у доносенні О. Меншикову зазначав, що «не только в стодолах и хлопские халупные кровли палим, но и по лесам посылаем сено жечь»⁴⁵⁰. Тактика випалення росіянами землі перед ворогом змушувала селян страхатися й утікати, переховуючись зі своїм майном у лісах *. Так, Г. Головкін сповіщав царя про масові втечі людей від поміщиків зі Смоленщини та інших місць на Брянщину: «Да по ведомости де из Дорогобужа от воеводы, бегут туда ж ко Брянску из Вяземского и из ьных уездов от разных помещиков люди и крестьяня з женами и з детми и с пожитки своими и их помещичьи, собрався многолюдством, с пищали и с рагатины, болшими станицами, кроме женского полу, человек по 100, по 200 и по 300 и по 500 и болши, поднявсь целыми селы и деревни чрез Дорогобужский уезд, и идучи чинят великое разорение, и по селам и деревням крестьян с собою ж подговаривают, и многие к ним пристають»⁴⁵¹. Подібні загони знедолених і постраждалих від свавілля царських військ пізніше деякі російські та радянські історики тенденційно записали в розряд «народних месників».

⁴⁴⁸ Поклонский Д. Р. Стародубская старина. XI–XIX вв. Исторические очерки. – Клинцы, 2004. – Кн. II. – С. 26.

⁴⁴⁹ Там само. – С. 27.

⁴⁵⁰ Письмо Ф. Шидловского А. Меншикову (12 июля 1708 г.) // ТИРВИО. – Т. I. – С. 117.

* О. Меншиков писав 10 лютого 1708 року з Молодечно (за 80 км від Мінська): «А когда мы здѣсь куда ни приѣдем, такую нам чинят приязнь, что не токмо в деревнях ни единого хлопа, но и в панских дворѣх никого не получаем, а провожаемого нигдѣ сыскать не можем: всѣ заранѣ, как могут, со всѣм по лѣсам убираются. Также видя то, что мы на панских токмо дворѣх провиант и фураж пожигаем, то они с панских дворов все на хлопские дворы и в лѣса развозят; а из сего можно признать, что всѣ здѣшние обыватели больше к неприятельской сторонѣ склонны и доброжелательны, нежели к нам» (Русский архив. – 1879. – № 9. – С. 55).

⁴⁵¹ Доношение Г. Головкина из Витебска Петру I (3 июня 1708 г.) // ПиБ. – Т. 7. – Вып. II. – С. 855–856.

Активну участь у набігах проти шведів брали козаки Охтирського полку⁴⁵². Зазначимо, що це козацьке формування та інші зі Слобожанщини у ті роки не входили до складу Гетьманщини, а були безпосередньо під управлінням царських урядовців. У квітні 1709 року в Гадячі, а потім за Полтавою «охороняв... південні кордони держави від несподіваного нападу з боку кримських татар» Сумський полк⁴⁵³. Харківський полк атакував шведів у січні 1709 року під Опішнею, потім «прикривав» Гетьманщину від зв'язку із запорожцями⁴⁵⁴. Цьому полку допомагали в останньому козаки Ізюмського полку. 250 чугуївських козаків, наприклад, напали на запорозький загін і вбили 150 запорожців⁴⁵⁵. Богодухівські козаки взяли кілька шведських «язиків»⁴⁵⁶.

Слобожанські козаки активно залучалися до ведення розвідки⁴⁵⁷, майже 2000 «слобідських черкасів» Петро I планував посадити у Полтаві.

Шведи і мазепинці перебували на Гетьманщині у зоні дії багатьох російських збройних формувань. Так, наприклад, у Миргороді стояли кілька полків, які посиляли свої кінні загони для «партизанської війни»⁴⁵⁸. Підрозділ Московського драгунського полку під керівництвом прапорщика Жукова ловив «язиків» на Прилуцькій дорозі до Лохвиці⁴⁵⁹. Активно діяли диверсійно-розвідувальні загони А. Ушакова, Ф. Бартенєва, Ф. Апостола-Кигеча. Преображенський полк 15 лютого напав на Рашівку, де розбив шведський загін під керівництвом Альфендаля і більшість його офіцерів узяв у полон, а також захопив до 3000 коней артилеристів, полкових⁴⁶⁰. Б. Крупницький спалення 20 березня шведами Рашівки пов'язує з активізацією

⁴⁵² Волис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII-XVIII вв.). — Харьков, 2007. — С. 169–171.

⁴⁵³ Сатухіна Л. П. Історія Сумських козацького та гусарського полків. — Суми, 2005. — С. 17.

⁴⁵⁴ Альбовський Е. История Харьковского слободского казачьего полка. — Харьков, 1895. — С. 103–104.

⁴⁵⁵ Журавльов Д. В. Бойові дії на Слобідській Україні під час Північної війни (1708–1709 рр.) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2001. — № 526 (Історія. — Вип. 33). — С. 109.

⁴⁵⁶ Там само.

⁴⁵⁷ Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна. — Харківський приватний музей міської садиби, 2014. — С. 76.

⁴⁵⁸ Шустов В. Н. История 25-го драгунского Казанского пока. 1701–1901 гг. — С. 33.

⁴⁵⁹ Іванюк С. Малая война в стратегии и тактике русской армии на первом этапе Северной войны (осень 1700 — лето 1709 г.). — С. 240–241.

⁴⁶⁰ Азанчевский М. П. История Преображенского полка. — М.: Типография Каткова и К., 1859. — С. 99.

партизанщини на Полтавщині, де, на його думку, «слобожани грали неабияку роль»⁴⁶¹. Та насправді каролінці ліквідували опорний пункт росіян поблизу своїх місць базувань.

Доктор історичних наук П. Кротов досить аргументовано спростував поширену в історичній літературі вигадку про масову участь мешканців Полтави в обороні міста. «Російські та шведські джерела 1709 року нічого не говорять про участь озброєних містян в обороні фортеці, — зазначив він. — Точними цифрами полтавчан, які зі зброєю у руках захищали своє місто, насичена наукова література, однак усе це — підсумок літературної творчості Крекшина * («да жителей градских набрано было и вооружено 2600») ⁴⁶². За оцінками П. Кротова, у захисті Полтавської фортеці брали участь близько 2200 ** російських вояків ⁴⁶³ (за новітнім дослідженням С. Іванюка, крім того, ще обороною міста займалися 530 осіб із батальйону Г. Реп'єва ⁴⁶⁴).

Зрозуміло, поодинокі випадки вбивств населенням шведів були ***. Проте джерела не фіксують якихось організованих

⁴⁶¹ Крупницький Б. Шведи й населення на Україні в 1708–1709 р. // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1939. — Т. 2. — С. 22.

* Насправді йдеться про перебільшення у звіті про оборону Полтави коменданта О. Келіна (див. детальніше про це у Вступі).

⁴⁶² Кротов П. Сотворение легенды. Алхимик от истории Петр Крекшин // Родина. — 2009. — № 7. — С. 62.

** П. Кротов вважає, що такий склад мали 4 червня 7 батальйонів (Кротов П. Оборона Полтавской крепости // Военно-исторический журнал. Старый цейхгауз (Специальный совместный выпуск). — М., 2009. — С. 27). На нашу думку, це дуже занижені цифри, бо в окремих батальйонах могло бути не тільки по 309 вояків, а й по 500. Слід зазначити, що в середині травня до обложених прорвався бригадир А. Головін із 1200 (чи 900) солдатами підкріплення. Деякі підрозділи, як мовиться, не засвітилися у джерелах бо були, найімовірніше, надані на підсилення існуючих. З урахуванням восьмого батальйону Г. Г. Реп'єва можна вважати, що наведена у «Щоденнику військових дій Полтавської битви» цифра кількісного складу гарнізону (4182 особи) цілком можлива і близька до реалій тієї доби. За тогочасними зарубіжними джерелами, заснованими на даних російських, полтавський гарнізон «мав 5000 чоловік відбірною війська» (З праці Жана Руссе де Міссі («Боярина Івана Івановича Нестезюрануа») «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни...» (1725)) // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 265).

⁴⁶³ Кротов П. А. Битва при Полтаве. — С. 157.

⁴⁶⁴ Іванюк С. Забытый 5-й батальон. К вопросу о гарнизоне Полтавской крепости в 1709 г. // Вестник Волгоградского государственного ун-та. — Сер. 4: История. — 2014. — № 1. — С. 17.

*** В. Артамонов вживає термін «стихийна партизанщина» (Мать Полтавской победы. Битва при Лесной. — СПб.: Общество памяти игуменни Таисии, 2008. — С. 40) щодо випадків спротиву на білоруських землях каролінським воякам. Однак при цьому він не вказує, що причиною того, що білоруси опинилися у лісах із худобою, збіжжям, було не їхнє волевиявлення, а злочинні дії російської армії, яка випалювала населені пункти та виганяла із них мешканців. Таким чином, ця «партизанщина» була нав'язана Москвою мешканцям Білорусії у брутальний спосіб, для вирішення своїх військових проблем. Російська армія на цій прикордонній території поводитися так, ніби там жили вороги царя і росіян, а не їхні православні союзники.

народних партизанських формувань *, з якими б мали справу союзники І. Мазепи. У грудні 1708 року, як інформував «Щоденник [повідомлень] з королівської шведської армії», «більша частина України разом із поважними керманичами була покірною» ⁴⁶⁵. Найімовірніше, інциденти, пов'язані із захопленням каролінців, їх убивством місцевими, — це спроби деяких простих полтавців розжитися в реаліях війни, отримати зиск від поцупленого чи конфіскованого майна. Тим паче Петро І пообіцяв у своїй грамоті від 6 листопада 1708 року солідну винагороду за такі дії: «При сем же объявляем, что кто из малороссийского народа [из] неприятельского войска возмет в полон генерала, тому за одного дасть 2000 рублей, за полковника 1000 рублей; а за иных афицеров за каждого по роцету, против чина их; а за редовых рейтар, салдат и драгун по 5 рублей, а за убиение каждого неприятеля, по свидетельству явному, по 3 рубли из казны нашей давать укажем» ⁴⁶⁶. Незважаючи на поширення таких вигідних тарифних пропозицій по всій Гетьманщині, схоже, ними скористалися лише одиниці.

Натомість на Полтавщині джерела зафіксували дії партизанського загону селян-мазепинців. Як записав у щоденнику Адлерфельд, противник атакував «велику кількість селян із нашого загону, який розмістився в лісі поблизу Кобеляків, на півдорозі між Борисфеном і Полтавою, але ті вчинили такий мужній опір, що вороги змушені були відступити з відчутними втратами» ⁴⁶⁷.

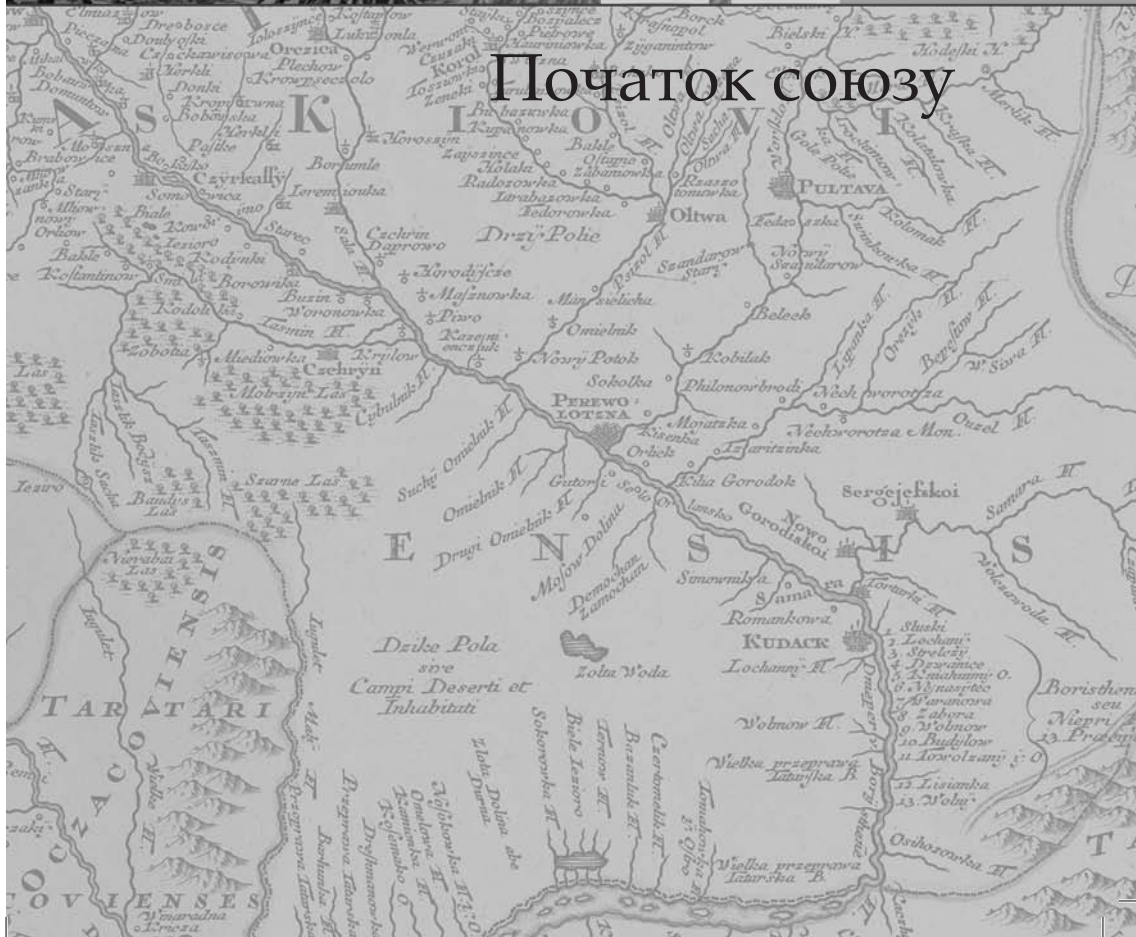
* Натомість за радянських часів історична література була сповнена узагальнень, які видавали бажане за дійсне: «Партизанські загони українських селян та козаків безперервно нападали на ворогів, раптово з'являлися у тилу або на флангах шведських військ, били їх на переправах» (Бойко Г. Д. Дружба, взаємопомощь и героизм братских народов — важный фактор победы над шведскими захватчиками // Тезисы докладов и сообщений научной конференции, посвященной 275-летию Полтавской битвы (26–27 июня 1984 г.). — Полтава: Изд-во «Полтава», 1984. — С. 41).

⁴⁶⁵ Щоденник БД. — С. 164.

⁴⁶⁶ Грамота государя к старшинам, войску и народу малороссийскому (6 [9?] ноября 1708 г.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 624.

⁴⁶⁷ Adlerfeld G. — Р. 116.





1. Блокування Новгорода- Сіверського

Карл XII, дізнавшись у Понурівці 19 жовтня перед обідом від І. Бистрицького про спішне прямування полків Б. Шереметева до Новгорода-Сіверського (російський фельдмаршал 19 жовтня ⁴⁶⁸ у селі Гремячі відправив спочатку загін зайняти фортецю, а 20 жовтня рушив у цьому напрямі «со всеми пехотными дивизиями» ⁴⁶⁹), лише увечері віддав наказ генералові К. Крейцу зайняти це сотенне містечко кількома полками кавалерії та піхоти ⁴⁷⁰. Їм завадили виконати це розпорядження росіяни. Поблизу села Печеноги о 14 годині 20 жовтня велика російська військова частина під командуванням генерала М. Інфлянта несподівано зіткнулася з піхотою Карла XII. Відбувся жорстокий бій. «И за помощью Божиею, пехотный баталион збили, и оногo боталиона осталось только человек з 20...» — повідомляв генерал царя ⁴⁷¹.

Відразу за тим у Новгород-Сіверський спочатку було введено два батальйони Московського піхотного полку ⁴⁷² з іншими підрозділами. Цей загін очолював полковник Григорій Чернишов *. У фортеці також розмістився Ярославський драгунський полк ⁴⁷³.

Як написав у своїх спогадах А. Гілленкрот, «Крейц підійшов до Новгорода за милію» і, взявши кількох полонених, довідався, що «російська піхота уже зайняла місто» ⁴⁷⁴.

Вирушивши з Понурівки, Карл XII 21 жовтня був у Машево-му ⁴⁷⁵, 22–23 жовтня — у Ларинівці ⁴⁷⁶. Далі шведи рухалися че-

⁴⁶⁸ Письмо Б. Шереметева Петру I (19 жовтня 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. I. — С. 32.

⁴⁶⁹ Письмо Б. Шереметева, Г. Головкина Петру I (20 жовтня 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. I. — С. 33.

⁴⁷⁰ Гілленкрот А. — С. 57.

⁴⁷¹ Донесение генерала Ифлянта Петру I (21 жовтня 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 850.

⁴⁷² Смирнов Я. История 65-го пехотного Московского Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича полка. — 1642–1700–1890. — Варшава: Типография Г. Ю. Рундо, 1890. — С. 42.

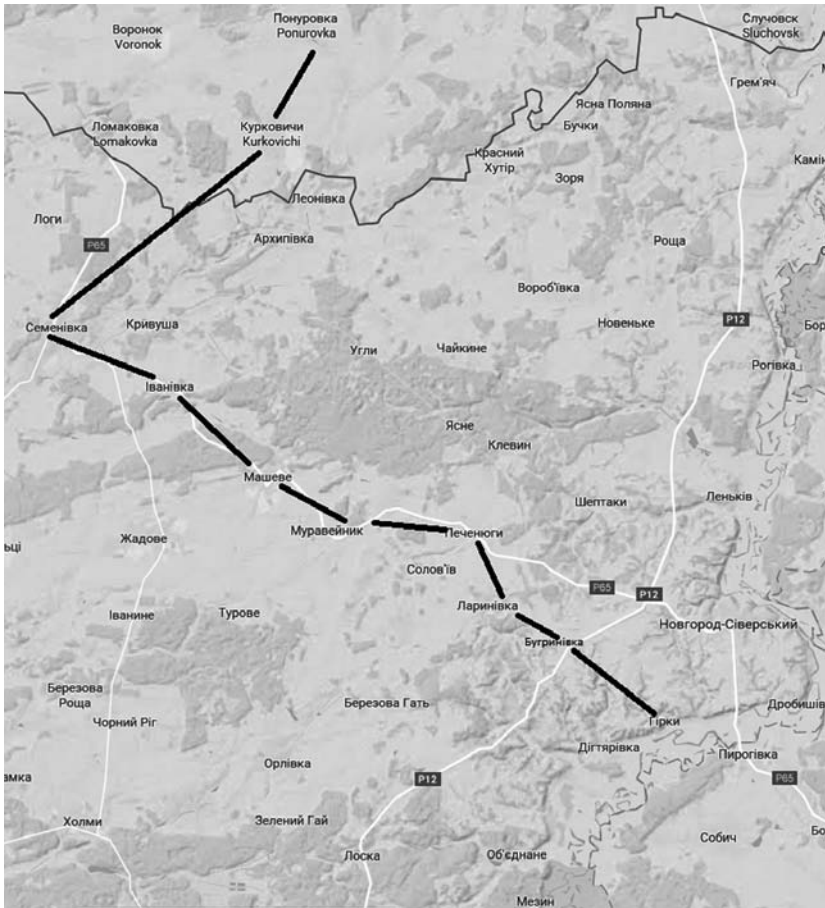
* Григорій Петрович Чернишов мав 35 років, був суддею в Казані. З 1695 року пішов на військову службу. Починав рядовим. Був командиром Нарвського полку, з 1708-го очолював Московський піхотний полк.

⁴⁷³ Вольнский Н. История лейб-гвардии Кирасирского Его Величества полка. 1701–1901. — СПб.: Столичная типография, 1902. — Т. I. — С. 73.

⁴⁷⁴ Гілленкрот А. — С. 57.

⁴⁷⁵ Norsberg M. — P. 68; Nordberg J. A. — P. 247; Cederhielms J. — S. 158.

⁴⁷⁶ Adlerfeld G. — P. 65; Nordberg J. A. — P. 247; Cederhielms J. — S. 158.



Маршрут шведського війська з Понурівки до Гірок

рез Бугринівку, де біля місця переправи через невеличку річку Малотеч облаштували оборонне * земляне укріплення ⁴⁷⁷.

* За свідченням краєзнавця, вчителя с. Чешуйки Мглинського повіту Чернігівської губернії Семена Андроновича Гатцука, який у 1907 році обстежував це місце, «площадь укрепленья обнимает собою 62–84 арш. И на нем остались еще заметный вал с восточной стороны, выемка земли на вале образовала неглубокую канаву, почти уже запаханную» (арк. 107). Дослідник помітив, що «в центре укрепленья находится углубление — яма, присущая обыкновенно при подобных укрепленьях и ведущая свое происхождение от порохового погреба, помещающегося в большинстве случаев в середине укрепленья» (арк. 108).

⁴⁷⁷ Гатцук С. А. Заметки о земляных Вагриновских (Багриновских) укрепленьях (1907 г.) // Архив Института истории материальной культуры в Санкт-Петербурге. — Ф. 1/1907. — Дело № 41. — Листы 107–109.



Чернишов
Григорій Петрович.
Невідомий художник

21–23 жовтня гарнізон Новгород-Сіверської і Топальської сотень ⁴⁷⁸ отримав підкріплення. 21 жовтня у фортецю увійшли Бутирський полк під командуванням генерал-майора Белярдія ⁴⁷⁹ та сердюцький полк ⁴⁸⁰ (з повідомлення царю Б. Шереметева від 17 жовтня дізнаємося, що «к господину гетману Мазепе писано, чтоб он в Новгородок послал один пехотной полк, которой бы замок тот поправил, и в нем был» ⁴⁸¹). Дещо пізніше тут розташувалась і велика російська частина генерала К. Ренне ⁴⁸². 24 жовтня до міста підійшов 7-тисячний загін шведів ⁴⁸³, якому було наказано атакувати фортецю ⁴⁸⁴. Карл XII з прикрістю дізнався, що росіяни знову його випередили й посадили у місті великий гарнізон ⁴⁸⁵. Ним командував генерал К. Ренне. Російський комендант наказав для пристрашення ворога підпалити з гармат передмістя ⁴⁸⁶, що і було зроблено ⁴⁸⁷. Це означало, що міські жителі з «ласки» гостей за годину-дві позбулися своїх жител.

Невдовзі генерал К. Ренне вислав із фортеці назустріч шведам козаків і солдатів ⁴⁸⁸, щоб ті відігнали противника від міста. Король наказав їх атакувати ⁴⁸⁹. Протягом години між передовим загоном Карла XII і росіянами відбувалася перестрілка ⁴⁹⁰.

⁴⁷⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния (составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович). — С. 619.

⁴⁷⁹ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 104; ТИРВИО. — Т. III. — С. 143.

⁴⁸⁰ Там само. — С. 150.

⁴⁸¹ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 94.

⁴⁸² Лясковонский В. Поход Карла XII в 1708–9 гг. в пределы России. — К., 1910. — С. 23.

⁴⁸³ Сіменцов Ю., Яцура М. Кращезнавчі матеріали з історії Чернігівщини. — К., 1968. — С. 31.

⁴⁸⁴ Гилленкрот А. — С. 57.

⁴⁸⁵ Военная история Российского государства. — СПб., 1839. — С. 63.

⁴⁸⁶ Nordberg J. A. — Р. 248.

⁴⁸⁷ Лясковонский В. Поход Карла XII в 1708–9 гг. в пределы России. — С. 23.

⁴⁸⁸ Nordberg J. A. — Р. 248.

⁴⁸⁹ Там само.

⁴⁹⁰ Там само.

У ході однієї з наступальних акцій у полон до шведів потрапив ад'ютант Московського полку Логин Резвий, якому вдалося через місяць утекти ⁴⁹¹.

Після невдалого атакування, як доповідав 24 жовтня розвідник Ф. Бартенев царю, «неприятельские люди, пехота отошла от Новагоротка вниз по реке Десне верст шесть и начуют в селе Комани на берегу, подле самой реки Десны» ⁴⁹². Шведське командування, побачивши значні московські сили, вирішило далі в бій не вступати. На ночівлю воно розквартирувалося в Комані ⁴⁹³.

За спогадами А. Левенгаупта, 24 жовтня Карл XII проїздив повз Новгород-Сіверський ⁴⁹⁴. «...Был в блакване, в Новогородке Северском от шведских войск, при которых присутствовал своею особою королевское величество шведской Карл XII, — писав у своїх спогадах про службу граф Г. Чернишов, — и хотя от его величества, по многократным присылкам требовано города отдачи со обещанием многих милостей и угрозами, однако ж, за помощью Божиею, по его воле не учинено» ⁴⁹⁵.

25 жовтня шведський король був уже Гірках ⁴⁹⁶.

24 жовтня Петро I був ще у Брянську ⁴⁹⁷ (тому Мазепа і його оточення не розраховували на оперативну і швидку реакцію російського командування на свої дії!), а 26 жовтня ⁴⁹⁸ вже надсилав розпорядження з Погребків *, що за 5–6 кілометрів від Новгорода-Сіверського. 27 жовтня цар інформував Ф. Апраксина із Новгорода-Сіверського ⁴⁹⁹. Мабуть, він ночував у місті під захистом фортеці. Збереглися документальні та інші підтвердження його перебування у домі новгород-сіверського

⁴⁹¹ Зимин В. История 22-го пехотного Нижегородского Ее Императорского Высочества Великой княгини Веры Константиновны полка. 1700–1800. — СПб.: Типография Трепке и Фесно, 1900. — С. 43.

⁴⁹² Письмо Ф. Бартенева Петру I (24 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 783.

⁴⁹³ Письмо Б. Шереметева Петру I (22 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 36.

⁴⁹⁴ Lewenhaupt A. — S. 214.

⁴⁹⁵ Записки графа Г. П. Чернышова (1672–1745) // Руская старина. — 1872. — Т. V. — С. 794.

⁴⁹⁶ Norsberg M. — P. 68; Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (июль — октябрь 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. II. — С. 146.

⁴⁹⁷ ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 234.

⁴⁹⁸ ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 235.

* З 1969 року — с. Коротченкове (Сумська обл.). У 2016 році селу повернули назву Погребки.

⁴⁹⁹ Там само. — С. 236.

сотника Лук'яна Журавки⁵⁰⁰ про те, як він «станул з войском в селе Погребках, и был в Новгородку»⁵⁰¹, жив у ньому⁵⁰².

Ці історичні деталі важливі для пояснення логіки розвитку наступних подій. 21 жовтня О. Меншиков із Гірська надіслав пораду царю: «И понеже опасаясь, дабы неприятель к Новгородку не пошел и там Десну не переправился, того ради весма надлежит Десну людьми укрепить»⁵⁰³. Петро I 24 жовтня із Брянська вже наказував Б. Шереметєву: «Господин фельтмаршал. Понеже отовсюды возможно видеть, что неприятель хочет Десну переходить, того ради надлежит вам заранее оною перейти и об оной неприятеля до последней меры конницею и пехотою держать»⁵⁰⁴. Отже, корпус генерала К. Ренне не міг далі перебувати у Новгороді-Сіверському. Захистивши фортецю, російські війська спішно переправились на інший берег і розосередились у можливих місцях переправи шведів.

Слід зазначити, що із Брянська і Трубчевська⁵⁰⁵ під Новгород-Сіверський були швидко сплавлені по Десні річкові мости, з допомогою яких уже 22–23 жовтня на лівий берег річки першими перейшли дивізія Л. Аларта («под Каменкой») ⁵⁰⁶, фельдмаршал Г. Гольц «с пятью полками конными»⁵⁰⁷, кіннота М. Інфлянта⁵⁰⁸. Росіяни могли скористатися й паромом, подарованим І. Мазепою⁵⁰⁹ соборній церкві.

Після того, як з 24 жовтня штаб-квартира Карла XII розмістилась у Гірках⁵¹⁰, за 10–12 кілометрів від Новгорода-Сіверського, а вороже Москві військо розташовувалось униз по течії Десни, у напрямку Батурина, відпала потреба в тому, щоб тримати значні сили для захисту Новгород-Сіверської фор-

⁵⁰⁰ Воспоминания Чалого М. К. // Киевская старина. — 1889. — № 1. — С. 6; Самчевский И. Материалы для историко-статистического описания города Новгород-Северска. — К., 1858.

⁵⁰¹ Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // Киевская старина. — 1890. — № 4 (Приложение). — С. 94; Юрнaлы 1708-го года // Походные журналы 1706, 1707, 1708 и 1709 годов. — СПб., 1854. — С. 27.

⁵⁰² Хоткевич Л. З історії Новгорода-Сіверського // Радянське Полісся. — 1968. — 31 серпня; Подробная Летопись от начала России до Полтавской баталии. — СПб., 1799. — Ч. III.

⁵⁰³ Письмо А. Меншикова Петру I (21 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 857.

⁵⁰⁴ ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 232.

⁵⁰⁵ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 94.

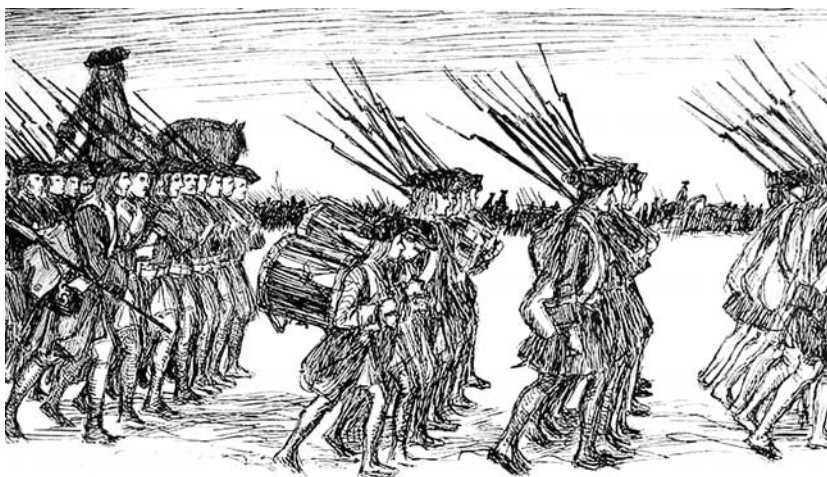
⁵⁰⁶ Там само. — С. 101.

⁵⁰⁷ Там само.

⁵⁰⁸ Труды ИРВЮ. — СПб., 1909. — Т. II. — С. 144.

⁵⁰⁹ Город Новгород-Северск (сообщено местным губернским начальством) // Журнал Министерства внутренних дел. 1848. — Кн. 6. — С. 342.

⁵¹⁰ Cederhielms J. — S. 158.



Шведська армія в поході. Художник Альберт Едельфельд.
Ілюстрація до поеми Карла Снойльські про похід Карла XII

теці. Це завдання було, очевидно, покладене на сердюцький полк та дві козацькі сотні, батальйони Г. Чернишова.

Ймовірно, 26–27 жовтня командування сердюків отримало звістку від Мазепи про те, що гетьманське військо перейшло Десну й вирушило на з'єднання зі шведами. У нових обставинах сердюки не могли не скористатися сприятливими обставинами і почали діяти за мазепинським планом. Однак їх відкрите небажання підкорятися царю нашттовхнулося на опір не втаємниченого у задуми Мазепи керівництва Новгород-Сіверської сотні. Нещодавня присутність у місті великого контингенту російського війська, спільна участь у заходах оборони і традиційна неприязнь до шведів як до ворогів підсилили нерозуміння дій мазепинців новгород-сіверською старшиною. Вона не могла збагнути, чому має на 180 градусів змінювати політичну орієнтацію. Крім того, на поведінку козаків впливало й розташування в місті чималого російського підрозділу.

Тому сталося те, про що із сумом оповідає невідомий автор «Історії Русів». Старшини на чолі із сотником Журавкою «через хорунжого Павла Худорбая повідомили Государя в Погребках, що вони можуть здати місто, якщо він зволить прислати вночі свої війська до міста з лугової його сторони. Государ на



План Новгорода-Сіверського. 1746 р.

теє повідомлення відправив відразу достатнє число війська на вказане місце, а сотник із своєю командою та міщанами провели і впустили їх до міста так званою «Водною брамою», що поміж замком і монастирем. Війська царські напали зненацька на сердюків по місті і в замку, всіх винищили і місто зайняли. Государ за добу відвідав місто, заквартирував у мурованому будинку сотничому і мав намір скарати кілька десятків міщан за те, що приймали до себе сердюків і задля постраху мешканцям інших міст, щоб вони ворожих військ також не приймали; але присутній при тому боярин граф Шереметев, заступившись за міщан, доводив Государеві, що «коли Ваша Величність, знавши більше Мазепу, як сей народ його знав, могли в ньому обманутися, даючи йому довір'я майже необмежене, то як же в ньому не обманутися народові, далекому від усіх справ політичних і міністерських, що є для нього вічно закриті й непроникливі? А Мазепа до того ж був найвищий їхній командир і не складав їм звіту зі своєї поведінки». Государ зважав на такі слушні резони і що, на щастя, не було при тому Меншикова,

простив міщан і нагородив урядників, які сприяли у здачі міста»⁵¹¹.

Автор вищезгаданих рядків дещо спростив виклад подій, оскільки писав за місцевим переказом * і не знав деталей оборони Новгород-Сіверського у 1708 році. На нашу думку, після отримання донесення О. Меншикова від 26 жовтня про зраду І. Мазепи цар 27 жовтня вжив заходів, аби нейтралізувати мазепинських сердюків.

Очевидно, Петро I переправлявся сюди того ж дня через Десну з Погребків не для ознайомлення з історичними цінностями. Для забезпечення «надійності» військового контингенту Новгород-Сіверської фортеці до неї були уведені Бутирський, Вологодський піхотні полки та Азовський драгунський полк⁵¹². Крім того, в операції брав участь ескадрон Московського драгунського полку⁵¹³.

Загін під командуванням Г. Чернишова 1 грудня перебрався до Сум⁵¹⁴, де й зимував.

Певно, декому із захоплених зненацька вдалося втекти. Бо недалеко від Новгород-Сіверського, у Воронежі **, був спійманий сердюк Тимофєєв⁵¹⁵ і відправлений до Б. Шеремєєва.



Портрет новгород-сіверського сотника Лук'яна Журавки (Жоравки). Невідомий художник. Кінець XVII ст. Портрет втрачений.

⁵¹¹ Історія Русів. — С. 283.

* Небезпідставна гіпотеза про те, що «Історію Русів» написав місцевий літописець — новгородсіверець Архип Худорба, який «виявляє немалий інтерес саме до історії роду Худорбів і не раз користується нагодою, щоб піднести цей рід та його заслуги» (В. Шевчук. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів. — К., 1991. — С. 14).

⁵¹² Зимин В. История 22-го пехотного Нижегородского Ее Императорского Высочества Великой княгини Веры Константиновны полка. 1700-1800. — СПб.: Типография Трепке и Фесно, 1900. — С. 44.

⁵¹³ Там само.

⁵¹⁴ Записки графа Г. П. Чернышова (1672-1745) // Руская старина. — 1872. — Т. V. — С. 794.

** Воронеж Сумської області. Тут з 2 по 4 листопада 1708 року перебував зі своєю штаб-квартирою Петро І.

⁵¹⁵ Дудко І. Народна війна на Чернігівщині проти шведських загарбників // Колгоспний промінь (м. Городня Чернігівської обл.). — 1959. — 8 липня.

Автор «Історії Русів» писав, що у Новгород-Сіверський було введено для охорони фортеці сердюцький полк Чечеля. Очевидно, це не помилка. Мазепа зі стратегічних міркувань міг послати на вимогу російського командування від 10 жовтня формально полк, але у неповному складі.

Ніяких звісток про подальшу долю згаданих сердюків, окрім як в «Історії Русів», не маємо.

Однак при цьому стан справ для мазепинців складався загалом трагічно. Петру I вдалось швидко нейтралізувати у Новгороді-Сіверському та біля Десни спалах протистояння, російське командування рішучими репресивними заходами не дало можливості гетьманові мати на півночі України свій надійний оплот повстання.

2. Мазепа вирушає з Батурина

Вранці 24 жовтня 1708 року І. Мазепа востаннє оглядав Батурин. Ніч пройшла у з'ясуванні обстановки, важливих розпорядженнях. Найважливіше з них — не пускати московське військо у гетьманську резиденцію⁵¹⁶. Гетьман дав вказівку спорядити в дорогу військову скарбницю, найнеобхідніше для походу. Усе це розмістилося приблизно на 100 возах. У похід, як зазначала старшина на Бендерській комісії, «на приказ Мазепа вложив генеральний обозний безпосередньо перед революцією на вози десять булав і інші гетьманські клейноди та прикраси з привілеями й рештою військового скарбу»⁵¹⁷.

Переправившись із полками через Сейм, гетьман наче збувся багаторічного тягаря осоружного життя високопоставленого лакея царського режиму. Ще в суботу, 23 жовтня, з О. Меншиковим велася подвійна гра: увечері назустріч йому під Мену було вислано російського полковника Івана Анненкова з листом про своє нове місцезнаходження. Насправді ж йому не потрібний був небажаний свідок. На день-два гетьманська тактика сплутувала вищому російському командуванню розуміння ситуації.

Виступ із резиденції без попередження у бік шведського війська загалом завершив реалізацію таємного багаторічного

⁵¹⁶ Павленко Н. Полудержавный властелин: историческая хроника о жизни сподвижника Петра Первого А. Д. Меншикова. — М., 1991. — С. 112.

⁵¹⁷ Бендерська комісія. — С. 120.

задуму Івана Мазепи. Проте доленосний крок у житті українського народу не був «особистою авантюрою»⁵¹⁸ гетьмана, як про це писав О. Лазаревський. Навіть у Коропі І. Мазепу не полишають вагання. Спійманий царськими сатрапами Андрій Войнаровський свідчив на допиті 25 листопада 1716 року, що в цьому містечку «гетьман тоді розмірковував, чи йти йому до короля, чи облишати цей намір», і «полковники й Орлик були на нього роздратовані за це, докоряли, що коли вже маєте намір, те й робіть»⁵¹⁹.

25 жовтня гетьман переправляється через Десну за 4–5 кілометрів від Коропа, біля села Оболоння. Разом з ним були його однодумці й наближені: генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний суддя Василь Чуйкевич *, генеральний писар Пилип Орлик, генеральні осавули Михайло Гамалія та Дмитро Максимович, генеральний бунчужний Федір Минович, генеральний хорунжий Іван Сулима, миргородський полковник Данило Апостол, прилуцький — Дмитро Горленко, лубенський — Дмитро Зеленський, чигиринський — Костянтин Мокієвський, курсунський — Андрій Кандиба, компанійські полковники Юрій Кожуховський, Андріяш Малама, Гнат Галаган, сердюцький — Яків Покотило, писарі Яків Гречаний, Михайло Ломиковський, Самійло Величко, Іван Максимович, небіж Андрій Войнаровський, канцелярист Антонович та інші знатні товариші⁵²⁰.

Із собою на другий берег Десни І. Мазепа взяв лише до 1500 старшин, компанійців і козаків. Про це свідчив спій-

⁵¹⁸ Лазаревський А. Заметки о Мазепе // Киевская старина. — 1898. — IV. — С. 406.

⁵¹⁹ Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін — 1992. — № 7–8. — С. 125.

* О. Апанович помилково вважає, що з Мазепою пішов Семен Чуйкевич (Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С. 187). Насправді ж через Десну переправився генеральний суддя Гетьманщини Василь Чуйкевич. Він був із Мазепою до Полтавської битви. Семен — його син (Родословная дворян Чуйкевич // Черниговские губернские ведомости. — 1889. — № 60). С. Чуйкевич був суддею Ніжинського полку до 1734 року і склав свої повноваження у зв'язку «приключившейся ему божим посещением болезнью» (Лазаревський А. Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. II. — С. 32). У 1744 році йому було за 70 років. Письменник Богдан Лепкий, заінтригований дійсним фактом того, що Мазепа не рекомендував Кочубею віддавати дочку за Чуйкевича, у трилогії «Мазепа» виводить образ Івана Чуйкевича, який одружився з Мотрею (Лепкий Б. Мазепа. — Львів, 1991. — С. 205). Насправді ж узяли шлюб Семен Чуйкевич та Мотря Кочубей (детальніше про це можна прочитати у моїй книзі «Міф про Мазепу», виданій у 1998 році).

⁵²⁰ Свідчення на допиті канцеляриста Дубяги (29 жовтня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 717; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе козаках вообще. — Ч. III. — С. 35; Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. — К., 1991. — С. 50–51 та інші видання.



У Національному історико-культурному заповіднику
«Гетьманська столиця». Оборонний рів. Фото автора.

маний пізніше запорозький отаман Тимофій Полугер, якого Мазепа відрядив із листом до І. Скоропадського. На допиті він зазначив, що з гетьманом переправилася частина полків Кожуховського *, Андріяша **, Галагана чисельністю не біль-

* На початку правління І. Мазепи один із сердюцьких полків очолював Петро Кожуховський, який займав цей уряд і за І. Самойловича, зокрема він згадується у джерелах під час бойових дій першого Чигиринського походу, рейдів на Правобережжя у 1678–1679 рр. Він не тільки вписався в команду нового гетьмана, але й отримав від нього посаду «енерала войск охочепіхотного строю», тобто командира сердюцьких полків. Полк П. Кожуховського разом з іншими сердюками брав участь у Кримських походах, нападах на ординців у 1690–1696 рр. Очевидно, П. Кожуховський загинув в одному з боїв до 1696 року, бо подальших відомостей про нього немає. Його син Юрій вже у 1689 році як значний військовий товариш їздив із генеральною свитою до Москви. Він був одружений з онукою І. Брюховецького та І. Самойловича. І. Мазепа призначив Ю. Кожуховського компанійським полковником. За наказом гетьмана останній терміново повернувся з походу проти Булавіна в Борзну і брав активну участь в антимосковській акції. 7 березня 1709 року його полк зазнав поразки у нерівному бою з корпусом О. Меншикова. «А вчерашняго дня наша партия на Зиньков была, — інформував І. Скоропадського кат Батурина, — где полковник Кожуховский в 500 человеках обретался компании и онаго полковника оттуды наши выбили, из 200 человек компанийцев на месте положили». Після закінчення Полтавської битви останній здався царському війську. У 1712 році після трьох років ув'язнення його заслали до Архангельська.

** Компанійський полковник македонського походження Андріяш Малама близько 1706 року виїхав із Валахії і найнявся на службу до гетьмана. Як повідомив

ше тисячі та більше двохсот чоловік із Прилуцького, Лубенського та Миргородського полків⁵²¹. Крім того, разом з ними йшла також запорізька хоругва у складі 100 чоловік⁵²². Не розбігається з цим показанням і свідчення на допиті сотника Прилуцького полку Корнія Савина, який визначив сили Мазепи «с 3 полки, кумпаншики и их прилуцкого полку сотников 9 человек, а у каждого сотника по 9 человек казаков, и других полков сотники и казаки были же, а сколько человек не ведает»⁵²³. У «тысячи с полторы» оцінює мазепинську гвардію «Журнал или Полденная записка»⁵²⁴, яка велась у 1708 році. Таку ж кількість (1500) вояків при І. Мазепі обрахував Й. Барділі⁵²⁵. М. Костомаров, В. Шутой, знаючи ці документи, однак тенденційно збільшують кількість переправленого війська «від чотирьох до

старшина під час допиту 5 вересня 1709 року, він приїхав у Батурин «з жоною и з дѣтми... и с полгода при изменнике Мазепе ни в какой службе он не был, а потом он, Мазепа, учинил ево полковником над компанейским полком, в котором полку было под ево командою с шесть сот члвк казаков, и с тем полком служил он при нем, Мазепе, з два года и был в Белой Церкви и в других местах». Перед початком повстання Андріяш зі своїми компанійцями допомагав військам литовського гетьмана Огіньського. Він повернувся до Батурина у вирішальний момент кінця жовтня 1708 року. І. Мазепа, як довідуємося з його повідомлення на допиті, «приказал и ему, полковнику, с полком ево, також и другим полковникам итить за собою; и он по ево повелению с полком своим за ним пошел». «А как де он перешел за Десну, — далі свідчив полковник, — к войску швецкому и хотя увидел он ево, Мазепину, измену, однако ж из-за Десны уже уйтить не мог и служил при нем, Мазепе». У березні 1709 року козак Семен Горденко на допиті показав, що «козаков в Стасовцах с 200, да кумпаншиков Андреяшев полк весь человек с 400». Після Полтавського бою А. Малама втік до Криму. Пізніше він з'явився у Бендерах, де бачив гетьмана, який помирав, «только тот изменник Мазепа ничего с ним за болезнию не говорил». Найманець вирішив просити прощення у царя і на початку вересня 1709 року з'явився з повинною. Його прізвиськом деякий час спекулювали царські урядовці, закликаючи запорожців та мазепинців за прикладом прощеного полковника припинити подальшу боротьбу і повернутись додому. Як на нашу думку, А. Малама міг залишитися у Валахії і не ризикувати з поверненням у царський табір. Однак у Гетьманщині залишилися його дружина Ірина (до заміжжя Булацеї) та діти Ірина і Михайло. Отже, він змушений був іти на контакт з російськими урядовцями, аби родину не заслали до Сибіру. До найманця, зрештою, поставилися поблагливо, і згодом він опинився на службі в російській армії. Після царського указу йому наказано було з полком «маршировать под Ригу, а ис под Риги, по указу покойного гдна генерала фельтмаршала и кавалера графа Шереметева, повелено... маршировать с полком же под Ревель и быть в команде гдна генерала Боура, а от Ревеля командирован... с полком же своим в остров Эзель в крепость Аренс-Бурх». А. Малама згадується охотницьким полковником у 1719, 1726 роках. Помер він до 1730.

⁵²¹ Костомаров Н. Мазепинцы // Український історичний журнал. — 1990. — № 8. — С. 139.

⁵²² Показания Тимофея Полугера // ПИБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 894.

⁵²³ Шутой В. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. — Т. 31. — С. 175.

⁵²⁴ Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения нейштагского мира. (Напечатан с обретающихся в кабинетном архиве списков, правленных собственною рукою Его Императорского Величества). — СПб., 1770. — Ч. 1. — С. 194.

⁵²⁵ Bardili J. — С. 416.



Маршрут І. Мазепи до шведів

обрахунки — свідчення пізніших свідків, переважно зі шведського боку. Насправді ж, як показують і ті свідчення, й інші, І. Мазепа справді мав 6–7 тисяч шабель, але (!) під Коропом. Про це, очевидно, інформувалася шведська сторона. Добре поінформований Нордберг записав у своїх нотатках про те, що гетьман мав близько 7000 вояків⁵²⁸. Переправляти їх із кінями одним поромом на другий бік річки не було жодної рації. Адже ще з Борзни назустріч Карлу XII направлено посланця від Гетьманщини Івана Бистрицького з повідомленням про те, що шведське військо очікується з багатьма поромами біля Макошиного⁵²⁹, тобто на батуринському боці.

Переправа до 1500 старшин, компанійців і козаків, очевидно, й так зайняла увесь день 25 жовтня. Непереправлене військо не було залишене напризволяще — воно, забезпечивши охорону гетьману і старшинам, за наказом командування повернулося у Батурин! Тепер охорону І. Мазепі міг забезпечити й Карл XII. Нордберг зрозумів цю ситуацію по-своєму: «коли сказав (гетьман. — *Авт.*) їм свої справжні наміри, більшість полковників відступили зі своїм народом»⁵³⁰. Та насправді

п'яти тисяч»⁵²⁶, щоб потім зробити висновок: мовляв, через три дні, перед зустріччю з Карлом XII «залишилось у нього, за одними звітками, півтори тисячі чоловік, за іншими — декілька сот, — багато до тисячі. Всі інші накивали п'ятами, зрозумівши, в чому справа і що з ними замишляють творити, не спитавши у них попередньо про бажання»⁵²⁷.

Російська історіографія констатує поразку Мазепи ще з моменту переправи його через Десну. І для аргументації використовує прибілизні плутані

⁵²⁶ Костомаров Н. Мазепа. — С. 244.

⁵²⁷ Там само. — С. 24.

⁵²⁸ Nordberg J. A. — Р. 248.

⁵²⁹ Основа. — 1862. — № 10. — С. 24.

⁵³⁰ Nordberg J. A. — Р. 248.



Галяховський Д. І. Мазепа. Тезис Києво-Могилянської академії 1708 р. (фрагмент)

старшини виконували гетьманський наказ і діяли згідно з оперативним планом оборони Гетьманщини. Ще 25 жовтня, коли до Батурина приїжджав О. Меншиков, у фортеці не було Прилуцького, Миргородського і Лубенського полків. А вже при облозі гетьманської столиці (31 жовтня — 2 листопада) маємо відомості про перебування їх у складі залоги.

На другому березі Десни, як повідомляв Петро I наказному ніжинському полковникові Лук'яну Жураховському, гетьман «войско малороссийское поставя в боевой строй, объявил им, что он пришле не битца, но служить королю швецкому»⁵³¹.

Натомість «Історія Русів» сповіщає, що гетьман виголосив перед військом палку промову, в якій виклав основні причини, чому вони сьогодні повинні діяти саме так, а не інакше. Переказ її невідомим автором загалом досить влучно передає патріотичний дух задумів Івана Мазепи, його щирих намірів:

«— Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що наблизили

⁵³¹ Лист царя Петра I до наказного ніжинського полковника про перехід гетьмана І. Мазепи до шведського короля (29 жовтня 1708 р.) // ДГМД. — С. 776.

театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. (...) Жереб держав тих визначила наперед доля рішитися в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих? Моє міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли Король Шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає Царя Російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство Полякам і на волю його створіння та улюбленця, Короля Лещинського; і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на тес договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, природно, пораховані будемо як завойовані, або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від Поляків зазнали з таким горем, що і сама згадка про неї наганяє. А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого Царя того... Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен»⁵³².

Зрозуміло, положення цієї промови можна інтерпретувати як пізнішу літературну інтерпретацію автора-патріота. Разом з тим її переказ має достовірне підґрунтя: в основі її, на нашу думку, лежить гетьманська прокламація листопада 1708 року⁵³³, яка ще могла зберігатися в родинних архівах XVIII століття. Вона була відома і шведським учасникам походу, тому, зокрема, Д. Крман широко цитує її зміст на старшинському зібранні перед приходом до шведів: «Він у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату... Навпаки — від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати

⁵³² Історія Русів / Пер. І. Драча. — К., 1991. — С. 257-258.

⁵³³ Павленко С. Восстание мазепинцев. — Чернигов: Русь, 2009. — С. 29.

Перехід
Івана Мазепи
на бік шведів.
Гравюра. XVIII ст.



про їхнє поширення. Король Карл ретельно дотримує своє королівське слово, їх не хотітиме залишити, оскільки приймуть його зверхність. Він дотепер постійно перемагає, а він — Мазепа — є вже на порозі смерті, але хоче всі свої сили і всю свою кров пожертвувати на спасіння своєї Козакії. Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли»⁵³⁴.

Гетьман, за «Історією Русів», далі інформував про домовленість, яку вже ніби уклав раніше з Карлом XII:

«— ...випросив у нього нейтралітет, себто не повинні ми воювати зі Шведами, ані з Поляками, ані з Великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити Государеві»⁵³⁵.

Ця несподівана важлива деталь у намірах гетьмана підтверджується другим достовірним документом. Дізнавшись про спалення Батурина, пише у спогадах П. Орлик, Мазепа сказав, що планував привести шведське військо у свою резиденцію і там «писать до Царского величества благодарственный за протекцию его лист и в нем выписать все наши обиды прежние и теперешние, прав волностей отятие, крайнее разорение и предуготованную всему народу пагубу, а на канец приложитъ, что мы как свободные под высокочеркавскою царского величества руку для православного Восточного единоверия приклонилися, так, будучи свободным народом, свободны теперь

⁵³⁴ Крман Д. — С. 38.

⁵³⁵ Історія Русів. — С. 259.

отходим, и за протекцию царскому величеству благодарствуя, не хотим руки нашей на кровопролитие Христианское простирать, но под протекцию короля Шведского совершанного нашего освобождения будем ожидать, которое он... надіємся не войною, но покоем, через трактат получить, будто хотел короля Шведского всякими способами до тогожъ с царскими величеством покоем преклонять»⁵³⁶.

Таким чином, гетьман замислив безкровне здобуття незалежності України. Він розумів, що цей шлях найбільш вигратний, безвтратний і позитивно сприйметься людиністю.

З офіційного повідомлення із російської штаб-квартири від 12 листопада дізнаємося, що за Десною «гетьман звернувся до своїх людей і досить чітко дав зрозуміти про свої наміри, про те, як він наважився пристати до шведської партії, чому вони мають не суперечити, а повинні слідувати за ним»⁵³⁷.

Хоч відстань від Оболоння Коропського району до Гірок Новгород-Сіверського району, де розмістилася шведська штаб-квартира, приблизно 50 кілометрів, і її можна було подолати кінним ходом за 1–1,5 дня, все ж лише 28 жовтня⁵³⁸, тобто через три дні після переправи, відбулася перша зустріч Івана Мазепи з Карлом XII.

Рух незначної частини гетьманського війська у напрямку до Орлівки, тобто у бік від Гірок, також засвідчує, що Мазепа не знав достеменно, де розташована штаб-квартира Карла XII. Водночас один із російських командирів у донесенні О. Меншикову зазначив, що «неприятельские люди стояли в Семеновки, и оные из Семеновки пошли к 24-му числу вночи до Орловки»⁵³⁹.

⁵³⁶ Основа. — 1862. — № 10. — С. 24–25.

⁵³⁷ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) / Публікація В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3.

⁵³⁸ Pihlström A. — Р. 98.

⁵³⁹ Письмо Волконского А. Меншикову (25 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 131.

* Свій перший політичний гарт майбутній генеральний обозний Іван Ломиковський, фактично друга людина у гетьманаті Івана Мазепи, отримав у молодому віці. Як виходець із Волині (у його заповіті згадується батько, похований у Дубно) він потрапив у сферу впливу ханенківців, які відстоювали інтереси України здебільшого на півночі Правобережжя. Під час завершення кар'єри гетьмана Михайла Ханенка у 1674 році 29-річний Іван Ломиковський служив у нього генеральним писарем. Однак бурхливі 1672–1674 рр., вагання М. Ханенка, його далекосяжні політичні претензії — добра школа, яка зробила І. Ломиковського досить обізнаним як у реаліях тієї доби, так і в засобах реалізації мрій українських патріотів. Мирний перехід М. Ханенка на бік І. Самойловича означив подальшу долю Івана Ломиковського: він оселився у Батурині, потрапив у коло дворян гетьмана. Згодом бачимо його як знатного військового товариша серед учасників Коломацького перево-

Два командири шведських драгунських полків Гієльм (Гельм) і Гілленстієрна, на переговори з якими гетьман послав генерального обозного Івана Ломиковського * та генерального писаря Пилипа Орлика, були здивовані появою 26 жовтня ⁵⁴⁰ у їхньому розташуванні гетьманців і спершу запідозрили в цьому якийсь ворожий підступ ⁵⁴¹. Як згадував на допиті запорожець Т. Полугер, шведське військо «их тотчас окружило» ⁵⁴². «Оскільки в одному з полків був італійський капітан на ім'я Де Сакс, — записав у щоденнику Г. Адлерфельд, — який деякий час служив московитам і який особисто знав Мазепу, його послали до нього з кількома драгунами дізнатися про суть справи. Капітан повернувся і доповів, що Мазепа приїхав особисто» ⁵⁴³. Водночас Войнаровський згадував під час допиту, що «провів нас до перших шведських полків» І. Бистрицький ⁵⁴⁴.

роту. Він підтримував своїм голосом обрання Мазепи. У нових обставинах здібний старшина швидко піднявся шаблями військово-урядової кар'єри. У 1688 році вже у числі гетьманської знаті довірник Мазепи бере участь у зустрічі московського посольства. Після призначення у березні 1689 року М. Миклашевського генеральним осавулом І. Ломиковський займає його попередню посаду генерального хорунжого. Нового висування, який невдовзі за клопотами з Батурина отримав від царів звання стольника, гетьман при від'їзді української старшини до Москви у серпні 1689 року призначає головним у Батурині. Залишення генерального хорунжого «на господарстві» у гетьманській столиці дає підставу зробити висновок про те, що його надійність не викликала сумнівів у гетьмана. У 1692 році І. Ломиковський стає генеральним осавулом. Гетьман надає йому у рангові володіння, крім Верби, села Парафіївку, Лави, Тополь, Внуковичі та містечко Понорницю. Після смерті у 1702 році генерального обозного В. Дуніна-Борковського гетьман не випадково через декілька років призначає на відповідальну посаду фактичного свого заступника Івана Ломиковського. Це призначення відбулося або у кінці 1706-го, бо ще 5 липня 1706 року він виконував обов'язки генерального осавула, або 1707 року (згадується з того часу на цьому уряді у листі П. Орлика до С. Яворського. — *Авт.*). Василь Кочубей, згадуючи крамольні думки І. Мазепи за 1706 рік про те, «як бы нам безопасность в целости нашей в потомнии часы учинити, так для себе, яко и для тих, которие по нас будут», наводить красномовні слова генерального обозного, сказані при цьому: «Куды, де, Его Милость, Добродій, туда и нам треба». І. Ломиковський не приховував у найближчому оточенні Мазепи свої антимосковські погляди. Він був автором присяги, яку давали гетьман, полковники, запевняючи одне одного у вірності та незрадливості у боротьбі за українську справу. Коли оточення І. Мазепи почало нарікати, що він зволікає з початком антимосковського повстання, гетьман сказав П. Орлику: «Знаю я, что не хто инний тое переговоривает, токмо тот чорт льсыый Ломиковский». Саме генеральному обозному І. Мазепа доручав найвідповідальніші місії: відрядив до московців бути присутнім на допитах Кочубея та Іскри (аби знати їхні свідчення), послав повідомляти Карла XII про виступ гетьманців проти Московії. Генеральний обозний не залишив у скрутні хвилини гетьмана, коли програв мазепинців був очевидний. І після смерті патрона він залишався на попередній посаді. Його здоров'я також було підірване. У березні 1711 року в Яссах І. Ломиковський склав заповіт і невдовзі, мабуть, помер.

⁵⁴⁰ *Siltmanns D.* — С. 274.

⁵⁴¹ *Adlerfeld G.* — Р. 65.

⁵⁴² Показання Тимофея Полугера // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 894.

⁵⁴³ *Adlerfeld G.* — Р. 65.

⁵⁴⁴ Допит Войнаровського про причини втечі його дядька, гетьмана Мазепи, та інші до цього належні справи (25 листопада 1716 р.) / Публікація та переклад В. Радовського // ДГПМД. — С. 734.

Гетьмана прийняли «з належними почеснями»⁵⁴⁵, «і перед каретою, і позаду, і по сторонах карети їхало чотири сотні шведської кавалерії і військо шведське стояло в параді»⁵⁴⁶.

Полковник Гілленстіерна у своїх спогадах помилково вважав, що лише після отримання шведської охорони гетьман «скикав старшин і сказав, що вирішив перейти на бік шведського короля, щоб з його допомогою вибороти втрачену волю»⁵⁴⁷. Інші джерела запевняють, що гетьманська верхівка була посвячена у плани свого зверхника задовго до жовтня, а рядове товариство ознайомлене з ними відразу після переправи через Десну. Напевне, І. Мазепа під час зустрічі зі шведськими полковниками оповів про своє ознайомлення військового товариства з наміром мати короля як союзника. При цьому він пояснив шведам, що довго приховував згадане, оскільки «значна частина старшин та рядових займали промосковську позицію, а тому гетьман не насмілювався раніше розкрити їм свої плани»⁵⁴⁸.

Каролінців водночас насторожила нейтральна позиція, зайнята мазепинцями, коли 26 жовтня на шведські полки напав російський підрозділ і козаки не взяли участі у відбитті атаки⁵⁴⁹. Хоча це підтверджує попередні наміри Мазепа і його підлеглих: обійтися без братовбивчої крові. Н. Гілленстіерна зафіксував також неприємний інцидент: люди гетьмана під час нападу росіян закололи трьох шведських хворих і одного обозного, розграбували кілька фур⁵⁵⁰. Незважаючи на це, командири шведських полків вирішили наступного дня супроводжувати І. Мазепу до короля усім складом своїх військових формувань⁵⁵¹.

Полковник Гельм відразу направив королю донесення про зустріч із гетьманом, а тому останній із наближеними очікували реакції з каролінського штабу⁵⁵². Від мазепинців домовлятися про зустріч поїхав генеральний осавул Дмитро Максимович⁵⁵³.

⁵⁴⁵ Adlerfeld G. — P. 65.

⁵⁴⁶ Допит Войнаровського про причини втечі його дядька, гетьмана Мазепа, та інші до цього належні справи (25 листопада 1716 р.) // ДГПМД. — С. 734.

⁵⁴⁷ Gyllenstierna N. — S. 66.

⁵⁴⁸ Там само.

⁵⁴⁹ Там само; Шуттой В. Е. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. — Т. 31. — С. 175.

⁵⁵⁰ Gyllenstierna N. — S. 66.

⁵⁵¹ Там само.

⁵⁵² Adlerfeld G. — P. 66.

⁵⁵³ Siltmanns D. — S. 274.

Гетьман з'явився у головній штаб-квартирі 27 жовтня, але довідався, що король кудись поскакав на коні⁵⁵⁴. Карл XII при цьому наказав «приготувати штаб для Мазепа»⁵⁵⁵ поблизу Гірок. Гетьманські старшини 27 жовтня дали урочисту присягу⁵⁵⁶ боротися за волю України.

Перші враження каролінців не були оптимістичні. Як згадував пізніше учасник походу Т. Бельке, «Мазепа приїхав у Гірки швидше як утікач, а не я потужний союзник, на якого можна було розраховувати»⁵⁵⁷. Те ж саме зауважив і Й. Барділі: «Цей старий, якого радо зустріли шведи, вже мало міг сам зарадити у справі, і він дав більше надій, ніж міг дати корисного»⁵⁵⁸. Карл XII приїхав до Гірок пізно ввечері, коли І. Мазепа вже повернувся зі своїми наблизеними у свою польову штаб-квартиру⁵⁵⁹.

Шамбелян Карла XII Г. Адлерфельд у своєму щоденнику залишив запис урочистого прийому 28 жовтня королем Мазепа. Він повідомив, що гетьмана супроводжували генеральні старшини і козаки кількістю до тисячі осіб⁵⁶⁰. Перед ним несли знаки його гідності: бунчук і гетьманську булаву. Мазепа виголосив латинською мовою «коротку, але виразну» промову. У ній він просив «захистити козаків і дякував Богові за можливість їм позбутися рабства, яким їх лякав цар»⁵⁶¹.

Деталізують основні моменти промови інші свідки. Так, шведський молодший офіцер Р. Петре у своєму щоденнику записав, що гетьман, який прибув з «видатними українськими козаками», «просив ласки у його Королівської Величності, щоб він схотів пощадити мешканців України і не виливати свого гніву над нею ані над ним самим за те, що аж до цього часу



Зустріч Карла XII з козаками.
Художник Леонід Перфецький.
1937 р. Акварель

⁵⁵⁴ Там само.

⁵⁵⁵ Adlerfeld G. — P. 66

⁵⁵⁶ Там само.

⁵⁵⁷ Bielkes T. — S. 63.

⁵⁵⁸ Bardili J. — S. 417.

⁵⁵⁹ Siltmanns D. — S. 274.

⁵⁶⁰ Adlerfeld G. — P. 66

⁵⁶¹ Там само.

були нашими ворогами»⁵⁶². Інший учасник походу Ф. Вейє зазначав: «Просив дуже покірно, щоб король не виливав свого справедливого гніву, до якого довело тиранське поведення росіян, на сей край і його мешканців, з огляду на те, що вони досі ішли за ворожими хоругвами не з власної вільної волі, а тільки присилувані до того московським ярмом»⁵⁶³. У «Щоденнику [повідомлень] з королівської шведської армії» йшлося про «зворушливу латинську урочисту промову» гетьмана, який «попросився з усіма вірними підданими і з усім зовнішнім майном перейти під руку Його Кор. Вел.»⁵⁶⁴. «Його Кор. Вел. також перед його і своїм народом завірив про звільнення від ярма, — зазначається у цьому документі. — Тим самим було дано відповідь, що його перебування у Його Кор. Вел. тим більше приємне, що він ще до цього завоював ім'я мужності і тим самим довіру і впевненість Його Кор. Вел.»⁵⁶⁵.

Із цих документальних повідомлень дізнаємося, що Мазепа, який «висловлювався з таким розумом і мистецтвом», дуже сподобався Карлу XII. Г. Адлерфельд повідомляє важливу деталь про те, що «оскільки Мазепа страждав від подагри, йому дозволили сісти, тоді як король залишався стояти і розмовляв із ним»⁵⁶⁶. Карл XII проговорив про важливі справи з гетьманом з ранку до обіду. У переговорах брали участь граф К. Піпер та інші високопосадовці шведського уряду⁵⁶⁷. Генерал А. Левенгаупт пізніше відзначив, що «старий наділений, по-моєму, великим розумом і здоровим глуздом», «...тільки що домігся захисту Його Величності»⁵⁶⁸. Потім для гетьмана з генеральними старшинами був накритий стіл, за який сів король, інші ж гетьманці нижчого рангу обідали за двома столами зі шведськими пригощаннями⁵⁶⁹. За головним столом «за трапезою не було нікого, крім сімох найбільш поважних козаків Мазепа», а гетьман «сидів справа від короля»⁵⁷⁰. За спогадами Й. Барділі, король «радився з ним (Мазепою. — *Авт.*) про сучасні справи»

⁵⁶² Petre R. — P. 214.

⁵⁶³ Томашівський С. Из записок каролинцев про 1708/9 // ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — Кн. VI. — С. 75.

⁵⁶⁴ Щоденник БД. — С.163.

⁵⁶⁵ Там само.

⁵⁶⁶ Adlerfeld G. — P. 66

⁵⁶⁷ Там само. — P. 67.

⁵⁶⁸ Lewenhaupt A. — S. 214.

⁵⁶⁹ Adlerfeld G. — P. 67.

⁵⁷⁰ Siltmanns D. — S. 275.

«впродовж двох днів»⁵⁷¹. Т. Бельке оповідає, що Мазепа подарував Карлу XII теплового кожуха, але той у ньому став виглядати товстим і тому невдовзі відмовився його носити⁵⁷². Д. Зільтман уточнює, що 30 жовтня гетьман обідав із першим міністром короля К. Піпером, а після зустрівся з фельдмаршалом К. Реншильдом⁵⁷³. Так започаткувався союз між Карлом XII та українцями.

3. Укладення договору в Гірках

30 жовтня І. Мазепа писав у листі І. Скоропадському з Дігтярівки, що у Гірках Карл XII «нас утвердив і упевняв своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією *»⁵⁷⁴. Це спростовує думку російського історика В. Куликової про те, «ніхто не згадує про будь-які домовленості, підписані під час цих зустрічей, з чого можна зробити висновок про їх укладення раніше»⁵⁷⁵.

Оригінали союзницької угоди не збереглися. До нас дійшли лише копії договірних статей 1710–1711 рр.⁵⁷⁶, а також рукопис П. Орлика «Вивід прав України», знайдений істориком Ільком Борщакom і опублікований у 1925 році у Львові. У ньому також вміщено текст угоди між Україною і Карлом XII:

«1. Й.К.В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й.В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постанчатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє,

⁵⁷¹ Bardili J. — S. 418.

⁵⁷² Bielkes T. — S. 63.

⁵⁷³ Siltmanns D. — S. 275.

* Асекурація — зобов'язання, гарантія.

⁵⁷⁴ Лист до стародубського полковника Івана Скоропадського // Іван Мазепа. — К., 1992. — С. 128–129.

⁵⁷⁵ Куликова В. Ф. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века и украинский поход Карла XII. — С. 165.

⁵⁷⁶ Браичевський М. Правда і вигадки // Україна. — 1990. — № 6.



Крісло з монограмою
Карла XII.
Початок XVIII ст.

але все те, що — як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українським князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховують всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й.К.В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч»⁵⁷⁷.

За всіма ознаками, це є справжній документ, який був вироблений 29–30 жовтня 1708 року в Гірках. В угоді, зокрема, зазначалося: «Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч»⁵⁷⁸. Мазепа 30 жовтня послав І. Скоропадському наказ здати шведам Стародуб, винищити московський гарнізон (цей лист, на жаль, був перехоплений росіянами. — *Авт.*). Новгород-Сіверський уже був захоплений ворогами, а відтак сотенне містечко не згадується в угоді. Батурин ще не був спалений — тому це цілком відповідало реаліям кінця жовтня.

⁵⁷⁷ Гетьман Пилип Орлик. «Вивід прав України» // *Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі.* — К, 1993. — С. 274; *Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори.* — К.: МАУП, 2006. — С. 136.

⁵⁷⁸ Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 46.

Пам'ятний знак поблизу
Гірок на честь зустрічі
Карла XII та І. Мазепи
у жовтні 1708 р.
Відкрито 11 вересня 2009 р.
Фото автора



Крім того, у договорі гетьман називається «Іван Мазепа, законний князь України», що підтверджувало новий статус керманича Гетьманщини. Гетьман став князем 1 вересня 1707 року⁵⁷⁹. І. Мазепа просив напередодні цісаря Йосифа I надати йому «Високе достоїнство князя Священної Римської Імперії і по сьому дозволити виготовити відповідний Імператорський диплом»⁵⁸⁰. Повідомлення про князівську регалію надійшло у Батурин наступного 1708 року. Через це в доносі В. Кочубея записано: «Року 1706 говорил гетман мнѣ, Василью, в Минску, на единѣ малого часу, когда люде иннын не были, же обещала и упевнила его княгиня Долская, мати Вышневецких, учинити его князем Чернѣговским и Войску Запорожскому справити вольности желаемыи у короля Станислава»⁵⁸¹. Тобто генеральний суддя ще не знав про те, що гетьман став князем. Це ж положення його доносу стало фігурувати після переходу І. Мазепи на бік Карла XII як факт укладеної угоди у російських маніфестах, зверненнях до українського народу. Тим часом англійський посол у Відні Філіп Медовс, повідомляючи уряд про перехід гетьмана на бік шведів, називає його кня-

⁵⁷⁹ Лист гетьмана І. Мазепи до цісаря Йосифа I / Публікація і переклад з німецької В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2006. — № 3. — С. 14–15.

⁵⁸⁰ 1707. — Лист гетьмана І. Мазепи до цісаря Йосифа I // ДГІМД. — С. 227.

⁵⁸¹ 1708, квітень. Донос В. Кочубея царю на гетьмана І. Мазепу по статтях // ДГІМД. — С. 380.

зем⁵⁸². У вересні 1708 року І. Мазепа дякував О. Меншикову за диплом⁵⁸³. У листі до Г. Головкина від 13 жовтня 1708 року гетьман теж висловлює вдячність «за прислание письма Г. Урбиха *, который пишет до меня о дипломе княжества моего»⁵⁸⁴.

В універсалі, підготовленому 8 грудня 1708 року в російській штаб-квартирі у Лебедині, гетьманові дорікають, що він зрадив царя, хоча останній «княжою честю римскаго панства его почтил»⁵⁸⁵.

У бюлетені шведської польової канцелярії від 10 листопада 1708 року не згадуються деталі угоди союзників, але йдеться про кінцеву мету їх поєднання. І. Мазепа «короткою зворушливою промовою по-латині віддав себе, свій народ і всю країну під ласку Його Королівської Величності та захист від тиранії московитів і висловив бажання вірно, з усієї змоги допомагати Його Королівській Величності, шанувати Його Королівську Величність як рятівника від московського ярма». «На те дано відповідь, — читаємо у шведському документі. — Його Королівській Величності тим приємніше прибуття Мазепи, що той завдяки своєму прибуттю здобув славу сміливця, а тепер вселив Його Королівській Величності таку тверду певність. Оскільки Його Королівська Величність упровадив своє військо в цю країну не для того, щоб учинити її жителям якусь шкоду, а для того, щоб вони змогли помститися віроломним ворогам, то Його Королівська Величність хоче не тільки взяти правителя і всіх жителів цієї країни під покровительство, але й звільнити від ярма тих, що досі були гноблені й тепер добровільно кинулися в обійми, і сподівається, що вони теж зі свого боку з

⁵⁸² Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен, 1988. — С. 130.

⁵⁸³ Письмо И. Мазепы А. Д. Меншикову с поздравлениями по случаю победы и о сборе провианта (сентябрь 1708 г.) // Батурицкий архив. — С. 251.

* Лист із Відня привіз російський посланець Борис Куракін. 4 жовтня 1708 року він отримав від гетьмана проїжджий лист: «Вшеляким рейменту нашего старшинам, по городах и селах обрѣтающымся, и каждому, кому колвек о том вѣдати належит, сым нашим подорожным листом ознаймуем, иж сиятеднѣйшый князь Борис Иванович Куракин поворочает до двору его царского величества з Рыму, из иных Европских Гсдрств. Зачым, абы его княжой милости, яко годной и поважной особѣ, всюды належитую честь выражено, и подвод осмѣ давано мѣти хотим, и пишно приказуем. Дан з обозу от Дѣвици Салтиковой в 4 октября 1708 року. Вышеименованный гетман Иван Мазепа» (Грамоты, указы, письма Петра I и грамоты владетельных лиц (1697–1724) // Архив кн. Ф. А. Куракина. — СПб.: Типография В. Балашева, 1890. — Кн. 2. — С. 17).

⁵⁸⁴ Письмо И. Мазепы Г. Головкину (13 октября 1708 г.) // Дополнение к ДПБ. — С. 197.

⁵⁸⁵ Универсал, изданный в Лебедине от гетмана Ивана Скоропадского (8 декабря 1708 г.) // Документы МН. — С. 255.

вірністю та готовністю допомагатимуть Його Королівській Величності, отже, справді зможуть пожинати плоди й користати з наслідків»⁵⁸⁶. У «Щоденнику [повідомлень] з королівської шведської армії» також зафіксовано приблизно те саме: «Його Кор. Вел. має на меті поширити у всі кінці землі військову силу не для того, щоб завдати її мешканцям певних ушкоджень, а вони прибули здійснити помсту проти невірного підступного ворога. До того ж Його Кор. Вел. хоче не тільки взяти під захист його та усіх його мешканців, а й хоче домогтися також звільнити усіх тих, котрі добровільно підпорядкувалися йому, для того, щоб позбавитися ярма, котре пригнічувало їх до цього. Відтак Його Кор. Вел. мав надію, що вони тим самим з радістю і добровільно стали під його руку, з тим, щоб вони могли порадіти наступним вигодам і користі»⁵⁸⁷.

Наближений короля Нордберг, який був свідком зустрічі гетьмана з Карлом XII, записав у нотатках, що Мазепа, дізнавшись про плани царя порушити «конвенції та привілеї», мав надію «зробити Україну вільною, незалежним князівством»⁵⁸⁸. Про це ж писав у своїй книзі * й учасник походу у чині капітана Філіп Страленберг (Табберт): «Іntenція ж його була та, щоб область цю учинити князівством окремих»⁵⁸⁹.

Зазначимо при цьому, що Петро I, вдаючись у маніфестах до наклепів щодо «измѣнника», разом з тим добре знав його наміри. Про це красномовно свідчить, зокрема, «Щоденник військових дій російської армії під Полтавою»(1709 р.):

«Июня 26. (...)»

По прибытии к дивизии Галартовой, повелел (Петро I. — *Авт.*) призвать полковников от полков и изволил говорить: «Король Карл и самозванец Лещинской привлекли к воле своей вора изменника второго иуду гетмана Мазепу, которые

⁵⁸⁶ Кентпржинський Б. Мазепа. — С. 288–289.

⁵⁸⁷ Щоденник БД. — С. 163.

⁵⁸⁸ Nordberg J. A. — Р. 248.

* «Цей Мазепа, бачачи, що государ на жодні привілеї та контракти не зважав і що в Росії дворянство використовував у матроси і солдати, на їхні ж вочини накладав великі податки, віднімав донських козаків та татарські привілеї, уводив в державі з примусом нове плаття і при цьому у вірі переміни учинив, і для того він, Мазепа, з козаками своїми став замислювати та шукати шляхів та способу в думці, якщо цар війною ще більше посилиться, то і у них теж стане так само» (*Philipp Johann von Strahlenberg. Das Nord- und ostliche Theil von Europa und Asia...* — Stockholm, 1730).

⁵⁸⁹ Записки капитана Филиппа Йоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого. Северная и восточная часть Европы и Азии. — М.; Л.: Институт истории СССР, Ленинградское отделение, 1985. — С. 142.

клятвами об'язались между собою отторгнуть от России народы малороссийские и **учинить княжество особое под властью его вора и изменника Мазепы, в котором ему быть великим князем и иметь у себя во владении казаков Донских и Запорожских и Волынъ и все роды казакские, которые на сей стороне Волги**»⁵⁹⁰. У «Маніфесті» від 9 листопада 1708 року цар зазначав, що король планував «Мазепу в Українѣ самовласным князем... учинить»⁵⁹¹.

Таким само є й підтвердження полковника Гната Галагана. У 1745 році з ним бачився Олександр Рігельман, автор «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі». Історик записав його спогад про події 1708 року. Г. Галаган оповів про причини переходу Мазепи на бік шведів — мовляв, «он предался уже королю с тем, чтоб отбыть нам от России и быть под Мазепиным управлением, **от всех монархов вольным...**»⁵⁹².

Р. Млиновецький вважає, що в 1708 році «старшина була безперечно не втаємничена в те, як стояла справа», а тому згадана «угода стала пізніше відомою»⁵⁹³ Орликові. Насправді це не так.

Ще під час Бендерської комісії у 1709 році наближені гетьмана у листі до Карла XII писали: «Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясновельм. гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський *нарід скинув московське ярмо й був вільний*»⁵⁹⁴. *Саме незалежність України як головна умова* — така основа військового союзу мазепинців та шведів.

Про це йдеться і в маніфесті Карла XII до українського народу від 16 грудня: «Мы про то разсуждаючи: едно несчастливой стан народу малороссийскаго, якого крови царь до безбожной войны сей употреблял, другое прошение вышереченаго

⁵⁹⁰ «Щоденник військових дій російської армії під Полтавою» (1709 р.) // ВКДГІМД. — С. 704; Щоденник військових дій російської армії під Полтавою (1709 р.) / Публікація В. В. Панашенко // Український історичний журнал. — 1991. — № 2-3; ТИРВІО. — Т. 3. — Документи Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 — июль 1709 г.). — СПб., 1909. — С. 279-315.

⁵⁹¹ Грамота государя к старшинам, войску и народу малороссийскому (6 [9?] ноября 1708 г.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 606; Манифест государя Петра I всему малороссийскому народу (9 ноября 1708 г.). // Документы МН. — С. 234.

⁵⁹² Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — С. 548.

⁵⁹³ Млиновецький Р. Історія українського народу. — С. 227.

⁵⁹⁴ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи / Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 2. — С. 115.

гетмана будучи ублаганы, постановилисмо не токмо все насильство од иных воздержати, который спокойнѣ против нас и войск наших будут поступовати леч гетмана, Войско Запорожское и народ малороссійскій в оборону нашу принять, яко тѣж публичным сим Универсалом же принялисмо оглашаем, з тым намѣреніем яко его и их от неправого и неприязного московского панованія, при помощи Божой, боронити хочем и поты охраняти и защищати обѣщаем, пока утѣсненный народ, низгвершій, отвергшій ярмо московское *до давных своих не приидет вольностей*»⁵⁹⁵.

*У присязі гетьмана, цитованій на Бендерській комісії, говориться про те, що він мав за свій «обов'язок із своєї синівської любови до цієї отчизни, матки нашої, і з повинності свого гетьманського уряду проти ворогів москалів за добро отчизни в обороні законів і свобод повстати, усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними силами св. королівського маєстату Швеції й Запорозького Війська, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крові, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша малоросійська отчизна й запорозьке військо від деспотичного московського ярма й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану»*⁵⁹⁶.

Разом з тим старшини розпитували у Бендерах Карла XII не про умови договору. У зверненні до шведського короля вони писали, що «досьогодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська? Тому Запорозьке Військо звертається з проханням до св. королівського маєстату виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана щодо нього, якщо він виявив їх св. королівському маєстатові й щодо них запевнив його королівський маєстат»⁵⁹⁷.

Як бачимо, тут ідеться насамперед лише про можливі плани Мазепи щодо устрою незалежної, звільненої України. Під час невдалої війни розмов про це, очевидно, серед його найближ-

⁵⁹⁵ ДГІМД. — С. 679.

⁵⁹⁶ Там само. — С. 123.

⁵⁹⁷ Там само. — С. 115.

чого оточення ще не було. Тоді вирішувалось найпекуучіше: здобуття свободи. На жаль, Мазепа не дожив до того дня, коли його одностайно склали першу Конституцію України, документ, за яким мав жити український народ у незалежній країні.

Отже, наведені вище джерела й факти дають підставу зробити висновок про те, що мазепинці на чолі зі своїм керманічем прагнули з допомогою шведів здобути волю Гетьманщині. Протекторат Швеції мав лише оборонне значення у період військових дій із Росією. Українська верхівка у 1708–1709 рр. з-поміж різних варіантів шляхів подолання московської залежності вибрала той, який не змінював володаря автономії, а давав можливість розвитку, творення власної держави.

* * *

Дослідження причин, головної мети виступу мазепинців у реаліях 1708 року є актуальним на сьогодні, оскільки в науковій літературі й досі натрапляємо на чимало дискусійних положень щодо тодішніх союзницьких перемовин, укладених угод. З одного боку, маємо сучасну авторитетну російську інтерпретацію союзу мазепинців та шведів: «Про незалежну Україну і “договір рівних” між Карлом XII, Станіславом I і Мазепою не могло бути й мови» (В. Артамонов)⁵⁹⁸; «міф про “рівноправний” союз Гетьманщини і Швеції, спрямований проти Росії, назавжди залишиться міфом» (О. Беспалов)⁵⁹⁹. З другого боку, є точка зору відомого українського історика Н. Яковенко: «На початку 1708 р. тристороння угода, про яку писав король Станіслав Лещинський, була погоджена. Її точний зміст залишається неясним до сьогодні, бо оригінал не зберігся, а переговори було оточено найсуворішою секретністю»⁶⁰⁰.

Зауважимо, що цієї важливої проблеми торкалися всі історики, які так чи інакше описували хід Північної війни, розвиток повстання мазепинців (М. Устрялов⁶⁰¹, С. Соловйов⁶⁰², Є. Тар-

⁵⁹⁸ Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. — С. 96.

⁵⁹⁹ Беспалов А. В. Миф о «равноправном» союзе (по страницам шведских источников) // Соборное мнение о Мазепе. — Харьков: Изд-во «С.А.М.», 2011. — С. 258.

⁶⁰⁰ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2005. — С. 411.

⁶⁰¹ Устрялов Н. Г. Русская история до 1855 года в двух частях. — Петрозаводск: Корпорация «Фолиум», 1997. — С. 476–477.

⁶⁰² Соловьёв С. М. История России с древнейших времен. — М.: Изд-во социально-экономической лит-ры, 1962. — Кн. VIII. — Т. 15. — С. 210–252.

ле ⁶⁰³, М. Грушевський ⁶⁰⁴, Д. Дорошенко ⁶⁰⁵, Б. Крупницький ⁶⁰⁶, О. Субтельний ⁶⁰⁷ та інші). Незважаючи на великий масив авторитетних суджень, аргументів, у вітчизняній та зарубіжній історіографії поки що немає одностайності у трактуванні положень шведсько-українського союзу. Тому головною метою нижчих аргументацій якраз і є визначення його складових, оприлюднення достовірних джерел, які дають можливість зрозуміти стратегічні напрямки діяльності І. Мазепи та його довірників. Зазначимо, що цьому питанню ми вже присвятили низку студій ⁶⁰⁸, а наші висновки підтримав у своєму ґрунтовному дослідженні міжнародних взаємовідносин тієї доби історик О. Дубина ⁶⁰⁹. Деякі аспекти вищезгаданого питання у цій книзі все ж порушуються вперше.

На руїнах Батурина, знищеного і спаленого російськими вояками 2 листопада 1708 року, начебто було знайдено договір І. Мазепи з польським королем ⁶¹⁰. В історичну літературу він потрапив як джерело із надрукованого щоденника учасника походу, королівського камергера Г. Адлерфельда ⁶¹¹. Його текст не може не викликати подиву:

«Альянс, укладений між Мазепою й поляками, базувався на таких статтях.

По-перше, що Мазепа має пунктуально виконати все, що було згадано вище, і те, що він зобов'язався зробити, а саме, — надати провінцію Сіверія королю Швеції з усіма її фортецями тощо.

По-друге, що він має пообіцяти бути готовим вирушити в похід з усією армією козаків за першим наказом короля.

⁶⁰³ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 232–261.

⁶⁰⁴ Грушевський М. Шведсько-український союз. 1708 р. // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. 92. — С. 7–20.

⁶⁰⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. — К.: Глобус, 1992. — Т. II. — С. 144–145.

⁶⁰⁶ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К.: Україна, 2003. — С. 153–162.

⁶⁰⁷ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К.: Либідь, 1994. — С. 31.

⁶⁰⁸ Міф одинадцятих: зрадницький договір // Павленко С. Міф про Мазепу. — Чернігів: Сіверянська думка, 1998. — С. 179–192; Павленко С. Угоди І. Мазепи зі С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 170–184; Союзнические переговоры, договора И. Мазепы 1708–1709 гг. и его планы о будущем статусе Украины // Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. — Чернігів: Русь, 2009. — С. 85–113.

⁶⁰⁹ Дубина О. Чи укладав Іван Мазепа договір зі Станіславом Лещинським? // Сіверянський літопис. — 2014. — № 6. — С. 71–90.

⁶¹⁰ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16 (Мазепа и мазепинцы). — С. 474.

⁶¹¹ A Relation of the battle of Pultowa. — P. 195–196.

По-третє, що він має спробувати залучити козаків Білгорода, так само, як і тих з Дона, з Аюкою, ханом калмиків, до того самого альянсу.

По-четверте, що він має віддати назад всю Україну полякам, яка разом із Сіверією і провінціями Києва, Чернігова і Смоленська повинна бути повернута під польське урядування. Як компенсацію за це вони пообіцяли Мазепі титул князя (Prince), і на таких саме умовах, на яких герцог Курляндії володів своєю країною, [володіти] воєводствами Вітебська і Полоцька»⁶¹².

На віру сприйняв цю угоду М. Костомаров. А відомий радянський дослідник подій 1708 року В. Шутой, посиляючись на цей важливий документ, зазначив, що у ньому «передбачені інтереси Швеції, Польщі та особисто Мазепи, але аж ніяк не мались на увазі ні “самостійність”, ні “незалежність” України й українського народу»⁶¹³. Треба віддати належне Петру I та його оточенню: вони так плідно потрудилися у фальсифікації документів, поширенні пліток, неймовірних нісенітниць про Мазепу, що й видатні історики-мазепознавці О. Оглоблин, Т. Мацьків⁶¹⁴, М. Андрусак⁶¹⁵ не засумнівалися в достовірності згаданої угоди. Вони навіть її виправдовують як тактичний маневр гетьмана. Так, у відомій праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба» О. Оглоблин, коментуючи положення про дарування Вітебського та Полоцького воєводств Мазепі у разі перемоги Польщі і Швеції, зазначає: «Така умова була цілком у дусі того часу, та й сам Мазепа був зовсім не байдужий до всяких життєвих благ і зовнішніх гонорів (...) Дуже цікаво, що ці володіння намічалися на білоруському терені, ще й пограничному з Росією (може, й поєднання українсько-білоруських земель — стара українська державна традиція княжої доби й часів Хмельниччини — мав на увазі Гетьман, складаючи цю угоду)»⁶¹⁶. Під-

⁶¹² A Relation of the battle of Pultowa. — Р. 195–196; Дещо в іншій редакції перекладу: Договор, заключенный между Королем Польским и Мазепою // *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб., 1821. — Т. 3. — Ч. 1. — С. 50.

⁶¹³ Шутой В. Измена Мазепы // АН СССР. Исторические записки. — 1950. — Т. 31. — С. 168.

⁶¹⁴ Мазепа — творець українсько-шведського союзу // *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен, 1988. — С. 159–161; *Мацьків Т.* Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році? // *Збірник на пошану проф. др. Олександра Оглоблина.* — Нью-Йорк, 1977. — С. 72–84.

⁶¹⁵ *Андрусак М.* Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // *ЗНТШ.* — 1933. — Т. 152. — С. 35–61.

⁶¹⁶ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. — С. 276.

тримав цю думку й сучасний український історик Д. Журавльов⁶¹⁷.

Не секрет, що О. Оглоблину та іншим ученим критично оцінити згаданий договір завадило те, що він був уміщений в одному з томів щоденника учасника походу 1708 року Г. Адлерфельда, який загинув під Полтавою. Нейтральний і не зацікавлений у фальсифікації мемуарист зі шведського боку — солідний аргумент й для усієї антимазепинської історіографії.

«Свідчення його не підлягає сумніву, — підкреслював у своїй статті В. Дядиченко, — він був придворним істориком Карла XII, мав доступ до матеріалів державної канцелярії і був обізнаний з усіма справами»⁶¹⁸.

Дослідники, на жаль, не звернули увагу на таку деталь: це була реляція * «анонімного майора»⁶¹⁹, вміщена публікатором як додаток до щоденника загиблого Адлерфельда. Тобто це не був текст, який писав, мав у своєму розпорядженні покійний камергер короля. Син Г. Адлерфельда додав його як джерело, яке, на його погляд, досить доповнило картину реалій, зображених батьком. Тим часом М. Костомаров цей договір та інший, оприлюднений у цій реляції «анонімного майора», подає як документи, «повідомлені Адлерфельдом, сучасником,

⁶¹⁷ Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. — Харків: Фоліо, 2007. — С. 204–205; Журавльов Д. В. Іван Мазепа. — Харків: Фоліо, 2009. — С. 62–63.

⁶¹⁸ Дядиченко В. До критики буржуазно-націоналістичних перекирчувань історії України періоду Північної війни // 250 років Полтавської битви. 1709–1959: 36 статей. — К., 1959. — С. 40.

* Б. Крупницький так пише про її авторство: «Шведський історик Галлендорф висловив був в 1902 р. здогад, що її автором міг бути фельдмаршал Реншильд, але змінив його в 1915 р., коли видав анонімну реляцію в її дійсній вигляді, не прикрашеній першим її редактором. В цьому виданні дивиться Галлендорф на автора реляції як на звичайного шведського старшину, репрезентанта пересічних старшинських кіл у ранзі майора. З цим безперечно можна погодитися, бо помилки автора реляції в деталях та їх комбінаціях настільки значні, що їх ніяк не можна приписати старшині на відповідальнім становищі... Відкіля цей скромний майор шведської армії міг знати такі важливі подробиці, яких майже нема в інших шведських джерелах? (...) Очевидно, автор чув не про одну подробицю з часів походу, якого він сам був учасником; він же знаходився довгими літами в московським полоні... Отак з чуток, розмов... міг скластися у нього образ подій, в якому надзвичайно тяжко розібратися, де правда, де брехня, особливо коли візьмемо до уваги, що автор написав свою реляцію після повороту до Швеції, не раніше смерті Скоропадського і скоріше всього після 1727 року (Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 98–99).

⁶¹⁹ Мацьків Т. Мазепа — творець українсько-шведського союзу // Мазепа. — К.: Мистецтво, 1993. — С. 215.

близьким до Карла і який багато разів бачив Мазепу»⁶²⁰. Подібно не стверджує й К. Фролов⁶²¹.

Зазначимо, що український історик із діаспори Р. Млиновецький (Бжеський) одним із перших звернув увагу дослідників на те, що реляція — не документ, написаний Г. Адлерфельдом, а інформація, подана у ній щодо договору, не відповідає реаліям тієї доби⁶²². На жаль, чи то через не надто значну поширеність цієї праці, чи то з якихось інших причин аргументовані зауваги вченого не вплинули на висновки О. Оглоблина та інших істориків.

Шведська історіографія схиляється до думки, що автором згаданої реляції був ротмістр⁶²³, секретар королівської польової канцелярії⁶²⁴ Петер Шенстрем⁶²⁵ [Peter Schönström] (1682–1746), який під час Полтавської битви був особистим секретарем короля⁶²⁶. Це, звичайно, додає значимості анонімному тексту, але з певними застереженнями. Адже П. Шенстрем до 1722 року був у полоні у Солікамську, де вивчав російські й татарські рукописи*, познайомився з учасником Полтавської битви, майбутнім відомим російським істориком Василем Татищевим⁶²⁷. Останній у 1724–1726 роках перебував у Швеції, де зустрічався зі своїми знайомими, колишніми шведськими полоненими. Отже, П. Шенстрем міг знати про союзницькі угоди Карла XII та І. Мазепи як від своїх колег-штабістів, також шведських високопосадовців, так і від В. Татищева, який у Стокгольмі активно та нав'язливо «давав правильний» погляд на Петра І, його діяння.

⁶²⁰ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16 (Мазепа и мазепинцы). — С. 400.

⁶²¹ Фролов К. Мазепа в 1708 году // Соборное мнение о Мазепе. — Харьков: Изд-во «С.А.М.», 2011. — С. 415–416.

⁶²² Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі «історій» (на правах рукопису). — Б. м., 1959. — С. 44–47; Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі «історій». — Вид. 3-тє, доп. в 2 кн. — Торонто, 1976. — С. 59–62.

⁶²³ Кентржинський Б. Мазепа. — С. 290.

⁶²⁴ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен: Український вільний університет, 1988. — С. 27.

⁶²⁵ Нильссон Б. Шведские документальные источники по истории завершающей части русского похода Карла XII и Полтавской битвы // Военно-исторический журнал, Старый Цейхгауз. — 2009. — Специальный совместный выпуск. — С. 96.

⁶²⁶ Peter Schönström. — Режим доступу: http://sv.wikipedia.org/wiki/Peter_Schönström.

* У 1741 році узагальнив розшукане у науковій праці «Короткі зауваги до шведської історіографії» (надрукована у 1816 році).

⁶²⁷ McKay J.J. Tabbert's sea-mammoth. — Режим доступу: <http://johnmckay.blogspot.com/2011/03/tabberts-sea-mammoth.html>.

Зазначимо, що перший договір між королем та гетьманом, вміщений у тексті реляції анонімного офіцера (Петера Шенстрема), близький за змістом до того, який мав у своєму розпорядженні П. Орлик (як ми писали вище, прийнятий у кінці жовтня 1708 року в Гірках під Новгородом-Сіверським):

«Статті, які Мазепа подав королю Швеції, аби отримати його дружбу й протекцію, були такими.

По-перше, що він зобов'язується прийняти його Шведську Величність у провінції Сіверії й надати йому всі фортеці, як-от Стародуб, Новгород-Сіверський, Мглин, Брянськ та інші, які раніше належали Великому Герцогству Литви...

По-друге, що його Величність може облаштувати свої зимові квартири в цій провінції, доки Мазепа збере разом усю армію козаків і залучить білгородських козаків до альянсу, так само, як і тих з ріки Дон, які всі були невдоволені тиранічним урядом росіян...

По-третє, що Мазепа докладе усіх зусиль, щоби залучити хана калмиків на ім'я Аюка до того самого задуму.

По-четверте, що як тільки Мазепа виконає все, що міститься в цих трьох статтях, його Величність вдасться до дій і вирушить маршем прямо на Москву, у той час як Мазепа, зі свого боку, приєднається до нього з усіма своїми вояками... Що ж стосується забезпечення шведської армії, то Мазепа зобов'язується доставляти провізію з України й Білгородської провінції, що є одними з найбільш родючих у цілому світі. Що, вдавшись до цих заходів, вони змусять царя відступити на північ від Москви й ріки Волги, де краї й близько не такі родючі, як на півдні, і не здатні забезпечити таку велику армію, як у нього...»⁶²⁸.

У цьому «шенстремівському» договорі зазначається, що Мазепа мав «надати йому (королю. — Авт.) всі фортеці, як-от Стародуб, Новгород-Сіверський, Мглин, Брянськ». Орлик називає дещо інші укріплені міста: «Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч». Напевне, ця розбіжність була викликана тим, що автор реляції писав її після повернення додому, а тому призабув деякі деталі. Та все-таки він здебільшого пам'ятав основну суть військового союзу Карла XII та І. Мазепи.

Після переказу в реляції змісту угод гетьмана з Карлом XII і С. Лещинським додано й застереження: «Ніхто не знав про зга-

⁶²⁸ A Relation of the battle of Pultowa. — Р. 193–194; Статьи, представленные Мазепой шведскому королю Карлу XII // Бутурлин Д. Военная история походов росіян в XVIII столетии. — СПб., 1821. — Т. 3. — Ч. 1. — С. 48–49.

дані договори, крім обох королів, Мазепи, графа Піпера, одного польського сенатора та вигнаного з батьківщини болгарського архієпископа»⁶²⁹. Таким чином, навіть той, хто записав угоди, не був певний у їх достовірності. Як на нашу думку, П. Шенстрем поділився з читачем тими відомостями, які йому вдалося роздобути з різних джерел, офіційних і неофіційних.

Як з'ясувалося пізніше, син Адлерфельда, готуючись видати щоденник батька французькою мовою, досить довільно, з добавками, переклав шведське першоджерело реляції. Останню видав у 1915 році історик К. Галлендорф⁶³⁰. У шведському оригіналі автор реляції висловлює швидше власні міркування (!) про те, на яких умовах планувався шведсько-українсько-польський союз:

*«Отже, альянс між королем Карлом XII, королем Станіславом та верховним головнокомандуючим Мазепою передбачав, що Мазепа виконає все, що було вказано мною раніше, а саме: передати провінцію Сіверію з усіма наявними фортецями королю Карлу. Бути готовим виступати походом зі всією козацькою армією, куди вкаже йому його величність. Намагатися долучити до цього альянсу білгородських козаків (або армію, як вони самі себе називають), а також донських козаків з калмицьким ханом Аюкою. Передати всю Україну полякам, зокрема Сіверію, Київ, Чернігів, і Смоленськ також відійде назад до Польщі. Втім, Мазепа отримає від Польщі у вотчину з князівським титулом, так само як герцог Курляндський, воеводства Вітебське і Полоцьке»*⁶³¹.

Як бачимо, першоджерело не має навіть розбивки на пункти в цифрах договірних статей. Важлива й така деталь: *«Передати всю Україну полякам, зокрема Сіверію, Київ, Чернігів, і Смоленськ також відійде назад до Польщі»*. Тобто автор справді міг чути від поляків чи впливових мазепинців про один із способів розв'язання «українського питання» — шляхом входження

⁶²⁹ A Relation of the battle of Pultowa. — P. 196.

⁶³⁰ Schonstrom P. [utg. Hallendorff C.]. Karl XII i Ukraina: en karolins berättelse. — Stockholm, 1915.

⁶³¹ Hallendorff C. Karl XII i Ukraina. En karolins berättelse. — Stockholm, 1915. — С. 6.

* П. Орлик у своїй сповіді С. Яворському пише, що Гадяцький договір узяв у Печерській бібліотеці миргородський полковник Д. Апостол. На його переконання, Мазепа тоді ще не міг допустити подібне зібрання старшин з остраху викриття їхньої змови. Разом з тим П. Орлик не враховує того моменту, що І. Ломиковському, Д. Апостолу та іншим наблизеним старшинам І. Мазепа довіряв більше, ніж йому. Реєнта, майбутнього генерального писаря (з 1708 року), який випадково дізнався про таємні зносини з польським королем через посередництво княгині Дольської, партія опозиціонерів ще тримала на відстані.

незалежної Гетьманщини на рівних правах з Польщею та Литвою до Речі Посполитої (не випадково 10 жовтня 1707 року при зачинених дверях у Києві І. Мазепа * з полковниками, як передає у своєму доносі В. Кочубей свідчення полтавського писаря, читали «Пакта Комиссии Гадяцкое»⁶³², тобто вивчали договір про федеративний союз із Польщею 1658 року). Як чужинець він, певно, мало розумівся на деталях можливого федеративного союзу. Тим часом він мав інформацію про устрій у Курляндії **, її підпорядкування, оскільки шведські війська займали її без боїв у 1701, 1706 роках і трималися там до поразки в Полтавській битві. Зазначимо при цьому, що Курляндія, будучи під протекторатом польського короля, мала свій державний устрій, самоуправління, суд⁶³³, укладала міждержавні договори, утримувала в XVII столітті невеличкі колонії в Африці⁶³⁴. Бургомістрів та суддів обирали, а герцог їх згодом затверджував на посадах⁶³⁵. Також у Курляндії раз на два роки збирався сейм, на який приїжджали депутати від місцевої шляхти⁶³⁶. Крім того, при герцогові діяла верховна рада із шести осіб, які могли правити країною під час його відсутності або з причин його малолітства⁶³⁷.

Аналізуючи анонімну реляцію-першоджерело, Б. Крупницький дійшов висновку, що у шведському тексті немає двох вищезгаданих договорів, а є дві стадії однієї угоди: у першій йдеться про передумови союзу, а у другій — її пункти⁶³⁸.

Звідкіля ж дізнався про них Петер Шенстрем, якщо це було такою таємницею?

Джерело його інформації не вважалося секретним для всієї Гетьманщини 1708 року.

У монографії «Мазепа» М. Костомаров сам на нього посиляється, зазначаючи, що царські маніфести та універсали І. Ско-

⁶³² Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 102.

** Курляндія — нині історичний регіон у Латвії. Герцогство Курляндії і Семигалії — невеличка держава у 1561–1795 рр., входила до складу Речі Посполитої, деякий час була незалежною.

⁶³³ Арбузов Л. А. Очерк истории Лифляндии, Эстляндии и Курляндии. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1912. — С. 193.

⁶³⁴ Там само. — С. 207.

⁶³⁵ Там само. — С. 212.

⁶³⁶ Орановский А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Курляндская губерния. — СПб.: Типография департамента Генерального штаба, 1862. — С. 9.

⁶³⁷ Там само.

⁶³⁸ Крупницький Б. Шведсько-українські союзні договори 1708–1709 рр. як історичне джерело // Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років / Упоряд. О. Ковалевська. — К.: Темпора, 2011. — С. 31.

ропадського, протистоячи зверненням Карла XII до українців, «краще подіяли на дух народу, особливо упевнивши народ, що в справах, знайдених у Мазепи в палаці після взяття Батурина, знайшовся договір колишнього гетьмана зі Станіславом, за яким гетьман віддавав Україну Польщі»⁶³⁹. Саме з цих джерел шведські учасники походу, які потрапили в полон, дізналися про те, чому Мазепа перейшов на бік Карла XII.

У грамоті до українського народу Петро I повідомляє про укладений «союз» Карла XII і польського короля С. Лещинського. Згідно з ним шведський король обіцяв віддати Україну Польщі «вместо Курляндии, Жмундии и Лифлянд»⁶⁴⁰.

Так, в універсалі, підготовленому 8 грудня 1708 року в Лебедині, також говориться, що гетьман вирішив Україну «запродати... в давное горкое ярмо лядское», а взамін «Мазепѣ и сестренцу его Войнаровскому уже даны титулы нѣкоторых в Полци воеводств»⁶⁴¹. Ф. Прокопович ще задовго до виходу книги Г. Адлерфельда писав, що «на пировании у княгини Дулской [как сказуют] договоры нѣкие о том заключил, а именно, быть Украинѣ под Полшею по прежнему, а ему обѣщано княжение опредѣлитъ Сѣверское со властью и титулою княжескою, також и княгиню Дулскую в жену отдать»⁶⁴². Автор згаданих вище рядків, вивчаючи історію Петра I в архівах, так і не спромігся знайти договору, а тому чесно послався на чутки з цього приводу («как сказуют»).

Отже, П. Шенстрем «для об'єктивності» міг додати до своїх міркувань-реконструкцій версії договору між союзниками 1708 року це позичене положення. Тим паче, що він, мабуть, від мазепинців чув про їхні можливі плани-варіанти про федерацію з Польщею.

Фактична ж версія про знайдений нібито у Батурині договір спростовується депешами, маніфестами Петра I і його оточення, написаними ще до 2 листопада 1708 року – чорної дати в історії України.

Так, О. Меншиков, побувавши біля гетьманської столиці й дізнавшись про перехід І. Мазепи за Десну, 26 жовтня пер-

⁶³⁹ Костомаров Н. Мазепа. – М.: Республика, 1992. – С. 264.

⁶⁴⁰ № 2212. – Ноябрь 9. Грамота малороссийскому народу // ПСЗРИ. – Т. IV. – С. 426.

⁶⁴¹ Універсал, изданный в Лебедине от гетмана Ивана Скоропадского (8 декабря 1708 г.) // Документы МН. – С. 256; Чтения ОИДР. – 1859. – Кн. I. – Отд. II (Источники малороссийской истории). – С. 203.

⁶⁴² Прокопович Ф. – С. 160.

шим інформував царя про справжні наміри й мотивації вчинку гетьмана: «...Понеже когда он сие учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины»⁶⁴³. Але щоб народ не пішов за своїм керманичем, найближчий довірений радив Петру I «при таком злом случае надлежит весьма здешний простой народ утвердить всякими обнадеживаниями чрез публичные универсалы, выписав все ево, гетманские, к сему народу озлобления и тягости, и чтоб на ево ни на какие прелести не склонялись»⁶⁴⁴. Це відразу й було зроблено. Вже 28 жовтня в «Указі до всіх жителів Малої Росії» Петро I заявляє: «Известно нам, великому государю, учинилось, что гетман Мазепа, забыв страх Божий и свое крестное к нам, великому государю, целование, изменил и переехал к неприятелю нашему, королю шведскому, по договору с ним и Лещинским, от шведа выбранным на королевство Полское, дабы со общего согласия с ними Малороссийскую землю поработить попрежнему под владение полское и церкви Божии и святые монастыри отдать во унию»⁶⁴⁵. Ось так на другий день після отриманої депеші про виступ Мазеппи (вона надійшла до царя 27 жовтня) московський самодержець швидко дізнався про секретні документи, підписані Карлом XII, Лещинським і Мазепою.

1 листопада в указі всьому Війську Запорозькому він знову повторює свій брехливий вимисел-наклеп: гетьман «переехав к королю шведскому в таком намерении проклятом, дабы Малороссийский край отдать в порабощение еретикам шведам и под иго поляков, о чем, как мы, великий государь, известились, учинен у него с королем шведским и от него выбранным на королевство Полское Лещинским договор»⁶⁴⁶.

Отже, вигадавши договір, для більшої певності цар і Меншиков вирішили ще й знайти у Батурині йому підтвердження, що й було успішно зроблено. Хоча насправді нічого подібного там на той час не існувало. Лише вигадана угода могла містити такі, по суті, абсурдно-кабальні умови, за якими гетьман отримував значно менші права, вигоди для себе, ніж мав.

⁶⁴³ Донесение А. Меншикова Петру I (26 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 865.

⁶⁴⁴ Там само.

⁶⁴⁵ ПиБ. — Т. 8. — Вып. 1. — С. 242.

⁶⁴⁶ Там само

Карл XII у листопадовому, грудневому (1708 р.) маніфестах до українського народу спростовує цю петрівську нісенітницю щодо договору про передачу України Польщі⁶⁴⁷.

Натомість у наступному маніфесті Петра I від 21 січня 1709 року повторюється пропагандистський звинувачувальний наклеп: «А и сверх сего нам от верных особ известно, что оный (Мазепа. — *Авт.*), желая себя под Польскую область поддать, получил уже от Лещинского за то себе *гонор воеводства в Польше и титул княжения Северскаго*»⁶⁴⁸.

Улітку 1708 року війська короля С. Лещинського зазнали тяжких поразок. Його армія була знесилена й затиснута на півночі Польщі. Зносили із ним «через княгиню Дольську»⁶⁴⁹, як показує аналіз фактів, Мазепа підтримував не для того, щоб, як зазначає Т. Мацьків, на більш вигідних умовах для України «прийняти польський протекторат»⁶⁵⁰. І, звичайно, у жодному разі не для отримання примарних воеводств. Через короля Польщі він хотів вийти на сильного союзника. «Мазепа підтримував зв'язки з Лещинським, не жалував йому компліментів, але не проявляв охоти входити в союз з Польщею, що була безсила і розбита, — за посередництвом Лещинського він мав намір зв'язатися з самим Карлом»⁶⁵¹, — так аналізує-підсумовує згадані взаємовідносини історик І. Холмський.

Саме в сильному шведському війську, у правителі Швеції гетьман вбачав гарантію забезпечення миру в Україні у разі поразки Росії та реалізацію своєї потаємної мрії — звільнення українського народу від московського ярма й утворення вільної, незалежної держави.

Усе ж важко сказати, чи був результативний прогрес у цих таємних зносінах. Шведський король явно проявив пасивність у встановленні з українським володарем прямого контакту, що змусило обережного гетьмана, особливо через донос В. Кочубея і просочування інформації з оточення польського короля, взагалі припинити всілякі потаємні спроби з'ясувати плани передбачуваних союзників, вести з ними переговори. У верес-

⁶⁴⁷ Млиновецький Р. Історія українського народу. — Мюнхен, 1953. — С. 241; Маніфест Карла XII // Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 210.

⁶⁴⁸ Маніфест Петра I от 21 января 1709 г. // Там само. — С. 195.

⁶⁴⁹ Крутицький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 2. — С. 7.; Прицак О. Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Там само. — С. 102–117.

⁶⁵⁰ Мацьків Т. Студія про мазепинців. — С. 174.

⁶⁵¹ Холмський І. Історія України. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. — С. 254.

ні 1708 року у листі до Карла XII Лещинський навіть бере до уваги можливість виступу гетьмана з козацьким військом проти них ⁶⁵².

Не випадково, дізнавшись про те, що Карл XII повернув в Україну, Мазепа запально вигукнув у колі своїх наближених: «Диявол его сюда несет! Все мои интереса превратит, и войска великороссийские за собою внутрь Украины впровадит на последнюю оной руину и нашу погибель!» ⁶⁵³. Таке рішення було вимушеним і для Карла XII, який планував іти прямо на Москву ⁶⁵⁴. Через випалені російською армією території шведське військо опинилося у безвиході — почався голод. Маємо ще одне важливе свідчення відсутності договору, так гучно «розрекламованого» Петром І. Головний королівський міністр граф К. Піпер, який потрапив у полон після Полтави, у своїх записках розповідає, як його допитував сам цар. «...Запитав мене Його Царська Величність, чи не Мазепа дав підставу для того, щоб ми скасували наш марш і пішли дорогою в Україну, — читаємо у його спогадах. — Я запевнив, що ми з ним не мали ніякого, ані найменшого листування до того часу, як ми прийшли так далеко в Україну, що Його Королівська Величність стояв йому майже над карком... і він піддався Його Королівській Величності. Цар: “То ви хіба через поляків дістали від нього побажання, щоб увійти в Україну?”. Я: “Ні, це ще менше: Мазепа був нам цілком незнаний до тої хвили, коли він при названій місцевості прислав нам свого посла і через нього запропонував Його Королівській Величності, що хоче піддатися Його Королівській Величності”» ⁶⁵⁵.

Секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм у листі до брата від 10 листопада 1708 року детально оповідає про перехід «полководця Івана Мазепи» ⁶⁵⁶ на бік шведів, появу перед цим його посланця І. Бистрицького «просити... про-

⁶⁵² Млиновецький Р. Історія українського народу. — С. 226; Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII. — С. 12; ТИРВІО. — Т. 1. — С. 210–211.

⁶⁵³ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 22.

⁶⁵⁴ Стилле А. Карл XI как стратег и тактик в 1707–1709 г. — С. 21.

⁶⁵⁵ Grefve Carl Pipers dagbok hällen under hans fångenskap i Ryssland 1709–1714, utgifven af Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia genom Ernst Carlson. — Stockholm, 1906. — Historiska handlingar. — Del 21. — № 1. — S. 14; Томашиівський С. Із записок каролінців про 1708/9 р. // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. VI. — С. 70.

⁶⁵⁶ Cederhelms J. — S. 156.

текції»⁶⁵⁷ і що у зв'язку з цим, ще перед зустріччю з гетьманом, «тепер план був зробити умови таким чином, щоб обидва могли отримати з цього користь»⁶⁵⁸. У цьому зв'язку твердження про те, що на початку * 1708 року було укладено таємний договір⁶⁵⁹ між гетьманом і противниками Москви, не відповідає дійсності. Аргументи В. Куликової про те, що угоду укладено у червні 1708 року, бо, мовляв, ще у березні гетьман видав наказ збирати фураж для російських полків, а вже 9 червня розпродав свої великоросійські маєтності обер-інспектору А. Курбатову⁶⁶⁰, тобто намагався позбутися володінь перед переходом до шведів, сумнівні. Адже й пізніше І. Мазепа посилав полки на вимогу царя, хоча це суперечило його планам. Натомість у червні 1708 року верхівка Гетьманщини клялася спільно боротися за інтереси Вітчизни, тобто вона вступила у змову. Це була вироблена усна внутрішня антиросійська угода-намір.

Коли шведи повернули в Україну, полковники міргородський, прилуцький і лубенський, генеральний обозний Ломиковський, як свідчить П. Орлик, нетерпляче звернулися до Мазепи з проханням, щоб «немедленно до короля шведского посылал с прошением о протекцию и старался с ним злучится при границах, чтоб не допустить войск великороссийских в Украину»⁶⁶¹.

Гетьман на підтвердження того, що він ще раніше думав про них і долю України, показав їм майже дев'ятимісячної давності універсал С. Лещинського. Зрозуміло, він не був договірним документом, як його намагаються подати В. Дядиченко, В. Шutoй та інші історики. Різка мова гетьмана у тій ситуації («Я по милости Божой маю розум един, ниже вы

⁶⁵⁷ Cederhielms J. — S. 156.

⁶⁵⁸ Там само. — S. 157.

* М. Андрусак у відомій статті «Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII» (1933), посилаючись на Сараува (Chr. v Sarauw: Die Feldzuge Karl's XII, ст. 238), пише, що «в початках 1708 р. уповноважений Мазепи якийсь сербський чи болгарський архієпископ-вигнанець заключив у Сморгонях такий союз із Карлом XII і Станіславом». Водночас дослідник зауважує: «Джерело Сараува про те, що цей договір заключено в Сморгонях, мені невідоме». З'ясовано, що в цьому містечку Карл XII мав квартиру з 19 лютого по 26 березня. Сумнівне повідомлення стосується, очевидно, лише чергового прибуття вистуна від Мазепи з підтвердженням намірів гетьмана порвати з Москвою.

⁶⁵⁹ Пінчук С. Іван Мазепа // Українське слово. — 1994. — 24 листопада. — С. 13; Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. — К., 1992. — С. 42; Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII. — С. 12; Іванченко Р. Історія без міфів. — К.: Укр. письменник, 1996. — С. 138.

⁶⁶⁰ Куликова В. Ф. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века и украинский поход Карла XII. — С. 143–146.

⁶⁶¹ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. — С. 22.

все») ⁶⁶², гнів вказують на одне: він вагався, бо серцем відчував, як несприятливо складаються обставини для України і чим може закінчитися раптовий, непередбачуваний перехід до Карла XII з малим військом, розкиданим по різних теренах (зазначимо, що з 11 городових полків за межами Гетьманщини, в розташуванні російської армії, було 8). А тому прагнув збавити азарт полковників, які на ці обставини не зважали, вимагаючи рішучих дій.

Звинувачення гетьмана у зв'язку з цим у політичному авантюризмі, «керуванні власними мотивами» ⁶⁶³, як це робить шведський історик А. Єнсен у дослідженні «Мазепа» (1909 р.), цілком безпідставні. Політик, який мислив тверезо, Мазепа бачив, що поворот шведського війська в Україну несе таку ж руїну, як перед тим у Білорусії.

4. Форсування Десни

Шведське військо, трохи відпочивши в Гірках та навколишніх селах від втомливого просування по Сіверщині, зібралось для рішучого маршу-кидка на зимову квартиру до гетьманської столиці. Прискорювало це рішення й оперативне повідомлення про рух корпусу Меншикова. Уже 1 листопада його кіннота повністю переправилися через Десну поблизу Макошиного ⁶⁶⁴. За наказом бригадира Волконського міст після цього розібрали ⁶⁶⁵, аби ним не скористалися шведи.

Барон Д. Зільтман у своєму щоденнику за 27 жовтня відзначив, що «між гвардією і квартирами саперного полку було зведено міст через Десну» ⁶⁶⁶. Очевидно, учасник походу згадав першу збудовану переправу поблизу Новгород-Сіверського. За даними російської розвідки від 25 жовтня, «неприятель минув Новгородок в миле ночевал подле самой Десны, котораго тут очевидно осмотрели, и... будто хочет в том месте чрез Десну перебираться» ⁶⁶⁷. Петро I теж повідомляв 26 жовтня із Погребків О. Меншикову, що «переметчики сказывают, что ко-

⁶⁶² Там само.

⁶⁶³ Єнсен А. Мазепа. — К.: Рад. письменник, 1992. — С. 92.

⁶⁶⁴ Донесение бригадира Волконского А. Меншикову (1 ноября 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. III. — С. 2.

⁶⁶⁵ Там само.

⁶⁶⁶ Siltmanns D. — S. 274.

⁶⁶⁷ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 105.



Шведська артилерія.
Художник Марк Гривес

нечно завтра через (Десну. — *Авт.*) пойдут» ⁶⁶⁸. 29 жовтня військо каролінців зробило спробу переправитись біля Комані, під вогнем російських батарей. Як записав у своєму щоденнику полковник Поссе, насправді це був обманний маневр, аби відволікти головні сили від справжнього місця переправи ⁶⁶⁹. Справді, сюди російське командування направило генерала Л. Аларта «своею дивизиею» ⁶⁷⁰. Підтягнулася під Погребки й дивізія Б. Шереметева ⁶⁷¹. Головні

сили шведів 30 жовтня перемістились у Гнатівку, а їхній авангард у складі двох піхотних полків та загін генерала Шпара пішов на Мезин ⁶⁷². Щоб зайняти цей населений пункт і скоротити шлях до нього, шведи нашвидкуруч зробили з підручного матеріалу насип через болотисту місцевість (нині його називають Накот) ⁶⁷³.

Як зазначав Г. Адлерфельд, вранці 31 жовтня, «оскільки батарея противника заважала нам перейти річку там, де були зручніші береги, ми були вимушені шукати інше місце, і цей похід виявився найбільш важким і незвичайним» ⁶⁷⁴. Генерал А. Левенгаупт також у своїх спогадах згадував про те, що для безпечнішої переправи солдатам довелося спуститися униз за течією Десни ⁶⁷⁵.

1 листопада, приблизно о 1–2-й годині ночі, дізнавшись про вдачі атаки противника, його вперте й настійливе бажання вийти на Батуринський тракт, цар негайно відправив під Батурин депешу: «Объявляем вам, что нерадением генерала-маера Гордона шведы перешли сюда. И того ради позвольте быть опасны, понеже мы будем отступать к Глухову. Того ради, ежели сей ночи к утру или поутру совершить возможно, с помо-

⁶⁶⁸ Письма Петра I к князю Меншикову // СВД. — С. 71.

⁶⁶⁹ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 46.

⁶⁷⁰ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 105.

⁶⁷¹ Там само.

⁶⁷² Adlerfeld G. — Р. 68.

⁶⁷³ Куриленко В. Є. Шведські дороги в окрузі Мізина на Десні // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць. — К.; Глухів: Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2010. — Вип. 3. — С. 165.

⁶⁷⁴ Adlerfeld G. — Р. 69.

⁶⁷⁵ Lewenhaupts A. — S. 214.

щю Божиєю окончивайте. Ежели же невозможно, то лутче покинуть, ибо неприятель перебираетца в четырех милях от Батурина»⁶⁷⁶.

У цій депеші йдеться, очевидно, про одну із шведських атак, яку росіянам все ж таки вдалося відбити.

За милю від попередньої переправи шведи почали будувати мости поблизу Мезина⁶⁷⁷, було також виготовлено вісім плотів⁶⁷⁸, але вдарив мороз. Десна вкривалася кригою. Це зашкодило веденню робіт⁶⁷⁹. На місці спроби переправитися супроти шведів було виставлено 8 гармат⁶⁸⁰ і 4 батальйони генерал-майора Олександра Гордона⁶⁸¹ (загалом пізніше на іншому боці зосередилося 7 батальйонів піхоти, 4 ескадрони драгунів російського генерала Л. Аларта⁶⁸² загальною кількістю до 4300 осіб⁶⁸³; Нордберг називає цифру 4000⁶⁸⁴). Це були підрозділи Астраханського, Устьюзького, Тверського піхотних полків⁶⁸⁵. Росіяни розмістилися на другому березі у низині, густо порослій чагарниками⁶⁸⁶.

«На горі з'явився король зі своїми вельможами, вивчаючи розташування міста, — писав учасник походу Д. Крман. —



Карл XII диктує листа, хоча поряд розірвалася бомба. Невідомий художник

⁶⁷⁶ ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 268.

⁶⁷⁷ Осипов К. Разгром шведских интервентов войсками Петра I. — М., 1951. — С. 52.

⁶⁷⁸ Pihlström A. — P. 98.

⁶⁷⁹ Adlerfeld G. — P. 68; Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб., 1820. — Ч. I. — Т. 2. — С. 246.

⁶⁸⁰ Nordberg J. A. — P. 249.

⁶⁸¹ Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб., 1820. — Ч. I. — Т. 2. — С. 246.

⁶⁸² Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. — июль 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 4.

⁶⁸³ Беспалов А. В. Битвы и осады Великой Северной войны (1700–1721 гг.). — М.: АГПС МЧС РФ, 2010. — С. 246.

⁶⁸⁴ Nordberg J. A. — P. 249.

⁶⁸⁵ Беспалов А. В. Битвы и осады Великой Северной войны (1700–1721 гг.). — С. 246.

⁶⁸⁶ Lewenhaupt A. — S. 214.



Шведські артилеристи. Невідомий художник

Аж раптом прилетіла вогненна гарматна куля, вистріляна з мортири московським артилеристом. Впала вона біля самого короля, але, коли всі наближені попадали на землю, король спокійно подивився на неї, зовсім не боячись за своє життя перед вибухом, якого не сталося, бо ж Бог його охороняв»⁶⁸⁷.

Російська артилерія була розміщена у двох місцях: праву батарею охороняв під керівництвом полковника Штейна батальйон піхоти та 250 гренадерів, а ліву — загін полковника Лассі⁶⁸⁸. Між ними розмістився кістяк оборонців — 4 батальйони піхоти та 4 ескадрони⁶⁸⁹. Шведи ж на вищому крутому березі поставили 28⁶⁹¹ гармат у три ряди: їх вогонь був настільки щільним, що на протилежному рівнинному березі «только в один человек с нуждою за оным бруствером укрыться могли, а в четыре человека стать было не возможно от неприятельской стрельбы»⁶⁹². Командував каролінськими артилеристами

⁶⁸⁷ Крман Д. — С. 40.

⁶⁸⁸ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. — июль 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 5.

⁶⁸⁹ Там само.

⁶⁹⁰ Bielkes T. — S. 64.

⁶⁹¹ Adlerfeld G. — P. 68.

⁶⁹² Журнал или поденная записка... Петра Великого. — СПб., 1770. — Ч. I. — С. 194.

полковник Бюнов⁶⁹³. Свідок подій Г. Адлерфельд занотував у свій щоденник: «Вогонь противника був слабкий, більша частина військ трималася на відстані. Щоразу, як вони наближались, ми успішно розряджали в них наші гармати»⁶⁹⁴.

Із «Щоденника [повідомлень] з королівської шведської армії» дізнаємося, що ще 1 листопада король «розпорядився утворити команду з 20 чоловік для того, щоб переправити її та оволодіти плацдармом на другому боці»⁶⁹⁵.

Карл XII звелів увечері 2 листопада переправити через Десну 6700 осіб, в результаті чого «московити їх атакували, там вони впродовж двох годин билися і з обох боків були вбиті»⁶⁹⁶.

Хоча російським воякам було наказано «как возможно отакировать неприятеля», оборонці «объявляли, что ни по какой мере в тех местах неприятеля отакировать невозможно, того ради, что неприятельская многая артиллерия поставлена против тех шанец — пушки в три яруса»⁶⁹⁷. У шанцях загинуло майже 500 росіян⁶⁹⁸.

Ще 31 жовтня шведи поспішно спорудили зі старого дерев'яного будинку два плоти⁶⁹⁹. Кожен такий плавзасіб могли підважити не менше десяти солдатів⁷⁰⁰. Зі свідчень полоненого шведського генерал-ад'ютанта Мартина Каніфера * випливає, що у серпні 1708 року при каролінці мали для форсування річок «кожених пунтонгов 24»⁷⁰¹. Та при форсуванні Десни вони не застосовувалися, оскільки, мабуть, під час бойових дій серпня-жовтня були втрачені.

⁶⁹³ Беспалов А. В. Битвы и осады Великой Северной войны (1700–1721 гг.). — С. 245.

⁶⁹⁴ Adlerfeld G. — Р. 69.

⁶⁹⁵ Щоденник БД. — С. 163.

⁶⁹⁶ Siltmanns D. — S. 276.

⁶⁹⁷ Письмо Б. Шереметева Петру I (2 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 915.

⁶⁹⁸ Там само.

⁶⁹⁹ Записки мазовецького воєводи С. Понятовського про події його життя // ДГІМД. — С. 633; Журнал русского военно-исторического общества. — 1910. — № 4. — С. 29–45.

⁷⁰⁰ Там само.

* М. Каніфер потрапив у полон поблизу Смолен, що недалеко від Дніпра. Був відправлений на заслання до Єнісейська, а згодом до Ілімська, де й помер. У 1712 році у Маковському острозі він зустрічався з представниками китайського посольства, яке їхало до хана Аюки. Про це повідомляється у щоденнику китайських дипломатів.

⁷⁰¹ Распросные речи взятого в плен генерал-адъютанта Карла XII Мартина Канифера о состоянии и действиях шведских войск (3 августа 1708 г.) // СВ. — Т. I. — С. 383.

Атаку-переправу о 7 годині вечора почали підрозділи під командуванням генерал-майора Штакельберга ⁷⁰². Перший пліт росіяни відразу потопили і зрізали канат з іншого ⁷⁰³.

Прив'язавши канати до вербових кущів ⁷⁰⁴ на іншому березі, атакуючі під прикриттям артилерії по 10–12 ⁷⁰⁵, 15–20 чоловік почали переправлятися ⁷⁰⁶. Утруднювало атаку й те, що з боку наступаючих був крутий берег, з якого солдати «ковзали униз прямо в річку» ⁷⁰⁷. Під час переправи використовували й човни, якими було важко управляти через стрімку течію ⁷⁰⁸. Увечері 2 листопада, коли росіян послали атакувати ці сили, на іншому боці було вже 200 вестландців та 400 фінів ⁷⁰⁹. Кожен із них вистрілив по 30 разів ⁷¹⁰. «Особливо відзначилися наші хлопці з Вестманландського полку, який стояв дуже добре ⁷¹¹», — занотував у своєму щоденнику А. Левенгаупт. Загалом в атаці взяли участь Бьорнеборзький, Вестманландський, Вестерботтенський, Далекарлійський полки ⁷¹².

Через кілька годин на інший бік Десни переправилося ще більше солдатів. «Прибувши на це місце, вони виявили землю, вкриту вбитими і пораненими» ⁷¹³, — писав Нордберг. Стемніло так, що наступаючим було важко бачити своїх ворогів, які, однак, виявляли себе «вогнем із маленьких гармат» ⁷¹⁴. Зайнявши плацдарм та розстрілявши набої, атакуючі пішли у штикову атаку на російських піхотинців ⁷¹⁵. «У свою чергу почала діяти і артилерія шведів для захисту, наскільки можливо, тих солдатів, які, будучи перевезені разом із майором Старенфліхтом і перебуваючи на тому березі вже в числі 300 чоловік, були вельми гаряче атаковані генералом Аллартом, — писав у своїх спогадах учасник походу мазовецький воєвода С. Понятовський. — То було дивовижне видовище! Треба було дивува-

⁷⁰² Nordberg J. A. — P. 250.

⁷⁰³ Petre R. — P. 213.

⁷⁰⁴ Lewenhaupts A. — S. 214.

⁷⁰⁵ Bielkes T. — S. 64.

⁷⁰⁶ Adlerfeld G. — P. 70.

⁷⁰⁷ Lewenhaupts A. — S. 214.

⁷⁰⁸ Там само.

⁷⁰⁹ Adlerfeld G. — P. 70.

⁷¹⁰ Там само. — P. 71.

⁷¹¹ Lewenhaupts A. — S. 214.

⁷¹² Беспалов А. В. Битвы и осады Великой Северной войны (1700–1721 гг.). — С. 246.

⁷¹³ Nordberg J. A. — P. 250.

⁷¹⁴ Adlerfeld G. — P. 70.

⁷¹⁵ Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб., 1820. — Ч. I. — Т. 2. — С. 249.

тися тому, як ця маленька жменя людей протягом цілих трьох годин захищалася з надлюдською відвагою, потребуючи під кінець навіть пороху, який вони відшукували у своїх убитих або поранених товаришів. Нарешті з мечем у руці вони відкинули корпус генерала Алларта і за допомогою артилерії примусили його поспішно піти, залишивши на місці шість їхніх гармат і 500 чоловік убитих. Ніч довершила інше й уся шведська армія пройшла потім безперешкодно, перейшовши річку за два дні»⁷¹⁶. Деякі нюанси бою-переправи відображені в офіційному «Щоденнику [повідомлень] з королівської шведської армії»: «Незважаючи на те, що ворог 5000-ою силою під командою генерала Алларта в минулу ніч кинувся на бруствер і були задіяні гармати, на вечір 700 чоловік під керівництвом генерал-майора Штакельберга оволоділи [позиціями], так що ворог зі своїми гарматами і мушкетами заховався і заліг у ліску на березі; команда в долині між двома горами, яким шведська артилерія завдала великої шкоди, відступила. Як тільки наблизилась темрява, ворог здійснив напади з усіх боків з усіма своїми засобами наступу, однак усякий раз був відбитий, особливо в темряві був обстріляний картеччю, хоча в тому місці вогонь ворога був найсильнішим. Після 3-ї години ворог відступив і залишив 450 вбитих на полі, крім тих, яких під покровом ночі забрали з собою»⁷¹⁷.

Загалом же при цій та наступних атаках з різних боків (гренадери тричі намагалися скинути противника у воду⁷¹⁸) «Гордон втратив тоді до восьмисот чоловік (за іншими даними 1200⁷¹⁹. — *Авт.*) і одержав стільки ж поранених, а з шведського боку втрата становила дві тисячі мертвих та поранених»⁷²⁰. Офіційне російське джерело із штаб-квартири у Глухові 12 листопада 1708 року повідомляло про те, що «багато шведів потонуло посередині річки і мало хто перейшов туди, 1000 чоловік було вбито і потоплено, ми також втрати-

⁷¹⁶ Записки мазовецького воєводи С. Понятовського про події його життя // ДГІМД. — С. 633.

⁷¹⁷ Щоденник БД. — С. 163.

⁷¹⁸ ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 269.

⁷¹⁹ Примечание на историю древняя и нынешняя России Г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтиным. — Б.м., 1788. — С. 536.

⁷²⁰ Житие и славные дела Петра Великого с предложением краткой географической и политической истории о Российском государстве... — СПб., 1774. — Т. I. — С. 329.

ли 300 чоловік»⁷²¹. За шведськими джерелами, їхні втрати були меншими — 30 убитих⁷²², 70 поранених, а росіян — 600 чоловік убитих та 1000 поранених⁷²³ (разом, за відомостями Бельке, 1600⁷²⁴; писар Магнус Норсберг мав щодо цього іншу інформацію: каролінців загинуло 20, а їхніх ворогів — 300⁷²⁵). Нордберг оцінив втрати каролінців в «близько двох-трьох сотень людей»⁷²⁶. У «Щоденнику [повідомлень] з королівської шведської армії» втрати обраховані у таких кількостях: «шведи мали вбитими тільки 25 чоловік і приблизно 100 поранених»⁷²⁷. При переправі отримали тяжкі поранення і згодом померли два генерал-ад'ютанти короля — Огілві та Дювалд⁷²⁸. Огілві разом із тими, хто загинув при форсуванні Десни, був похований із почестями у Мезині⁷²⁹.

У звіті Петру I Б. Шереметев писав, що у двох акціях під Добрим та Мезином його полки втратили 245 фузій, 241 шпагу, 322 штики, 48 багнетів, 39 пістолетів⁷³⁰.

Війська Карла XII завойовували чимраз більший плацдарм, дедалі значніші сили опинялися на протилежному боці Десни. Зазначимо, що шведська армія переправлялася у двох місцях. Одне з них було «при Мезине», де були облаштовані шанці росіян⁷³¹; друге — під Псарівкою (нині Деснянське, до 17 лютого 2016 року — Свердловка. — *Авт.*)⁷³². Шведи скористалися темрявою. Під натиском каролінців гординівці відступили. «А чрез такое немалое время может быть и вся инфантерия перешла, — писав Б. Шереметев царю. — А чрез ночьной случай усмотрети того невозможно»⁷³³. Уранці 3 листопада росіяни зловили шведів, які будували переправу⁷³⁴. Та це вже не могло припинити роботи. Для переправлення полків шведи

⁷²¹ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) [Історичний і політичний Меркурій, січень 1709 р.] / Пер. з нім. Володимира Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 51.

⁷²² Petre R. — P. 217.

⁷²³ Adlerfeld G. — P. 71.

⁷²⁴ Bielkes T. — S. 64.

⁷²⁵ Norsberg M. — P. 68.

⁷²⁶ Nordberg J. A. — P. 250.

⁷²⁷ Щоденник БД. — С. 163.

⁷²⁸ Adlerfeld G. — P. 71.

⁷²⁹ Petre R. — P. 217.

⁷³⁰ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 119.

⁷³¹ ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 907.

⁷³² Там само; Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 106.

⁷³³ Письмо Б. Шереметева к Петру I (2 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 915.

⁷³⁴ Siltmanns D. — S. 276.

му селі він зустрічався з духовництвом, козаками, яких до «себе призывал и порознь и всем троим приказывал, чтоб они шли на ту сторону к шведам»⁷⁴². Уже 5 листопада каролінці зайняли Чаплівку⁷⁴³ (тут була облаштована квартира короля), Лушники (стояв І. Мазепа)⁷⁴⁴ і з цих населених пунктів «подъезд был от волохов к Клишкам»⁷⁴⁵. Далі союзники, прямуючи у бік Краснопілля⁷⁴⁶, зайшли в Обтове. Як писав у своїй скарзі Іван Забіла⁷⁴⁷, «под час шведской руины, когда Мазепа Десну переправил, с войском прийдя в Обтов, зруйновал и выпалил нашу отчину и дом наш велел разграбить * со всем, что было нажитку; тогда ж и коней стадо неученое, на пакость, пистолем велел позабывать, за то, что не давалось ловиться»⁷⁴⁸. Автор супліки, маючи у 1708 році 18–19 років⁷⁴⁹, пізніше згущував фарби про родинні втрати, аби добитися у Глухові певних преференцій. Справді, під час нічної стоянки на луках шведи грілися, розпалюючи великі ширти сіна⁷⁵⁰, яких тут налічувалося кілька сотень. Крім того, гетьманські урядовці для забезпечення руху війська реквізували коней. Зазначимо, що у рядах мазепинців були й родичі обтовських Забіл — Семен Забіла із дружиною Ганною (Мирович)⁷⁵¹, у маєтностях яких — Чаплівці — перепочивали каролінці.

Найпевніше, власники Обтового все ж зазнали збитків під час гатіння прибульцями підмерзлого болота між їхнім насе-

⁷⁴² Показання козака Герасима Прожиренока о короле и Мазепе (1 нояб-
ря 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. III. — С. 2.

⁷⁴³ Norsberg M. — Р. 68; Adlerfeld G. — Р. 73.

⁷⁴⁴ Письмо Н. Инфлянта бригадиру и полковнику (7 ноября 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. III. — С. 13.

⁷⁴⁵ Письмо Б. Шереметева к Петру I (5 ноября 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. III. — С. 9.

⁷⁴⁶ Письмо Н. Инфлянта бригадиру и полковнику (7 ноября 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. III. — С. 13.

⁷⁴⁷ Коваленко О., Ситий І. З історії української рукописної книги та історичної думки XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 99.

* Батько Івана Забіли — Іван Петрович Забіла (помер у 1702 році). Його мати — Ганна Василівна Дуніна-Борковська (померла 1713 року). Навряд чи І. Мазепа переслідував би вдову з відомого роду за дії їхнього родича Данила Васильовича Забіли, який писав доноси на нього, а пізніше — на І. Скоропадського. Сам І. Забіла у своїх генеалогічних нотатках зазначав, що свояк «50 лет не даючи людям упокою позовами» (Чернігівський обласний музеї ім. В. Тарновського. — Інв. № Ал.14. — Арк. 54 зв.).

⁷⁴⁸ Лазаревский А. Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665–1703) (Отрывки из семейного архива) // Киевская старина. — 1883. — Июль. — С. 535.

⁷⁴⁹ Ситий І. Книги Забіл (1671–1745) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 1. — С. 119.

⁷⁵⁰ Petre R. — Р. 217.

⁷⁵¹ Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І. І. Забіли // Сіверянський літопис. — 1999. — № 4. — С. 167–168.

леним пунктом і Лушниками. Тоді була нашивдкуруч зроблена кілометрова гребля. Це підтверджують і місцеві перекази ⁷⁵², і сучасні оглядові експедиції ⁷⁵³. Залишки насипу завширшки 5–6 метрів проглядаються і нині біля хутора Губарівщина (Рудня) ⁷⁵⁴. Для будівництва греблі використовувалися не тільки земля, а й дерева. Очевидно, для прискорення робіт гатильники розбирали сільські будівлі, насамперед стайні, господарські приміщення Забіл.

Шведи зайшли в Райгородок ⁷⁵⁵, 6 листопада проминули Лукнів ⁷⁵⁶, 7 листопада — Атюшу ⁷⁵⁷, 11 листопада переправилися через Сейм ⁷⁵⁸ поблизу Нових Млинів ⁷⁵⁹. Як згадував Д. Крман, вони йшли «крізь дощ і болото» ⁷⁶⁰. Їхній маршрут також пролягав через Короп ⁷⁶¹.

Переправлене військо було прихильно зустрінуте населенням. Як записав у своєму подорожньому щоденнику учасник походу Даніел Крман, мешканці Лукнова (Коропський район. — *Авт.*) «пригостили свого воєводу й короля хлібом і сіл्लю, рибою, медом і сиром», і Карл XII, «шануючи народний звичай, щиро прийняв ці дари і перед очима гостителів відломив хліб і їв, закусуючи іншими дарами цієї країни» ⁷⁶². За свідченням Зільтмана, в Атюші «з 188 домами» ⁷⁶³ селяни доброзичливо подавали Карлу XII «на знак дружби... паляницю хліба і трохи солі» ⁷⁶⁴. Тут король перепочивав два дні ⁷⁶⁵. У цьому населеному пункті Д. Крману також довелося бути 3 дні ⁷⁶⁶. У поході до Батурина брали участь 1000 козаків І. Мазепи ⁷⁶⁷.

⁷⁵² Домонтович М. Черниговская губерния. — СПб., 1865. — С. 88.

⁷⁵³ Карась А. Шведи на Крелевеччині // Карась А. З історії Сумщини. — К.: СМП «Аверс», 2006. — С. 24.

⁷⁵⁴ Там само.

⁷⁵⁵ Крман Д. — С. 41.

⁷⁵⁶ Petre R. — Р. 217.

⁷⁵⁷ Norsberg M. — Р. 68.

⁷⁵⁸ Adlerfeld G. — Р. 73.

⁷⁵⁹ Письмо английского резидента Джеймса Джеффериса (Джеффриса) при шведском короле Карле XII к государственному секретарю Великобритании Бойлю. — С. 206.

⁷⁶⁰ Крман Д. — С. 42.

⁷⁶¹ Bardili J. — S. 419; Письмо английского резидента Джеймса Джеффериса (Джеффриса) при шведском короле Карле XII к государственному секретарю Великобритании Бойлю. — С. 206.

⁷⁶² Крман Д. — С. 41.

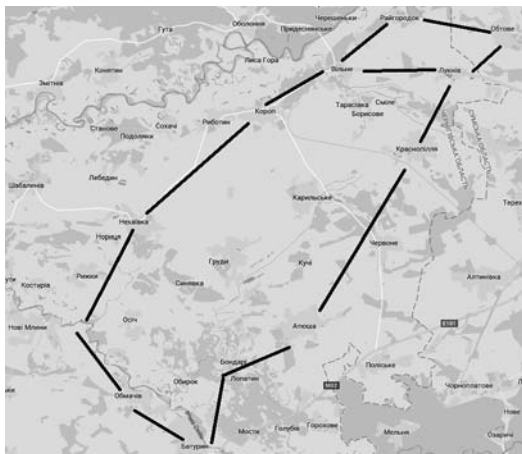
⁷⁶³ Siltmanns D. — S. 277.

⁷⁶⁴ Bardili J. — S. 419.

⁷⁶⁵ Nordberg J. A. — Р. 250–251.

⁷⁶⁶ Крман Д. — С. 42.

⁷⁶⁷ Petre R. — Р. 218.



Маршрут шведського війська з Райгородка до Батурина

Як згадував Петре, шведські вояки 7 листопада дізналися про знищення гетьманської столиці та перетворення її на попіл ⁷⁶⁸.

Ще й досі поблизу Атюші є Шведині ярки. За переказами, тут були льохи для зберігання зброї, порошу. Шведівщиною назвали місцеві жителі і яр поблизу хутора Дзвонкового ⁷⁶⁹. Шведська дорога, а також насипана вояками Карла XII гребля Накот поблизу Курилівки збереглися до цього часу.

5. Загибель гетьманської столиці

Ще перебуваючи на Стародубщині, Карл XII мав намір рухатися на Макошине, як його просив І. Мазепа ⁷⁷⁰. Гетьман обіцяв «на Деснѣ у пристанѣ Макошинской паромы мѣти к готовности» ⁷⁷¹. І. Бистрицький, повернувшись від короля, повідомив, що Карл XII збирається вже 22 жовтня бути у цьому місці ⁷⁷². Від Понурівки до Макошиного приблизно 120 кілометрів. Цю відстань поспіхом можна було подолати за 4–6 днів. Напрямок руху армії вказує на те, що король дотримувався цього плану, адже його драгуни вже 19 жовтня ⁷⁷³ зайшли у Семенівку.

⁷⁶⁸ Petre R. — Р. 218.

⁷⁶⁹ Куриленко В. Переправа шведів та козаків біля Мезина і Свердловки // Сіверянський літопис. — 2002. — № 4. — С. 22.

⁷⁷⁰ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1 червня 1721) // ДГІМД. — С. 361.

⁷⁷¹ Там само.

⁷⁷² Там само.

⁷⁷³ Донесение А. Меншикова Петру I (20 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 846.

Як пригадував П. Орлик, на цю дату (22 жовтня) «надѣялся и ожидал Мазепа пришествия королевского, но не получил совершенства своїй надежды» ⁷⁷⁴. Разом з тим ситуація стрімко змінювалася: 20 жовтня до Гірська ⁷⁷⁵ підійшли 14 полків корпусу О. Меншикова ⁷⁷⁶ (ще 11 жовтня перебував у Гомелі ⁷⁷⁷), який прямував паралельно напрямку шведської армії. Уже 23 жовтня меншиківська кавалерія підійшла до Синявки ⁷⁷⁸



Печатка Батурина

(близько 60 кілометрів до гетьманської столиці), 24 жовтня — у Мену, а 26 жовтня — до Макошиного ⁷⁷⁹. Шведи катастрофічно затримувалися. І. Мазепа вранці 24 жовтня покинув з основним військом Батурин, щоб виїхати назустріч шведському війську. Гетьман пообіцяв повернутися до резиденції 31 жовтня ⁷⁸⁰ з істотною допомогою.

Гетьманська верхівка у Коропі, дізнавшись про загрозливе наближення меншиківського корпусу, вирішує підсилити залогу фортеці, у якій, за свідченням королівського секретаря Цедергельма, спочатку гетьман залишив «гарнізон в 3000 або трохи більше вояків» ⁷⁸¹ (таку ж цифру * називає й «Щоденник [повідомлень] з королівської шведської армії» ⁷⁸²). Через це, за свідченням Адлерфельда, «деякі полковники зі своїми частинами відійшли назад» ⁷⁸³.

⁷⁷⁴ Там само.

⁷⁷⁵ Там само.

⁷⁷⁶ Указ Петра I Б. П. Шереметеву о быстрейшем движении полков к Стародубу (5 октября 1708 г.) // СВ. — С. 401.

⁷⁷⁷ Донесение А. Меншикова Петру I (11 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 831.

⁷⁷⁸ Донесение А. Меншикова Петру I (23 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 832.

⁷⁷⁹ Лист О. Меншикова до Петра I про зраду Івана Мазепи (26 жовтня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 402.

⁷⁸⁰ Cederhielms J. — S. 158.

⁷⁸¹ Там само.

* «Декілька днів перед цим він [Мазепа] пішов з Батурина, де залишив на перебування 3000 чоловік, а сам мав тільки від 3 до 4000 кінноти біля себе».

⁷⁸² Щоденник БД. — С. 163.

⁷⁸³ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. — Мюнхен, 1988. — С. 149.



О. Д. Меншиков на коні.
Художник П. Пікарт. 1707 р.

За нашими підрахунками, орієнтовно 26–27 жовтня до гетьманської столиці додатково прибуло 5 полків. Про склад військ у зачиненому Батурині залишилось важливе для сучасності свідчення на допиті спійманого канцеляриста: «А в Батуринском де замке ныне войска четыре полка сердючких, Чечелев, Покотилев *, Денисов, Максимов, да казаки городовые полков Миргородского, Прилуцкого и Лубенского; а по сколку которого полку человек, о том не знает»⁷⁸⁴. Мазепа повернув значні сили козаків та сердюків з-під Коропа у свою резиденцію для підсилення залоги. За офіційними російськими джерелами, від 12 листопада 1708 року гетьман «дав наказ декільком полкам чисельністю 5000 чоловік привести їх в бойову готовність, для того, щоб діяти проти ворога, у той час як його резиденція Батурин з 1000 чоловік повинна була залишатися осадженою до подальших розпоряджень або до його прибуття»⁷⁸⁵. Отже, росіяни зробили приблизний обрахунок сил, які мав І. Мазепа (1000 чоловік залоги, 5000 козаків вийшло з ним). Останні й були тими, хто підсилив оборонців гетьманської столиці. Невідомий британський офіцер на російській службі, свідок штурму Батурина, повідомляв пізніше, що «Мазепа... розмістив там 6 тисяч

* Сердюцький полковник Яків Покотило походив із козаків Гельмязівської сотні Переяславського полку. Відомо, що він покохав красуню кримчанку, яку разом з двома дітьми взяли в полон козаки. Після того, як вона охрестилася, він з нею одружився і всиновив її синів Василя та Григорія. Подружжя мало також спільного сина Іллю. Всі діти отримали належну освіту. Гетьман попідкувався, аби вони почали свою кар'єру в Батурині. Я. Покотило згадується на полковницькому уряді в 1700–1709 рр. Його сердюцький полк мужньо захищав гетьманську резиденцію і практично весь загинув під час героїчної оборони Батурина 2 листопада 1708 року. Як свідчив пізніше на допиті Я. Покотило, у подальших бойових діях було задіяно «полку его сердюков... меньше ста человек». Разом з кількома старшинами полковник вимушено здався після Полтавської битви і довгий час перебував під арештом. У 1712 році його заслали в Архангельськ. Відправили до Сибіру і його дружину.

⁷⁸⁴ Посольська похідна канцелярія. Показання канцеляриста Дубяги на допиті. Х–ХІ. 1708 // ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 41; Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. — Інвентарний № Ал. 719. — С. 189.

⁷⁸⁵ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) / Пер. з нім. Володимира Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 51.

козаків, сміливих, твердих і рішучих людей»⁷⁸⁶. За австрійськими джерелами, у резиденції «перебувало 6000 чоловік Мазепи»⁷⁸⁷. Таку ж цифру називає один із перших біографів Карла XII Лім'є⁷⁸⁸. За даними прусського посла Й. Кайзерлінга, який отримав їх із російської штаб-квартири, гарнізон гетьманської столиці налічував 6000 козаків⁷⁸⁹. За відомостями з російського табору, англійський посол у Відні П. Медовс повідомляв уряд, що І. Мазепа «послав шість тисяч своїх людей для забезпечення безпеки свого майна»⁷⁹⁰. Росіяни отримали цю цифру з допиту спійманого сердюка-розвідника Тимофія Семененка, який повідомив, що «в Батурине де н[ы]не войска четыре вышеписанные сердюцкие * да три городовые полка — Прилуцкой, Лубенской и Миргородской, в которых полках людей будет: в сердюцких тысячи две, а в городских с четыре тысячи ч[е]л[о]в[е]к **, которые все в замку обретаются»⁷⁹¹. Борис Куракін, який у ті дні був на Гетьманщині, оцінював гарнізон фортеці в 10 000 осіб⁷⁹². Він зустрічався у жовтні з І. Мазепою, а той повідомляв у ті дні *** Г. Головкина про чисельність військ при ньому — 12 000 осіб⁷⁹³. Б. Куракін відкинув від цієї цифри 2000⁷⁹⁴ вояків бригади стольника Івана Анненкова, адже їх гетьман відіслав з гетьманської столиці. Проте він не

⁷⁸⁶ Defoe D. — Р. 206; 3 книги Д. Дефо про Петра І, написаної з використанням свідчень невідомого британського офіцера на російській службі, про штурм Батурина (листопад 1708 р.) // Батурина СІ. — С. 111.

⁷⁸⁷ Віденський щоденник, 26–28 грудня 1708 р. № 564 / Публікація В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 51.

⁷⁸⁸ З праці Анрі-Філіппа де Лім'є «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 224.

⁷⁸⁹ Кайзерлінг Г. — С. 28.

⁷⁹⁰ Звіт англійського посла у Відні П. Медовса (26 грудня). Додаток № 15 // Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен, 1988. — С. 247.

* «А полк их (Максимов. — Авт.) ныне с прочими тремя сердюцкими ж, Чечелевым, Покотиловым, Денисовым, полками в Батурине» (ПБДМ. — С. 184).

** І. Мазепа у листі до царя від 10 серпня 1708 року жалівся, що при ньому «з городовых самых недорослей и на худейших лошадах осталось 2800... да 2000 сердюков и едина корогов компании» (Донесение И. С. Мазепы Петру І (10 августа 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 526). Проте до жовтня з огляду на плани гетьмана і старшини кількість козаків у цих полках мала зрости. Тим паче вони розташовувалися близько від домівок.

⁷⁹¹ Расспросные речи сердюка Т. Семенова в Посольской походной канцелярии о гарнизоне Батурина (30 октября 1708 г.) // ПБДМ — С. 184.

⁷⁹² Русско-шведская война. Записки. 1700 — 1710 // Архив князя Ф. А. Куракина. — Кн. I. — СПб., 1890. — С. 315.

*** 15 жовтня 1708 року.

⁷⁹³ Кочегаров К. О. Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. // Український історичний журнал. — 2010. — № 6. — С. 23.

⁷⁹⁴ Донесение И. С. Мазепы Петру І (10 августа 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 526.

врахував, що у цифру 12 000 чоловік гетьман зарахував близько 1500 козаків Чернігівського полку (були поблизу у Чернігові, вдома), 800 сердюків Бурляя (стояли в Білій Церкві), 1200–1300 вояків пішло з І. Мазепою на зустріч з Карлом XII. Отже, якщо врахувати ці поправки, у Батурині мало б залишитися близько 6500 душ гарнізону. Зазначимо, що сердюк Тимофій Семененко у своєму свідченні не згадав про гармашів, Батуринську сотню (а це приблизно додатково 500–600 осіб).

За нашими підрахунками, військовий гарнізон, який 24 жовтня складався з двох сердюцьких полків, гармашів, Батуринської сотні (а це разом мінімум 1,2–1,5 тисячі осіб), 1 листопада мав правдоподібно 6,5–7 тисяч військовиків (додалися 2 сердюцькі й три городові полки) *. Розбіжність між нашими підрахунками й тодішніми оцінками невелика (0,5–1 тисяча) та різниться врахуванням або неврахуванням кількісного складу деяких підрозділів залоги.

Шведський історик А. Стілле вважав великою стратегічною помилкою Карла XII, який «допустив Мазепу уговорити себе повернути замість Макошиного на Новгород-Сіверський» ⁷⁹⁵. Насправді гетьман просив короля якнайшвидше послати туди не всю армію, а, за свідченням А. Гілленкрока, лише шведський відділ, щоб зайняти там позицію ⁷⁹⁶. Цю інформацію шведському володарю передав вістун І. Бистрицького. Шведській армії було вигідно зайняти це місто, бо воно прикривало б Україну від поширення російського впливу. Зайняття цієї фортеці кількома полками не завадило б руху всієї каролінської армії вниз, до Макошиного. Зрештою, частина полків Карла XII так і рухалася, оскільки у селах Жадове, Шведчина залишилися сліди їх перебування ⁷⁹⁷. Однак король зі свитою поїхав у бік Новгорода-Сіверського. Після зустрічі з гетьманом він послав у бік Макошиного полковника Дальдорфа із 600 кавалеристами та 300 козаками ⁷⁹⁸, що їх супроводжували. Росіяни зафіксували наявність цього загону 30 жовтня в Оболонні ⁷⁹⁹. Шведи, ставши

* У сердюцьких полках було по 500–800 вояків, а в городових — здебільшого по 1500. Отож разом могло бути до 2600 сердюків та 4500 козаків плюс гармаші, Батуринська сотня.

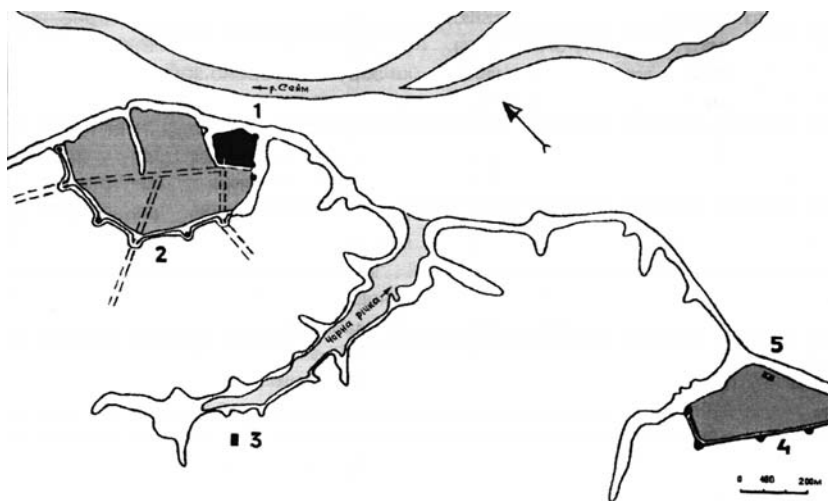
⁷⁹⁵ Стілле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 45.

⁷⁹⁶ Гилленкрот А. — С. 56–57.

⁷⁹⁷ Павленко С. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. — Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2013. — С. 533.

⁷⁹⁸ Стілле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 1709 гг. — С. 47.

⁷⁹⁹ Доношение генерал-майора Гебгарда Пфлуга Петру I (1 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 872.



Батурин часів І. Мазепи. План-реконструкція В. Вечерського.
1 - Литовський замок; 2 - фортеця; 3 - будинок Кочубея на Чорній річці;
4 - замок І. Мазепи на Гончарівці; 5 - мурований палац І. Мазепи в замку
на Гончарівці

там на постій, як доповідав Гебгард Пфлуг царю, «выбирают провиант, а иного промыслу никакова от них нет»⁸⁰⁰. Між цим розвідувальним загоном і роз'їздами Г. Пфлуга, О. Меншикова, схоже, сталося кілька локальних сутичок, про які залишилися перекази, артефакти [могила (Шведська⁸⁰¹, Зенькова⁸⁰²) поблизу Шаболтасівки; знесений у кінці 1970-х років за кілометр від Мени на макошинській дорозі курган-редут, біля якого у 1980 році було знайдено майже 10 чавунних ядер⁸⁰³ часів Північної війни]. Наближення до Сосниці корпусу О. Меншикова, очевидно, змінило плани Карла XII йти прискореним темпом у напрямку до Макошиного та Батурина.

Проаналізувавши напрямки руху шведів, Петро I зрозумів, що Карл XII не випадково намагається уникнути бою, залишив у спокої Новгород-Сіверський і спрямував свої сили до Батурина, де зберігалися великі запаси продовольства і зброї. 30 жовтня у цьому його ще раз переконали О. Менши-

⁸⁰⁰ ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 872.

⁸⁰¹ Павленко С. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. — С. 195.

⁸⁰² Мороз О. М. Шаболтасівка. Погляд крізь віки. — Чернігів, 2011. — С. 47.

⁸⁰³ Калібаба Д. Менська батарея // Колгоспна правда. — 1981. — 17 березня.

ков та Д. Голіцин, які, приїхавши у Погребки, відразу доповіли про оперативну обстановку. Дії мазепинців ставали чимраз зрозумілішими. Як повідомляє «Журнал или Поденная записка... Петра Великого», невдовзі відбувся «воинский совет, на котором положено, дабы помянутому Князю Меншикову с частию войска ити добывать Батурин, где Мазепины единомышленники Полковник Чечель^{804*}, да генеральный Есаул Кениксек с Черкассами засели»⁸⁰⁵. Гетьманській столиці було винесено жорстокий присуд. Щоправда, цар не полишав надії на вірнопідданий елемент у Батуринській фортеці. Київський воєвода Д. Голіцин був відряджений поперед О. Меншикова до Батурина з розпорядженням полковникові Д. Чечелю від президента Посольського приказу Г. Головкина «по именному великого государя указу»: «Понеже ведомость имею о зближении неприятельском к Десне и о намерении его, переправясь оную, итти к Батурину, того ради указал великий

⁸⁰⁴ Чечель Дмитро Васильович // Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — С. 47–48.

* Рід Чечелів уже на початку XVII ст. століття мав велике розгалуження у Брацлавщині, на Волині. Батько Д. Чечеля Василь володів мастком у Кузьминцях Брацлавського повіту. Сходження Д. Чечеля у коло старшинської еліти розпочалося на Коломаку. Він бере участь у виборах І. Мазепи і згадується у переліку «безпортфельних» осіб, які підписали статті новообраного гетьмана. Багато представників Чечелів були задіяні у козацьких, найманих формуваннях 1650–1660-х рр. на Правобережжі. Очевидно, Д. Чечель почав свою військову службу сердюком і дець у 1674 році разом з товаришами, ріднею перебрався на стабільне Лівобережжя. В актах Рихлівського монастиря за 1678 рік згадувався священник села Чаплівки Максим Чечель. Можливо, це був брат або свояк Д. Чечеля. Із джерел відомо і про його дочку Феодосію, яка вийшла заміж за охочепіхотного полковника Степана Яворського. Д. Чечель як «породний шляхтич православний» після перевороту 1687 року став дворянином, гетьмана знатним військовим товаришем і, як видно з окремих відомостей, особою, наближеною до нього. У 1689 році Чечель — у складі делегації старшин, викликаних В. Голіциним до Москви. І. Мазепа 1690 року відрядив його супроводжувати митрополита Варлаама Ясинського до царів. Очевидно, після смерті С. Яворського, дець із серпня 1695 року, він — сердюцький полковник (є документ, що ще 19 квітня 1695 року Андрій Гамалія купив у знатного військового товариша Дмитра Чечеля двір у Погарі). Вже у 1696 році гетьман доручив йому відповідальне завдання — вирушити з полком для захисту південного кордону від очікуваного набігу кримчан на українські міста після взяття Азова. 28 жовтня 1696 року Мазепа повідомив царя, що «самий лучший полк серденяцкий з полковником Дмитрием Чечелем послан в таванский город». У його складі було 500 чоловік. В. Кочубей у своєму доносі назвав Д. Чечеля одним із найвідданіших І. Мазепи людей. 10 грудня 1707 року, за повідомленням генерального судді, Батурином поповзли чутки, що цар їде «во, гетмана взяти к Москві». А тому І. Мазепа «зобрал з станции триста человек сердюков и устроил их при себе з полковником Чечелем и зо всею челядью своею оружием: иміл, конечно, боронитися и отстреливатися от его света, Великого Государя». Родина Чечелів проживала у селі Тростянці на Борзнянщині. Як надалі склалася її доля, достеменно невідомо.

⁸⁰⁵ Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения нейштатского мира. (Напечатан с обретающихся в кабинетном архиве списков, правленных собственною рукою Его Императорского Величества). — СПб., 1770. — Часть первая. — С. 194.

государь во оной замок для лутчаго отпору неприятелю в тот гварнизон прибавить к малороссийским ратным людям полк великороссийской пехоты, как тож для лутчаго отпору неприятельского и в Стародуб и Новгородок-Северской наши великороссийские ратные люди посажены были. И для того оных неприятель и добывать не стал. И того ради надлежит господину полковнику Чечелю в тот замок немедленно великороссийских людей впустить и обще со оным в наступление неприятельское отпор чинить, к которому замку на выручку сам великий государь со всем войском особою своею быть изволит»⁸⁰⁶.

Прибувши у першій половині дня 31 жовтня до гетьманської резиденції, Д. Голіцин побачив, що Батурин «заперся от всех сторон и трох ворот, тилко одни четвертые ворота береговые, что от Сейму, не заперты були»⁸⁰⁷. Вибратись із зачищеної фортеці без дозволу і непоміченим вартою стало практично неможливо. Але одна промовиста деталь свідчила про незмінність намірів батуринського гарнізону — мости через Сейм були розібрані. Місто відгородилося від непроханих гостей річкою. Все ж таки, перепливши човном через Сейм, князь передав наказ царя і Г. Головкина сердюкам, які несли охорону на березі. Він також «пояснил їм усно про Мазепин вчинок і радив їм змиритися»⁸⁰⁸. Керівництво фортеці недовго вивчало наказ. У відповідь, як дізнаємось із вечірньої депеші О. Меншикова, «как старшина, так и товарищество единогласно отвешали, что без нового гетмана нас в город не впустят, а гетмана де надлежит им выбирать общими голосами. И пока де швед из здешних рубежей не выпустит, по то время и гетмана им обирать невозможно»⁸⁰⁹.

Опівдні біля Сейму почали збиратися полки корпусу, що надходили до Батурина. Коли Меншиков віддав їм наказ пійти впритул до мостів, щоб спробувати зробити переправу, «из замку выслали шесть пушек, и оные навели против нас на мосты, которые уже прежде приходу нашего были у них

⁸⁰⁶ Распоряжение Г. Головкина полковнику Д. Чечелю (29 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 918.

⁸⁰⁷ Отрывок старинной рукописи о Кочубее и Искре // Черниговские губернские ведомости. — 1856. — № 35.

⁸⁰⁸ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — Ч. III. — С. 40.

⁸⁰⁹ Лист О. Меншикова до Петра I (31 жовтня 1708 р.) // ВКДГІМД. — С. 405.

разбросаны»⁸¹⁰. Це справило враження. Російське військо відступило подалі від берегів.

Невдовзі з фортеці виїхали п'ять вершників і через річку прокричали-пригрозили, щоб Меншиков забирався геть зі своїм військом. Інакше батуринці його «станут бити»⁸¹¹. Командир корпусу попросив прислати для розмови двох-трьох чоловік. Але посланці Чечеля у відповідь грубо вилаялися й повернулися назад.

«Потом в двух лотках малых переправили мы на ту сторону граннадиров человек с 50, что увидя, те, кои при мостах с пушками стояли тотчас великою тревогою в город побежали и нам мосты очистили, которые направля, стали мы через реку перебиратца, — читаємо у донесенні царю. — И сея ночи совсем переберемся, а в завтра с божею помощею будем чинить промысл, ибо ни малой склонности к добру в них не является, и так говорят, что хотят до последнего человека держатца»⁸¹².

У деяких історичних розвідках натрапляємо на твердження, що Меншиков після отримання наказу про взяття Батурина, по суті, на одному диханні оволодів гетьманською столицею⁸¹³. Меншиков прийшов вершити суд над містом та залогою із 14 полками⁸¹⁴ свого «великого корпусу»⁸¹⁵, в якому налічувалось від 15 до 20 тисяч вояків^{*816} (Гроїцький, Вятський, Нижегородський, Тверський, Смоленський і Сибірський пол-

⁸¹⁰ Лист О. Меншикова до Петра I (31 жовтня 1708 р.) // ВКДГІМД. — С. 405.

⁸¹¹ Там само.

⁸¹² Там само.

⁸¹³ Порозовская Б. Д. А. Д. Меншиков. Его жизнь и государственная деятельность. — СПб., 1895. — С. 24.

⁸¹⁴ Указ Петра I Б. П. Шереметеву (5 октября 1708 г.) // СВ. — Т. I. — С. 401.

⁸¹⁵ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) / Пер. з нім. Володимира Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 52.

* В. Артамонов дещо занижує кількість вояків, які прийшли до Батурина: «Возможно, всего у Меншикова было около 9 тыс. драгун и до 3 тыс. пехоты и небольшого количество калмыков («татар»)» (Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — СПб.: Общество памяти игумении Таисии, 2008. — С. 65). При цьому історик посилається на анонімне, досить правдоподібне джерело — свідчення про облогу і штурм Батурина: «...Мы с 3000 кавалерии и с тремя полками инфантерии оную крепость осадили» (Там само. — С. 168). Однак при цьому слід узяти до уваги, що найправдоподібніше автор цього повідомлення мав на увазі кількість полків, які спочатку прибули до гетьманської столиці й у числі яких він був. Облога Батурина тривала кілька днів, протягом цього часу корпус О. Меншикова повністю переправився через Десну біля Макошиного, розбурих міст. Таким чином, найімовірніше, за першими полками до гетьманської столиці прибули у наступні дні інші.

⁸¹⁶ Із праці Анрі-Філіппа де Лім'є «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 224; Картина жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меншикова. — М., 1803. — Ч. I. — С. 87; Голиков И. Деяния Петра Великого... — М., 1838. — Т. 4. — С. 311.

ки, а також дивізія Р. Боура *⁸¹⁷, яка мала у вересні 4976 драгунів⁸¹⁸, у жовтні — 4076 здорових ** та 321 пораненого⁸¹⁹). Крім того, поряд із гетьманською столицею дислокувалися два російські⁸²⁰ піхотні полки бригади І. Анненкова чисельністю до 2000 штиків⁸²¹. Київський воевода Д. Голіцин прибув із Києва під Мену не сам: за наказом царського командування він повинен був із московськими стрілецькими полками та пристойною артилерією рухатися в глиб України⁸²². У складі його військових підрозділів налічувалося 5000 вояків⁸²³ («ис Киева несколько полков»⁸²⁴). Згадані «київські» сили були, вочевидь, об'єднані під Меною з корпусом Меншикова, оскільки далі вони діють разом. В урядовому листі до дипломатичних інституцій у Москві від 12 листопада 1708 року повідомлялося, що О. Меншиков «швидко зібрав великий корпус, після чого рушив на Батурин»⁸²⁵.

Маємо відомості, що у приборканні непокірних гетьманців у Батурині брав участь добірний Київський драгунський полк, сформований із царедворців⁸²⁶. У штурмі фортеці був задіяний Нечаєва піхотний полк⁸²⁷. Таким чином, до гетьманської столиці російське командування стягнуло до 20 полків. Британський офіцер, який став свідком штурму Батурина, зазначав, що у підпорядкуванні О. Меншикова було 24 тисячі пі-

* Родіон Боур (Баур, Бауер) був тяжко поранений у рот під час бою під Лісною. Лікувався кілька місяців. Його полки були передані під командування О. Меншикова.

⁸¹⁷ Артамонов В. А. Мать Полтавской победы. Битва при Лесной. — СПб.: Общество памяти игуменни Таисии, 2008. — С. 169.

⁸¹⁸ Там само. — С. 47.

** У цю кількість не входили офіцери.

⁸¹⁹ Табель числа нижних чинов дивизии генерал-лейтенанта Р. Ф. Боура, участвовавших в сражении при Лесной, и их потерь // ПБДМ — С. 189.

⁸²⁰ Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброда с 1708 по 1711 г. // Сборник Императорского русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 111.

⁸²¹ Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России. — СПб.: Николаевская академия Генерального штаба, 1891. — Вып. I. — С. 115.

⁸²² Письмо Г. Головкина Д. Голицыну (13 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 822.

⁸²³ Cederhielms J. — S. 162.

⁸²⁴ Письмо Г. Головкина Д. Голицыну (13 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 822.

⁸²⁵ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) [Історичний і політичний Меркурій, січень 1709 р.] / Пер. з нім. Володимира Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 52.

⁸²⁶ Рабинович М. Полки петровской армии. 1698–1725. — М., 1977. — С. 85.

⁸²⁷ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. — июль 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 210.

хотинців та 6 тисяч кавалеристів⁸²⁸. Ця цифра ніби й дещо завелика. Та за табелем інфантерії, підпорядкованої князю Меншикову, станом на 16 квітня 1709 року наблизений Петра I розпоряджався 24 піхотними полками, в яких боєздатних солдатів і офіцерів налічувалося 18 921, а хворих і відряджених — 7251⁸²⁹.

Батуринська фортеця, за описом XVIII століття, мала в довжину — від Новомлинських воріт до Конотопських — 233 сажні (497 метрів), а впоперек — від Київських воріт до берега Сейму — 184 сажні (393 метри)⁸³⁰. Площа фортеці дорівнювала приблизно 14–15 гектарів. Вона була однією з найбільших на Лівобережжі. Адже типова площа фортець становила здебільшого 1,5–2, зрідка 8–10 гектарів. Скажімо, площа фортеці у Березні дорівнювала 1 гектару, у Ніжині — 6, Переяславі — 8 гектарам⁸³¹.

У Батурині стояв ще один укріплений замок, де перебувала Мазепина резиденція, — гарний палац. Ця міні-фортеця мала розміри 53×57 сажнів⁸³².

Центральна батуринська фортеця була оточена з трьох боків глибоким ровом, земляним валом. З боку річки батуринці не чекали серйозної небезпеки. Тому тут і не будували валу. Фортеця, ще за описом 1654 року, мала високі дубові стіни, 6 кутових і 2 надбрамні вежі⁸³³. Проте в 1708 році вона, найпевніше, мала незадовільний стан і, за свідченням Адлерфельда, була «погано укріплена»⁸³⁴. «Укріплення в цьому місці мали жалюгідний стан і були побудовані в традиціях цієї країни, — зазначав він, — коли найбільш укріплене місце можна «перейти через хибарку», як називають це французи. Мазепа відремонтував би її кілька років тому, але його завжди зупиняли люди царя, який хотів, щоб Мазепа в своїй власності

⁸²⁸ Defoe D. — Р. 206; 3 книги Д. Дефо про Петра I, написаної з використанням свідчень невідомого британського офіцера на російській службі, про штурм Батурина (листопад 1708 р.) // Батурин СІ. — С. 110.

⁸²⁹ Табеля о состоянии инфантерии под командою его светлости князя Меншикова в коиком числе обретаются апреля по 16 число 1709 года // Мыцлавский А. 3. Северная война на ингерманландском и финляндском театрах в 1708–1714 г. (Документы Государственного архива). — СПб.: Военная типография, 1893. — Сборник военно-исторических материалов. Вып. V. — С. 350–351.

⁸³⁰ Любарский М. Материалы для местной истории // Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 2. — 11 января.

⁸³¹ Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 43.

⁸³² Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 2. — 11 января.

⁸³³ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — С. 60.

⁸³⁴ Adlerfeld G. — P. 72.

не мав жодних укріплених місць. Вони говорили, що не варто витрачати гроші, його царська величність достатньо сильний, щоб захистити його від усіх нападів ворогів»⁸³⁵. За відомостями прусського посла Кайзерлінга, «фортеця була захищена лише одним земляним валом, який зсередини й зовні укріплений тільки дерев'яними стінами, а перед ними був ще рів»⁸³⁶.

Однак Ф. Прокопович зазначав, що І. Мазепа «резиденцію свою, мѣсто и самым положением крѣпкое, лучше было укрѣпил поновленным валом, тако ж аммуницією, гварнизом и всякими припасы воинскими»⁸³⁷.

Якщо ж ремонт оборонних споруд у 1708 році й не був значним, усе одно Батурин мав інший суттєвий козир — потужну гетьманську артилерію. За оцінками шведських учасників походу та істориків В. Шутого, М. Павленка, Є. Тарле, гарнізон мав на озброєнні 70–80 гармат⁸³⁸ («близько 40 гармат, не рахуючи мортир»⁸³⁹). Про «70 бронзових гармат» Батурина доповідав данський дипломат Г. Грунд у своєму посланні від 31 жовтня 1710 року королю Фредеріку IV⁸⁴⁰. За офіційним же повідомленням із російської штаб-квартири від 12 листопада 1708 року вояки О. Меншикова «у місті захопили 80 гармат»⁸⁴¹. Пруський посол у Москві Кайзерлінг мав інформацію із російських джерел про захоплення «90 гармат»⁸⁴². Один із перших авторів про похід каролінців Лім'є навіть веде мову про те, що «Меншиков знайшов тут 100 гармат»⁸⁴³. Мабуть, звідси ця інформація запозичена до написаного в 1733 році «Життя Петра Великого», де йдеться про «сто добрых пушек»⁸⁴⁴, знайдених у Батурині. Багато це чи мало, нескладно зрозуміти, порівнявши їх із похідними гарматними арсеналами шведів і росіян. Так, Карл XII мав на початку кампанії 1708 року

⁸³⁵ Там само.

⁸³⁶ Кайзерлінг Г. — С. 28.

⁸³⁷ Прокопович Ф. — С. 182.

⁸³⁸ Павленко Н. Петр Великий. — М., 1990, — С. 282.

⁸³⁹ Adlerfeld G. — Р. 73.

⁸⁴⁰ Грунд Георг. Доклад о России в 1705–1710 годах. — М.; СПб.: Институт российской истории, 1992. — С. 96.

⁸⁴¹ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) [Історичний і політичний Меркурій, січень 1709 р.] / Пер. з нім. Володимира Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 52.

⁸⁴² Кайзерлінг Г. — С. 28.

⁸⁴³ Із праці Анрі-Філіппа де Лім'є «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 224.

⁸⁴⁴ Житие Петра Великого. — СПб., 1744. — С. 120 (Це переклад книги, яка вийшла у Франції в 1733 р.).

всього-на-всього 40 гармат ⁸⁴⁵, а в бою під Полтавою — 4 ⁸⁴⁶ (на інші 28 не було пороху). Петро I напередодні вирішального бою 27 червня 1709 року виставив перед шведами 70 полкових та 32 польові гармати ⁸⁴⁷.

Звезена заздалегідь у Батурин артилерія становила найбільшу загрозу для меншиковського корпусу. У зв'язку з цим О. Меншиков не поспішав розпочинати штурм фортеці, а старався домовитися з «бунтівниками». Продемонструвавши біля Сейму грізну силу свого корпусу, він направив у фортецю «д'ялам посолским способным» ⁸⁴⁸ сотника Андрія Марковича, зятя І. Скоропадського.

Після переправи через Сейм 50 гренадерів батуринська залога вжила додаткових заходів безпеки. Всі ворота фортеці були зачинені і «завалені землею» ⁸⁴⁹. Посланця підняли на стіну вгору віжками. Дізнавшись про мету появи Марковича в Батурині, обурені козаки й сердюки почали «терзати його і смертю грозити» ⁸⁵⁰. Все ж невдовзі він був показаний наказному гетьманові * сердюцькому полковнику Д. Чечелю. Посланця повернули назад з відповіддю, «что они творят то по региментарскому повелению (Мазепи. — *Авт.*), а о измѣне его отнюдь вѣрнати не могут» ⁸⁵¹. Переправився човном через Сейм і князь Д. Голицин, але його на березі батуринці «устрашили» і не забажали з ним вести перемовини ⁸⁵².

Напружена обстановка після візиту Марковича змушувала старшину батуринського гарнізону додатково зважувати на фактори небезпеки, що насувалася. Росіяни під вечір налагодили мости. Чимало кавалерійських полків, переправившись через Сейм, почали займати покинуте передмістя, оточувати фортецю з усіх боків. Російські солдати займали домівки батуринців, готувалися до ночівлі. Все це не могло не гнітити оточенців.

⁸⁴⁵ Шутей В. Северная война (1700–1721 гг.). — М.: Просвещение, 1970. — С. 72.

⁸⁴⁶ Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 256.

⁸⁴⁷ Бескровный Л. Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны. — С. 52.

⁸⁴⁸ Прокопович Ф. — С. 185.

⁸⁴⁹ Картина жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меншикова. — С. 87.

⁸⁵⁰ Прокопович Ф. — С. 185; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Ч. III. — С. 39.

* Наказний гетьман — заступник гетьмана на час його відсутності.

⁸⁵¹ Прокопович Ф. — С. 186.

⁸⁵² Там само. — С. 186.

Усе ж, порадившись і проаналізувавши небезпечну ситуацію, старшина вирішила схитрувати і розтягнути переговори на свою користь. Вночі до О. Меншикова, який не переїжджав через річку і стояв на хуторі Городищечко *, вистові передали лист «із запевненнями про незмінну, хоча б і зрадив гетман, вірність свою государю» ⁸⁵³. Батуринці, як видно з донесення царю, «объявляли извѣчайною своею палитикою, что они при первой своей верности и нас в гарнизон пустить хотят, толко б их свободно совсем выпустить, и на то б дать им на три дни сроку» ⁸⁵⁴.

О. Меншиков, прочитавши послання, зрозумів, що батуринці затягують час ⁸⁵⁵, і усно відмовив командуванню гарнізону у цьому проханні — «а дано им только времени намыслитися чрез оную ночь до утра» ⁸⁵⁶.

Уранці, не отримавши ніякої письмової відповіді і вважаючи, що переговори таким чином завершилися, Д. Чечель і Ф. Кенігсек ** відповіли на нічну пропозицію князя залпом

* Нині куток Матіївки Бахмацького району.

⁸⁵³ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Ч. III. — С. 40.

⁸⁵⁴ Лист О. Меншикова до Петра I (1 листопада 1708 р.) // ВКДГІМД. — С. 406.

⁸⁵⁵ Павленко Н. И. Александр Данилович Меншиков. — М.: Наука, 1983. — С. 47.

⁸⁵⁶ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Ч. III. — С. 40

** Іван Мазепа впродовж 1657 року навчався у Віллема Вегеваарда у голландському місті Девентері артилерійської справи. Набуті у ті роки знання вплинули на пріоритети у розбудові збройних сил Гетьманщини, коли він став гетьманом. У 1690-х рр. керманич України піклувався про збільшення у Батурині й полкових містах артилерії. У гетьманській резиденції «арматними» ділами відала канцелярія Генеральної військової артилерії. Орієнтовно на початку 1700-х рр. генеральним арматним осавулом Гетьманщини був призначений фахівець-гармаш Фрідріх Кенігсек, німець із Пруссії. Відомо, що в 1702 році в оточенні Петра I з'явився саксонський посланник Кенігсек, який згодом вступив на службу до царя. Він трагічно загинув у квітні 1703 року. Очевидно, останній був братом Ф. Кенігсека. Шукач в Україні кращої долі прийняв православ'я. У Сиволожі, поблизу Батурина, йому було надано масток. Гетьманська артилерія дислокувалась у Коропі. Гармашів забезпечували всім необхідним жителі Риботина, Сохачів, Райгородка і Лукнова. Коні-тягачі випасалися у Біловезькому степу. Під контролем канцелярії Генеральної військової артилерії Ф. Кенігсека були ливарні, порохові та кінні заводи. Свідками професіоналізму німецького інженера-артилериста Ф. Кенігсека вперше стали учасники облоги Біхівської фортеці у вересні 1702 року. Як повідомлялося у донесенні Михайла Миклашевського І. Мазепі від 30 вересня 1702 року, «за присланием... господского велможности Вашей инженера господина Фридерика многое строение Быховское в разорение превратилось, устрасашь все, перво господин Белезюкевич подкоморий парнавский лист свой, которой велможности вашей посылало, выслал из крепости в шанцы, потом от француза губернатора Старобыховского воинства и всех мецан быховских г-н Зенкевич подчасий слонгемский выехал именем всех граждан, желая чтоб заступлением велможности вашей к великому государю... крепкий город Быхов всеконечно отсель пребывал во владении короля». Тобто завдяки гетьманській артилерії сапежинські прихильники Карла XII здалися. Ядра, спрямовані Ф. Кенігсеком у фортецю, наробили там переполоху.

гармат. Причому далекобійні були націлені на резиденцію Меншикова. Підпал цільним вогнем передмістя, в якому розташувались основні сили корпусу, наробив, безумовно, переполоху серед росіян, дезорганізував порядок їх розміщення. Такий вияв ворожості до росіян, очевидно, був викликаний обнадійливою звісткою від гетьмана. «Взятые старшина сказали, что за день до штурму прислан к ним указ от швецкаго короля и от Мазепы, чтоб по крайней возможности держались и были б все надежны, что они со всею швецкою потугою их секундывать идут, — читаємо у тогочасному звіті аноніма про подію. — И тот указ читан у них по извычаю всему войску и потому де указу они учинили»⁸⁵⁷.

Десь о цій порі до О. Меншикова прибув гінець від царя. Той писав з табору 31 жовтня: «Сего момента получил я от Флюка, что неприятель пришел, стал у реки на Батуриномском тракте, и для того изволь не мешкать»⁸⁵⁸.

Звістка змушувала прискорювати події. Затримка корпусу під Батурином набувала загрозливого характеру: шведи могли відрізати його від головних сил Петра. О. Меншиков, однак, не бажав залишати Батурин непереможеним. Він знову вдався до тактики переговорів. Після того, як батуринці «посад кругом города зажгли», князь написав, ніби нічого не сталося, відповідь командуванню залоги і послав її з якимсь Зажарським *. У посланні він запевнив гарнізон, що ніякої карі нікому не буде.

Відповідаючи на лист Петра I з табору, О. Меншиков так інформує про реакцію захисників фортеці та свої плани у зв'язку з цим: «И Зажарского в крепость впустили и письмо наше в

З того ж донесення довідуємося, що «сам господин Биллизкевич, не надеясь на поляков, желает склонится под оборону велиможности вашей, который сими времена зело есть болен, когда из галанки от прилуцких шанцов пушечное ядро в полатах Сапезинских стену проломив г-на Биллизкевича во оных будучаго кирпичем ушибло». Як свідчив на допиті канцелярист О. Дубяга, педантичний німецький фахівець суворо дотримувався військових артикулів. Через те Ф. Кенісек не випустив канцеляриста 27 жовтня увечері із замку, «хотя он и просился с принуждением... объявлял ему на сие артикулы иноземские, что по ночах из крепостей никого пускать не надлежит».

⁸⁵⁷ Приложение № 1 (О измене гетмана Мазепы и о взятии города Батурина) // Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — СПб.: Общество памяти игумении Таисии, 2008. — С. 169.

⁸⁵⁸ СВД. — С. 72.

* Імовірно, підполковник Артемій Григорович Загряжський (1675–1754) із Архангельського драгунського полку. Він довгий час виконував обов'язки ад'ютанта Б. Шереметєва. У 1733 році став генерал-лейтенантом. Був казанським губернатором.

кругу прочли, на что сказали, что отповеди нам учинить неколи. И хотели ево, Захарского убить, потом выпустили ево вон, сказав ему многими голосами, что мы де здесь помрем, а президиума в город не пустим. И с сея ночи с помощью Божиею будем мы над ними надлежащий чинить промысл»⁸⁵⁹. Однак невдовзі цей задум знову довелося змінити. Обставини вимагали від Меншикова рішучих дій.

Десь о 1–2 годині ночі 1 листопада, дізнавшись про вдалі атаки противника, його вперте й настійливе бажання вийти на Батуринський тракт, цар негайно відправив під Батурин депешу: «Того ради, ежели сей ночи к утру или поутру совершитъ возможно, с помощью Божиею окончивайте. Ежели же невозможно, то лутче покинуть, ибо неприятель перебираетца в четырех милях от Батурина»⁸⁶⁰.

За англійським джерелом, поряд із фортецею були виставлені три батареї, які відкрили вогонь по оборонцях і невдовзі пробрили у частоколі діру⁸⁶¹. За донесенням невідомого російського офіцера, «по полудни, в 4 часах... оную фартецию бомбардировать начали»⁸⁶².

Про штурм 1 листопада залишилося мало відомостей. Про нього дізнаємося від автора «Історії Русів», який про події Північної війни мав досить достовірні джерела. Меншиков у Батурині, писав він, «прийняв одважний намір узяти його приступом і тому повів відразу війська свої на міські укріплення». «Війська Мазепині, що стояли залогою в місті, звані сердюками і створені з вольниці, а більше з українських поляків та волохів, знавши також, чого їм сподіватися треба од військ Царських, боронили місто та його укріплення зі взірцевою хоробрістю та одвагою, — зазначав літописець. — Приступи відбивано кілька разів од міських валів, рови міські наповнялися трупами забитих з обох сторін, але битва ще тривала повсюди довкола міста. Врешті ніч і темрява розвели войовників, і росіяни відступили од міста і перейшли ріку Сейм для зворотнього походу»⁸⁶³. Спростувань цього детального опису штурму фортеці літописцем XVIII століття не маємо. Англійський офіцер, який

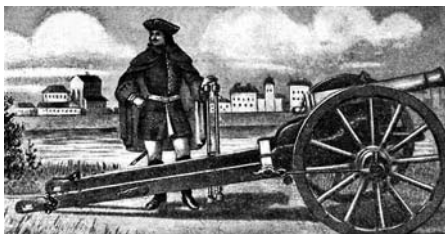
⁸⁵⁹ Лист О. Меншикова до Петра I (1 листопада 1708 р.) // ВКДГІМД. — С. 406.

⁸⁶⁰ ПиБ — Т. 8. — Вып. I. — С. 258.

⁸⁶¹ *Defoe D.* — P. 206–207.

⁸⁶² Із листа невідомого російського офіцера про облогу Батурина (листопад 1708 р.) // Батурин СІ. — С. 110.

⁸⁶³ Історія Русів. — К.: Рад. письменник, 1991. — С. 261.



3-фунтова гармата
Семенівського полку. 1700 р.

був із росіянами, підтверджував, що «гарнізон захищав себе з великою упертістю і заповнив рів масою московитів»⁸⁶⁴. Підтверджує це і шведський учасник походу Цедергельм у своїх споминах — він натомість згадував «про першу атаку міста в понеділок (1 листопада. — *Авт.*) з 5000 люду»⁸⁶⁵. Відголоски запеклої битви 1 листопада зустрічаємо й у Чернігівському літописі. У ньому зазначається, що по війську Меншикова «давано огню в гармат велми з Батурина»⁸⁶⁶.

Наступний штурм О. Меншиков призначив на 6-ту годину ранку 2 листопада⁸⁶⁷. Увагу оборонців мали привернути зліва «200 человек татар», «дабы оные пред штурмом тревогу и крик и стрельбу учинили, чтоб те из той мест, кой мы штурмовать намерились, людей отманить»⁸⁶⁸. Підрозділу генерал-майора Г. Волконського поставили завдання атакувати «подле ворот правую сторону». З обривистого боку фортеці, де не було частоколу і ніхто не сподівався на напад, мав діяти полк Івана Анненкова⁸⁶⁹, сина стольника Григорія Анненкова. Зазначимо, що цей полковник добре знав Батурин, оскільки його батько багато років командував полком стрільців, які розміщувались у фортеці для охорони гетьмана та нагляду за ним. Сам гетьман у листі до царя у 1699 році просив, щоб «столник и полковник Григорей Анненков непременно при мне обретался и новоприсланным полком управлял, понеже он з здешними начальными людьми опознался, и мне есть во всем угодный, и в делах ему надлежащих исправный,

⁸⁶⁴ Defoe D. — P. 207.

⁸⁶⁵ Cederhielms J. — S. 152.

⁸⁶⁶ Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // Киевская старина. 1890. — Т. XXIX. — Апрель. — Приложение. — С. 94.

⁸⁶⁷ З листа невідомого російського офіцера про облогу Батурина (листопад 1708 р.) // Батурин СІ. — С. 110.

⁸⁶⁸ Там само.

⁸⁶⁹ Там само.

и поведение малороссийское совершенно знает»⁸⁷⁰. Командир стрільців добре знав, де розташовані вилазки, потаємні ходи у фортеці. Один із них, який вів до річки, був розкопаний археологами та будівельниками у 2009 році. Дуже ймовірно, що саме цим ходом і пробрались у фортецю стрільці *, вдаривши підступно в ряди оборонців зсередини оборонних укріплень. «Завдяки цій енергії козаки були захоплені зненацька», — інформував статс-секретаря Бойля англійський посол Чарльз Вітворт⁸⁷¹. Піднятий по тривозі Ф. Кенігсек, як читаємо у згаданому вище повідомленні, «ще не встиг розставити своїх людей у належний порядок»⁸⁷² і був тяжко поранений.

Про використання під час штурму потаємного ходу непрямо свідчить і інше джерело. Російський офіцер, свідок нічної атаки «з дву сторон», зазначив: «И понеже лесницы были коротки, то и без лесницы, с помощью Божиею, на город через немалую стрельбу вступили»⁸⁷³. Без драбин росіяни не могли подолати частокіл. Пробиту увечері стіну оборонці не могли залишити відкритою, не відремонтувавши укріплення. Тому пробратися всередину фортеці вони могли лише з боку Сейму. І таємний хід, про який знали стрільці, найпевніше, тут зіграв вирішальну роль.

Вцілілі від першої штурмової хвилі наступаючих козаки, сердюки, городяни мужньо оборонялися. Та бій без головної переваги — артилерії — на кілька сторін одночасно, у незрозумілій спантеличеній обстановці, при відсутності старшин під-

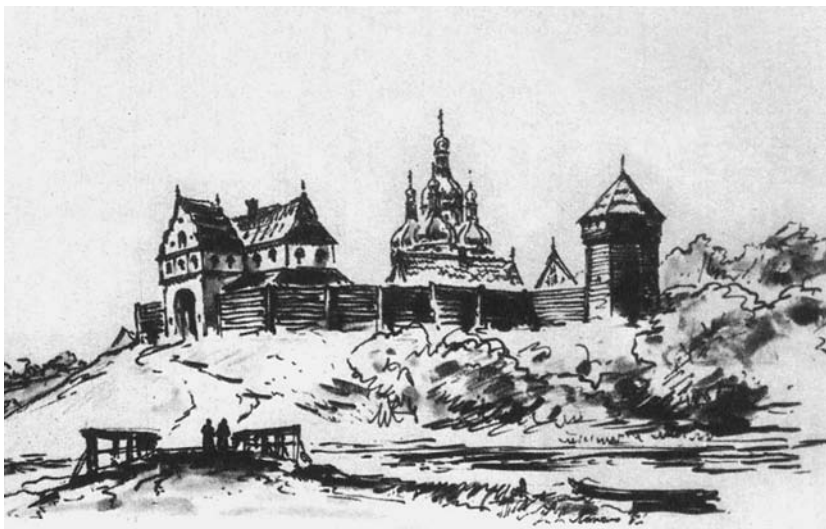
⁸⁷⁰ До Петра І. Про клопотання гетьмана щодо залишення в Батурині на чолі новопризначеного стрілецького полку полковника Григорія Анненкова (4 грудня 1699 р.) // Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. — Т. 2. — С. 583.

* У попередніх студіях ми згоджувалися з версією «Історії Русів» про те, що росіяни потрапили у фортецю завдяки наказному полковнику Іванові Носу, який зрадив оборонців. Та, схоже, прикутому до гармати старшині (він відмовився виконувати накази Д. Чечеля), мабуть, все ж таки було важко чинити якісь дії (хоча їх і не виключаємо). Нові джерела дають підставу говорити про те, що солдати полковника І. Анненкова краще за оборонців знали «вузькі» місця фортифікаційних споруд Батурина, оскільки десятиліттями були господарями фортеці. Тому саме завдяки цьому було відкрито таємний вхід, яким стрільці і пробрались всередину оборони мазепинців.

⁸⁷¹ Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброда с 1708 г. по 1711 г. // Сб. Императорского русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 112.

⁸⁷² Там само.

⁸⁷³ 3 листа невідомого російського офіцера про облогу Батурина (листопад 1708 р.) // Батурин СІ. — С. 110.



Крупницько-Батуринський монастир у XVII ст.
Рисунок-реконструкція К. Лопяло

розділів (Мазепа узяв із собою сотників, більшість полковників) уже не мав успіху.

За дві години переважаючі удвічі-тричі війська Меншикова завершили навальний наступ. Руїни та згарища п'яти батуринських церков виразно свідчать, що у них на якийсь час знайшли прихисток оборонці, але озлоблені стрільці не спинялися навіть перед православними святинями — розбивали двері, закидали у вікна факели. У першу чергу полювали за сердюками, більшість із яких була безжально винищена ⁸⁷⁴. А взятих у полон в'язали в одну юрбу мотузками ⁸⁷⁵ для майбутніх катувань. За відомостями Петра Шафірова, «надежных мазепиных адгерентов порубили, и в наказание той измены весь оной город огню предали» ⁸⁷⁶.

Можливо, одна з причин жорстокої розправи над оборонцями була та, що під час взяття гетьманської столиці загинуло від 2000 (дані грудневої пропагандистської листівки шведської

⁸⁷⁴ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. — К.: В Университетской типографии, 1851. — С. 68.

⁸⁷⁵ Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 9. — С. 61.

⁸⁷⁶ П. Ш. (Петр Шафиров). Рассуждение, какие законные причины его величество Петр Великий, император и самодержец всероссийский, к начатию войны против короля Карла XII шведского 1700 году имел. — СПб., 1722. — С. 127.

штаб-квартири ⁸⁷⁷, «Щоденника [повідомлень] з королівської шведської армії» ⁸⁷⁸) до 3000 російських вояків ⁸⁷⁹. Лизогубівський літопис дає широку панораму моторошної кривавої ночі загибелі гетьманської столиці: «...Войско заюшеное, а паче рядовые солдаты, понапившиеся (понеже везде изобилие было всякого напою) кололи людей и рубали, а для того боячися прочие в скрытых містах сидели, аж когда огонь обошел весь город, и скрыты пострадали; мало еднак от огня спаслося и только одна хатка, под самою стіною вала от запада стоячая уцїлела неякогось старушка; церков же в замку деревяная сгорїла, в городі Тройцы Святой каменная верхами и работою внутрь огорїла» ⁸⁸⁰.

За оцінками сучасника Петра І П. Крекшина, у результаті цієї та інших каральних акцій «изменничьи городки Батурин и Сеча Запорожская с городками взяты и разорены, изменников до тридцати тысяч порублено» ⁸⁸¹. У ході взяття Батурина та розправи над оборонцями загинуло 5–6,5 тисячі козаків, сердюків (за повідомленням Цедергельма, трохи більше 1000 * останніх врятувалося, у тому числі два полонені шведи ⁸⁸²), а також 6–7,5 тисячі мирних громадян («понеже збіг был от всіх сел **» ⁸⁸³).

Армія Карла XII підійшла до гетьманської резиденції 10 листопада, але не могла переправитися до неї через Сейм без мостів ⁸⁸⁴, які довелося відновлювати. Батурин каролінці минали того ж дня ⁸⁸⁵ пізно увечері ⁸⁸⁶ та вночі ⁸⁸⁷ і бачили «руїни» ⁸⁸⁸, як

⁸⁷⁷ Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — СПб.: Общество памяти игумении Таисии, 2008. — С. 69.

⁸⁷⁸ Щоденник БД. — С. 163.

⁸⁷⁹ Cederhielms J. — S. 162.

⁸⁸⁰ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. — С. 47–48.

⁸⁸¹ Крекшин П. — С. 3.

* У «Щоденнику [повідомлень] з королівської шведської армії» також фігурує ця цифра: «З-під осади 1000 чоловік вирушили в дорогу, вони переправилися через річку Сейм» (Щоденник БД. — С. 163).

⁸⁸² Cederhielms J. — S. 162.

** Шведський учасник походу П. Шенстрем у своїй реляції також пише про звичну тодішню практику «мешканців, які втікали в міста зі всією своєю худобою» при наблизненні небезпеки (A Relation of the battle of Pultowa. — P. 212).

⁸⁸³ [Лизогубовская летопись] Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украины малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 47.

⁸⁸⁴ Siltmanns D. — S. 277.

⁸⁸⁵ Norsberg M. — P. 68; Hermelin O. — S. 162.

⁸⁸⁶ Petre R. — P. 217.

⁸⁸⁷ Pihlström A. — P. 99.

⁸⁸⁸ Siltmanns D. — S. 277.

«перетворено у попіл місто»⁸⁸⁹, «абсолютно спустошене», «доценту спалене і зруйноване»⁸⁹⁰, де «всі вбиті стали»⁸⁹¹, «вирубани»⁸⁹² і «все там було знищено»⁸⁹³. «Судячи з руїни і своїх стін, які не змогли спалити, це місто було дуже добре побудованим і перевершувало всі інші міста України красивими палацами»⁸⁹⁴ — занотував у свої записях свідок походу Нордберг. Карл XII побував у спаленій гетьманській столиці 11 листопада. Він та його двір побачили «жахливі руїни, відчули повітря, інфіковане смородом мертвих тіл, іноді напівзгорілих»⁸⁹⁵.

⁸⁸⁹ Norsbergn M. — P. 68.

⁸⁹⁰ Lewenhaupts A. — S. 214.

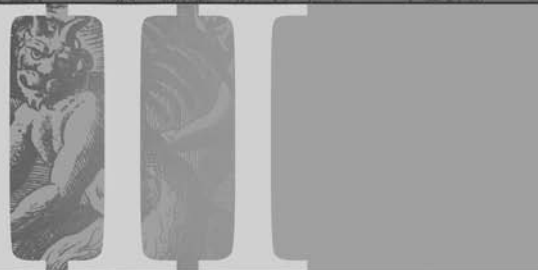
⁸⁹¹ Pihlström A. — P. 99.

⁸⁹² Lewenhaupts A. — S. 214.

⁸⁹³ Bardili J. — S. 419.

⁸⁹⁴ Nordberg J. A. — P. 251.

⁸⁹⁵ Adlerfeld G. — P. 73.



1. «Вірнопіддані» звернення

Розстріляна, знекровлена і спалена гетьманська столиця вибила з-під ніг гетьмана І. Мазепи надійну опору впевненості у своїх силах. «Уже теперь в нынешнем нашем несчастливом состоянии все дела иначе пойдут, — сказал он приречено-песимистично П. Орлику та іншими однодумцям, — и Украина Батурином уstraшенная бояться будет едно с нами держать»⁸⁹⁶. У багатьох містах і містечках, які були без мазепинців і зайняті російською армією, вивішували царські укази до українського народу, а поряд для страху «голови на коли взоткнуті були»⁸⁹⁷ полонених сердюків і козаків, взятих у гетьманській столиці. Спійманого полковника⁸⁹⁸ Ф. Кенігсека («брата того, що мав бути екстраординарним посланником короля Августа»⁸⁹⁹), який помер від ран у дорозі, спочатку колесували в Конотопі⁹⁰⁰, а потім його голову з виколотими очима «на столпе каменном також на шпигу железную воткнуто» в Сумах⁹⁰¹. У сотенні та полкові містечка за царським наказом були послані гінці, які мали ознайомити місцевих мешканців з маніфестами Петра І про «іуду» І. Мазепу, прихід шведів. «А кто из них (хто підтримував гетьмана. — *Авт.*) пойманы будут, и те яко изменники казнены будут смертию беспощады»⁹⁰², — звертався в одній із тогочасних грамот цар до козаків та старшин. Гетьманщиною водночас швидко поширювалася новина про жорстоке спалення царськими військами нескореного Батурина, катування на смерть гетьманців. Через це, на думку Ф. Прокоповича, «страх смирил многих»⁹⁰³. Разом з тим у деяких містах, зокрема Полтаві, відбувся «бунт из за грамот царского величе-

⁸⁹⁶ Основа. — 1862. — № 10. — С. 25.

⁸⁹⁷ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847. — Ч. III. — С. 51.

⁸⁹⁸ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) / Публікація В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 52.

⁸⁹⁹ Там само.

⁹⁰⁰ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. — Ч. III. — С. 40.

⁹⁰¹ [Лизогубовская летопись] Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украини малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ // Сборникъ летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — С. 47.

⁹⁰² Грамота государя к старшинам и козакам, перешедшим с Мазепою к шведскому королю (10 ноября 1708 г.) // ИР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 628.

⁹⁰³ Прокопович Ф. — С. 189.

ства, что онѣ не были читаны в радѣ, при чем был убит полтавский писарь Лозинский»⁹⁰⁴.

З ініціативи російського командування з кінця жовтня та початку листопада 1708 року був запущений механізм нейтралізації мазепинців, протиставлення їм позиції територіальних громад. Для роз'єднання українців учасників «виборів» гетьмана у Глухові, представників міського самоврядування, церковних ієрархів змушували «визначатися» у формі вірнопідданих чолобитних до царя. Вони були написані протягом 3–6 листопада 1708 року⁹⁰⁵.

«Божиею милостию пресветлейшому и великодержавнейшему государю царю и великому князю Петру Алексеевичу всея Великия и Малыя и Белья России самодержцу и многих государств и земель восточных и западных отчичу и дедичу наследнику, государю и обладателю, — читаємо одне з них. — Мы, граждане под именем всех сожителей Лубенских, до лица земли припадши, вашему царскому величеству всепокорственно чолом бьем под обязком всеподражательною нашею верностию, яко и впредь совершенно получивши от вашего высокопочтеннейшего престола грамоту, которую и до днесь в сохранении имеюще всякому чину войсковому, посполитому и духовному всегда в церквах божественных читется явственню каждому теды, як тогда должность нашу исполняючи, вашему царскому величеству в едино мислю согласившиися, при благодарствии нашем отозву учинилисмо вашему царскому величеству, а попелюючи чрез такую ж нашу чоломбитную под высокодержавственную вашего царского величества десницу себе удаючи, и теперь неотъемлемыми достаем, в многих бедствующих случаях наших не имамы иного предстателя, защитника и оборонителя, к вашему царскому величеству в прежнейшую протекцию припадающе, да чаем пред господем и пред вашею благостынею обрести милосердие и неотриновенными быти у вашего царского величества под премилосерднейшие скривла обнадежными достаем, потому что особною горливостию и отческою ревностию прикрыти нас от нашествия враждующих неприятелей гонимых за веру християнскую и разорителей церквей божественных, да убо избавивши ваше царское величество нас от тоей мятежи и к

⁹⁰⁴ Показания новосанжаровского сотника Матвея Буцкого // Иван Черняк. — К., 1889. — С. 6.

⁹⁰⁵ Челобитныя малороссийских городов жителей, а именно Новгородка Сверхского, Иченской сотне, миргородского и прилуцкого полков, варвинских, сребрянских, лубенских и лохвицких старшин, казаков и мещан о ненарушимом их государю Петру I послушании, верности и подданстве (3–6 ноября 1708 г.) // РДАДА. — 124. — Оп. I. — Спр.67. — Арк. 1–14.

тихому пристанищу прибегающе, и вторично при доземном нашем челомбитии у вашего царского величества жебраем милости и его ж отдаемса благостине, будучи всегдашними верствующими подданными и подножками.

Все купно як козаки и посполитие сожители Лубенские» ⁹⁰⁶.

Вірнопіддані звернення мали переконати скликану до Глухова старшину у марності затії Мазепи, розсіяти сумніви тих, хто вагався. «А к вору и изміннику бывшему гетьману Мазепі отнюдь не пристанем и ні в чом его слушать будем, — присягали 5 листопада 1708 року мешканці Новгорода-Сіверського, — і на том всьом святий хрест цілуєм» ⁹⁰⁷. Пізніше їх трактували як масове волевиявлення трудящих мас і як «свідчення вірності українського народу Петру I і віковичної дружби з російським народом». Однак, наприклад, чолобитну із Новгорода-Сіверського підписали всього-на-всього 57 осіб ⁹⁰⁸.

На думку відомого дослідника Північної війни В. Шутого, згадані «збережені листи... відображають справжні настрої, бойовий та патріотичний дух всіх станів українського суспільства у період перебування шведської армії в Україні» ⁹⁰⁹. Історик відкидав припущення про те, що звернення «написані під впливом страху» ⁹¹⁰, мовляв, у більшості з них не було російських вояків. Подібне стверджує, посилаючись на М. Костомарова, й сучасний російський історик К. Кочегаров ⁹¹¹. Насправді це було далеко не так. Російський гарнізон, наприклад, стояв у Новгороді-Сіверському. В інших містечках з'явилися похідні російські поширювачі «правди від царя». Так, Григорій Волконський, їдучи після Батурина в Прилуки, мав із собою красномовне звернення Петра I до прилучан, яким наказував випустити російських вояків до Прилуцького замку: «Буде же кто дерзнет сему нашему, великого государя, указу учини-

⁹⁰⁶ Клятвенное обещание жителей г. Лубны (1708 г.). / К истории событий на Украине в 1708 г. (К 230-летию Полтавской битвы) // Красный архив. — 1939. — № 4 (95). — С. 160.

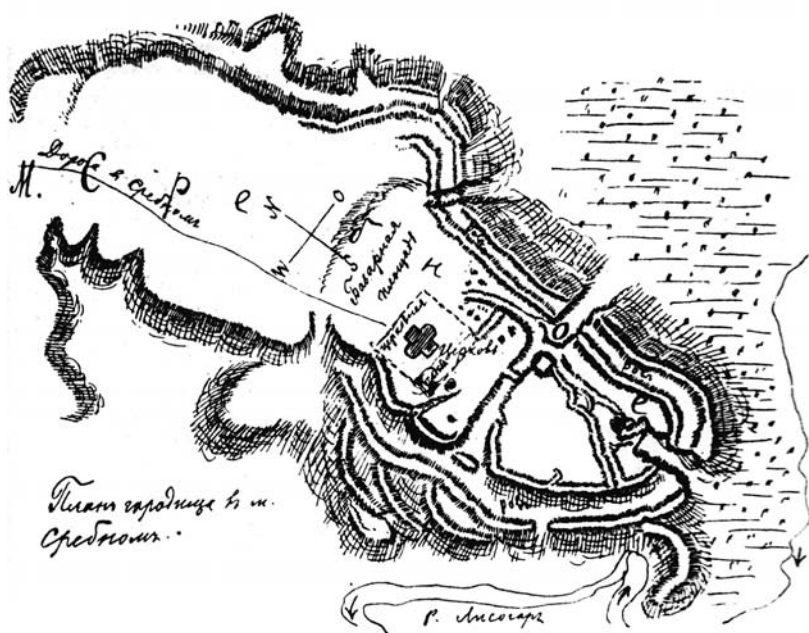
⁹⁰⁷ Из присяги жителей Новгорода-Северского на верность русскому правительству (5 ноября 1708 г.) // Из истории Новгород-Северского (документы и материалы). — Чернигов: Государственный архив Черниговской области, Партийный архив ЧО КПУ, 1989. — С. 28.

⁹⁰⁸ Шутый В. О письмах населения Украины русскому правительству в связи с изменой Мазепы. 1708 г. // История СССР. — 1961. — № 2. — С. 165.

⁹⁰⁹ Там само. — С. 164.

⁹¹⁰ Там само. — С. 165.

⁹¹¹ Кочегаров К. А. Политика русского правительства на Гетманщине после измены И. С. Мазепы // Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — СПб.: Общество памяти игумении Таисии, 2008. — С. 119.



Укріплення Срібного за В. Ляскоронським. Реконструкція поч. XX ст.

тися ослушен и ево, генерала нашего маеора, впустить с войском во оной не похощет, и с теми також учинено будет, как и с сидящими в Батурине, которые, ослушаяся нашего, великого государя, указу, войск наших не впустили и взяты от наших войск приступом, а которые противились, те побыты, а заводчики из них казнены»⁹¹².

Як відомо, прилуцький полковий обозний, він же наказний полковник Прилуцького полку Іван Ніс посприяв О. Меншикову у здачі Батурина. Цей старшина запопадливо почав виконувати накази карателя гетьманської столиці та організував звернення-чолобитні у підлеглих полку та його сотням містечках (Прилуки, Ічня, Срібне, Варва). Оскільки сотники Прилуцького полку були з Мазепою, то підписували листа царю наказні старшини. З донесення Д. Голіцина Г. Головки-

⁹¹² Указ Петра I полковнику, коменданту, полковой старшине и казакам Прилуцкого полка (9 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I — С. 291. (Датування цього документа, очевидно, неправильне. Найпевніше, таке розпорядження було видане 3 листопада 1708 року).

ну від 2 листопада дізнаємося: «Писал в Нежин и велел Анненкову с полком из Нежина итти в Белую Церков. А в Нежине оставил 2 полки»⁹¹³. Тобто після спалення Батурина три російські полки зайняли Ніжин. Частина московської кінноти була спрямована через Прилуки до Миргорода, Сорочинців. Там же став сильний гарнізон.

Написане в чолобитних засвідчувало, що режисерами акту сходу громад, ідеї відправлення царю звернення були російські посланці, здебільшого офіцери, відправлені 30 жовтня — 2 листопада із похідної штаб-квартири із невеличкими підрозділами охорони. Вони везли у сотенні містечка царські маніфести про «зрадника» Мазепу та заклики залишатися вірними царю. Крім того, громади мали оперативно надіслати виборців, які б «на назначоное место Глухов путь шествовали»⁹¹⁴. За завданням командування офіцери організували чолобитні, які були оперативно до 5 листопада 1708 року доставлені царю.

У тексті лубенських громадян зустрічаємо фрази **«премилосерднейшие скридла» ***, **«будучи всегдашними верстующими подданными и подножками»**. Подібне читаємо і в посланні лохвицьких жителів: **«достовернейшими подданами под скридла вашего пресветлейшаго царского величества бути»**, **«слуги и подножки все единомислностью»**⁹¹⁵. Терміном **«подножки»** користувалися у листуванні з вищим керівництвом російські урядовці.

Звертання до царя у прилуцькій чолобитній подібне до розширеного лубенського: «Божію милостию великому государю царю и великому князю Петру Алексеевичу всея Великия и Малыя и Белия России самодержцу и многих государств и земель восточных и западных и северных отчичу и дедичу и наследнику государю и обладателю»⁹¹⁶.

Жителі Лохвиці, аби не накликати на себе царський гнів, чому не направили своїх посланців на вибори до Глухова, зізнавалися: «А самих начальних наших здесь нет и сами о них не ведаем, где обретаются». «А що вашему царскому из-

⁹¹³ Письмо Д. Голицына к Г. Головкину (21 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 947.

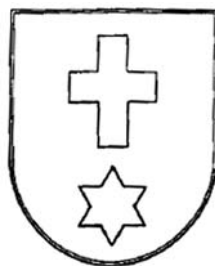
⁹¹⁴ Чолобитна мешканців Лохвиці царю // ВКД ГІМД. — С. 409.

* Крила.

⁹¹⁵ Челобитная жителей Лохвицкого городка // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 876.

⁹¹⁶ Челобитная казаков и жителей г. Прилуки Петру I с заверениями в верности России (5 ноября 1708 г.) // СВ. — С. 415.

волительному повелению не противни и неотступни, — повідомляли лохвичани. — А города нелзе так оставить без до-смотрюющего, о тое вашего царского величества, яко защитника и милостивого оборонца всей малой Росии, милостивно и горливо упрощаем»⁹¹⁷.



Герб Ічні
початку XVIII ст.

Про «добровільність» підписання чолобитних теж є низка красномовних доказів. Так, серед вимушених підписантів новгород-сіверського звернення фігурує настоятель Спасо-Преображенського монастиря Никон, якому І. Мазепа довірив на зберігання текст своєї «Думи». Свого часу отець був архімандритом Донського монастиря у Москві, через репресії 1689 року утік в Україну. Московська церковна влада довго пильнувала, аби він не зайняв впливового становища у церковній ієрархії Гетьманщини. Зрозуміло, що діяти проти І. Мазепи, свого покровителя, він міг лише вимушено.

У Прилуках серед підписантів чолобитної після І. Носа був і полковий суддя Трохим Троцина, якого прилуцький полковник Д. Горленко залишив урядувати в місті замість себе. Старшина, однак, після приходу мазепинців не втікає, а виконує доручення гетьмана⁹¹⁸. У середині листопада 1708 року він їздив із посланням І. Мазепи на Запорозьку Січ і був спійманий після повернення з неї разом із запорозьким козаком та листами від кошового отамана вояками Г. Волконського⁹¹⁹ та доставлений до Лебедина. Старшину врятували від смерті три полковники, які поручилися за нього⁹²⁰.

Лохвицького протопопа Івана Рогачевського за відмову зачитувати царський маніфест заслали в Архангельськ⁹²¹.

⁹¹⁷ Челобитная жителей Лохвицкого городка // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 876.

⁹¹⁸ Троцина Трохим Васильович // Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — С. 244–245.

⁹¹⁹ Письмо Г. Волконского Петру I (29 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 985.

⁹²⁰ Поручное письмо трех полковников малороссийских по прилуцком судье Трофиме Васильеве о бытии ему в верном у государя подданстве // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 107. — Арк. 1.

⁹²¹ Г. Б. Лохвицкий протопоп Иван Рогачевский и сын сотника Данило Забела в Архангельской ссылке в 1713–1721 гг. // Киевская старина. — 1902. — Июнь. — С. 341.

Настрахані Батурином, вивішеними відтягними головами мазепинців городяни практично не мали вибору і, аби з ними не вчинили подібного, за «ініціативою знизу» направляли чолобитні царю. Жителі Прилук *, Лубен, Лохвиці, Новгород-Сіверського, Варви, Срібного, Ічні, Миргорода ⁹²² запопадливо клялися у вірності російському монарху.

Водночас у деякі з цих містечок знову за кілька днів поверталася влада мазепинців, і від того актив міщан, які підписували чолобитні, почувався незатишно. Так, у Лохвицю * у кінці листопада прибули генеральний осавул Михайло Гамалія та лохвицький сотник Павло Мартосенко **, які наказали посадити у тюрму тих, хто привіз у містечко царську грамоту ⁹²³. З містечок, «де шведи были», зокрема із Ромнів та Прилук, налякані мешканці та владці, на початку січня 1709 року «все прислали присланных своих со объявлением верности своей к его царскому величеству» ⁹²⁴.

Разом з тим у населених пунктах, куди не доїхали російські похідні групи, ніхто не виступав з ініціативою писати вірнопідданські звернення до царя. Так, «промовчали» у цьому плані сотенні містечка Київського, Чернігівського, Га-

* Від імені жителів Прилук чолобитну підписали прилуцький протопіп Іоанн Андрієвич, полковий обозний Іван Ніс, полковий суддя Трофим Василевич, полковий осавул Семен Федорович, хорунжий Михайло Григорович, городовий отаман Григорій Матвій, війт Іван Куленко. Не видно у документі підписів сотників та іншої полкової старшини. Як бачимо, після Батурина Іван Ніс запопадливо старався виконати друге меншиковсько-царське завдання.

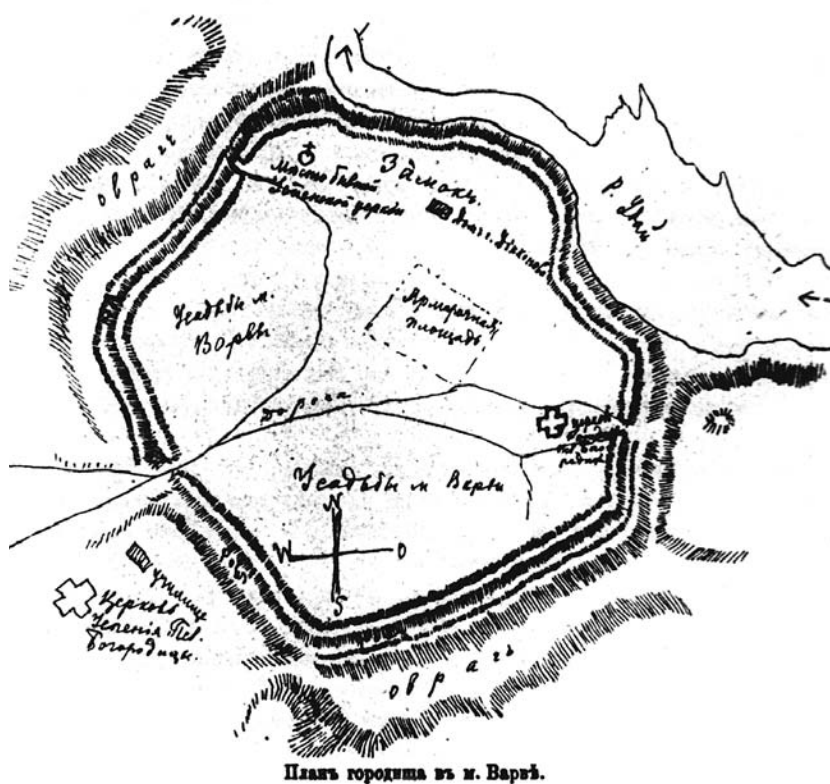
⁹²² Костомаров Н. Мазепа. — С. 257; Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1822. — Т. III. — С. 101.

* Кілька активних прихильників царя, побоюючись репресій, утекли з Лохвиці. «Божію помощію з церкви под час таин христовых втеклисьмо и чрез килька дней крылись з домов наших, покамест послѣ нас и жоны наши з дѣтми з домов наших поутикали, оставя всѣ пожитки свои. И они, асаул Гамалѣя да сотник Мартосенко, приказали разорить всю нашу худобу нажитков наших; и разорено все до конца, и мы, утѣкаючи через степы и поля пахотные до войска его царского величества, на дорогѣ встретили двоих змѣнников Мазепы шпѣжников и один з межи их от нас утикал, а другого поймалисмо и отвели в Сорочинцы ко князю Григорию Семеновичу Волконскому» (РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 128. — Арк. 1).

** Павло Мартосенко у грудні 1708 року став полковим обозним, а на місце сотника «жителі и казаки лохвицкие добровольно по присланному листу полковника лубенского» обрали міського отамана Якова Яременка, який через кілька днів під час збирання продовольства для шведів був схоплений і відправлений у Лебедин.

⁹²³ Челобитѣе лохвицких жителей, Цапенка хоружего, и Пилипенченка, посланных в Лохвицу с государственными грамотами, на генерального ясаула Михайла Гамалей и лохвицкого сотника Мартосенка в неприятии грамот и в учиненном им от них разорении и угрозах (декабрь 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 128. — Арк. 1.

⁹²⁴ Письмо Г. Головкина В. Долгорукому (12 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 648.



Укріплення Варви за В. Ляскоронським. Реконструкція поч. XX ст.

дяцького, Ніжинського, Переяславського, Полтавського полків. Та й у Лубенському, Миргородському полках до написання подібного принизливого документа вдалася верхівка лише трьох міст. Слід зазначити, що на території Гетьманщини налічувалося 11 великих міст, 126 містечок і майже 1800 сіл⁹²⁵. Зрозуміло, загальний відсоток населених пунктів, де населення клялося у вірності царю, не вкладався й в 1 %. Серед містечок і міст він становив 10 %. Отже, про масовість підтримки дій Петра I на основі кількох організованих звернень говорити не доводиться.

⁹²⁵ Субтельний О. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1991. — С.145.

2. Нелегітимні вибори у Глухові

Нейтралізація і придушення повстання мазепинців російським командуванням здійснювалися шляхом реалізації низки заходів. Поряд із каральними акціями залякування Петра I та його наближені стали організаторами української владної інституції, яка б розколювала ряди гетьманців, була притягальним центром для прихильників царя, Росії, несла вагання, сумніви для нижнього рангу старшин, що мали вирішувати, чи далі підкорятися своєму володарю. З цією метою у Глухові були наспіх проведені вибори нового гетьмана.

Напередодні за персональними зверненнями Петра I до старшини ⁹²⁶ вже 1 листопада 1708 року в Богданівку (поблизу Шостки Сумської області. — *Авт.*) прибули полковники: стародубський — І. Скоропадський, чернігівський — П. Полуботок та наказні полковники: переяславський — С. Томара і ніжинський — Л. Жураховський, які їхали на зустріч із царем, як той вимагав, з полковою старшиною. Зауважимо, що лист І. Мазепи до старшого над цими старшинами І. Скоропадського про початок повстання ⁹²⁷ був перехоплений, а тому вони, не знаючи перебігу подій, змушені були коритися наказам російського командування.

Чернігівський полковник П. Полуботок 18 жовтня ⁹²⁸ бачився з І. Мазепою, тобто він спілкувався з гетьманом, коли старшина вже послала І. Бистрицького до Карла XII з проханням співпрацювати проти царя. Реалії показують, що полковник не тільки був посвячений у плани старшини, а й виконував їх (досить зазначити, що гетьман 16 жовтня «обозного полкового чернігівського» ⁹²⁹ Миколу Грембецького * посилав із племінн-

⁹²⁶ Манифесты кратчайшие государя Петра I всем малороссийским чинам о уходе гетмана Мазепы и о немедленном всей генеральной старшины к Десне в государев обоз съезде как для советов, так и для избрания нового гетмана (27 октября 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 55. — Арк. 1-21.

⁹²⁷ Письмо гетмана Мазепы к стародубскому полковнику Скоропадскому, в коем извещая о причинах, побудивших его отстать от России и поддаться шведскому королю [...] (30 октября 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 63. — Арк. 1-2.

⁹²⁸ Кочегаров К. А. Русское правительство и Черниговский козацкий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 год) // Петербургские славянские и балканские исследования. — 2015. — № 2. — С. 198.

⁹²⁹ Письмо И. Мазепы А. Меншикову (16 октября 1708 г.) // Батуринский архив. — С. 253.

* Кар'єра майбутнього значного військового товариша (у цьому званні він згадується в універсалі І. Мазепи від 22 серпня 1702 року) розпочалася за гетьман-



Глухів у XVIII столітті. Рисунок-реконструкція Г. Логвина

ником Андрієм Войнаровським із розвідувальним завданням у ставку О. Меншикова). У жовтні 1708 року І. Мазепа під усілякими приводами саботував накази Г. Головкина, Петра I про відправлення полків «при боку» на Стародубщину. У цьому зв'язку й Чернігівський полк, частина козаків якого була у Стародубі (у джерелах згадується ще й Сосницька сотня, представники якої у пізніших звітах писали про перебування «у Полоном»⁹³⁰, «под Биховом»⁹³¹), явно імітував втрату боєздатності, дисципліни, аби його не мобілізували на війну. «Здешняго

ства Д. Многогрішного. Після закінчення у 1660-х рр. Києво-Могилянської колегії М. Грембецький потрапив у коло дворян гетьмана. Оскільки останній був свояком К. Мокрієвича, то за І. Самойловича він не мав ніякого уряду. Лише за І. Мазепи кандидатура М. Грембецького була затребувана новою командою. Очевидно, відразу після Коломаку (хоча у джерелах називається 1689 рік) його призначили роїським сотником. Під час розслідування справи Петрика М. Грембецький як можливий його співник на деякий час був заарештований. З 1692 року був усунутий від сотництва. Хоча, як видно з наступних його підвищень, М. Грембецький належав до наближених людей гетьмана. Вельми ймовірно, що його арешт, зняття з посади — вдавання І. Мазепою перед Москвою, що він активно проводить розшук змовників. Коли ж про Петрика почали забувати, М. Грембецький знову посів впливову посаду — обозного Чернігівського полку (здається, з 1696 року, бо в літописі С. Величка елекцію чернігівського архієпископа він підписав як «чернігівський полковий осавул»). При тому він часто виконував обов'язки наказного полковника (1696.10, 1697.11, 1698.10-11). Син М. Грембецького Федір одружився з дочкою пасинка гетьмана Криштофа Фридрикевича Євдокією, і це, зрозуміло, підвищило їхній родинний статус у старшинському середовищі. У 1687-1700-х рр. Грембецькі породичалися і посвоячилися з Ломиковськими.

⁹³⁰ 1724 году декабря 30 віденіє козаков Чернігівського полку Сосницькой сотні начальних і рядових, і ктиторов, котории где били, в яких походах і в которых годах под всякого іменем походов и годов прописаних, також войтов и урядников списанное / Публікація В. Сергійчука // Сіверянський літопис. — 1996. — № 2-3. — С. 105-122.

⁹³¹ Там само. — С. 122.



Чернігівський полковник
Павло Полуботок.
Художник Степан Землюков.
Перша половина XIX ст.
Чернігівський художній музей

Черниговского полку толко с полтораста человек здесь мы изобрели, — інформував царя О. Меншиков 21 жовтня 1708 року із Гірська, — и те ис последних, а ис старшин почитай никого не видим, а которой и появитца, да того ж часу спешит со двора, чтоб убратца и бежать»⁹³². Ця гра в непередбаченість чернігівських козаків до походу зрештою призвела до негативних наслідків: 27 жовтня чернігівський російський воєвода І. Вельямінов-Зернов отримав послання від київського воєводи Д. Голіцина (був із О. Меншиковим у Мені і Макошиному. — *Авт.*) про антицарські дії І. Ма-

зепи⁹³³. Для нейтралізації невеличкого російського гарнізону у Чернігові необхідно ще було зібрати козаків. Але вчасно попереджені стрільці й драгуни вжили заходів безпеки й не впускали у фортецю місцевих. Зрештою, П. Полуботок, отримавши 27 жовтня послання від менського сотника Гната Сахновського⁹³⁴, не наважився вдаватися до якихось опозиційних дій. Адже отримав інформацію про кількісний склад корпусів О. Меншикова та Д. Голіцина у Мені. Фактично Чернігівський полк не мав шансів ні пробитися на з'єднання з І. Мазепою, ні захопити Чернігівську фортецю: якась зібрана тисяча козаків нічого не могла б удіяти проти більше 20 тисяч росіян, які буквально несподівано перемістилися на Менщину і перекрили зв'язок зі шведами та мазепинцями. Можливо, П. Полуботок і мав якісь інструкції щодо своїх дій у разі переходу І. Мазепи та інших старшин на бік шведів. Та, схоже, і для зачинателів

⁹³² Письмо А. Меншикова Петру I (21 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 857.

⁹³³ Письмо И. Вельяминова-Зернова А. Меншикову (27 октября 1708 г.) / [Публикация Г. Георгиевского] // Исторический журнал. — 1940. — № 12. — С. 82.

⁹³⁴ Там само.

повстання, і для чернігівського полковника раптова поява поблизу Десни величезного корпусу О. Меншикова стала неприємною реальністю, яка ламала всі попередні плани змовників. Слід зазначити, що гетьман і Карл XII зустрілися лише 29 жовтня 1708 року. Перші мобілізаційні накази гетьман віддав лише наступного дня. Тим часом російська воєнщина вже 4 дні бомбардувала Гетьманщину своїми розпорядженнями, маніфестами з поправкою на «измену» *. П. Полуботок, не отримавши ніяких нових вказівок від гетьмана, змушений був коритися волі царя. Тим паче він не міг поводитися вільно у тій ситуації — його рідня перебувала у Чернігові.

Стольник О. Дашков, ще не знаючи про підсумки виборів 6 листопада 1708 року у Глухові, застерігав Г. Головкина: «Ежели оберут гетманом Скуропацкого, надобно иметь и на него око, **понеже он есть крефтура Мазепина**: он его возтавил и обогатил»⁹³⁵.

Петро I, вирішивши оперативно провести вибори нового гетьмана, аби ніхто «из советников и единомышленников вора и изменника Мазепы не учинил никакова препинания»⁹³⁶, послав у Глухів драгунський Білозерський та Оренбурзький піхотний полки. Організувати процес обрання нового керманіча мав ближній боярин і намісник ростовський князь Григорій Долгорукий.

Незважаючи на надіслане у більшість полків запрошення Петра I прибути негайно до нього «для советов»⁹³⁷, у Глухові зібралося досить мало виборників. Одні знаходили причину,

* Ось, наприклад, красномовний лист російського командира Семена Неплюєва до О. Меншикова: «Октября в 28-м числе в первом часу ночи получил я в Тернах ближнего стольника киевского воеводы князя Дмитрия Михайловича Голицына писмо, в котором ко мне написано, что гетман отложился и, переправясь Десну за Коропом, в сечение пошел к шведскому королю (...) И октября ж в 29 числе ис Тернов с полками своими, которые ныне при мне есть, я пошел и переправился реку Сем октября в 30-м числе, и октября в 31-м числе прошел Путивль и в двух милях от Путивля деревню Возенки, а из Возенок к Нову городку Северскому я пошел тово ж октября в 31-м числе. А в тех полках солдат: полковника во Афанасьевом полку Рагозина 670 человек; подполковников, которые вместо полковников: в Ивановом полку Хотунского 500 человек, в Гавриловом полку Репьева 460 человек» (Исторический журнал. — 1940. — № 12. — С. 82). Тобто три російські полки, які стояли в Тернах, відразу мобілізувалися і висунулися за два дні (подолали 70 кілометрів. — *Авт.*) для виконання бойових завдань у район можливого просування шведів під Глухів.

⁹³⁵ ТИРВІО — Т. III. — С. 868.

⁹³⁶ Избрание в гетманы полковника стародубского Ивана Скоропадского // Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. I. — Отд. II. — С. 177.

⁹³⁷ Указ войску запорожскому (27 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 238.

аби проігнорувати захід. Інші були досить далеко, щоб прибути вчасно. Командуванню російської армії вдалося забезпечити виконання задуму Петра I шляхом командировання на раду тих, хто був у розташуванні їхніх дивізій. При цьому Чернігівський, Стародубський, Переяславський та Ніжинський полки цар побоювся зібрати в одному місці, оскільки козаки могли збунтуватися й чинити не з царської волі. Тому на козацьку раду були відряджені представники згаданих полків, зокрема «сотники, и знатное товариство, и рядовые козаки»⁹³⁸. Кількість останніх була обмежена, оскільки згідно з указом до всього малоросійського народу у Глухів скликалася «вся старшина генеральная и полковая»⁹³⁹.

Петро I, маючи сумніви, що вся вона приїде за його покликом, вдався до підкупу-заохочення командирів гетьманських підрозділів. Так, запрошуючи наказного ніжинського полковника Лук'яна Жураховського на вибори, цар у кінці листа зауважував: «И будьте благонадежны, что мы вас в настоящие полковники нежинские пожалуем»⁹⁴⁰. Так само мав отримати вигоду й компанійський полковник Антон Танський: «А по приезде вашем не только оной полк, но и иные полки охотничкие, ведая верность вашу к нам, дадим под команду»⁹⁴¹. Однак останній з якихось причин не встиг виконати наказ-прохання царя.

На Стародубщині у ті дні перебував невеличкий загін козаків Лубенського полку, відряджений туди у серпні 1708 року⁹⁴². Його очолював, правдоподібно, наказний лубенський полковник Василь Савич *, який був полковим осавулом⁹⁴³ (він фігурує серед підписантів Глухівської ради). Представника цього

⁹³⁸ Избрание в гетманы полковника стародубского Ивана Скоропадского // Чтения ОИДР. — С. 177.

⁹³⁹ Указ всему малороссийскому народу (28 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 244.

⁹⁴⁰ Письмо Петра I к полковнику нежинскому Лукьяну Яковлевичу Жураховскому (29 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 248.

⁹⁴¹ Письмо Петра I к полковнику охотничьему Антону Михайловичу Танскому (29 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 249.

⁹⁴² Кочегаров К. О. Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. // Український історичний журнал. — 2010. — № 6. — С. 23; Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16. — С. 414.

* Василь Савич був полковим сотником (? — 1695–1698), полковим лубенським осавулом (1698–1700 — ?), лубенським полковником (1709–1714) (Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — К.: Стилюс, 2010. — С. 630).

⁹⁴³ Кривошея В. В. Українська козацька старшина. — К., 1997. — С. 32.

невеличкого підрозділу російське командування відрядило на вибори гетьмана.

На раду в Глухів не з'явився жоден представник генеральної старшини, проігнорувала її й Запорозька Січ. Із десяти лівобережних городових полків та одного правобережного (Білоцерківський) змінювати гетьмана приїхали представники лише чотирьох повноцінних полків. При цьому слід зауважити, що у їхньому складі були всього-на-всього два полковники (стародубський і чернігівський). Для збільшення їх кількості Петро І наказного переяславського полковника Степана Томару * у ті дні зробив полковником (у протоколі обрання він уже так зветься).

Водночас навіть лояльний до росіян виконуючий обов'язки прилуцького полковника І. Ніс у цей час був із частиною старшини у Прилуках ⁹⁴⁴. Отже, обирати гетьмана мали, правдоподібно, 20–30 осіб ** (з них лише до 15 старшин. — *Авт.*), представників чотирьох полків, а також козаки Глухівської сотні. Незважаючи на неправомочну виборчу процедуру, відсутність кворуму виборців, Петро І поспішив, аби в Гетьманщині на противагу І. Мазепі з'явився новий керманич.

3 листопада 1708 року ближній стольник Г. Долгорукий провів увечері з керівниками чотирьох полків зустріч, на якій наголосив на необхідності «не отлагая в дальное время» «вольными голосами» обрати нового гетьмана.

5 листопада уповноважений царя увечері знову зустрівся з полковниками, але «порознь, по одному человеку». Режисер виборів намітив процедуру ради і, як мовиться, розподілив ролі.

* Переяславський полковник Іван Миревич у 1706 році потрапив у полон до шведів, помер 2 грудня 1706 році в Гетеборзі у Швеції (*Генріксон Г.* З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/06/28/149119/>), звістка про це дійшла на батьківщину лише в 1708 році (полонений генерал Яків Долгорукий повідомив, що отримав гроші від гетьмана для роздавання полоненим козакам, однак ефимки «на дачу переяславському полковнику по писму гетманському взял себе он, князь Яков Федорович, потому что тот переясловской полковник умре» [Дело о жалованье пленным козакам 1708 г. / Публикация В. Перетца // Киевская старина. — 1905. — Т. 89. — Июнь. — Отд. 2. — С. 235]).

⁹⁴⁴ *Шкоронад Д. О.* Прилуччина. Історичний нарис. — Прилуки: МП «Красна-вець», 1993. — С. 49–50.

** Якби їх було більше, то у ті дні у Глухові цар видав би десятки жалувальних грамот своїм прибічникам. Та, схоже, на вибори з керманичами полків приїхали одиниці. У загрозливих реаліях бойових дій навряд чи полк формував численну делегацію, яка перевищувала 4–5 осіб.

Як відомо з документів, Петро I ще до переходу І. Мазепи на бік шведів визначився щодо його наступника: коли в царську штаб-квартиру надійшло донесення про можливу скору смерть гетьмана, він написав Г. Головкину, «чтоб, не мешкав, другово (вибрати. — *Авт.*), для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был»⁹⁴⁵.

Прибувши у Глухів 5 листопада⁹⁴⁶, цар та його наближені очікували швидкого зібрання тут представників полкових містечок, та насправді останніх не було. Навіть 6 листопада Г. Головкин від імені царя звернувся до полтавського полковника І. Левенця * «как наискорее» прибути «на обрание нового гетмана»⁹⁴⁷, або, якщо хворий, прислати «наказного полковника немедленно с старшиною».

Цей лист показує, що російські урядовці мали у своєму розпорядженні досить обмежений контингент представників Гетьманщини для проведення більш-менш законних виборів. Тому вони вживали заходів для їх збільшення. Попри це, Петро I явно не захотів дочекатися приїзду церковних ієрархів, збільшення кола виборців. На нашу думку, прискорило «обрання» нового гетьмана розповсюдження в українських полках закличних універсалів І. Мазепи.

У російській штаб-квартирі вирішили не гаяти час із проведенням ради, бо це, на їхню думку, створило б істотну перешкоду в мобілізації мазепинців на війну проти царя.

Зазначимо, що цар, приїхавши 5 листопада у Глухів, привіз із собою чолобитні жителів Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгородка-Сіверського, Варви, Срібного, Ічні та інших містечок із запевненнями у вірності⁹⁴⁸. Немає сумніву, що жителі так оператив-

⁹⁴⁵ Письмо Петра I к графу Г. Головкину (после 20 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 227.

⁹⁴⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — СПб.; К.; Харьков: Южно-русское издательство Ф. А. Иогансона, 1903. — С. 400; Голицев И. Деяния Петра Великого... — М., 1838. — Т. 4. — С. 34.

* З листа охтирського полковника Ф. Осипова до Г. Головкина від 30 листопада 1708 року видно, що І. Левенець збирав старшин і запитував їх, чи їхати у Глухів. Він негативно сприйняв бажання деяких вирушити туди і сказав: хто до нас прийде швидше, той нам і пан (*Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16. — С. 616).

⁹⁴⁷ Письмо Г. Головкина полтавскому полковнику И. Левенцу (6 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 881.

⁹⁴⁸ Челобитная малороссийских городов жителей, а именно Новгородка Северского, Иченской сотне, Миргородского и Прилуцкого полков, варвинских, сребрянских, лубенских и лохвицких старшин, казаков и мешчан о ненарушимом их государю Петру I послушании, верности и подданстве (3–6 ноября 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 67. — Арк. 1–14.

но відгукнулися на існуючі реалії не зі своєї волі, а за вказівкою російського командування. З одного боку, всі ці звернення мали потішити царя, а з іншого — упевнити прибулу в Глухів старшину, що простий народ не підтримав І. Мазепу, залишається вірним Москві, а відтак виборцям слід відкинути будь-які сумніви щодо того, чи визнавати владу їхнього гетьмана-повстанця. Вони отримали «аргументований доказ» волевиявлення містечок, аби мати упевненість, що діють правильно, узгоджено з настроями більшості населення Гетьманщини.

6 листопада царедворці влаштували для прибулих виборців церемонію позбавлення І. Мазепи гетьманства: опудало, що нагадувало керманича України, повісили на шибениці, кат поглимився над його шаблею та гербом⁹⁴⁹. За офіційним повідомленням із російської штаб-квартири для дипломатичних місій, тоді ж усі гетьманові «маєтності були оголошені конфіскованими, його проголошено клятвозлочинцем і зрадником»⁹⁵⁰.

Вірогідно тоді ж * (цього дня⁹⁵¹ у Глухів приїхав з Батурина О. Меншиков, якого Петро І просив привезти зі спаленої гетьманської столиці булаву та прапори⁹⁵²) у місті відбулися публічні страти значних старшин, які потрапили в Батурині у полон. Спочатку був колесований сердюцький полковник Дмитро Чечель **. «Такоже Филипу, реенту п'ївчихъ, въ Батуринѣ взятому, уята голову въ Глуховѣ и на спицахъ

⁹⁴⁹ Письмо Г. Головкина к П. Толстому (9 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 910.

⁹⁵⁰ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) [Історичний і політичний Меркурій, січень 1709 р.] / Пер. з нім. Володимира Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 52.

* Поденна записка Петра І датує страти 10 листопада 1708 року, але в цьому можна засумніватися, оскільки у відображенні глухівських подій укладачі «історії» навмисно або цілеспрямовано підтасовують хід важливих акцій: так, мітрополит Київський Йоасаф Кроковський, переяславський єпископ Захарія Корнилович з іншими духовними особами були привезені у царську штаб-квартиру не 8 листопада, як зазначається у цьому джерелі, а 11 листопада (спогади Б. Куракіна). «А 9-го дня предали клятве Мазепу оные архиереи публично, — зазначається у «Поденній записці». — Того ж дня и персону оного изменника, волоча по площади, повесили на виселице». Насправді, як дізнаємося з листа Г. Головкина до П. Толстого (9 листопада 1708 р.), опудало, що зображало гетьмана, згнібили привселюдно перед обранням нового гетьмана.

⁹⁵¹ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 151.

⁹⁵² Письма Петра I к князю Меншикову // СВД. — С. 74.

** Сердюцькому полковникові вдалось утекти у сусідній Обмачів. З Батуринської фортеці він вийшов, певно, потайною вилазкою і змушений був, криючись, перебиратися Сеймом чи перебувати у воді рову. Знесиленний, він ледь добрався до свого родича. «Однак кум его, — повідомляє Лизогубівський літопис, — в селѣ Обмочевкѣ, когда онъ утѣкалъ и забѣгълъ верхомъ обогрѣтись, понеже ввесь обмокъ, да заснулъ на печи, то кум пошелъ, ознаямилъ войту и прочимъ и такъ взяли его и поймали и отдали великороссіянамъ; потомъ голову ему въ Глуховѣ уята».

желѣзныхъ на глаголяхъ на площади въ самомъ городе заткнено; и еще войта Шептаковского тамъ же голова»⁹⁵³, — повідомляє Лизогубівський літопис.

У такій стресовій ситуації зібрані на показові страти місцеві жителі, козаки Глухівської сотні, які забезпечували масовку заходу, разом із нечисленими прибулими представниками кількох полків мали стати свідками і учасниками «вільного обрання» зверхника Гетьманщини. У присутніх на площі при цьому в душах панував страх, відчуття розгубленості та відчаю після поширення інформації про винищення залоги та мирних жінок і дітей Батурина. Пруський посол у Москві Кайзерлінг справедливо підмітив, що батуринська розправа мала залякати українців, «справити великий жах», щоб вони, «за умов їхнього твердого дотримання смиренності і вірності цій імперії, мали отримати багато привілеїв»⁹⁵⁴.

Після молебню в церкві Живоначальної Трійці учасники виборів вийшли з неї і стали колом. З промовою перед товариством виступив ближній стольник Г. Долгорукий, а дяк Посольського приказу Михайло Родостанов зачитав царську грамоту. Завше на гетьманських виборах приймалися статті, якими мав керуватися новообраний керманіч та його наближена команда. Зауважимо, що Г. Головкін ще 29 жовтня направив піддячого Бехтеярова у Москву, аби там у Малоросійському приказі знайшли «список же с статей Мазепы» та інших гетманів «на права и вольности»⁹⁵⁵. Посланець із штаб-квартири з-під Десни оперативно прибув у російську столицю 2 листопада увечері. Уже наступного дня були зроблені відповідні копії, і їх 3 листопада повіз піддячий Ряховський «на трех почтовых подводах... денно и ночью с великим поспешением». Та царські урядовці, схоже, не дочекалися приїзду важливої пошти і вирішили обійтися без договірних «формальностей». Тим паче на заплановане зібрання не з'їхалося стільки людей, аби перед ними треба було витримувати колишні процедури гетьманських виборів. Тому все вирішили спростити. У зверненні до глухівських виборців цар зазначив: «А мы, великий государь, наше царское величе-

⁹⁵³ [Лизогубовская летопись] Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украини малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — С. 47.

⁹⁵⁴ Кайзерлинг Г. — С. 28.

⁹⁵⁵ Письмо Курбатова к Г. Головкину (?) (5 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 10.

ство, обещаем вам, верным нашим подданным, тому вольными гласы новообраному гетману, також и генеральной старшине, полковникам, ясаулам, сотникам, и всей полковой старшине и всему войску Запорожскому, нашим, царского величества, словом все вольности, права и привилегии, которыя вы от времени принятия блаженныя и достохвальныя памяти отца нашего, великого государя, царя и великого князя, Алексей Михайловича, всея Великия, и Малыя, и Белья России самодержца, под свою высокодержавную руку, гетмана Богдана Хмельницкаго, с войском Запорожским и со всем малороссийским народом, и потом при нашем, царского величества, государствовании, гетманы и все войско имели, свято, ненарушимо и цело содержать, и вас, верных своих подданных, от нападения всех неприятелей оборонять, и весь малороссийский народ в непрерывной своей милости содержать, в чем бы вам, верным нашим подданным, на нашу, царского величества милость, быть благонадежным»⁹⁵⁶.

Далі Г. Долгорукий запитав прибуле товариство, «кому быть гетманом». Як заздалегідь і було визначено, виборці назвали прізвище стародубського полковника І. Скоропадського. Останній відмовлявся, мовляв, дуже старий і для нього виконувати такі відповідальні посадові обов'язки накладно⁹⁵⁷. І хоча все це теж було правдою, старшина добре розумів, який тягар бере на душу *. Адже його протиставляли І. Мазепі, робили

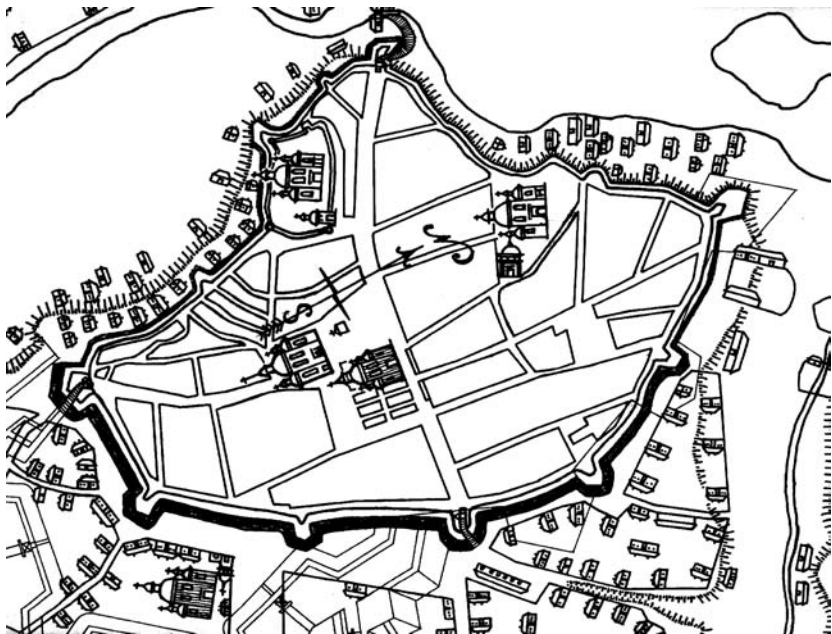


Іван Скоропадський.
Копія XIX ст.
з картини невідомого
художника XVIII ст.

⁹⁵⁶ Манифест государя Петра I всей малороссийской старшине и войску, съехавшимся в Глухов для избрания вольными голосами нового гетмана (1 ноября 1708 г.) // Чтения ОИДР. — С. 176.

⁹⁵⁷ Избрание в гетманы полковника стародубского Ивана Скоропадского // Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. I. — Отд. II (Источники малороссийской истории). — С. 179.

* Утасмичений у плані І. Мазепи, він, як і П. Полуботок, не наважився виступити проти царя. Шведський учасник походу П. Шенстрем у своїй реляції виправдовував стародубського полковника тим, що, дізнавшись про поразку каролінців під Лісною, «він, безсумнівно, знав про жалюгідний стан армії його величності, яка, будучи позбавленою всього необхідного, руйнувалася на очах від голоду, втоми й тривалих переходів, які вона здійснювала щодня: через усі ці причини він розумів, що шведські справи були кепські» (A Relation of the battle of Pultowa. — P. 211).



Глухівська фортеця на плані Валлена. 1724 р.

підступним знаряддям у боротьбі з ним. І. Скоропадський у свою чергу запропонував кандидатуру чернігівського полковника П. Полуботка *. Та після невеличкої дискусії більшість із Стародубського, Переяславського та Ніжинських полків перемогла. І. Скоропадський керував ними останні місяці як наказний гетьман, і це зблизило його з полковою старшиною. Їхні інтереси збіглися з бажаннями Петра І.

Обраному в такий спосіб І. Скоропадському дали прочитати присягу, «которая была написана и дана из Посольской канцелярии» ⁹⁵⁸: «Аз, Гетман Его Царского Величества войска Запорожского, обещаю и кленуся, по избрании моем на сей уряд Гетманский, в Троице славимом Богом, пред святым

* О. Рігельман, який зустрічався з учасниками подій 1708 року, занотував переказ, чому на раді у Глухові російськими урядовцями активно не лобіювалася кандидатура чернігівського полковника, бо про нього цар сказав: «Этот очень хитр; он может Мазепе уравниваться» (Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — С. 546).

⁹⁵⁸ Избрание в гетманы полковника стародубского Ивана Скоропадского // Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. I. — Отд. II (Источники малороссийской истории). — С. 180.

Евангелием, Пресветейшему и Державнейшему Великому Государю, Царю и Великому Князю Петру Алексеевичу, всеа Великия и Малыя и Белья России Самодержцу, Государю моему милостивейшему, и Сыну Его... верно и со всяким усердием служить и в подданстве быть со всем войском Запорожским и народом и краем Малороссийским...»⁹⁵⁹.

І. Скоропадський за цією клятвою повинен був «к измене не склоняться, но во всем Его Царскому Величеству... доносить и весь малороссийский народ от того и от всяких шалостей удерживать»⁹⁶⁰.

Пізніше, як дізнаємося з доносу Данила Забіли, дружина «обраного» гетьмана казала: «Мы и гетманству сему не рады, что еще Мазепа — в живых гетман и никто не силен у его булаву взять и скинуть с гетманства, а мы з нужды хоть взяли (гетманство), то нам сие прощено будет»⁹⁶¹.

І. Скоропадському врочисто вручили гетьманські клейноди — булаву, прапор, бунчук, царську грамоту і печатку*.

Офіційний виборчий протокол, складений явно в 1709 році, містить чимало суперечностей. Так, для «законності» обрання у Глухові нового гетьмана російській владі треба було розширити коло впливових виборців І. Скоропадського. Серед підписантів Глухівської ради бачимо мірогородського полковника Д. Апостола та компанійського полковника Г. Галагана, генерального хорунжого Івану Сулиму, які насправді опинились у царській штаб-квартирі лише у грудні 1708 року. Так само на Глухівщину не виїжджав полтавський полковник Іван Левенець. Лук'ян Жураховський ще 3–9 листопада за офіційним протоколом був «наказной нежинской»⁹⁶² полковник. У зв'язку з цим він, мабуть, заднім

⁹⁵⁹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1822. — Т. IV. (Приложение). — С. 141.

⁹⁶⁰ Там само. — С. 141–142.

⁹⁶¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 2. — С. 400.

* Їх привіз із Батурина О. Меншиков, який 3 листопада 1708 року писав із Конотопа царю, що «у нас есть не токмо одна, но и три булавы, также и бунчюг, и между довольным числом всяких знамен, — знамя первое, которое всегда пред гетманом важивали; и оные все купно с воровскою старшиною, привезу с собою, ис чего надеюсь вашей милости быть довольным» (ПИБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 919).

⁹⁶² Избрание в гетманы полковника стародубского Ивана Скоропадского // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. — Кн. I. — Отд. II (Источники малороссийской истории). — С. 177, 181.

числом призначений ніжинським полковником 2 листопада * 1708 року ⁹⁶³.

Тобто у Глухові під наглядом російських урядовців здійснено театралізовану церемонію, якою Москва прикрила фактичне призначення керівництва Гетьманщини, що давало підставу мазепинцям говорити про неправомочність акту обрання. Тому офіційний протокол «домальований» пізніше підписами тих, хто з власної волі або невільно потрапив у табір Петра І.

В офіційному повідомленні до дипломатичних представництв від 12 листопада 1708 році йдеться про те, що у Глухів «у короткий термін усі... з'явилися» старшини і «одностайно заявили, що залишаються вірними Його Царській Величності, поклялися добром і кров'ю і зажадали нового гетьмана; тому в короткий термін у головному соборі вотували священне рішення від усіх козацьких депутацій, що вони просили бути їхнім гетьманом стародубського полковника Скоропадського, яке Його Царська Величність з усіма козаками сприйняв з великим задоволенням і надав підтримку та благословення» ⁹⁶⁴.

Це трактування «усі... з'явилися», «священне рішення від усіх козацьких делегацій» вплинуло не тільки на оцінку подій іноземних послів у Москві, а й на подальшу загальну інтерпретацію виборів у Глухові в історичній літературі. Історики здебільшого переказують сюжет-сценарій останніх, придуманий командою Петра І, але не сумніваються у їхній правомочності. Щоправда, слід віддати належне О. Рігельману, який написав без усіляких приховувань, що із запропонованих виборцями кандидатів цар «из оных выбрал и назначил в гетманы» ⁹⁶⁵ І. Скоропадського.

Оперативно створивши у Глухові на протипагу гетьману І. Мазепі нову владну інституцію, Петро І отримав управлінський центр, який мав притягти до себе тих, хто вагається, бажає посад і маєностей, нестійкі елементи, проросійські сили. У «Щоденнику [повідомлень] з королівської шведської армії» справедливо зазначається, що «московити... намагалися під-

* Мабуть, його призначили 11 листопада, бо саме в цей день деякі старшини зверталися до царя щодо надання їм маєностей. 14 листопада Л. Журавовський отримав грамоту на села.

⁹⁶³ Концепт жалованной грамоты нежинскому полковнику на чин полковничей 1708 году (2 ноября 1708 г.) // ПИБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 886–887.

⁹⁶⁴ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) [Історичний і політичний Меркурій, січень 1709 р.] / Пер. з нім. В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 52.

⁹⁶⁵ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — С. 546.

порядкувати [населення] новому гетьману, якого їм було б легше скинути, ніж того, до якого жителі мали велику любов і респект»⁹⁶⁶. Відомо низка жалувальних грамот старшинам, які вимушено або свідомо підтримали обрання гетьманом І. Скоропадського (ніжинському полковому хорунжому Юрію Забілі⁹⁶⁷, переяславському полковнику Степанові Томарі⁹⁶⁸, військовим товаришам Григорієві Шишкевичу⁹⁶⁹, Степанові Шираю⁹⁷⁰, Андрієві Лизогубу⁹⁷¹, Іванові Тимофієву⁹⁷², Василю Кочубею⁹⁷³, Опанасові Грушинському⁹⁷⁴, чернігівському полковому осавулу Степанові Бутовичу⁹⁷⁵, чернігівському полковнику Павлові Полуботку⁹⁷⁶, менському сотнику Гнатові Васильєву [Сахновському⁹⁷⁷]).

⁹⁶⁶ Щоденник БД. — С. 164.

⁹⁶⁷ Дело по челобитию Нежинского полку хоружего Юрья Забелы о пожаловании ему после изменника иноземца Фридриха в Батурине деревни Селовожи (Сиволожи. — *Авт.*) (7 ноября 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 г.). — Спр. 71. — Арк. 1.

⁹⁶⁸ Отпуск жалованной государя Петра I грамоты полковнику переясловскому Степану Томаре данной по прошению его на маестности и села принадлежащие ему помянутому полку (14 ноября 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 г.). — Спр. 79. — Арк. 1-3.

⁹⁶⁹ Отпуск жалованной грамоты Григорью Шишкевичу на Новомлинское сотничество (4 декабря 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 г.). — Спр. 102. — Арк. 1-3.

⁹⁷⁰ Отпуск жалованной грамоты по челобитию Стародубского полку товарища Степана Ширая на поступные, данные и купленные его маестности, мельницы и грунты (8 декабря 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 г.). — Спр. 117. — Арк. 1-11.

⁹⁷¹ Отпуск по челобитию войскового товарища Андрея Лизогуба жалованной грамоты на дедовские и отцовские его маестности, мельницы, грунты и на всякие угоды (16 декабря 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 г.). — Спр. 115. — Арк. 1-7.

⁹⁷² Отпуск жалованной грамоты по челобитию стародубовского товарища Ивана Тимофеева на данные, купленные и построенные им вотчины, мельницы и всякие угоды (16 декабря 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 г.). — Спр. 116. — Арк. 1-10.

⁹⁷³ Отпуск несостоявшейся (?) жалованной государственной грамоты войсковому товарищу Василю Кочубею на вновь данные ему от гетмана Скоропадского маестности (декабрь 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 г.). — Спр. 124. — Арк. 1-3.

⁹⁷⁴ Отпуск жалованной государственной грамоты войсковому товарищу Афанасью Грушинскому на купленные его в Путивльском уезде земли (8 декабря 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 г.). — Спр. 106. — Арк. 1-4.

⁹⁷⁵ Отпуск жалованной грамоты Черниговского полку есаулу Степану Бутовичу на данные и на купленные его в Черниговском полку села, мельницы со всеми принадлежностями (16 декабря 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 г.). — Спр. 117. — Арк. 1-7.

⁹⁷⁶ Отпуск жалованных двух грамот черниговскому полковнику Павлу Полуботку (14 ноября 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 г.). — Спр. 82. — Арк. 1-7; Отпуск жалованной грамоты черниговскому полковнику Полуботку на данные ему вновь маестности (22 декабря 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1708 г.). — Спр. 121. — Арк. 1-2.

⁹⁷⁷ Отпуск по челобитию менского сотника Игната Васильева жалованной грамоты на данные ему деревни, села и прочие маестности (17 января 1709 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I (1709 г.). — Спр. 11. — Арк. 1-5; Жалувана грамота та

У близькому до розташування шведів Пирятині, наприклад, активізувався значний військовий товариш без уряду Василь Свічка, син колишнього лубенського полковника. У час відсутності сотника Семена Вакуленка * (сотники Лубенського полку були з Мазепою, а більшість козаків загинула у Батурині), дізнавшись про наближення до міста підрозділу шведів, він послав козака повідомити про це росіян⁹⁷⁸. У результаті генерал Микола Інфлянт направив туди своє військо, яке відлякнуло каролінців⁹⁷⁹. Відчуваючи підтримку царських воєнків, підпорядковані В. Свічці козаки під Пирятином взяли у полон шведських розвідників на чолі з підполковником Тизондерфом⁹⁸⁰. Київський воєвода Д. Голіцин дякував братам Свічкам та пирятинцям, що вони, коли «шведы приходили к Пирятину, и они с громадою мужественно против оных стояли и в город не пустили, и многих шведов побили, а иных в полон взяли, и оная верность царскому величеству донесена, за которую верность милостиво изволил похвалить»⁹⁸¹. Уже 22 лютого 1709 року, а потім 11 березня 1709 року І. Скоропадський видав Домникії Свічці та її синам, Василю та Лук'яну, 2 підтверджувальні універсали на села Дейманівку, Давидівку, Коровай, Малюнци, Городище, Корніївку⁹⁸², Антонівку, хутір Воронинський та млини на 7 греблях⁹⁸³. Водночас, як засвідчують джерела, у січні 1709 року «в Пирятине учинился было мятеж меж собою», що підтверджує факт існування у місті й про-

портрет менського сотника Гната Васильовича Сахновського: археографічний та іконографічний аналіз [Текст] / Публікація Н. Салтан // Сіверянський літопис. — 2014. — № 6. — С. 104–116.

* У кінці листопада — грудні 1708 року сотників, які були при І. Мазепі, відпустили у полки для підготовки майбутнього походу, продовольчого забезпечення шведів. С. Вакуленко у грудні не був у Пирятині, а ось уже 1 березня 1709 року він купив сад у Пирятині у міського писаря Михайла Якимовича (Стороженки. — Т. 6. — С. 531). Оскільки С. Вакуленко сотникував і в наступні роки (до 1718 року), можна зробити висновок, що, повернувшись додому, він став виконувати накази І. Скоропадського та призначеного ним нового керівництва Лубенського полку (Василя Савича). Тим паче Пирятин потрапив у зону опіки російської армії.

⁹⁷⁸ Доношення Н. Інфлянта Петру І (20 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1008.

⁹⁷⁹ Там само.

⁹⁸⁰ Там само.

⁹⁸¹ Письмо князя Дмитрия Голицына к пирятинцам (1 января 1709 г.) // Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. I. — Отд. II (Источники малороссийской истории). — С. 215.

⁹⁸² Универсал гетмана И. Скоропадского, выданный Домникией Свечкиной и сыновьям ее Василию и Лукьяну Свечкам (22 февраля 1709 г.) // Стороженки. Фамильный архив. — К., 1908. — Т. 6. — С. 512–513.

⁹⁸³ Подтвердительный универсал гетмана И. Скоропадского, выданный Домникией Свечкиной и сыновьям ее Василию и Лукьяну Свечкам (11 марта 1709 г.) // Там само. — С. 532.

мазепинської партії, людей, які, дізнавшись більше інформації про плани визволення України від Москви, вирішили діяти на користь повстанців. Генерал М. Інфлянт послав у містечко підрозділ, який «тот мятеж остановил, а из тех мятежников и гробовников привез в Переясловль двух человек, которые над ними были выбраны старшими»⁹⁸⁴.

3. Анафемування мазепинців

Київський воєвода Д. Голіцин запропонував своїм московським зверхникам для остраху старшин Гетьманщини залучити церковних ієрархів. «Зело б изрядно, — звернувся він до царя, — дабы указ государев повелел архиереем и всем духовным учинить консиль проклятию на оного изменника Мазепу и которые с ним старшина уехали; и розослали б от себя по Украине печатные универсалы и велели во всех церквях публично объявить; и в оных уневерсалах написать: ежели кто оттуда не возвратитца, вечно проклят будет»⁹⁸⁵.

Основні релігійні інституції Гетьманщини зосереджувалися в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Глухові. Після оголошення мазепинцями повстання вони фактично опинилися на території, підвладній великим російським гарнізонам. І. Мазепа щедро допомагав усім монастирям, багатьом церквам; більшість ігуменів, інших церковних діячів обіймали високі посади завдяки його клопотанням, протекції. Церковники у зв'язку з діями мазепинців та реаліями свого буття могли дотримуватися нейтралітету, спостерігати за розвитком подій та молитися за мир.

Але російську владу, зокрема Петра I, який підпорядкував собі церковне управління, подібна їх участь у військовому протистоянні не влаштувала. Адже з перших днів повстання для компрометації мазепинців з пропагандистською метою поширювався міф про те, що гетьман задумав «церкви святыє и монастыри православные превратить в римскую и униатскую веру»⁹⁸⁶. Цар 31 жовтня наказав митрополиту Стефану Явор-

⁹⁸⁴ Доношения Н. Инфлянта Петру I (20 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 579–580.

⁹⁸⁵ Письмо Д. Голицына Г. Головкину (11 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 932.

⁹⁸⁶ Письмо Петра I к белоцерковскому полковнику М. Омельченко (30 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 251.



Зображення І. Мазепи
на дзвоні «Голуб»

ському «публично в саборной церкви проклятию предать»⁹⁸⁷ І. Мазепу, мовляв, з перших днів переходу на бік шведів останній як «великой строитель... святым церквам» їх гонителем «учинился»⁹⁸⁸.

Також 28 жовтня⁹⁸⁹, а потім повторно 30 жовтня цар запросив у наказовій формі («дабы вы изволили прибыть к нам»⁹⁹⁰) митрополита Київського Йоасафа Кроковського, архієпископа Чернігівського Іоанна Максимовича⁹⁹¹ та інших церковних діячів. Причому послання-накази митрополиту та архієпископу повезли князь Б. Куракін, ад'ютант А. Ушаков. Вони мали також забезпечити привезення церковних ієрархів у Глухів. Київський комендант теж отримав від царя наказ «о пособии в отправлении киевского митрополита»⁹⁹².

Б. Куракін, їдучи в Київ із чотирма супровідниками, знав, що Й. Кроковський — «архиерей признан был как бы согласник оному Мазепе, опасаячись того, что он и другие духовные персонально с народом противности какой не показали»⁹⁹³. Посланець царя «объявил митрополиту... указ об их отъезде в Глухов»⁹⁹⁴, і вже наступного дня «без друтка» (товстої палиці. — *Авт.*) віз ієрар-

⁹⁸⁷ Письмо Петра I к митрополиту С. Яворскому (31 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 261.

⁹⁸⁸ Там само.

⁹⁸⁹ Грамота государя Киевскому митрополиту И. Кроковскому с объявлением измены Мазепы (28 ноября 1708 г.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 597-599.

⁹⁹⁰ Письмо Петра I к митрополиту Й. Кроковскому (30 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 256.

⁹⁹¹ Письмо Петра I к архиепископу Иоанну Максимовичу (31 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 267.

⁹⁹² Отпуск повеления киевскому коменданту о пособии его в отправлении киевского митрополита и гвардии подполковника князя Куракина в Глухов для избрания нового гетмана (30 октября 1708 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 62а. — Арк. 1-2.

⁹⁹³ Жизнь князя Бориса Ивановича Куракина, им самим описанная (1676 — июля 20-го 1709 гг.) // Архив князя Ф. А. Куракина. — СПб.: Типография В. С. Балашева, 1890. — Кн. I. — С. 283.

⁹⁹⁴ Там само. — С. 282.

ха у бік Ніжина, а «приехав до Путивля, митрополита и со всеми отправил до Глухова».

Вищих церковників доставили дещо із запізненням: Іоанна Максимовича — 6 листопада, уже після церемонії обрання нового гетьмана⁹⁹⁵, а митрополита Київського Йоасафа Кроковського, переяславського єпископа Захарію Корниловича з іншими духовними особами — 11 листопада⁹⁹⁶. Звезені церковні ієрархи змушені були виконувати настанови царя.

«И в 12 день в соборной церкви Живоначальные Троицы, по окончании литургии, был соборной молебен, — повідомляється в офіційному протоколі заходів, що відбулися у Глухові 6–12 листопада, — того молебна изволил Великий Государь с ближними людьми слушать, а после молебного пения митрополит и архиепископ, и епископ с духовными особы вора и изменника Мазепу предали соборне вечному проклятию»⁹⁹⁷. Щоправда, у цьому протоколі серед підписантів «под присягою» немає підпису Йоасафа Кроковського. Важко сказати, чи це недогляд тодішніх чиновників, чи певна протестна дія.

З інших джерел відомо, що після виголошеної анафеми новгород-сіверський протопіп Опанас Заруцький виголосив проповідь, у якій красномовно викрив дії І. Мазепи та виправдав накладення на нього церковного прокляття⁹⁹⁸. За це він наступного дня отримав від царя грамоту на землі.

Водночас є підстави вважати, що офіційний протокол анафемування, як і виборів гетьмана, коригували пізніше. За джерелами І. Голикова, прокляття І. Мазепи здійснили церковники 8 листопада 1708 року⁹⁹⁹. В указі царя від 9 лис-



Князь Борис Куракін.
Гравюра Гюста
з оригіналу Г. Кнеллера.
1710 р.

⁹⁹⁵ Избрание в гетманы полковника стародубского Ивана Скоропадского // Чтения ОИДР. — С. 181.

⁹⁹⁶ Там само.

⁹⁹⁷ Там само.

⁹⁹⁸ Левицкий О. Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист конца XVII и начала XVIII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — 1896. — Кн. 11. — Отд. I. — С. 23.

⁹⁹⁹ Голиков И. Деяния Петра Великого... — М., 1838. — Т. 4. — С. 34.



Портрет митрополита Київського Йоасафа Кроковського. Перша половина XVIII ст. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

топада 1708 року, адресованому київському полковникові Ф. Коровці (Коровченку), йдеться про те, що 8 (!) листопада «вольними голосами обрали єдиногласно в гетманы... Ивана Ильича Скоропадского», а попередній правитель Гетьманщини «предан соборне проклятию»¹⁰⁰⁰. А це означає, що Й. Кроковський, З. Корнилович та деякі інші духовні ієрархи ще не встигли приїхати у Глухів (згідно із записками Б. Куракіна). Отже, не випадково у цьому непривабливому заході «першу скрипку» грав протопіп О. Заруцький.

Церковних ієрархів змусили у Глухові підписати «грамоти» — пропагандистські агітки, заготовлені явно заздалегідь царськими підручними. У них ті самі фрази — «Мазепа изменил и пристал ко еретическому королю шведско-

му, малороссийския отчизны отчуждился, хотя оную под иго работы людской поддати, и храмы Божии на проклятую обратити унию»¹⁰⁰¹, «и все его единомышленники с ним... От Матери Нашей Церкви, Святые Восточныя, суть отвержены и прокляты»¹⁰⁰². Відправлена така ж грамота й від імені митрополита Київського Йоасафа Кроковського¹⁰⁰³. У ній практично той же набір слів: «Мазепа изменил и пристал ко еретическому королю шведскому, малороссийския отчизны отчуждятся, хотя оную под иго работы людской поддати и храмы Божия на проклятую обратити унею», «и все его единомысленники с ним...

¹⁰⁰⁰ Грамота государя киевскому полковнику Федору Коровке (9 ноября 1708 г.) // IP НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 630.

¹⁰⁰¹ Грамота епископа Переяславского Захария Корниловича об избрании гетманом Ивана Скоропадского (12 ноября 1708 г.) // Чтения ОИДР. — С. 183.

¹⁰⁰² Грамота Иоанна Максимовича, архиепископа Черниговского (12 ноября 1708 г.) // Чтения ОИДР. — С. 184.

¹⁰⁰³ Евгений. Описание Киевсофийского собора и Киевской иерархии: с приложением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. — К.: Печатано в типографии Киевопечерской лавры, 1825. — С. 213–214.

от матери нашей церкви Святых Восточных суть отвержены и прокляты»¹⁰⁰⁴.

Синхронно до акції прокляття у Глухові 12 листопада подібне вчинено й у московській церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Протодиякон Петро зачитав лист царя про перехід гетьмана на бік шведського короля. Потім митрополит Рязанський і Муромський Стефан Яворський, згадавши «перво... Мазепины первые к нему Великому Государю радетельные службы и людем добродетели» *, повідомив про його «измену и крестное преступление»¹⁰⁰⁵. Далі преосвященний тричі проголосив: «Изменник Ивашка Мазепа за крестопреступление и за измену к нему, Великому Государю, буди: анафема»¹⁰⁰⁶. Для «соборності» анафемування у протокол про її проведення теж, мабуть, дописали митрополитів: Суздальського — Єфрема, Нижегородського — Сильвестра, Крутицького — Іларіона, архієпископів: Коломенського — Антонія та Тверського — Каліста, які навряд чи в ті дні могли одночасно бути в Москві. В іменному указі, де перелічено всіх московських світських діячів, котрі брали участь у церемонії, ніхто з вищезгаданих митрополитів та архієпископів не згадується¹⁰⁰⁷. Відомо, що сербський митрополит-емігрант Єфрем (Янкович) був із вересня 1707 року по травень 1708-го при російській армії, а потім проживав у Суздалі, будучи з вересня адміністратором Суздальської та Юрійївської єпархії (до смерті митрополита Іла-

¹⁰⁰⁴ Повідомлення київського митрополита Йоасафа Кроковського про зраду Мазепи та про обрання нового гетьмана Івана Скоропадського // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1776. — Арк. 11-12.

* У проповіді перед анафемуванням С. Яворський зазначає: «Двадцать лѣтъ и слишкѣм гетманомъ былъ, и чрезъ все тое время являлся быти маслиною (проповідник перед цим розповів притчу про маслину та тростину, в якій перша хоч і ламається під силою вітру, та все ж не прогинається перед ним, виступає як несхитна перед викликом долі. — *Авт.*). Возриши на благородіе, на политику, мнится быти маслина. Возриши на благочестіе, на строение домов Божиих, на обогащение монастырей, церквей, на создание богадѣлень, на нищелюбіе, страннолюбіе и иные добродѣтели, ей, поистинѣ, мнится быти маслина плодovitа в дому Божиі» (Слово пред проклятием Мазепы, произнесенное митр. Стефаном Яворским в Московском Успенском соборе 12 ноября 1708 г.) // Труды Киевской духовной академии. — 1865. — № 12. — С. 507).

¹⁰⁰⁵ Описание церемониала проклятия изменника Мазепы и благодарственно-го молебна о выборе нового гетмана Ивана Скоропадского (12 ноября 1708 г.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1778. — Арк. 17-17зв.

¹⁰⁰⁶ Там само. — Арк. 17 зв.

¹⁰⁰⁷ № 2213. — Ноября 12. Именной, объявленный из Ближней Канцелярии. — О предании за измену малороссийского гетмана Мазепы проклятию и об избрании на его место Ивана Скоропадского // ПСЗРИ. — 1830. — Т. IV. — С. 431-432.

ріона)¹⁰⁰⁸. Приїжджав у 1709 році в Москву на зустріч із братом. Митрополита Сильвестра поставлено очільником Нижегородської єпархії 14 вересня 1708 року¹⁰⁰⁹. Архієпископ Каліст (Поборський) явно поставив свій підпис під протоколом прокляття, коли в 1709 році випросив у Москві 1200 рублів на щорічні витрати єпархії¹⁰¹⁰.

У тодішніх реаліях скликати «собор прокляття» екзарх відповідно міг лише через місяць-півтора (тижнів два пішло б тільки на доставлення запрошень у єпархії для прибуття духовних ієрархів у російську столицю). Навіть старому архієпископу Коломенському Антонію подолати шлях у 100 кілометрів до Москви було до 12 листопада проблемно. Адже цього дня він міг хіба що отримати повідомлення про намічену акцію прокляття.

Водночас накладення анафеми * у 1708 році було неправочинним церковним актом, оскільки він був інспірований не церковниками (без скликання собору), а царем, під тиском та погрозами. Святий Кирило, архієпископ Александрійський (412–444 рр.) у своєму III правилі зазначав, що чин архієрея вважається недійсним, якщо він здійснений через страх або насилься¹⁰¹¹. Крім того, згідно з церковними догматами та канонами, «відлучення від Святої Церкви Христової можливе тільки за вкрай важкі злочини перед Святою Православною Церквою, якими можуть бути: свідоме створення глибоких церковних розколів та впадання в засуджену Церквою єресь»¹⁰¹². Зрозумі-

¹⁰⁰⁸ Ефрем // Православная энциклопедия. — Т. XIX. — М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2009. — С. 67–69.

¹⁰⁰⁹ Рункевич С. Г. Архидиакон петровской эпохи в их переписке с Петром Великим. — СПб., 1906. — Вып. I. — С. 114.

¹⁰¹⁰ Каллист (Поборский) // Русский биографический словарь. Издан под наблюдением А. А. Половцова. — СПб., 1897. — Т. 8. — С. 402.

¹⁰¹¹ Митрополит Димитрій (Рудюк). Історична записка з приводу анафеми на українського гетьмана Івана Мазепу. — К.: Архангельський глас, 2009. — С. 31.

¹⁰¹² Бедь В. Політичні та канонічні суперечки щодо так званої «анафеми» гетьману України Івану Мазепі (2009 р.). — Режим доступу: http://arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/tochka_zoru/2009/05/17/24006.html.

* Аргументи митрополита Стефана Яворського щодо винесення анафеми гетьману у цьому зв'язку доволі натягнуті: «Христе Спасителю наш, который дал еси нам власть вязати и рѣшати, глаголя: *яже аще свяжете на земли, будут связаны и на небеси, и яже аще разрешите на земли, будут разрешены на небеси*; Ты сам рекл еси: *аще око твоё соблазняет тя, изми е и верзи от себе; аще рука твоа соблазняет тя, отсецы ю*; Измѣнник нынѣшний был у государя своего якоже зѣница ока, назигающая прадѣднаго его государства достояние, — был якоже рука, кормило Малыя Росии управляющая, — был яко нога, на ней же тѣло российское подтверждалася. Нынѣ убо понеже тое око, тая нога и сама соблазнися и прочих хотяше соблазнити, мы Твоим именем, Христе, Спасителю наш, и властною, нам от Тебе данною, аки мечем обоюду острым, уд растленный и согнивший от тела церкви святыхъ

ло, що великий меценат духовних обителів, Києво-Печерської лаври, ініціатор побудови кільканадцяти соборів І. Мазепа не зрадив православ'ю, своїй вірі, не заплямував себе якимось антиканонічними діями, а відтак і не заслужив вищезгаданого покарання. Однак аж до 1869 року гетьмана проклинали у церквах згідно з певною процедурою-канонам Синоду¹⁰¹³.

4. Ультиматум запорожців

Запорозька Січ з її кількатисячним військовим потенціалом мала відіграти значну роль у подіях 1708–1709 рр. в Україні. Усе залежало від того, як визначиться козацьке товариство, яку позицію воно обере. У цьому зв'язку і цар Петро І, і гетьман І. Мазепа з перших днів розгортання повстання мазепинців прагнули завербувати запорожців до своїх сил. Адже політична ситуація на Гетьманщині змінилася, і майбутня перемога залежала від багатьох складових, у тому числі й від визначення авторитетного військового утворення-спільноти.

Російський цар уже 30 жовтня 1708 року направив кошовому отаману Костянтинові Гордієнку та всьому запорозькому війську грамоту із закликом залишатися вірними Москві¹⁰¹⁴ та запрошував старшин, значних військових товаришів прибути у Глухів для виборів нового гетьмана. Крім того, Петро І повідомляв січовикам, що І. Мазепа «на... войско запорожское низовое ложныя свои клеветы непрестанно наносил, объявляя на вас, будто вы нам неверны»¹⁰¹⁵.

Оскільки вибори нового гетьмана провели нашвидкуруч 6 листопада, цар у новій грамоті від 12 листопада виправдовував запорожців, що «понеже за далним разстоянием вашим от сего места посланные ваши сюда еще по се число не могли пріспеть»¹⁰¹⁶, а також просив їх слухатися обраного

отсѣаем, да не, повреждением единого уда, прочие уды в повреждение приидут. У не естъ единому уду растлѣнному погибнути, да не все тѣло в повреждение приидет» (Слово пред проклятием Мазепы, произнесенное митр. Стефаном Яворским в Московском Успенском соборе 12 ноября 1708 г.) // Труды Киевской духовной академии. — 1865. — № 12. — С. 512).

¹⁰¹³ Лебедев А. Любопытный документ о Мазепе. — Харьков, 1881. — С. 1.

¹⁰¹⁴ Грамота царя Петра Алексеевича кошовому отаману Константину Гордієнку и всему запорожскому войску с увещанием остаться верными российскому престолу (30 октября 1708 г.) // Источники ЗК. — С. 1011.

¹⁰¹⁵ Там само. — С. 1012.

¹⁰¹⁶ Грамота царя Петра Алексеевича кошовому отаману Константину Гордієнку и всему запорожскому войску с изложением измены Мазепы и с увещанием



Запорозький козак

гетьмана І. Скоропадського. Правитель Московії знову у своєму зверненні до січовиків шукав у них підтримки, звинувачуючи І. Мазепу у раніших брехливих повідомленнях про Запорозьку Січ ¹⁰¹⁷. Цього разу для задобрення козацького товариства Петро І вирішив істотно збільшити їх річне фінансування: «посылано будет к вам нашего великого государя жа-

лованья на каждой курень по полторы тысячи золотых украинских на каждой год сверх прежняго настоящего годового вам жалованья» ¹⁰¹⁸.

Згідно з розписом річне жалування запорозькому низовому війську від 23 листопада 1708 року становило: «кошевому атаману 2 вершка бархатных, мерою по полуаршину вершок, сукна кармазину, отласу, камки по 10 арш., две пары соболей по 7 р. пара, 2 сорока соболей по 50 р. сорок; судье, писарю, ясаулу по вершку бархатному, мерою по полуаршину вершок, сукна кармазину по 5 арш., отласу по 10 арш., по паре соболей по 7 р. пара, по сороку соболей по 50 р. сорок человеку; да на все посполство 500 золотых червонных, 150 половинок сукон амбурских в сорочках, 30 пуд порошу, свинцу тож» ¹⁰¹⁹.

З універсалом звернувся до запорожців і гетьман І. Мазепа. Січовики отримали його 18–20 листопада. Гетьман, виклавши основні причини переходу на бік Карла XII, просив запорозьке товариство «искоренити поблизу Сѣчи будучие городки Каменный Затон и Самарские городки» ¹⁰²⁰. Розвідник охтирського полковника Ф. Осипова боровенський козак Федір Кириченко був у той час на Запорозькій Січі та став свідком, як «многажды» ¹⁰²¹ збиралося на раду товариство, щоб обговори-

пребыть верными российскому престолу (12 ноября 1708 г.) // Источники ЗК. — С. 1014.

¹⁰¹⁷ Там само. — С. 1016.

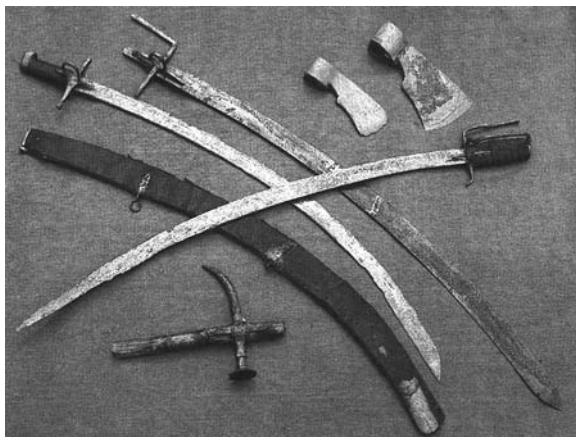
¹⁰¹⁸ Там само. — С. 1015.

¹⁰¹⁹ Роспись жалованья запорожскому низовому войску (23 ноября 1708 г.) // Источники ЗК. — С. 1017.

¹⁰²⁰ Ответ запорожского войска гетману Мазепе по поводу предложения его отложиться от московского царя (24 ноября 1708 г.) // Источники ЗК. — С. 1020.

¹⁰²¹ Письмо Ф. Осипова к Г. Головкину (24 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 904.

Топірці, келеп,
шаблі, що були
на озброєнні
в козаків



ти пропозиції І. Мазепи. За його версією, посланцям гетьмана січовики відмовили у підтримці й заявили про свою вірність царю. Але, певно, дискусія у товаристві тривала кілька днів, а вже 24 листопада Січ давала іншу відповідь.

Позитивно оцінивши доленосний вибір І. Мазепи та його прибічників, кошовий отаман з товариством все ж зазначив, що військовий загаль збереться в Січ лише на свято Миколая, тому просили на цю дату прислати знатних осіб «для словесной совершенной умови и досконалих приговоров войсковых, кгда ж мы войско запорозкое низовое отдаливши-ся от царя московского, хотим вѣдати, под ким будем жити и кого себѣ за зверхнѣйшого пана мети»¹⁰²². Разом з тим автори листа просили допомоги для розгрому російського гарнізону в Кам'яному Затоні, оскільки самотійно вирішити цю проблему не могли. В особистому листі до журавського сотника Дем'яна Якубовича запорозький військовий писар Григорій Рогуля просив, аби той передав генеральному писарю, щоб послали від шведського та польського королів писали до січовиків українською мовою¹⁰²³.

Однак відправлені 24 листопада листи запорожців не дійшли до І. Мазепи й були перехоплені поблизу Сорочинців

¹⁰²² Ответ запорожского войска гетману Мазепе по поводу предложения его отложиться от московского царя (24 ноября 1708 г.) // Источники ЗК. — С. 1020.

¹⁰²³ Письмо запорожского писаря Рогули журавскому сотнику Демьяну Якубовичу // Источники ЗК. — С. 1019.

російським підрозділом Григорія Волконського¹⁰²⁴. Спійманих посланців 29 листопада доправили у Лебедин.

Посольство від Петра I у складі стольників Гаврила Кисленського, Григорія Теплицького, намісника Межигірського монастиря Ірадіона Жураховського *, лубенського сотника Савича, які 17 листопада виїхали з Охтирки з царською грамотою до К. Гордієнка та подарунками, усе ж запізнилося переконувати січовиків, а тому його у Запорозькій Січі «безчестили»¹⁰²⁵. За офіційним документом Г. Головкина, «хотели одного из столников наших посадить в воду, а иеромонаха называли шпегом и хвалились его зжечь в бочке смоленной»¹⁰²⁶.

Посланець І. Скоропадського до Криму І. Черняк під час повернення додому був побитий ** запорожцями та відісланий як арештант до гетьмана І. Мазепи¹⁰²⁷. Старшина перебував під караулом мазепинців до капітуляції шведів біля Переволочної¹⁰²⁸. Разом з тим російське командування, отримавши на початку грудня листи запорожців до І. Мазепи, сподівалося, що задобрена подарунками та грошима Запорозька Січ змінить свою позицію. Справді, серед січовиків вистачало й промосковськи налаштованих козаків, які не бажали змін у політичній орієнтації. Хоча царських посланців Г. Кисленського та Г. Теплицького у кінці листопада 1708 року «безчестили», Г. Головін повідомляв 9 січня 1709 року І. Скоропадського про те, що їх прийняли «тамо благодарно и стреляли из пушек и из

¹⁰²⁴ Письмо Г. Волконского Петру I (29 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 985.

* Церковних ієрархів російське командування безцеремонно використовувало у своїх цілях. Г. Головін 9 листопада наказав київському воєводі Д. Голіцину «прислать немедленно Межигорского монастыря игумена, понеже за тем отпуск в Запороги остановился» (ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 945).

¹⁰²⁵ Царская грамота за подписью Г. Головкина к гетману И. Скоропадскому (26 мая 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 910.

¹⁰²⁶ Там само.

** Кошовий К. Гордієнко «мало ево (І. Черняка. — *Авт.*) поранил в голову и мыслил срубить, ежели бы атаман куренной не схватил за руку». Про це повідомляв переяславський полковник С. Томара М. Сухарева. «Потом, ухватя железной пернач, — назначав старшина, — тремя нападами, отдыхая, бил сколько хотел, збив с ног, лежащего, которого еще ели жива велел в железа заковать и силу будет ли жив» (ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 609).

¹⁰²⁷ Царская грамота за подписью Г. Головкина к гетману И. Скоропадскому (26 мая 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 911.

¹⁰²⁸ Грамота Петра I полтавському полковникові Іванові Черняку про підтвердження наданих йому і куплених маєностей з селами, слободами, хуторами, млинами тощо // Генеральне слідство про маєності Полтавського полку 1729–1730 / Упоряд. Івана Бутича. — Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. — С. 61.

ружья»¹⁰²⁹. Можливо, росіяни приховували негативні моменти позиції запорожців від новообраного гетьмана, аби він менше сумнівався та ефективніше працював на російських урядовців.

Проте реалії початку 1709 року, пов'язані з тим, що мазепинці не діждалися посланців із Запорозької Січі (вони потрапили до рук московських вояк. — *Авт.*), призвели до труднощів у таборі союзників щодо визначення стратегії планування майбутніх операцій: між ними та січовиками за два місяці не відбулося контакту-порозуміння, погодження шляхів взаємодії. За донесенням завербованого росіянами агента, станом на 1 лютого до запорожців «присылки туда от измѣнника Мазепы не было»¹⁰³⁰. З цих причин запорожці, мабуть, вирішили не рвати остаточно зв'язків із російським урядом, тим паче отримавши від нього значну фінансову допомогу. Тому в Суми на початку 1709 року разом зі стольниками із Січі прибули 100 запорожців¹⁰³¹. Щоправда, запорожці на січневій раді фактично поставили ультиматум царю — «снести город Каменный Затон и Самарские городки»¹⁰³². Про це вони просили Петра I, зустрівшись із ним 30 січня 1709 року¹⁰³³. Крім того, з інших джерел відомо, що на раді січовики хотіли «просить, чтоб в черкасских городех полковником не быть, а быть бы вольнице, как в Сечи. И по рекам — по Пслу и по Ворсклу мельницам и перевозу, которой под Переволочнею, чтоб быть во владении их, запорожцев»¹⁰³⁴. Залежно від прийняття чи неприйняття їхньої пропозиції вони мали визначитися. Водночас, за січневим повідомленням російському командуванню від переволочанського сотника Василя Зеленського, К. Гордієнко планував розділити підпорядковане йому військо на три частини, аби, поповнивши полки, зібратися в Полтаві¹⁰³⁵. За іншим донесенням, кошовий «противников себе из черни и

¹⁰²⁹ Письмо Г. Головкина к И. Скоропадскому (9 января 1709 г.) // Материалы ОИ. — С. 104.

¹⁰³⁰ Донос козака Івана Яжборського про зраду кошового отамана // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1792. — Арх. 48.

¹⁰³¹ Письмо Г. Головкина к И. Скоропадскому (9 января 1709 г.) // Материалы ОИ. — С. 104.

¹⁰³² Допрос козаков Полтавского полку Семена Васильева и Григория Савина (21 января 1709 г.) // Материалы ОИ. — С. 324.

¹⁰³³ ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 640.

¹⁰³⁴ Доношение Д. Голицына Г. Головкину // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 643.

¹⁰³⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. — К.: Наукова думка, 1993. — Т. 3. — С. 301.



Запорожці. Художник Юзеф Брандт

казаков тисячи с четьре»¹⁰³⁶ відіслав у Старий та Новий Кодак (вони бажали продовжувати служити царю. — *Авт.*). Про наміри Гордієнка з'єднатися з кримчанами та мазепинцями свідчив у кінці січня російському командуванню козак І. Яжборський¹⁰³⁷.

Ліквідовувати збудовані біля Запорозької Січі фортеці під тиском січовиків не входило у плани царя. А тому, найімовірніше, прибулі в Суми запорожці отримали з цього приводу роз'яснення, яке, зрештою, їх не могло вдовольнити. До речі, делегація січовиків чекала у Сумах на аудієнцію з царем з 9 по 30 січня. Петро І, який у цьому місті перебував у той час безвиїзно, не поспішав прийняти посланців Запорозької Січі. Напевне, знаючи від своїх стольників позицію кошового та його прибічників, цар відкладав зустріч і переговори з прибульцями до зміни ситуації на свою користь.

Головною проблемою для росіян став кошовий отаман К. Гордієнко, скинення якого відповідало їхнім інтересам. Після запорозьких ультиматумів Петро І вирішив розв'язати проблему головним чином зміною лідера січовиків. «И как оное зделать, того способу искать надлежит, — ставив завдання цар

¹⁰³⁶ Донос козака Івана Яжборського про зраду кошового отамана // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1792. — Арк. 47–48.

¹⁰³⁷ Там само. — Арк. 48.

О. Меншикову, — которое, мною, чрез бы миргородского и денги могло статца»¹⁰³⁸. Про виділення на це значної суми («хотя б и немалое, что дать») він писав і Г. Долгорукому¹⁰³⁹. Російськими урядовцями були вжиті заходи для направлення у Запорозьку Січ у коші підбурювачів, які мали викликати настрої невдоволення та вплинути на зміну кошового.

Однак ці спроби вже не дали ефекту. У кінці березня 1709 року відбулася зустріч запорожців, К. Гордієнка з Карлом XII та І. Мазепою, між ними було укладено договір про шведсько-український союз, згідно з яким король зобов'язувався не укладати мирної угоди з Петром I до визволення України від московитів.

¹⁰³⁸ Письмо Петра I к А. Меншикову (21 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 97.

¹⁰³⁹ Письмо Петра I к Г. Долгорукому (21 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 99.





1. Розкварти- рування війська

Після спалення Батурина для шведської армії стало актуальним питання, де розташувати на зимівлю прибуле військо. Гетьман І. Мазепа як союзник запропонував графові Піперу послати гарнізон у Гадяч, оскільки його фортеця досить міцна для оборони¹⁰⁴⁰. Утримування цього містечка допомогло б завадити росіянам поширювати свою владу з того боку. Шведське командування висловило сумнів у доцільності такого маневру, оскільки на той момент армія була віддалена від Гадяча на 18 шведських миль (понад 180 кілометрів). Однак все ж таки король зі своїми міністрами дійшов згоди, що цей план має право на існування, якщо армія розташується довкола Ромнів. І. Мазепа підтвердив, що так ближче буде до Гадяча, та й армії у цій окрузі вистачатиме місця¹⁰⁴¹.

Після проходження Батурина Карл XII зупинився на кілька днів у Городищі¹⁰⁴² (з 12 по 15 листопада¹⁰⁴³), а І. Мазепа — у Бахмачі¹⁰⁴⁴. Король зробив кількадечну стоянку в селі, оскільки «очікував там інші полки, які переправлялися через Сейм»¹⁰⁴⁵. Станом на 16 листопада «войска шведские, почавши от самой Борзны, всюды по городах и селах... постановлены на станциях»¹⁰⁴⁶. У Борзні перебувало 4 полки (одним із них командував полковник Торстовенсон¹⁰⁴⁷. — *Авт.*), «а восемь полков до Прилук пошли»¹⁰⁴⁸. Невдовзі три підрозділи шведів разом із королем та гетьманом, вийшовши з Городища¹⁰⁴⁹, пройшовши Голінку¹⁰⁵⁰ (15¹⁰⁵¹–16 листопада¹⁰⁵²) та Дмитрівку (16 листопада

¹⁰⁴⁰ Гиленкрот А. — С. 58.

¹⁰⁴¹ Там само. — С. 59.

¹⁰⁴² Adlerfeld G. — P. 73; Nordberg J. A. — P. 251.

¹⁰⁴³ Adlerfeld G. — P. 79.

¹⁰⁴⁴ Донесение Г. Волконского А. Меншикову (13 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 17.

¹⁰⁴⁵ Bardili J. — S.419.

¹⁰⁴⁶ Лист миргородського полковника Данила Апостола полковому обозному Василю Онисимовичу (16 листопада 1708 р.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1780. — Арк. 21–21 зв.

¹⁰⁴⁷ Шуттой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. — С. 318.

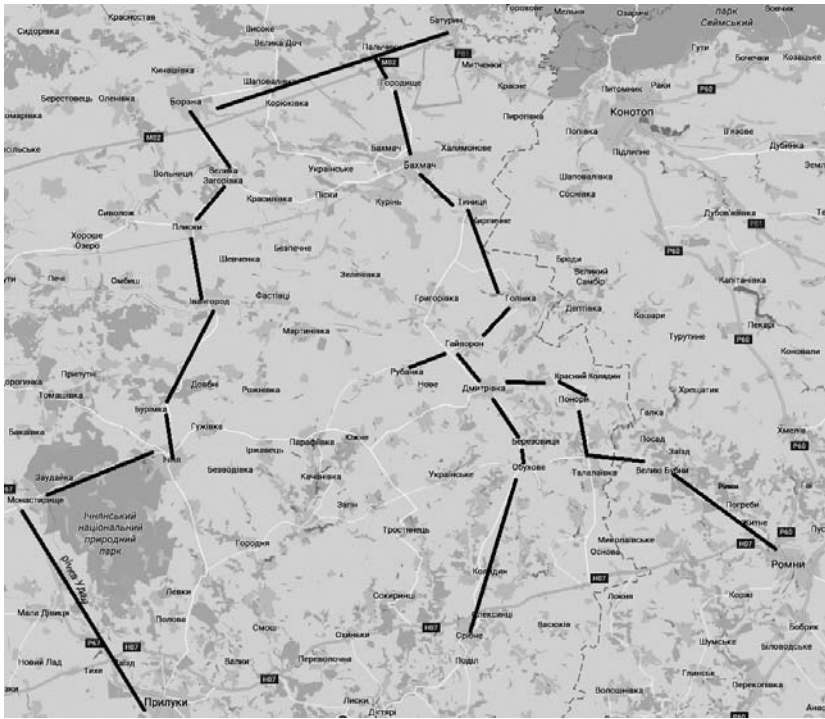
¹⁰⁴⁸ Письмо А. Меншикова к Петру I (20 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 974.

¹⁰⁴⁹ Adlerfeld G. — P. 79.

¹⁰⁵⁰ Nordberg J. A. — P. 251.

¹⁰⁵¹ Norsberg M. — P. 68.

¹⁰⁵² Adlerfeld G. — P. 80.



Маршрут шведського війська з Батурина до Ромнів та Прилук

да)¹⁰⁵³, Великі Бубни та Ріпки¹⁰⁵⁴, зайняли Ромни (17 * листопада¹⁰⁵⁵), де їх урочисто, із хлібом-сіллю¹⁰⁵⁶ зустріли міські жителі на чолі із сотником Григорієм Пирозьким¹⁰⁵⁷. Шлях каролінців

¹⁰⁵³ Norsberg M. — P. 68; Siltmanns D. — S. 278.

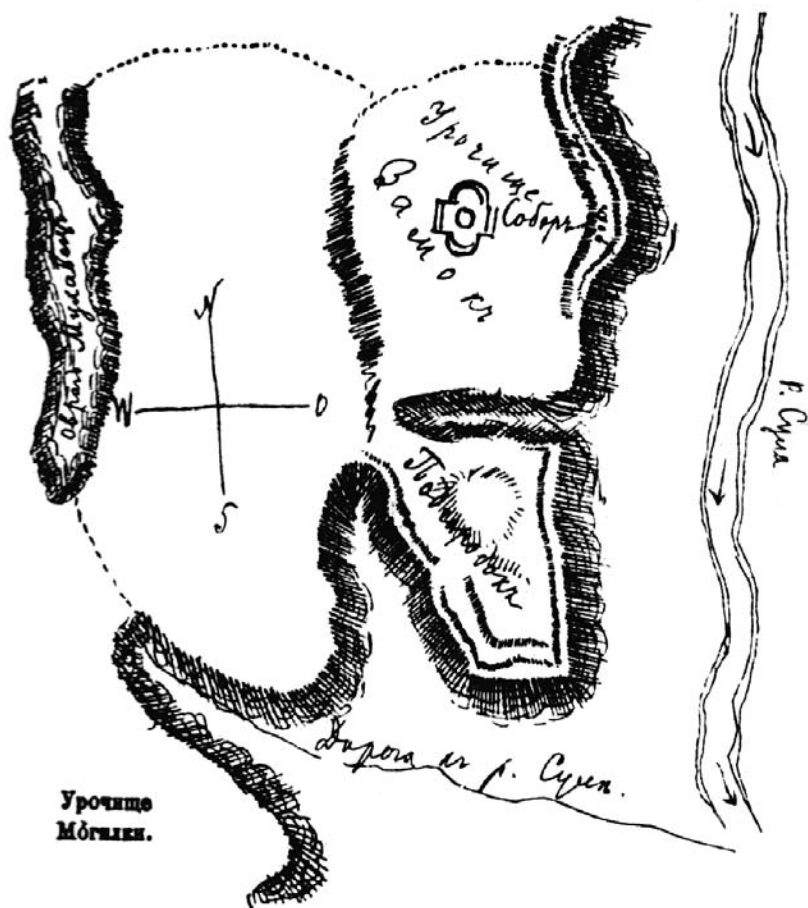
¹⁰⁵⁴ Стрельченко Г. С. Роменщина. Час, події, люди. — Суми: ПКП «ЕлладаS», 2009. — С. 25.

* Б. Шереметев мав щодо цієї дати таку інформацію: «Сего моменту два мужика русских у меня явились, которые объявили: что они были в полону, а взяты под Коробутовым, и ушли из Ромна 17 дня, и при них был в Ромне Мазепа и три регимента шведских, и все из Ромна вышли, якобы идут к Гадичу» (Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 111). Ромни 17 листопада спочатку зайняв авангард каролінців, а наступного дня підтягнулися інші полки. Цього разу шведи спрацювали оперативніше й відразу надіслали частину війська у Гадяч, аби мати на зиму відносно добре укріплену фортецю.

¹⁰⁵⁵ Norsberg M. — P. 68; Levenhaupts A. — S. 215; Siltmanns D. — S. 278; Донесение А. Ушакова А. Меншикову (20 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 24.

¹⁰⁵⁶ Курилов И. А. Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях, от начала города до нашего времени. — Ромни, 1897. — С. 16.

¹⁰⁵⁷ Стрельченко Г. С. Роменщина. Час, події, люди. — Суми: ПКП «ЕлладаS», 2009. — С. 25.



Укріплення Ромнів, план В. Ляскоронського. Початок XX ст.

також пролягав через Рубанку, Красний Колядин¹⁰⁵⁸. Загалом протягом 15–18 листопада частина каролінської армії облаштувалася на Роменщині¹⁰⁵⁹. Разом з тим ще 15 листопада кілька останніх полків переправлялися через Сейм. Король направив до них свого генерал-ад'ютанта Лінрота з 4 охоронцями з наказом пришвидшити рух. Однак на впливового наближено-

¹⁰⁵⁸ Крман Д. — С. 43.

¹⁰⁵⁹ Гилленкрок А. — С. 60.

го Карла XII напав козацький підрозділ і забив каролінців ¹⁰⁶⁰. Вижив лише один поранений *.

У Ромнах розмістилися королівський та гетьманський двори **, драбанти, різні служби та вояки. Карл XII зайняв помешкання Михайловського ¹⁰⁶¹ поблизу Успенської церкви у фортеці ¹⁰⁶². Д. Крману вдалося зайняти «порожню школу» ¹⁰⁶³, а згодом інший будинок. Істотно поліпшилося харчування прибулих. «Риби, особливо щук, тут було вдосталь, — зазначав Д. Крман. — Червону горілку можна було спершу купити дешево, але через три тижні годі було її дістати навіть за високу ціну... Хліба й солі мали ми досить» ¹⁰⁶⁴.

Роменський сотник Г. Пирозький допомагав приїжджим вирішити як квартирні, так і продовольчі справи. Під його супроводом шведи займали квартири в окрузі та робили рейди на територію Сумського полку, аби відігнати подалі російські війська ¹⁰⁶⁵. Він також «сыскал роменского жителя Флюса, чрез которого тот же Мазепа писал к Лещинскому, чтоб шел с поляками в Украину» ¹⁰⁶⁶.

За порадою гетьмана Карл XII віддав наказ зайняти і Гадяч, куди був відряджений полковник Дальдорф з двома полками піхоти ¹⁰⁶⁷ та одним полком кавалерії ¹⁰⁶⁸ (4000 вояків ¹⁰⁶⁹; Д. Апостол називає конкретніші цифри: «стоит швецкой 2400 человек пехоты да 2000 человек каволерии» ¹⁰⁷⁰). Зі спогадів Д. Крмана дізнаємося, що це місто «має дерев'яний, укріплений валами

¹⁰⁶⁰ Adlerfeld G. — P. 80.

* Історик В. Шутой у своїй праці на основі цього факту зробив висновок про початок активних дій партизан (*Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII.* — С. 320). Але Г. Адлерфельд, на якого він посилається, пише про «групу козаків, які були нашими ворогами». Насправді це могли бути донські, слобожанські козаки, калмики.

** Один із провулків ще у XIX ст. називався Королівським.

¹⁰⁶¹ Терещенко А. Статистическое описание г. Ромна. — Б.м., 1859. — С. 14.

¹⁰⁶² Курилов И. Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях, от начала города до нашего времени. — Ромны: Типография Б. Ционсона, 1898. — С. 17.

¹⁰⁶³ Крман Д. — С. 44.

¹⁰⁶⁴ Там само. — С. 45.

¹⁰⁶⁵ Письмо киевского губернатора Д. Голицына гетману И. Скоропадскому (19 декабря 1710 г.) // Материалы ОИ. — С. 18-19.

¹⁰⁶⁶ Письмо киевского губернатора Д. Голицына гетману И. Скоропадскому (25 июня 1709 г.) // Материалы ОИ. — С. 13.

¹⁰⁶⁷ Гилленкрок А. — С. 60.

¹⁰⁶⁸ Из записок каролінців про 1708/9 р. Подав Стефан Томашівський // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. VI. — С. 78.

¹⁰⁶⁹ Письмо Ч. Витворта статс-секретарю Бойлю (22 декабря 1708 г.) // Сборник русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 124.

¹⁰⁷⁰ Письмо Г. Волконского к Петру I (21 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 983.

замок», під яким «мав Мазепа великі склепи, в яких були медвина, пиво і віск», а в самій цитаделі зберігали «чимало заліза, збіжжя та інших речей»¹⁰⁷¹. 18 листопада вищезгаданий укріплений валами та насипами населений пункт був зайнятий каролінцями¹⁰⁷². Мазепа теж із козаками виїздив * у напрямку Гадяча 17 листопада¹⁰⁷³ (18 листопада¹⁰⁷⁴), а повернувся назад до Ромнів 23 листопада¹⁰⁷⁵. Причиною повернення стало, за шведськими спогадами, те, «що прийшла звістка про надходячу московську армію»¹⁰⁷⁶.

У Гадячі Мазепа залишив близько 300 сердюків¹⁰⁷⁷. Вони та шведи за 2–3 тижні «тамошней замок, также и другой большой город тотчас починили, а имянно: где которые полисады старые выволись или худые были, то новые вставляли (а землю нигде не усыпали), и более тот город крепили они полисадами с сей лебединской стороны, от реки Пселы»¹⁰⁷⁸. Перебуваючи у Гадячі, гетьман 19 листопада покликав до себе місцеву старшину з округи. У листі до наказного сотника, городового отамана, вїйта Опішні гетьман наказував їм, «абысте... зараз прибували до нас в Гадяч для певных дел»¹⁰⁷⁹. Ще раніше, 16 листопада, скликав у Гадяч «для отдавья поклону ясновельможному добродыеву его милости пану гетману»¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷¹ Крман Д. — С. 63.

¹⁰⁷² Письмо старшины Котельвы стольнику и ахтырскому полковнику Ф. Осипову о вступлении шведской армии и И. Мазепы в Гадяч // ПБДМ. — С. 204.

* Австрійський посол Отто фон Плейер повідомляв у цьому зв'язку Віденському двору 22 грудня 1708 року: «Тоді ж Мазепі і його поплічникам запропонували загальне помилування в разі, якщо він з іншими бажаючими повернутися назад. Таким чином він (гетьман. — *Авт.*) знайшов зручну можливість вийти з-під шведської руки й уже подолав 7 миль шляху. Однак ворог пішов за ним слідом, наздогнав його й силоміць повернув назад й одразу взяв його під жорсткий нагляд» (Із послань австрійського посла Отто фон Плейера до Віденського двору / Публікація В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3). Як видно, інформатор посла з російського боку так потрактував поїздку Мазепи до Гадяча.

¹⁰⁷³ Письмо Б. Шереметева к Петру I (19 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 19.

¹⁰⁷⁴ Донесение А. Ушакова А. Меншикову (20 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 24.

¹⁰⁷⁵ Донесение А. Ушакова Петру I (24 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 31.

¹⁰⁷⁶ Из записок каролінців про 1708/9 р. Подав Стефан Томашівський // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. VI. — С. 78.

¹⁰⁷⁷ Показания сердюка Корнея Семененко (11 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1050.

¹⁰⁷⁸ Там само. — С. 1051.

¹⁰⁷⁹ Лист І. Мазепи до наказного сотника, городового отамана та вїйта з Опішні (19 листопада 1708 р.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1781. — Арк. 23; З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упоряд. В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. — С. 181.

¹⁰⁸⁰ Лист миргородського полковника Данила Апостола полковому обозному Василю Онисимовичу (16 листопада 1708 р.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1780. — Арк. 21–21зв.

миргородський полковник Данило Апостол полкового суддю із сотниками. У ході зустрічей з прибулими старшинами, місцевими урядовцями гетьман ставив їм завдання, пов'язані з розміщенням союзників, їх продовльчим забезпеченням. Жителям Гадяча, наприклад, потрібно було годувати шведський гарнізон, з розрахунку (певно, від двора. — *Авт.*) «по семидесят осмачек мук пшеничной, оржаной, грешневой, и овса тож число, сыров и фасок масла»¹⁰⁸¹.

Мазепинці мали сутичку із російським гарнізоном Веприка¹⁰⁸². Повернувшись 23 листопада до Ромнів, І. Мазепа відразу надіслав полтавському полковникові І. Левенцю листа, зазначивши, що він та його наближені «на время до Ромны съехали, откуда по прежнему управивши, что належит, повернемся до Гадяча»¹⁰⁸³. За відомостями отамана В. Білецького та війта С. Семеновича з Котельви, вони дізналися, що Мазепа «меет на Полтаву простовати и оттол[ь] в города Слободские трактовати, а швед на его местцу из Ромна в Гадяч меет постигати»¹⁰⁸⁴.

На території, зайнятій союзниками, місцева козацька адміністрація сприяла зміцненню позицій Карла XII в Україні. Так, красноколядинський сотник та отаман села Галок взяли у полон і відіслали до гетьмана київських рейтарів Марка Невотчикова і Ситіна¹⁰⁸⁵, які везли листи з Глухова у Київ¹⁰⁸⁶. Гадяцькі козаки були проводирями до Веприка, «и на подъезды под войска царского величества»¹⁰⁸⁷. Перед 20 листопада у Сорочинці прибув «сотник сарочинский и розметав на мельницах мост и уехал да Гадича»¹⁰⁸⁸.

З 19 листопада штаб-квартирами шведських генерал-майорів Круза та Крейца стали Срібне та Березівка¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸¹ Показання сердюка Корнея Семененко (11 декабля 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1051.

¹⁰⁸² Гилленкрот А. — С. 60.

¹⁰⁸³ Список с письма изменника Мазепы к полковнику полтавскому, писанного из Ромна ноября в 23 день [1708 г.] / Публікація В. Сергіючука // Сіверянський літопис. — 1997. — № 5. — С. 23.

¹⁰⁸⁴ Письмо старшины Котельвы стольнику и ахтырскому полковнику Ф. Осипову о вступлении шведской армии и И. Мазепы в Гадяч // ПБДМ. — С. 204.

¹⁰⁸⁵ Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (31 марта 1709 г.) // Материалы ВУА. — С. 651.

¹⁰⁸⁶ Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (13 января 1709 г.) // Материалы ВУА. — С. 636.

¹⁰⁸⁷ Список с донесения протопопа Лисовского в сенат (11 августа 1712 г.) // Материалы ВУА. — С. 740.

¹⁰⁸⁸ Письмо Г. Волконского к Петру I (21 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 983.

¹⁰⁸⁹ Донесение А. Ушакова А. Меншикову (20 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 24.



Козацька фортеця в Прилуках.
Малюнок А. Гайдая

У кінці листопада шведське військо стало на квартири між Ромнами та Прилуками ¹⁰⁹⁰ (в останньому містечку близько 20 листопада ¹⁰⁹¹ розмістилися підрозділи «тисяч с п'ять» ¹⁰⁹² під командуванням генерала Крейца ¹⁰⁹³, воно було покинуте між 26 і 31 грудня 1708 року ¹⁰⁹⁴). Прибульці також облаштовували квартири у Монастирищі, Срібному, Глинську ¹⁰⁹⁵, Березівці ¹⁰⁹⁶, під Конотопом ¹⁰⁹⁷. Відомо, що на південь Чернігівщини вояки Карла XII «шли с правую сторону от Нежина» ¹⁰⁹⁸. За розвідувальними даними росіян, каролінці стояли «в Бубнах, в Медвежье, во Лецевске (в Алексеевске) и в других деревнях и в местечке Красном Колядине присылают для провианту» ¹⁰⁹⁹. Вони «берут провиант и скотину и высылают в Ромны» ¹¹⁰⁰. У Роменській окрузі шведи також стояли «в селах Бобрику, в Белеводе и в Перекопце» ¹¹⁰¹. За спогадами Бельке, військові підрозділи розташовувалися на невеликій відстані один від одного, аби «тримати армію в чистоті та оберігати її від хвороб» ¹¹⁰².

У повідомленні англійського резидента Джеймса Джеффрейса державному секретарю Великобританії Бойлю, пе-

¹⁰⁹⁰ Князь Багратион. Историческая памятка 38-го драгунского Владимирского Его Императорского Высочества великого князя Михаила Николаевича полка. — СПб.: Типография Ю. Римана, 1901. — С. 34.

¹⁰⁹¹ Шкоропад Д. О. Прилуччина. Историчний нарис. — Прилуки: МП «Красна-вещь», 1993. — С. 50.

¹⁰⁹² Показания сердюка Корнея Семененко (11 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1050.

¹⁰⁹³ Зізнання Данила Апостола (грудень 1708 р.) // ДГІМД. — С. 409.

¹⁰⁹⁴ Шкоропад Д. О. Прилуччина. Историчний нарис. — С. 50.

¹⁰⁹⁵ Зізнання Данила Апостола (грудень 1708 р.) // ДГІМД. — С. 409.

¹⁰⁹⁶ Лист А. Ушакова до О. Меншикова (20 листопада 1708 р.) // ДГІМД. — С. 832.

¹⁰⁹⁷ Донесение А. Ушакова Петру I (7 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 45.

¹⁰⁹⁸ Донесение А. Ушакова Петру I (4 декабря 1708 г.) // Там само. — С. 44.

¹⁰⁹⁹ Донесение А. Ушакова Петру I (30 ноября 1708 г.) // Там само. — С. 39.

¹¹⁰⁰ Донесение А. Ушакова Петру I (4 декабря 1708 г.) // Там само. — С. 44.

¹¹⁰¹ Свідчення на допитах лохвицького сотника Яременка та сенецького отамана Сергієнка (8 грудня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 719.

¹¹⁰² Bielkes T. — S. 65.

рехопленому росінами і перекладеноми ними, зазначаються такі зимові квартири каролінців: «Кавалерия — в Вороне, в Серебряном, в Прилуках, в Ысне (Ічні. — *Авт.*), в Лохвидах (Лохвиці. — *Авт.*), в Монастыре и в Конатопе; инфантерия — в местечках ближайших к неприятелю, а королевская гаупт-квартира — в Ромне»¹¹⁰³. 5 січня підрозділ шведів, який стояв у Глинську, перемістився у Срібне¹¹⁰⁴.

Карл XII був невдоволений розміщенням у Ромнах, йому здавалося, що поблизу Гадяча є кращі квартири¹¹⁰⁵. Тому 16 грудня розпочалося переміщення шведських полків із попередніх квартир на інші¹¹⁰⁶.

Як писав Адлерфельд у своєму щоденнику, армія розселилась у кількох містах і селах, по 2–3 полки на населений пункт¹¹⁰⁷.

Так, у Лохвиці * до 18 лютого 1709 року¹¹⁰⁸ перебували чотири полки генерала Крейца зі скарбницею І. Мазепи¹¹⁰⁹, у Камишині — «Торстенсонов, Ниляндской рейтарской, и шведских Адельсфан и Шлипенбахов драгунский, и три полка компании Левенгоуптова корпуса»¹¹¹⁰, у Зуївці — «два полка конных Гельма и Гильденштерна»¹¹¹¹, «некоторые части в других местах, а именно в Ковалевке, в Портянках, в Барановке, в Шишаке, в Кишинцах»¹¹¹². Багато шведських підрозділів осіли в інших тамтешніх селах: маємо відомості, що вони зимували у Березовій Рудці, Рашівці¹¹¹³, Глинську, Липовій Долині¹¹¹⁴, Ре-

¹¹⁰³ Письмо английского резидента Джеймса Джеффериса (Джеффриса) при шведском короле Карле XII к государственному секретарю Великобритании Бойлю // Филлимон А. Брюс. — М.: Вече, 2010. — С. 206.

¹¹⁰⁴ *Иванюк С.* Малая война в стратегии и тактике русской армии на первом этапе Северной войны (осень 1700 — лето 1709 г.). — С. 260.

¹¹⁰⁵ *Гилленкрок А.* — С. 62.

¹¹⁰⁶ Там само. — С. 63.

¹¹⁰⁷ *Adlerfeld G.* — Р. 81.

* На початку грудня 1708 року у Лохвиці стояв «генерал Меерфельт с четырма тысячами человек» (Свідчення на допитах лохвицького сотника Яременка та сенецького отамана Сергієнка (8 грудня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 718).

¹¹⁰⁸ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 140.

¹¹⁰⁹ *Мержеиовский Э.* История 13-го пехотного Белозерского генерал-фельдмаршала графа Ласси полка (1708–1893 г.). — Варшава: Варшавская типография и литография, 1894. — С. 32.

¹¹¹⁰ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 140.

¹¹¹¹ Там само.

¹¹¹² Там само. — С. 147–148.

¹¹¹³ *Азанчевский М. П.* История Преображенского полка. — М.: Типография Каткова и К., 1859. — С. 98.

¹¹¹⁴ Донесение А. Ушакова Петру I (23 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 61.

шетилівці (7 полків)¹¹¹⁵, Чорнухах (3000)¹¹¹⁶, «генерал Круз в селе в Разбажицах, в Васильевке, в Лучках». Крім того, «кавалерия стоит... по Хоролю реке, в Липове Долине, Русиновке, Розбушилке, Сергеевке, Лутцке, Петровке»¹¹¹⁷.

У першій декаді березня, за показаннями Якова Швелінга, шведського ротмістра з полку Адельсфана, у Білоцерківці стояли три полки під загальним командуванням полковника Торстенсона, у Решетилівці — чотири полки генерал-майора Крейца (Лейб-регімент рейтарський, Смоленський рейтарський, Смоленський драгунський, драгунський Рейншильда), у Шишаках — два драгунських Гельма і Гільденштерна, у Лютенках — шість піхотних полків та два драгунські полки, у Гадячі — два піхотні полки під командою полковника Фока, в Опішні — шість полків піхотних та чотири драгунські¹¹¹⁸.

Частина шведських військ (шість піхотних полків генерала Шпара) розмістилася у січні в Лютенці¹¹¹⁹, Рашівці (один драгунський полк), Ковалівці (два драгунські полки¹¹²⁰), король — «в Динкове (Зенькове)»¹¹²¹, «в Гадиче Мазепа... при нем... две тысячи человек, а по сю сторону в деревнях — Гадич, в Рамарев же и в Красной Луке стоят для сторожи»¹¹²². Зіньків перетворився на початку 1709 року у шведську резиденцію. Тут перебувало найбільше каролінців. Р. Петре у своїх замітках перерахував наявні у фортеці та містечку війська: «У самому місті:

- гвардійці на чолі з полковником Хордом;
 - Кальмарський полк під командуванням полковника Ранка.
- У передмістях:
- гвардія під командуванням полковника Поссе;
 - генерал-майор Розен з вармландською піхотою;
 - полковник Сигрут з даларнцями і хельсінгландцями;
 - полковник Биноу на чолі артилеристів.

¹¹¹⁵ Бобрівский П. О. История лейб-гвардии Преображенского полка. — СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1904. — Т. 2. — С. 142.

¹¹¹⁶ Свідчення на допитах лохвицького сотника Яременка та сенецького отамана Сергієнка (8 грудня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 719.

¹¹¹⁷ Донесение генерала Аларта Петру I (19 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1032.

¹¹¹⁸ Допрос шведского ротмистра Якова Швелинга (9 марта 1709 г.) // Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 165–166.

¹¹¹⁹ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. — июль 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 43.

¹¹²⁰ Там само. — С. 49.

¹¹²¹ Донесение А. Ушакова Петру I (5 января 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 68.

¹¹²² Донесение А. Ушакова Петру I (13 января 1709 г.) // Там само. — С. 71.

Кавалерія:

- Остгеталандський полк під командуванням генерал-майора Гамільтона;
- Смоландський полк на чолі з полковником Дальдорфа;
- полк під командуванням полковника Дюкерта.

Драгуни:

- полк на чолі з полковником Гюльденстєрна;
- полк під командуванням полковника Альбедейля;
- волоський полк на чолі з полковником Сандоллем»¹¹²³.

У той же час російські підрозділи практично блокували каролінців з усіх боків: царські полки стояли в Лебедині, Охтирці¹¹²⁴, Білопільлі, Вирі, Михайлівці¹¹²⁵, Прилуках (полк Вестова)¹¹²⁶, Лубнах (з лютого)¹¹²⁷, Веприку, Сумах¹¹²⁸, Полтаві (з 3 грудня — Інгерманландський драгунський полк під управлінням бригадира Волконського)¹¹²⁹, Куземині, Груні, Опішні (кінні загони)¹¹³⁰, Сорочинцях (два батальйони Головіна), Миргороді (загін генерала Г. Волконського), Ніжині (два піхотні полки бригади Анненкова), Чернігові¹¹³¹, Києві (у лютому сюди додатково прибув Задніпровський корпус у складі шести піхотних та семи кавалерійських полків¹¹³²).

Під час зимових переміщень шведи втрачали вози, навіть гармати. Так, одну з них, мідну, діти міщан Лохвиці відшукали у купі гною після раптового відходу вояків¹¹³³.

¹¹²³ Petre R. — P. 230.

¹¹²⁴ Зимин В. История 22-го пехотного Нижегородского Ее Императорского Высочества великой княгини Веры Константиновны полка. 1700–1800. — СПб.: Типография Трепке и Фесно, 1900. — С. 81.

¹¹²⁵ Ситник Ю. В., Корнієнко О. М., Андоленко О. М., Боровенська Г. М., Галкін О. І., Сергієнко О. Р., Сопіга Є. М., Щелінський М. О. Благословенний край Охтирщина. — Суми: ПВП «Видавничий будинок «Еллада», 2007. — С. 13.

¹¹²⁶ Письмо Петра I А. Меншикову (1 марта 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 113.

¹¹²⁷ Азанчевский М. П. История Преображенского полка. — М.: Типография Каткова и К., 1859. — С. 100.

¹¹²⁸ Бобровский П. О. История лейб-гвардии Преображенского полка. — СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1904. — Т. 2. — С. 139.

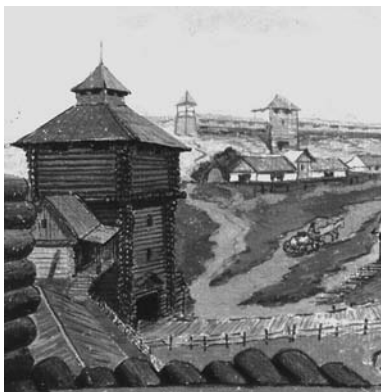
¹¹²⁹ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. — июль 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 23.

¹¹³⁰ Там само. — С. 52.

¹¹³¹ Там само. — С. 32.

¹¹³² Панащенко В. В. Киев накануне и в годы вторжения шведской армии на Украину (1706–1709 гг.) // Тезисы докладов и сообщений научной конференции, посвященной 275-летию Полтавской битвы (26–27 июня 1984 г.). — Полтава, 1984. — С. 30.

¹¹³³ Лист лубенського полковника Василя Савича гетьману І. Скоропадському (21 жовтня 1711 р.) // Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упорядник, автор передмови та коментарів В. Й. Горобець. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 48–49.



Глухівська брама фортеці
в Прилуках. XVII ст.
Малюнок А. Гайдая

У район зимівлі прибуло дуже багато пораниених вояків. Полонений лохвицький сотник Яків Яременко під час допиту зазначав, що «болных в войске шведцком зело много и многие умирают»¹¹³⁴. Так, ад'ютант царя А. Ушаков доповідав: «Которые солдаты близ нас в Бубнах и в других ближних местах, умирают, и больных премного; в три дни в Бубнах померло 52 человека»¹¹³⁵. Багато втрат зазнали прибульці і від морозів. Так, ад'ютант А. Ушаков повідомляв царю, що міс-

цеві селяни бачили, як з Глинського шляху привезли 80 трупів¹¹³⁶. За оцінками учасника походу С. Понятовського, «перед тим, як зайти в Гадяч, шведи втратили три тисячі солдатів, які замерзли, крім того, всіх служок при возах та коней»¹¹³⁷. Шве́ди зазнали значних втрат при переїзді з Ромнів до Гадяцької фортеці тому, як вважав учасник походу Д. Крман, що в лютий мороз заснули «від надмірної норми паленки»¹¹³⁸, а також від «найльодовитішого вітру»¹¹³⁹. У Гадячі не було місця для такої великої кількості вояків, тому оселі у фортеці були переповнені. Скрізь були хворі, обморожені. «Можна було тут побачити скалічених на руках, інших на руках і ногах, деяких — позбавлених пальців, інших із замерзлими вухами, носами, обличчям, — писав у щоденнику Д. Крман. — Багато повзало на чотирьох на землі, інші тяжко шкандибали через відморожені статеві органи. Всі будинки були заражені, померло більше трьохсот місцевих хворих»¹¹⁴⁰. Через інфекційні хвороби

¹¹³⁴ Свідчення на допитах лохвицького сотника Яременка та сенецького отамана Сергієнка (8 грудня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 719.

¹¹³⁵ Донесение А. Ушакова Петру I (24 ноября 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. III. — С. 30.

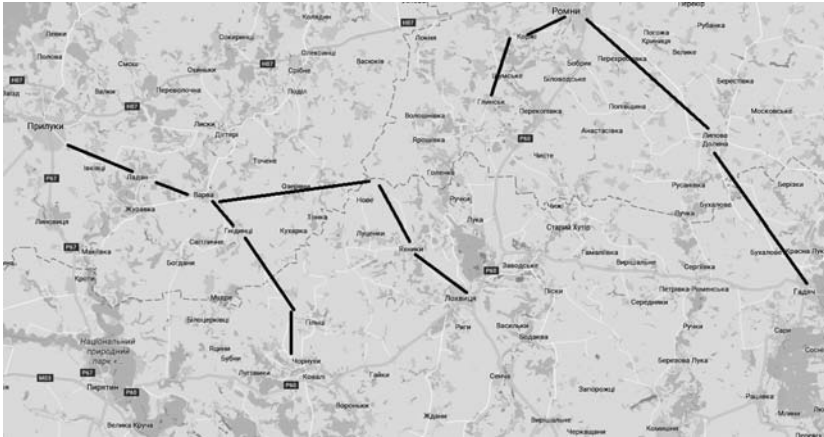
¹¹³⁶ Донесение А. Ушакова Петру I (23 декабря 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. III. — С. 61.

¹¹³⁷ Записки мазовецького воєводи С. Понятовського про події його життя // ДГІМД. — С. 634.

¹¹³⁸ Крман Д. — С. 54.

¹¹³⁹ Там само.

¹¹⁴⁰ Там само. — С. 57–58.



Маршрути каролінців: Прилуки – Чорнухи – Лохвиця,
а також Ромни – Гадяч – Глинськ

командування старалося «розташовувати свої війська кількома невеликими підрозділами на невеликій відстані один від одного»¹¹⁴¹, король наказував утримувати «табори в чистоті»¹¹⁴². Крім того, Карл XII, маючи підрозділи, не забезпечені оборонними спорудами, «тримав їх постійно в русі, час від часу спрямовуючи їх в більш чи менш шалені атаки»¹¹⁴³.

Страшний холод тримався і в лютому. Так, у ході рейду 7–8 лютого «дві тисячі людей померли від холоду»¹¹⁴⁴. «Колись процвітаюча армія була зменшена до 24 тисяч чоловік»¹¹⁴⁵, — записав у лютому в щоденнику Г. Адлерфельд.

У січні в Гадячі з І. Мазепою було 4000 чоловік, волюхи в окрузі «и у Канецево с пятьсот человек»¹¹⁴⁶. За відомостями дезертира Я. Франца, тоді ж у Гадяцькій фортеці стояло дві мазепинські хоругви, «два полка шведских пехотных» і «оставлено было больных от конницы и пехоты множество, и багаж всего войска»¹¹⁴⁷. Ставку король перемістив на деякий

¹¹⁴¹ A Relation of the battle of Pultowa. — P. 216.

¹¹⁴² Там само.

¹¹⁴³ Там само. — P. 217.

¹¹⁴⁴ Adlerfeld G. — P. 96.

¹¹⁴⁵ Там само.

¹¹⁴⁶ Донесение А. Ушакова Петру I (17 января 1709 г.) // ТИРВІО. — Т. III. — С. 77.

¹¹⁴⁷ Допит шведського перебіжчика Ягана Франца про стан шведського війська і козаків, які перейшли з Мазепою на бік шведів (15 січня 1709 р.) // ІР НБУ. — Ф. VIII. — Спр. 1791. — Арк. 45.

час у Кам'янку ¹¹⁴⁸. У лютому «неприятельского войска от части Крейцовой стоит в Березовой Луке и в Камышенке» ¹¹⁴⁹, Мишенці ¹¹⁵⁰. Спійманий 15 лютого в Рашівці полковник Альфенталь деталізував місця розквартирування шведів: «В Камышне под командою полковника Терстенсона стоят Нилевской рейторский полк, в нем 10 рот, да шведских шляхецких 8 рот, генерала Шлихенбаха драгунский полк и 3 роты Левенгаупта драгунские конные. В Лохвицах стоит генерал майор Крейц с лейб-регентом рейтарским, в котором 12 рот, и другой драгунский лейб-регент, Оболенский рейтарский полк, да Левенгаупта корпуса полк... В Зуевке стоят полковники Хельм и Гульдештерн с 2 полками... В Лютенках стоят 6 полков под командою генерала майора Шпара, а в Гадиче 3 или 4 полка под командою полковника Фока. Король шведский февраля 12 числа стоял в деревне Хувре (Хухре?)» ¹¹⁵¹.

У березні деякі шведські підрозділи стояли у Ковалівці, Романівці, Білоцерківці ¹¹⁵².

2. Продовольче забезпечення

Перед поворотом в Україну шведська армія відчувала брак продовольства. Як згадував Барділі, «ні вино, ні пиво не були доставлені, так що у полках не можна було прийняти Святе Причастя» ¹¹⁵³. Під час походу до місць розташування в Гетьманщині каролінці частково вирішували продовольчу проблему похідними млинами ¹¹⁵⁴, які переробляли куплене або реквізоване в сховах зерно на борошно. Голодні вояки задовольнялися навіть неякісним хлібом. Адже й такого в армії було обмаль і на всіх не вистачало.

Оскільки продовольства бракувало, на Сіверщині армію поділили на три колони ¹¹⁵⁵ для ліпшого їх забезпечення під

¹¹⁴⁸ Допит шведського перебіжчика Ягана Франца... — Арк. 45.

¹¹⁴⁹ Донесение Б. Шереметева Петру I (13 февраля 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 94.

¹¹⁵⁰ Донесение Б. Шереметева Петру I (18 февраля 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 106.

¹¹⁵¹ Распросные речи полковника Альфенталья // ТИРВИО. — Т. III. — С. 100-101.

¹¹⁵² Донесение Б. Шереметева Петру I (14 марта 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 123.

¹¹⁵³ Bardili J. — S. 410.

¹¹⁵⁴ Крман Д. — С. 40.

¹¹⁵⁵ Bardili J. — S. 404.

час руху. Незважаючи на труднощі їх переміщення, ретельне виконання росіянами наказів командування все довкола «всячески опустошают и выжигать»¹¹⁵⁶, у Стародубському краї каролінці отримали нарешті мінімум продовольства. Це визнав навіть Б. Шереметев у доповідній царю: «Как я усмотрел здешние довольные хлебные места, не признаваю, чтоб неприятеля оголодит, понеже в ямах и по полям жатаго хлеба зело много»¹¹⁵⁷. Фельдмаршал також констатував, що станом на 5 жовтня «здесьние жители до прибытия нашего не убирались»¹¹⁵⁸, тобто не виконували розпоряджень російського командування про залишення сіл і переміщення з худобою, хлібом у ліси. Б. Шереметев «им ныне предложил, дабы выходили вон ко Брянску, или кто куда похочет к крепким местам»¹¹⁵⁹.

Полонений К. Ексус засвідчив, що «егда де король швецкий к Кричеву прибыл (18 вересня. — *Авт.*), то де оные ис Стародуба многие телеги с солью и водкою обрели, которое они между regimentами разделили»¹¹⁶⁰. Кожен полк отримав по 3 діжки питва та солі¹¹⁶¹.

Ще прямуючи до Новгород-Сіверського, шведи вже поводитися як союзники козаків: насамперед це проявлялося у ставленні до мешканців населених пунктів. За свідченням на допиті Романа Якименка, шведи, ставши у його дворі, «дали ему на покупку... вина денег швецких три гроша»¹¹⁶². За іншим донесенням, «неприятель у жителей роменских всякой харчи и иное покупал дорогою ценою»¹¹⁶³. Д. Крман зазначав, що у Голінці «ми могли роздобути за невелику ціну гусей»¹¹⁶⁴. А. Горленко у Посольській похідній канцелярії 15 березня 1709 року говорив, що у шведському війську «толко вином скудно, и velmi дорого покупают»¹¹⁶⁵.

¹¹⁵⁶ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 78.

¹¹⁵⁷ Там само.

¹¹⁵⁸ Там само.

¹¹⁵⁹ Там само.

¹¹⁶⁰ Скаска некоторого торгового из Ангербурга, имянуемого Користова Фридерика Ексуса // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 633.

¹¹⁶¹ Там само.

¹¹⁶² Допрос жителя Шептаков Романа Якимова (24 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 867.

¹¹⁶³ Донесение А. Ушакова Петру I (19 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 54.

¹¹⁶⁴ Крман Д. — С. 43.

¹¹⁶⁵ Допросные речи А. Д. Горленко в Посольской походной канцелярии в Воронеже о пребывании в шведском лагере (15 марта 1709 г.) // ПБДМ. — С. 330.

У табір до шведів І. Мазепа прибув теж не з порожніми руками. Полонений на Новгород-Сіверщині слуга ротмістра повідомив, що «провіанту гетман привез к швецкому каралю пьятсот возов»¹¹⁶⁶.

У перші тижні стоянки на зимових квартирах, за оцінкою Піпера, «полки вже запаслися на довгий час провіантом і фуражем»¹¹⁶⁷. «Я, — зазначав він, — зі свого боку, маю фураж на два або на три місяці»¹¹⁶⁸. У середині грудня 1708 року, за свідченням полоненого слуги, «в провианте де и в харчевых припасех и в конских кормах шведы имеют довольство»¹¹⁶⁹.

Й. Барділі у своїх нотатках-враженнях про Україну відзначає, що у цій країні земля «надзвичайно родюча і дає великий врожай зернових»¹¹⁷⁰. «Вівці й бики тут надзвичайно прекрасні і жирні й через це вони дуже дешеві, — додає автор мемуарів, — так, чудового жирного бика в декілька центнерів можна купити менш ніж за 5 талерів, а вівцю — за 18 крейцерів наших грошей»¹¹⁷¹.

Кожен полк займався своїм продовольчим забезпеченням.

«Понеже есть воля наяснейшого короля шведского и ясневельможного пана гетмана Мазепы корм имеют войску из тех мест, где они пребывают, — зазначав 4 грудня у своєму універсалі полковник Андерсон Фонстерсом отаману та війту села Липова, — того дня повелевает селу Липову, чтоб каждый двор дал муки, или жита осьмачку, солоду осьмачку, или вместо того пива четыре боченка, и к каждой осьмачке по четыре фунта хмелю, по осьмачке гороху, или крупе, какие есть, одного вола, или вместо его десять овец, четыре камня масла, полкамня соли, четыре папуши табаку, два гарца горелки, три воза сена, две осьмачки овса, три воза соломы, четыре воза дров»^{*1172}. За свідченням попа Мловського від 6 грудня 1708 року у Ле-

¹¹⁶⁶ Письмо капитан-поручика Е. Ю. Маврина Петру I о столкновении партии И. К. Генскина под Шептаками и приезде И. С. Мазепы в шведский лагерь // ПБДМ. — С. 184.

¹¹⁶⁷ Гиленкрок А. — С. 63.

¹¹⁶⁸ Там само.

¹¹⁶⁹ Сказка атамана Гадяцкого полка С. Пирятинского и расспросные речи слуг шведского обоза К. Зинкевича и И. Еледкитуса в Посольской походной канцелярии о письмах Г. А. Огинского И. С. Мазепе и пребывании шведских войск в Ромнах и Гадяче (13 декабря 1708 г.) // ПБДМ. — С. 227.

¹¹⁷⁰ Bardili J. — С. 422.

¹¹⁷¹ Там само. — С. 423.

* І. Голиков дещо редагує оригінал. Останній ширше подано в публікації «Красного архива» (1939. — № 4. — С. 163).

¹¹⁷² Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого. — М.: Университетская типография, 1795. — Т. 15. — С. 224.

бедині, шведи наклали на один Прилуцький полк контрибуції у формі 12 000 волів, 17 000 свиней, 30 000 осьмачок вівса, 20 000 баранів, 30 000 осьмачок борошна, 7000 бочок солі¹¹⁷³. Такі начебто нереальні завдання, напевно, могли бути поставлені з огляду на позицію частини командування Прилуцького полку. В. Шutoй навіть наводить цьому доказ: «Сын Дмитрия Горленко Андрей убеждал шведского генерала Крейца, «чтобы всех людей в Прилуках вырезать», на том основании, что в городе «кроме их, горленковского, дома больше нет в городе приятелей шведам»¹¹⁷⁴. Насправді історик тенденційно процитував звернення прилуцького полковника Івана Носа¹¹⁷⁵, який не був зацікавлений у поверненні А. Горленку маєтностей, а тому вкладав у його вуста те, що не міг почути. Однак, як свідчать тодішні реалії, такі непосильні завдання ставилися з огляду на складну ситуацію із забезпеченням вояків. Згідно зі статутними нормативами для підтримки життєдіяльності кожного солдата необхідно було давати йому щодня 850 г хліба, 850 г м'яса, 2,5 л пива, 200 г масла чи сала, 0,5 кг гороху, інших круп, а також сіль, вино, тютюн¹¹⁷⁶.

Тільки на листопад місяць армії Карла XII та його союзнику (близько 35 * тисяч осіб) необхідно було 900 тонн м'яса, а на 8 місяців (стільки шведи пробули у союзі з мазепинцями до Полтавської битви) — 7200 тонн (а це майже 24 000 голів великої рогатої худоби або 40 000 свиней). Крім того, при плануванні продовольчих запасів каролінське командування враховувало й перспективу приєднання до шведів польських військ та запорожців. А це, по суті, подвоювало кількість бажаних запасів харчів.

Втрата Батурина «із зосередженими там великими запасами провіанту і амуніції»¹¹⁷⁷ (Г. Кайзерлінг) мала такі ж негативні

¹¹⁷³ Там само. — С. 225; Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16. — С. 611.

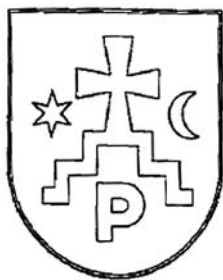
¹¹⁷⁴ Шutoй В. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. — № 31. — С. 181.

¹¹⁷⁵ Письмо Ивана Носа гетману Ивану Скоропадскому (апрель 1709) / Публикация А. Лазаревского // Русский архив. — 1875. — Кн. II. — С. 253.

¹¹⁷⁶ Bengtsson F. G. Karl XII: s levnad från Altranstädt till Fredrikshall. — Stockholm, 2001. — S. 71; Артамонов В. А. Мать Полтавской победы. Битва при Лесной. — СПб.: Общество памяти игуменни Таисии, 2008. — С. 22.

* Вирушило у похід 35 тисяч вояків (із них майже 10 тисяч померло від інфекційних хвороб, голоду, загинуло в боях у Білорусії; у цю кількість входять дезертири, полонені), до них приєднався корпус Левенгаупта в 6500 осіб, майже 3000 мазепинців (1500 додалося в Гірках, 1000 врятувалися після спалення Батурина).

¹¹⁷⁷ Кайзерлінг до прусського короля (5 грудня / 24 листопада 1708 р.) // Кайзерлінг Г. — С. 30.



Герб Ромнів
початку XVIII ст.

наслідки, як і захоплення зібраного значними зусиллями обозу (близько 5000 возів ¹¹⁷⁸) Левенгаупта. Шведському командуванню потрібно було швидко знайти заміну цим втратам.

У кінці листопада гетьман зібрав сотників, отаманів Лубенської, Лукомської, Чигирин-Дубравської, Пирятинської, Черновської, Сенецької сотень Лубенського полку ¹¹⁷⁹. Він «приказывал им и универсал выдал, чтоб на войско шведцкое с полку Лубенского выставили 24 000 волов, 40 000 свиней, муки 60 000 осмачек, 40 000 осмачек пшеничной муки» ¹¹⁸⁰. Виконати таке завдання було складно, тому навіть місцеві старшини жалілися, що «на нас провіанту много правят» ¹¹⁸¹. Мазепинці карали тих, хто підтримував росіян, а не своїх. Так, за те, що Василь Коротенко у Глухові брав участь у виборах нового гетьмана, І. Мазепа зі шведами «животы их все в Гадяче побрал, такоже в лавках пограбил на тысячу рублей» ¹¹⁸². Багато харчів каролінці купували, причому за завищеними цінами. Так, знайомий Д. Крмана «Гаас купував відро горілки за 8 твердих золотих», а на ярмарку «за п'ять сорочок одержали 60 твердих талярів» ¹¹⁸³. «Козаки, крім золотих і талярів, інші гроші не брали», — свідчив учасник походу ¹¹⁸⁴. У ході допиту сердюк Корній Семененко повідомив, що не тільки «стоящим войскам шведцким хлеб и живность збирают с уездов, також и на продажу мужики возят» ¹¹⁸⁵. Іван Боченко на допиті підтвердив, що «коли шведи нынешнею зимою пришли в Зинково», то він, «житель Кромьца, козак, и был в Зинкове для продажи с горелкою» ¹¹⁸⁶. «В Гадяч де к жителям прислан

¹¹⁷⁸ Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России. — СПб.: Николаевская академия Генерального штаба, 1891. — Вып. I. — С. 128.

¹¹⁷⁹ Свідчення на допитах лохвицького сотника Яременка та сенецького отамана Сергієнка (8 грудня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 718.

¹¹⁸⁰ Там само.

¹¹⁸¹ Там само. — С. 719.

¹¹⁸² Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (21 июля 1710 г.) // Материалы ВУА. — С. 690.

¹¹⁸³ Крман Д. — С. 79.

¹¹⁸⁴ Там само.

¹¹⁸⁵ Показания сердюка Корнея Семененко (11 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1051.

¹¹⁸⁶ Допит перебіжчиків зі шведської сторони, двох волохів та козака (5 червня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 714.



Шведська монета =
1/6 оре. 1708 р. Мідь

ти, как сюда придут, сами дадим им провиант»¹¹⁹¹.

Шведську армію, як засвідчують джерела, супроводжували торговці, купці. «А тот де жид в обозе швецком продает вино и всякие съестные харчи, — повідомляв на допиті полонений К. Зінкевич. — И послал де ево тот жид из Ромны в Гадяч для взят[ь]я хлеба и иных харчевых припасов к брату своему жиду ж, которой в Гадиче при швецком войске торгует»¹¹⁹². Саксонець Ганц Рейхман був візником «при купце»¹¹⁹³.

Водночас близькість російських військ, постійні напади їхніх загонів утруднювали, дезорганізовували продовольче забезпечення шведської армії. 16 грудня, за повідомленням Зільтмана, «штабом фуражирів заволоділи московити»¹¹⁹⁴.

Поляк-фуражир Олексій Іванов із Любліна 2 лютого 1709 року працював «в Гадиче при обозе». Поїхавши для заготівлі сіна «с чети мили», він був схоплений росіянами¹¹⁹⁵. Так само потрапив у полон і Ян Кобицький із Познані¹¹⁹⁶.

У Плішивці було сутужно з кормами навіть для коней короля: вони три дні не отримували харчів¹¹⁹⁷. Р. Петре змушений був ризикувати життям і відганяти коней на пасовище за кільका кілометрів від бази, оскільки «ближче не було трави, усе було з'їдено»¹¹⁹⁸. Про брак хліба у війську на початку січня 1709 року

¹¹⁹¹ Письмо Г. Галагана гетману И. Скоропадскому (10 марта 1709 г.) // Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 167–168.

¹¹⁹² Сказка атамана Гадяцкого полка С. Пирятинского и расспросные речи слуг шведского обоза К. Зинкевича и И. Еледкитуса в Посольской походной канцелярии о письмах Г. А. Огинского И. С. Мазепе и пребывании шведских войск в Ромнах и Гадяче (13 декабря 1708 г.) // ПБДМ. — С. 226.

¹¹⁹³ Расспросные речи веприцкого сотника Ф. Масюка, драгуна Казанского полка Л. Готовцева, польских слуг и шведского возницы о пребывании шведской армии и мазепинцев в Зенькове и Гадяче (6 февраля 1709 г.) // ПБДМ. — С. 289.

¹¹⁹⁴ Siltmanns D. — S. 281.

¹¹⁹⁵ Расспросные речи веприцкого сотника Ф. Масюка, драгуна Казанского полка Л. Готовцева, польских слуг и шведского возницы о пребывании шведской армии и мазепинцев в Зенькове и Гадяче (6 февраля 1709 г.) // ПБДМ. — С. 289.

¹¹⁹⁶ Там само.

¹¹⁹⁷ Siltmanns D. — S. 284.

¹¹⁹⁸ Безверхній О. Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як важливе джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни на Україні. — С. 99.

повідомляв на допиті німець-перебіжчик Яган Франц, оскільки, за його відомостями, «оного ниоткуда им не привозят». Водночас, повідомляв дезертир, «только в мясе доволство имеют, а вина де и пива ничего нет и в Гадяче»¹¹⁹⁹. Через брак хлібних припасів каролінці почали їсти буряки, від чого похворіли¹²⁰⁰. Карл XII, як свідчили полонені волохи, армію всю утримує під караулом всередині населених пунктів, «за вал и рогатки не выпускает, что от голоду бегут»¹²⁰¹. Через труднощі з постачанням рядові каролінці, аби вижити, вдавалися до грабунку. Відомий випадок, коли циган Федір Васильєв звертався до гетьмана, аби той подбав про повернення викраденого у нього. І. Мазепа звернувся у цій справі до короля, який наказав покарати солдатів за злочин та компенсувати реквізоване¹²⁰².

У Лохвицю шведи зібрали чимало худоби, яку порізали. Сильні морози сприяли збереженню м'яса. Крім того, у цьому містечку через снігопади не ховали загиблих та померлих, а тому «мертвыми многие погребы наполнены»¹²⁰³. Водночас із настанням відлиг у лютому виникла загроза епідемії. Б. Шереметев в своєму указі від 26 лютого 1709 році до отаманів, війтів, усіх жителів Лохвиці та Лохвицького повіту зазначає, що «понеже мы в бытность свою в том месте освидетельствовали, как стоящей неприятельской швецкой генерал маеор Крейц, с частию войска своего, чрез многое время учинил не токмо навозной помет, но и мертвечину всякую во многих хатах и в конюшнях и в ыных разных местах ругательски клал, отчего в теплой воздух может людем повреждение нанестися»¹²⁰⁴. У зв'язку з цим він рекомендував: «Того ради, как гражданских, так и Лохвицкого повету людем, предлагаем, дабы тот всякой помет в нынешнее время из Лохвицы одвозили в удобное место немедленно»¹²⁰⁵. Зазначимо, що з подібною ситуацією ро-

¹¹⁹⁹ Допит шведського перебіжчика Ягана Франца про стан шведського війська і козаків, які перейшли з Мазепою на бік шведів (15 січня 1709 р.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1791. — Арк. 45 зв.

¹²⁰⁰ Крекишин П. — С. 44.

¹²⁰¹ Там само.

¹²⁰² *Bovgyria A.* Echoes of Poltava: Trials of Mazepists and Mazepism in Eighteenth-Century Ukraine // *Poltava 1709: The Battle and the Myth* (Harvard Papers in Ukrainian Studies). — Cambridge, MA, 2012. — P. 530.

¹²⁰³ Письмо Г. Ф. Долгорукого Петру I (22 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 625.

¹²⁰⁴ Универсал фельдмаршала Бориса Петровича Шереметева (26 февраля 1709 г.) // *Данилевский Г.* Полтавская старина в отношении ко времени Петра Великого. — Б.м., 1856. — С. 44.

¹²⁰⁵ Там само.



Кароліни.
Художник Густав Седерстрем

сіяни зіткнулися і після зайняття 13 березня 1709 року Гадяча, де побачили «мертвые тела по погребам и в других местах, также и всякой помет»¹²⁰⁶.

Багато шведських найманців у зв'язку з голодом дезертирувало. Так, на початку 1709 року Іван Жичан * «волох шведских сто осмьдесят человек отговорил» перейти на бік царя¹²⁰⁷. Б. Шереметев у листі до Петра I

від 21 березня 1709 року інформує про прибуття «к нам дезертиров сем человек»¹²⁰⁸, які повідомили, що «в их войске все желают, чтоб из здешней стороны вытти, понеже все под сомнением, как им будет здесь живот свой спасти»¹²⁰⁹.

Під час зимівлі союзники зазнали великих непередбачуваних фінансових втрат, що позначилося на грошовому забезпеченні вояків. Так, після відступу поблизу Лютенки, за спогадами Зільтмана, І. Мазепа втратив касу з 100 000 талярів¹²¹⁰. Тоді «потонули... вози з грішми»¹²¹¹ гетьмана. Також «под Савинцами от Сорочинцов в полумиле... Мазепины пожитки взяли на выюках, а достальной свой (гетьманський. — *Авт.*) обоз пожег весь»¹²¹². У Білій Церкві після капітуляції сердюків також була конфіскована гетьманська скарбниця «вартістю в 2 мільйони»¹²¹³. О. Меншиков з неї розпорядився виплатити 20 тисяч рублів Д. Голицину «за... бывшие при батуринском штюрме труды»¹²¹⁴, а також жалування білоцерківській старшині, місцевим козакам. Крім того, 6000 єфимків видано литовському

¹²⁰⁶ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 180.

* Вірогідно волох.

¹²⁰⁷ Прошение ротмистра Ивана Жичана (август 1720 г.) // Материалы ВУА. — С. 620.

¹²⁰⁸ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 188.

¹²⁰⁹ Там само. — С. 195.

¹²¹⁰ Из записок каролинцев про 1708/9 р. Подал Стефан Томашівський // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСII. — Кн. VI. — С. 79.

¹²¹¹ *Крман Д.* — С. 52.

¹²¹² Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 145.

¹²¹³ *Bardili J.* — С. 425.

¹²¹⁴ Письмо А. Меншикова Д. Голицину (15 января 1709 г.) // Сборник русского исторического общества. — СПб., 1873. — Т. 11. — С. 108.

гетьману Григорію Огінському¹²¹⁵, 5000 єфимків — литовському підскарбію Людвігу Поцею¹²¹⁶, 7000 єфимків — волоським та польським хоругвам, 12 000 єфимків — для забезпечення воєнків генерал-лейтенанта Гольца¹²¹⁷. «А платя и протчую всякую рухлядь дорогих вещей извольте продавать, — зазначав сподвижник Петра I, — а собольи мехи, и протчия всякие дорогие вещи и серебряную посуду извольте оценить, и во что что оценено будет, тому изволь прислати ко мне ведомость; а шкатулю с серебряными ножами и вилками и с ложками изволь прислати к нам»¹²¹⁸. У ті ж дні росіяни дізналися і про «денег восемь бочонков»¹²¹⁹ гетьмана у Печерському монастирі.

Багато запасів продовольства та коней («особливо фельд-маршала Рейншильда 60, и офицерских всего с 3000») ¹²²⁰ шведи втратили в Рашівці, яку 15 лютого 1709 року зайняли росіяни. За повідомленням Ч. Вітворта, «козаки та інші летючі загони, нападаючи на випасах на кінські табуни, за кілька разів украли в шведів близько чотирьох тисяч коней»¹²²¹. Під час захоплення росіянами Решетилівки шведи втратили худобу, військо Б. Шереметева випалило містечко «с приуготовленным их многим провиантом»¹²²².

Водночас джерела засвідчують, що розквартировані підрозділи шведів мали вигідні й не вигідні місця розташування, від чого напряму залежало їх забезпечення продуктами. Так, три полки в Білоцерківці явно не мали проблем з харчами, оскільки полонений ротмістр Яків Швелінг вважав, що «провіанту у них по сие время, как они пришли в Малороссийский край, довольно»¹²²³.

¹²¹⁵ Письмо А. Меншикова Д. Голицыну (13 февраля 1709 г.) // Там само. — С. 110.

¹²¹⁶ Письмо А. Меншикова Д. Голицыну (4 апреля 1709 г.) // Там само. — С. 111.

¹²¹⁷ Письмо А. Меншикова Д. Голицыну (16 мая 1709 г.) // Там само. — С. 113–114.

¹²¹⁸ Письмо А. Меншикова Д. Голицыну (15 января 1709 г.) // Там само. — С. 109.

¹²¹⁹ Письмо Д. М. Голицына из Киева А. Д. Меншикову о «пожитках» И. С. Мазепы (15 декабря 1708 г.) // Батуринский архив. — С. 287.

¹²²⁰ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 129.

¹²²¹ Лист Чарльза Вітворта до статс-секретаря Бойля (15 червня 1709 р.) // ВКД ГІМД. — С. 488.

¹²²² Там само. — С. 219.

¹²²³ Допрос шведского ротмистра Якова Швелинга (9 марта 1709 г.) // Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 167.

3. Харчовий порціон росіян

Петро І ще 18 лютого 1700 року¹²²⁴ утворив Провіантський приказ¹²²⁵, який мав займатися забезпеченням регулярної армії продовольством. У Києві, Чернігові, Ніжині та Переяславі на період військової загрози створювалися запаси зерна, сухарів. Тільки у Києво-Печерську фортецю та її магазин мали звести харчі на прожиття протягом трьох місяців 70-тисячної армії, а також фураж на 55 тисяч коней¹²²⁶ та провіант на дворічне проживання гарнізону¹²²⁷. І. Мазепа з козаками повинен був «близ Киева в архиерейских, и монастырских и протчих селех и деревнях... косить во все лето... на пятьдесят на пять тысяч лошадей, счисляя на каждую лошадь на день по шестнатцати фунтов, и того на те три месяца два милиона и сорок шесть тысяч пуд»¹²²⁸. Гетьман ще у вересні 1708 році доповідав О. Меншикову про закупівлю провіанту у Ніжинському, Київському та Чернігівському полках для росіян, але не спішив його доправити до Києва та Ніжина, а чекав «указу, куда его свезти»¹²²⁹. Російський уряд виділив 2000 рублів на початку 1708 року для закупівлі продовольства на Гетьманщині. При цьому великі запаси харчів, як інформував виконавець поставленого завдання, «весма портятся, сухари мыши едят... черви»¹²³⁰.

На початку серпня 1708 року Б. Шереметев запитував у царя, що якщо армія «обратит свой марш к Украинным городам, тогда откуда имать провиант?»¹²³¹. Петро І на ці «доносительные пункты» поставив резолюцію: «Велено магазины делать

¹²²⁴ № 1764. — Февраля 18. Именной. — О заведывании всех хлебных запасов ратных людей околичному Языкову, с наименованием его по сей части генерал-провиантом // ПСЗРИ. — 1830. — Т. IV. — С. 13–14.

¹²²⁵ Провиантский приказ // Советская историческая энциклопедия. — М.: Изд-во «Сов. энциклопедия», 1968. — С. 575.

¹²²⁶ Письмо Г. Головкина к князю Д. Голицыну (14 мая 1707 г.) // Сборник русского исторического общества. — СПб., 1873. — Т. 11. — С. 105–106.

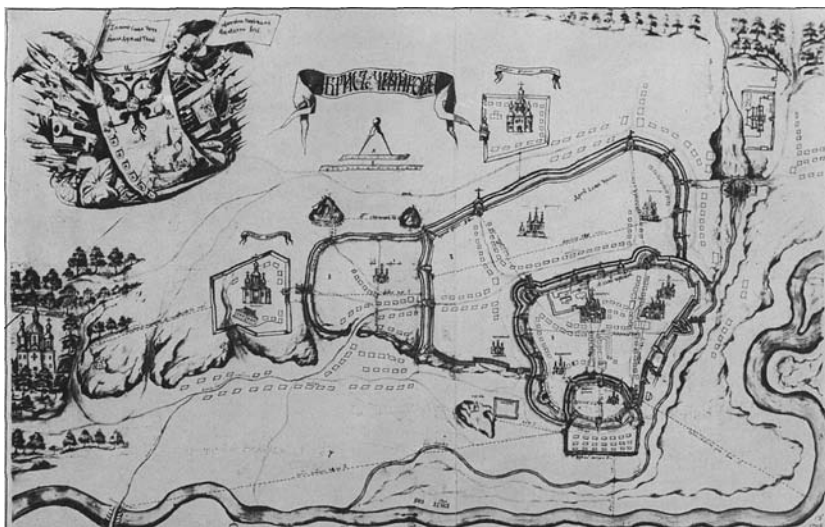
¹²²⁷ Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. — К.: Нац. Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997. — С. 36.

¹²²⁸ Письмо Г. Головкина к князю Д. Голицыну (14 мая 1707 г.) // Сборник русского исторического общества. — СПб., 1873. — Т. 11. — С. 106.

¹²²⁹ Письмо И. С. Мазепы А. Д. Меншикову (сентябрь 1708 г.) // Батуринский архив. — С. 251.

¹²³⁰ Письмо И. С. Мазепы А. Д. Меншикову (23 марта 1708 г.) // Батуринский архив. — С. 234.

¹²³¹ Резолюция на «доносительных пунктах» Б. Шереметева (5 августа 1708 г.) // Пиб. — Т. 8. — Вып. I. — С. 63–64.



Чернігів на плані 1706 р.

во Брянску и Чернигове, и уже там некоторое число ныне есть»¹²³². Уже 7 серпня було наказано «собрать ныне во Брянск к наличному тамо провианту в прибавку немедленно, с Севска и других ко Брянску з ближних городов и уездов... десять тысяч четвертей муки, в том числе половина сухарями»¹²³³.

Великий продовольчий магазин почали облаштовувати з липня 1708 року в Чернігові. Це завдання покладалося на чернігівського полковника П. Полуботка, який мав потурбуватися про збір 15 тисяч четвертей борошна та сухарів¹²³⁴. Але оскільки І. Мазепа та його прибічники уже готувалися до переходу на бік шведів, то вони всіляко саботували російські накази. «Не токмо мужики, но и козаки — полчане его (П. Полуботка. — *Авт.*), зостаючи в собрании помогают укреплять и всякое чинят в подводах вспоможение, — писав у своєму донесенні від 19 жовтня 1708 року гетьман Г. Головкіну, — а о провиантах сказывают, что жадною мерою указного числа 15 000 четвертей под сей случай з едного полку своего Чернеговского собрать не может, по-

¹²³² Там само.

¹²³³ Письмо Г. Головкина царевичу (7 августа 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 530.

¹²³⁴ Кочегаров К. А. Русское правительство и Черниговский козацкий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 год) // Петербургские славянские и балканские исследования. — 2015. — № 2. — С. 196.

неже люди з сотен за рекою Сновом перебувающих, а к полку Стародубовскому прилеглых, все в рознь разбиглися»¹²³⁵.

Після повороту шведів на Чернігово-Сіверщину головний продовольчий магазин для росіян розташовувався у Смоленську. «Указал великий государь з городов, которые в Смоленску определены платежем сена по 61 пуду з двора, ныне взять по 30 пуд з двора, а по 31 пуду с них сложить, и вместо того сложенного сена указал взять со всякого двора по осмине круп, и того тысяча семсот тридцать четыре четверти, — повідомляв О. Нарішкін Г. Головкина. — (...) В смоленской же магазин в прибавку к наличному и к перевозному правянтну указал собрать муки сорок тысяч четвертей, сухарей дватцать тысяч четвертей; в том числе что велено збирать с сенных городов»¹²³⁶.

Перебування великої кількості російських полків на теренах Гетьманщини утруднювало їх продовольче, фуражне забезпечення. Так, 8 січня 1709 року цар повідомляв Т. Стрешневу про те, що «в лошадях в нынешнее зимнее время от бескормицы великий есть убыток»¹²³⁷. У цьому зв'язку він радив їх поповнення не зразу відправляти у військові частини, а ставити у місця, де достатньо фуражу, і лише за відповідною командою доставляти кінні партії у полки.

При тому, аби не налаштувати проти себе лояльних козаків, царські урядовці декларували, що вони каратимуть усіх, хто завдаватиме збитків місцевому населенню. Однак швидкі переміщення дивізій не давали можливості в такий же спосіб оперативно постачати у підрозділи продовольство. Тому звичною практикою було забезпечення вояків хлібом, питвом у місцях постою. Петро I дав таку інструкцію капітану-поручику Андрію Ушакову:

«Чтоб отнюдь жителем здешним никакой обиды не делали и преступников без пощады казнить за сие. А в чем будет нужда в хлебе и фураже, и то брать добрым порядком у войтов или у протчих начальников»¹²³⁸.

¹²³⁵ Кочегаров К. А. Русское правительство... — С. 198–199.

¹²³⁶ Письмо А. Нарышкина Г. Головкину (22 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 901–902.

¹²³⁷ Письмо Петра I к Т. Стрешневу (8 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 19.

¹²³⁸ Указ Петра I Андрею Ивановичу Ушакову (13 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 310.

Згідно з царським указом під час зимівлі 1708–1709 рр. російським військам належало брати у місцях розташування провіант у такій кількості на одну людину:

хліба	2 фунти	60 фунтів *
солі	1 гарнець	
м'яса	2 фунти	60 фунтів
масла	1/2 фунта	15 фунтів
крупн	5 гарнців	
гороху	5 гарнців	
вина	1/2 кварта	
пива	3 гарнці	60
олії з льону або іншої.	1	¹²³⁹ .

Якщо ж селяни «всего давать не похотят», то у першу чергу військові мали отримати хліб, сіль, м'ясо, крупн, а за інше мали платити «по пяти тынфов на месяц на человека» ¹²⁴⁰.

У 1716 році порціон мав дещо менші показники: хліба — 2 фунти, м'яса — 1 фунт, вина — 2 чарки, пива — 1 гарнець (на день); та солі — 2 фунти, крупн — 1,5 гарнця (на місяць) ¹²⁴¹.

Однак значна кількість російських полків не мала доступу до продовольчих магазинів, оскільки, по-перше, вони були віддалені, а по-друге, частково доступ до цих міст став закритий або утруднений через присутність на Лівобережній Україні шведських вояків. Тим часом на Чернігово-Сіверщині (Глухів, Суми, Лебедин, Охтирка) прибували російські дивізії. Навантаження продовольчого забезпечення на окремі населені пункти було непомірним.

Б. Шереметев жалівся царю, що, перебуваючи з дивізією у Вирках, «стоять во оном месте не без труда, понеже на квартиры досталось на полк по 10 дворов и солдаты имеют немалую нужду» ¹²⁴². Царським наказом від 20 грудня російським військам наказувалося, «дабы в том городе Глухове и в уезде Глуховском жителем никаких обид и разорений отнюдь не чинили и провианту и фуражу, кроме определенного, без указа... не брали» ¹²⁴³.

* Фунт — 409,5 г, 1 гарнець — 3,28 л; 1 гарнець = 4 кварта.

¹²³⁹ Роспись // ТИРВИО. — Т. III. — С. 66.

¹²⁴⁰ Там само.

¹²⁴¹ Устав воинский. Глава LXVIII. Порционы и рационы в чужой земле (30 марта 1716 г.) // ПСЗРИ. — 1830. — Т. V. — С. 317.

¹²⁴² Доношение Б. Шереметьева Петру I (22 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 27.

¹²⁴³ Указ государя к командирам и разным великороссийским войскам о не чинении города Глухова и Глуховского уезда жителям обид и разорений (20 декабря 1708 г.) // ИР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 646.

Тобто все ж таки «определенный» порціон та раціон російським дивізіям глухівці все ж таки мали забезпечити.

Через страх бути покараними російські командири підрозділів доповідали царю, що мають проблеми з виконанням завдань у місцях, де «доволство оным (його козакам. — *Авт.*) не будет»¹²⁴⁴. У доволі складну ситуацію потрапив російський генерал Гінтер, який зі своїми полками зайняв Прилуки. «О провианте, кой час вчерась сюда приехал, с тутошными жители говорил, которые мне не могли прямой резолюции о оном дати, доколе своим новым полковником (Иваном Носом. — *Авт.*), его же вскоре ожидают, не говорили, — інформував він царя. — Оной же полковник сюда сего дни и прибыл, того ради я в тот час с ним о промышляние провианта говорил, на что мне ответствовал, что надлежит ему курьера к гетману послати для распоряджение онаго провианта, однакож сказал, что промыслится»¹²⁴⁵.

Голодні військовики ставали причиною багатьох непривабливих інцидентів. Так, за свідченням А. Ушакова, якщо «неприятель у жителей роменских всякой харчи и иное покупал дорогою ценою», то після приходу російських полків вояки «домы их грабили», «оние командиры приказали то местечко и слободы жечь»¹²⁴⁶. Крім шведів, жителям Ромнів та округи довелося утримувати ще й російських військовиків. «А кавалерия стоит на предместьях, — повідомляв генерал Аларт царя 19 грудня, — сена и овса здесь мало, но в близости есть. А ржи здесь довольно и много деревень кругом, так что дивизия инфантерии несколько времени здесь кругом на несколько времени удобно стоять может с порядком»¹²⁴⁷.

Цар сповіщав О. Меншикова у січні, що «офицерские люди и денщики великое чинят здешним людям разорение, а унять их некому, и всякой в свою волю, что хочет, то делает»¹²⁴⁸.

Петро І, наказуючи ніяких «обид не чинити» населенню, водночас після здачі Веприка зобов'язував комендатів Полта-

¹²⁴⁴ Доношение А. Ушакова Петру І (12 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1017.

¹²⁴⁵ Доношение генерала Гинтера Петру І (19 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 570.

¹²⁴⁶ Доношение А. Ушакова Петру І (19 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 54.

¹²⁴⁷ Письмо генерала Аларта Петру І (19 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1033.

¹²⁴⁸ Письмо Петра І к А. Меншикову (19 января 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 79.

ви, Охтирки, Сорочинців, Ромнів «також и в провиантѣ трудитца по крайнѣй мѣрѣ и чтоб провианту было конѣчно на четьрѣ мѣсяца»¹²⁴⁹. Зрозуміло, гарнізони цих містечок мали отримати продовольство із найближчих сіл. У Полтавському полку було поставлено завдання «на войско наше царского величества, вездѣ по ямам искали и собирали хлеб, что им будет заплачено»¹²⁵⁰. Тобто російське командування намагалося відшукати приховані продовольчі запаси полтавчан, обіцяючи за них розплатитися пізніше. Крім того, ще раніше, у грудні 1708 року, полтавського полковника та його старшину зобов'язали, «дабы провианту драгуном (кіннотникам бригади Волконського, розміщеним у Полтаві. — *Авт.*) и фураж лошадем давали на месяц по 1 четверику муки ржаной на 4 человек, круп четверик, сена по 2 возы, овса осмен на лошадь»¹²⁵¹.

Жителі Полтави та старшина у 1718 році у цьому зв'язку скаржилися у Москву, що «во время осады Полтавской по писму свѣтлѣйшаго князя Александра Даниловича Меншикова, генерала нашего фельтъ-маршала, кавалѣра ордина святого Андрея и иных, взятому у них хлебных, харчевых и военных запасов на тысячу на шестсот на семдесят рублей и по обѣщанию не заплачено»¹²⁵².

Командувач Задніпровського корпусу Г. Гольц у грудні запитував у царя, де йому брати провіант. На це отримав відповідь — «из Киева взять сколько возможно с собою провианта, а потом брать с квартир и порции попрежнему»¹²⁵³.

Незважаючи на суворі накази царського командування полкам не зловживати із заготівлею провіанту на місцях, у реаліях 1709 року вони постійно порушувалися. «Принесены мне жалобы от всего Харьковского regimentу старшины на наших людей, которые того regimentу в городах и в местностях стоят на квартирах, во многих обидах и разорениях, а именно в том, что оные, будучи на тех квартирах, у самих

¹²⁴⁹ Письмо Петра I к комендантам (12 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 20.

¹²⁵⁰ Генеральне слідство про мастності Полтавського полку 1729-1730 / Упоряд. Івана Бутича. — Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. — С. 126.

¹²⁵¹ Лист Г. Волконського до О. Меншикова (4 грудня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 844.

¹²⁵² Генеральне слідство про мастності Полтавського полку 1729-1730 / Упоряд. Івана Бутича. — Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. — С. 124.

¹²⁵³ Донесение Голца касательно похода (22 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 58.

старшин и у подручных их людей берут компанейских лошадей в подводы и всякую живность, провиант и фураж не порядочно, не рассуждая того, что все люди царского величества, — повідомляв 11 квітня О. Меншиков Я. Брюса. — И хотя о том не один раз во всех полках объявлено, однако же те указы не токмо во исполнение не приведены, но и вящее уничтожены, через что его царского величества высокому интересу немалое бесславие приключается. Також, будучи на тех квартирах, к настоящему празднику велят собирать живность и из хлеба курят вино»¹²⁵⁴.

Частину провізії росіяни поповнювали шляхом конфіскації її у маєтках мазепинців. Так, Петро I, перебуваючи 20 листопада у Хоружівці (належала мазепинцю Антону Гамалії¹²⁵⁵), побачив «зело довольно... хлеба в скирдах стоячего», який наказав «братъ» разом з 30 бочками вина¹²⁵⁶. Останні було розподілено генерал-фельдмаршалом лейтенантом Гольцом між полками, хліб же «употреблен на драгунские четыре полка Ифлянтской команды»¹²⁵⁷. На початку 1709 року Б. Шереметев призначив капітана Дубасова переписати худобу, зібраний хліб у маєтностях Миновичів. За його вказівкою «скот во время потребен будет здесь на полки солдатам»¹²⁵⁸.

Загалом присутність двох ворожих військових контингентів важким тягарем лягла на плечі селян і козаків Гетьманщини. «В здешнем месте не токмо ни какой выгоды людям и лошадям не получили, но и жителей никого не обретається, — повідомляв Б. Шереметев 26 лютого 1709 року царю про проблеми забезпечення своєї дивізії під Миргородом, — того ради что до прибытия моего была шведская партия, и все разорили». У пізніших супліках господарі часто скаржилися на збитки від «шведської руїни».

¹²⁵⁴ Письмо А. Меншикова Я. Брюсу (11 апреля 1709 г.) // *Лавин В. В.* Полтава — российская слава. — С. 79.

¹²⁵⁵ *Корнієнко О.* Сумський полк та події сіверсько-слобожанського походу Карла XII // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — С. 102.

¹²⁵⁶ Письмо Петра I Б. Шереметеву (20 ноября 1708 г.) // *ПиБ.* — Т. 8. — Вып. I. — С. 317.

¹²⁵⁷ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 113.

¹²⁵⁸ Письмо Б. Шереметева к гетману И. Скоропадскому (март 1709 г.) // *Материалы ОИ.* — С. 327.

4. Блокада поштового сполучення

У шведській армії діяла спеціальна поштова служба, яку очолював королівський поштмейстер ¹²⁵⁹. Її співробітники у реаліях війни мали низку проблем.

Щільні російські застави заважали прибульцям налагодити нормальне поштове сполучення зі Швецією, Польщею, союзниками. Від учасника походу Гермеліна з території України дійшло додому лише кілька листів. В одному з них, написаному 11 листопада в Батурині, автор сповіщає про проблеми надходження кореспонденції до Швеції і зазначає: «Цей лист буде переданий через Білу Церкву людьми Мазепи, але пізніше ми, ймовірно, отримаємо ближчий маршрут через Литву» ¹²⁶⁰. Однак, як дізнаємося з листа того ж Гермеліна від 4 грудня із Ромнів, що попередню пошту кур'єр вернув, оскільки командир Білоцерківської фортеці перейшов на бік росіян, а тому «він (посланець. — *Авт.*) був змушений повернутися назад до нас знову» ¹²⁶¹. Загалом після Батурина з території Гетьманщини прорвалися до Швеції лише три листи цього автора, останній був написаний 31 березня 1709 року ¹²⁶².

На погане поштове сполучення скаржився у своєму щоденнику й барон Зільтман. За його словами, листи, направлені з козаками 10 листопада з Атюші, повернулися назад, бо вже «не можна було пройти через Дніпро» ¹²⁶³. Він же констатував, що Лимон («резидент от Сапеги, Лимент» ¹²⁶⁴), який 6 грудня повіз пошту із штаб-квартири із Ромнів, не зміг переправитися через незамерзлий Дніпро, а тому 25 грудня приїхав у розташування шведського війська ¹²⁶⁵. Отаман села Рашівки С. Пирятинський спіймав шведа-поштаря, який віз «одинадцять писем немецких запечатанных», і доставив полоненого та кореспонденцію в Лебедин ¹²⁶⁶.

¹²⁵⁹ Крман Д. — С. 54.

¹²⁶⁰ Hermelin O. — S. 162–163.

¹²⁶¹ Там само. — С. 163.

¹²⁶² Там само. — С. 164–165.

¹²⁶³ Siltmanns D. — S. 280.

¹²⁶⁴ Допит Григорія Герцика про його участь у зраді І. Мазепи (15 березня 1721 р.) // ДГІМД. — С. 736.

¹²⁶⁵ Siltmanns D. — S. 283.

¹²⁶⁶ Шуттой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII; Шуттой В. Северная война (1700–1721 гг.). — С. 319.

У грудні 1708 року блокада поштового сполучення посилилась. До Переялава були направлені кілька російських полків. Петро I дав їхньому командирі генералу М. Інфлянту спеціальний наказ: «Будучи там, смотреть недреманным оком на Мазепину кореспонденцію и, ежели где явятца от него куда или к нему откуды посланния, и оных ловить и присылать к нам за крепким караулом; а особливо престерегать Заднепровских, потому жь смотреть около Белой Церкви поселеных и протчих тамошних жителей, дабы оттуды на сю сторону Днепра ни кто их них ни для чего не переходили»¹²⁶⁷.

Багато суспільно важливих донесень направлялося аж кількома кур'єрами з розрахунку, що хтось із них таки доставить важливу кореспонденцію до місця призначення. Як повідомляв у грудні 1708 року англійський резидент при Карлі XII Д. Джеффрейс свого державного секретаря (його лист також перехопили. — *Авт.*), армія майже два місяці не отримувала пошти¹²⁶⁸. На допиті Григорій Герцик повідомив, що «когда король шведской посылал из Ромна обретающагося при нем резидента от Сапеги Лимента к Станиславу Лещинскому в Польшу с листами, с которым Лиментом и Мазепа к нему, Лещинскому, писал... и тот Лимент, не доехав до Днепра, паки возвратился к королю шведскому, имея опасность от российских послов»¹²⁶⁹. Наступного гінця, «порутчика... швецкого, посланного с писмами к Станиславу»¹²⁷⁰, росіяни спіймали. Не вдавалося погодити плани із союзниками й польському королю. Його посланець «под именем посла брандебургского»¹²⁷¹ генерал граф Дона потрапив із двома листами до Карла XII у полон і був доставлений хворим у Київ¹²⁷².

16 листопада 1708 року потрапив у засідку шведський генерал-ад'ютант Ліненрот, який віз низку оперативних на-

¹²⁶⁷ Указ Петра I Н. Инфланту (3 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 336–337.

¹²⁶⁸ Письмо английского резидента Джеймса Джеффериса (Джеффриса) при шведском короле Карле XII к государственному секретарю Великобритании Бойлю // Филимон А. Брюс. — М.: Вече, 2010. — С. 206.

¹²⁶⁹ Допит Григорія Герцика про його участь у зраді І. Мазепи (15 березня 1721 р.) // ДГІМД. — С. 736.

¹²⁷⁰ Лист графа Г. Головкина до гетьмана І. Скоропадського (15 січня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 850.

¹²⁷¹ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 210.

¹²⁷² Письмо Д. Голицына к гетману И. Скоропадскому (4 апреля 1709 г.) // Материалы ОИ. — С. 8.

казів генералу Крузе ¹²⁷³. Він дістав п'ять поранень і помер ¹²⁷⁴. Росіяни також перехопили важливого листа запорозького військового писаря Григорія Рогулі до журавського сотника Дем'яна Якубовича: «Мосцѣ пане брате. Прошу покорне в.м.м.пана и брата о такое до пана писаря ене-раного ходатайство, жебы доложил самому ясневел-можному о сем як будут до Сѣчи послы от наяснѣйших милостей королей шведско-го и полского посылати, то щоб писма по руску писали для наше не вмѣстности и для войскового латвѣйшого виrozumлєнѣя» ¹²⁷⁵.



Сержанти та офіцери російської армії зразка 1708 р.

Навіть високопосадовці з оточення Карла XII визнавали, що блокада поштового сполучення не дає їм можливості відвертіше говорити про свої плани та проблеми. «Неможливо уявити чи описати, наскільки ця кампанія нещасна та обтяжлива, — писав свій дружині граф Піпер. — Як би я хотів описати все з подробицями, однак обставини та небезпека цього не допускають; три кур'єри повинні були повернутися, не маючи можливості прорватися» ¹²⁷⁶.

З перехоплених листів російське командування дізналося «ропись..., какие швецкие офицеры под Веприком ранены и побиты» ¹²⁷⁷. Через ризикованість перевезення пошти відправники кореспонденції «великие дачи тем посланным с писмами своими платят» ¹²⁷⁸.

¹²⁷³ *Siltmanns D.* — S. 278.

¹²⁷⁴ Там само.

¹²⁷⁵ Письмо запорожского войскового писаря Рогулі журавському сотнику Дем'яну Якубовичу (24 ноября 1708 г.) // *Источники ЗК.* — С. 1019.

¹²⁷⁶ Полтавская битва. Из соч. Карла Вейланда «*Theatri Europaei*» (1720) // *Полтавская битва 1709–27 июня — 1909.* — СПб., 1909. — С. 203.

¹²⁷⁷ Донесение генерал-лейтенанта Г. Гольца из Нежина Петру I (18/9 января 1709 г.) // *ПиБ.* — Т. 9. — Вып. 2. — С. 632.

¹²⁷⁸ Допросные речи А. Д. Горленко в Посольской походной канцелярии в Воронеже о пребывании в шведском лагере (15 марта 1709 г.) // *ПБДМ.* — С. 330.

Шведи також перехоплювали ворожу кореспонденцію та вістунів. Київський воєвода Д. Голіцин повідомляв царю про те, що «швед все наши пасы перенял»¹²⁷⁹. Так, за свідченням барона Зільтмана від 14 листопада, «за кілька днів до цього козаки Мазепи спіймали московського генерал-ад'ютанта Шульца, який був відряджений з листами до Німеччини, й доставили до головної штаб-квартири»¹²⁸⁰. Карла XII дуже розсмішив перехоплений хвалькуватий лист царя про перемогу під Лісною¹²⁸¹. Шульц віз також пакет Г. Головкина до київського воєводи Д. Голіцина з наказом від Петра I спіймати довірника І. Мазепи Зеленського *, через якого гетьман вів переговори з С. Лещинським. «Указал в[еликий] г[осударь] к вашей милости писать, — назначается у н[ем]у, — что понеже некоторой ксенз, ректор езуитской из местечка полского, близ Киева обретающагося, Винниц, которой почасту бывал у Мазепы и в Киеве, в великой конфиденции у него, и чаем, что есть за ним великие секреты, того ради повелел ц[арское] в[еличество] вашей милости постараться, дабы оного ксенза как-нибудь искусно поймать, понеже он в близости от Киева обретается»¹²⁸². Зміст цього послання є красномовним свідченням того, що цар мав на меті ретельно розслідувати справу про зухвалоного гетьмана та його прибічників, він прагнув більше дізнатися про головні мотиви дій свого васала-кривдника. Послання з важливими документами мали 6 січня 1709 року обміняти на швед-

¹²⁷⁹ Письмо Д. Голицына Г. Головкину (11 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 932.

¹²⁸⁰ *Siltmanns D.* — S. 278.

¹²⁸¹ Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині / Пер. І. Колганової // Сіверянський літопис. — 2014. — № 4. — С. 104.

* Зустріч І. Мазепи із Зеленським у квітні 1707 року була не першою, тому що, як згадував П. Орлик, гетьман зрадив його появі, і вони «на єдині с собою затворившись, о чом через долгое время конферовали, сам Бог вість». Тоді ж І. Мазепа послав співрозмовника в Саксонію «для провідованья, як скоро оттуль войска шведские рушать». Зеленський, за одними даними, — ректор колегії у Вінниці, а за іншими — ксьондз, у вересні 1707 року як свідчив В. Кочубей, переконував старшин у Києві не боятися шведів: «Вы (мовить) панове козаки, нічого не бойтесь взглядом шведа, который не на вас готуется, але на Москву». Він також приїжджав таємно у Батурин, привозив листи від польських кореспондентів, короля. Шведський офіційний біограф Карла XII Г. Нордберг у своїх нотатках за жовтень 1707 року повідомляв про послання від гетьмана до короля Станіслава Лещинського з союзницькими намірами, «якщо він дістане підтримку й поміч від шведського короля». І. Мазепа запевнив Карла XII: «Шість чи сім тисяч москвинів, які знаходяться в околиці його постою, він легко зліквідує і тим способом покладає поміст для шведів». Цим передавачем надтаємної інформації явно був Зеленський, бо він фігурував у джерелах як посланець І. Мазепи.

¹²⁸² Письмо Г. Головкина к Д. Голицыну (9 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 943–944.

ського генерал-ад'ютанта Лоде¹²⁸³, який потрапив у полон під Лісною і 5 грудня був відправлений із Смоленська до царя¹²⁸⁴. Однак Шульц попросився деякий час перебувати при фельдмаршалові «через листи»¹²⁸⁵. За свідченням Р. Петре, генерал * все ж вирішив залишитися при шведах, бо «він не очікував нічого доброго від Петра I»¹²⁸⁶.

Перешкождали росіянам у доставленні кореспонденції й мазепинці. «На сих днях вышел к нам из полону из войск швецких кievской рейтар Марко Невотчиков (которой послан был от нас с писмами из Глухова в Киев и впал в руки неприятельския), — писал Г. Головкин И. Скоропадському, — а в роспросѣ сказал, что как он, ѣдучи из Глухова, приѣхал в село Галки, стоящее за Батурином, не доѣзжая Красного за двѣ версты, и того села атаман с казаками, взяв, его рейтара отвез в Красное к сотнику, которой, бив его довольно, отослал к измѣннику Мазепѣ; и ежели тот сотник нынѣ не при нем Мазепѣ и сыскать их мочно, то изволишь ваша велможность взять их к себѣ; и понеже надобно сие, что они одного рейтара, переняв, отослали к Мазепѣ, на нем сотникѣ и атаманѣ по надлежателству разыскивать, того ради изволишь их обоих, ежели сыщутся, прислать сюда за караулом»¹²⁸⁷.



Вершник.
Художник
Юзеф Брандт. 1907 р.

¹²⁸³ *Siltmanns D.* — S. 285.

¹²⁸⁴ Письмо П. Салтыкова Петру I (5 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 998.

¹²⁸⁵ *Siltmanns D.* — S. 288.

* «Шульц був захоплений у полон нашими козаками, — зазначав у своєму щоденнику фенрік Роберт Петре. — Це трапилося під час переходу Десни, коли ми тільки увійшли в Україну. Шульц і російський бригадир Мюлленфельтц присягнули на вірність Королю і отримали можливість перебувати при Королі, біля його штаб-квартири. (...) Генерал-ад'ютант Шульц, добре знаючи менталітет Петра I, теж не очікував від нього нічого доброго, оскільки листи Петра I Августу II потрапили у руки шведів і розкрили плани Петра I та Августа II після захоплення Шульця в полон» (переклад О. Безверхнього).

¹²⁸⁶ *Безверхній О.* Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як важливе джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни на Україні // Полтавська битва: військово-історичний аспект: Збірник матеріалів регіонального заходу «Круглого столу» 22 квітня 2009 року. — Полтава: ПолтНТУ, 2009. — С. 96.

¹²⁸⁷ Лист Г. Головкина до І. Скоропадського (13 січня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 849.

Віддруковані у Києві 634 грамоти царя Д. Голицин відправив Петру І «по части, дабы не все вдруг пропали»¹²⁸⁸ через ненадійне сполучення.

Мазепині довірники також доставляли гетьманові отримані у населених пунктах Гетьманщини царські укази. Грамоту Петра І до полтавчан привіз І. Мазепі полковий хорунжий Михайло Руденко¹²⁸⁹.

Цар, знаючи про ненадійність поштового сполучення, більшість своїх послань шифрував. Крім того, поряд зі справжніми наказами адресатам посланці везли й неправдиві, фальшиві: так, комендант Веприка мав підготувати людей для швидкого залишення фортеці вночі, але у розпорядженні, доступному для шведів у разі захоплення вістуна, йшлося, навпаки, про те, аби оборонці очікували, поки їх виручить основна армія¹²⁹⁰.

Певні труднощі з доставкою кореспонденції мали й російські резиденти. «Что же изволиш, ваше сиятельство, писать ко мне, что я не пишу, — зазначав у своєму листі від 17 березня 1709 року російський резидент при гетьмані Сенявському Олексій Дашков до Г. Головкина, — и я всегда пишу и дубликаты и трипликаты посылаю, токмо трудно было доходить, егда неприятель, воевода киевской, между нами и Киевым был. Ныне же, за помощиею божиею, тот путь чист стал»¹²⁹¹. Для поліпшення поштового зв'язку між Полтавою та Сумами Б. Шереметев наказував гетьману І. Скоропадському «учинить почту», «которая бы могла быть в корреспонденции писем без задержания»¹²⁹².

Своєрідну «цензуру» влаштували на території Запорозької Січі гінцям від росіян, мазепинців та шведів у Крим. Представника нового гетьмана І. Скоропадського Івана Черняка змусили віддати листи, адресовані кримському хану. «И он те письма им отдал, — свідчили його супроводжуючі, — которые они, отпечатав, чли предо всеми в раде. И когда прочли, то говорили все, что в тех письмах ничего противного не писано»¹²⁹³.

¹²⁸⁸ Письмо Д. Голицына Г. Головкину (11 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 932.

¹²⁸⁹ Шутей В. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. — № 31. — С. 183.

¹²⁹⁰ Письмо Петра І к коменданту Веприка Вильяму Фермору (2 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 1. — С. 511.

¹²⁹¹ ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 684.

¹²⁹² Лист фельдмаршала Бориса Шереметева до гетьмана Івана Скоропадського (23 грудня 1708 р.) // ВКДГІМД. — С. 436.

¹²⁹³ Сказки казаков Полтавского полка Семена Васильева и Григория Савина (21 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 607.

Російське командування у свою чергу дало наказ генерал-майору Волконському, «дабы он весьма накрепко смотрел, чтоб запорожцам с Мазепою коммуникации и пересылки не было»¹²⁹⁴.

Про складність ведення переговорів зі шведським королем знали й у Туреччині. Сераскер Юсуф-паша доповідав візиту Чорлулу-Алі, що «швед оточений з усіх сторін від московських військ так, що неможливо нікому вийти і піти геть звідтіля з їх місця, вже 8 місяців як швед з поляком не приймав один від другого жодного листа ні від людей їх, котрі прийшли з однієї країни в іншу, ні відомостей якихось»¹²⁹⁵.

Ворогуючі сторони час від часу проводили обмін полоненими. Виконавців цієї процедури наділяли певними повноваженнями недоторканності. Шведи посиляли до росіян трубача з проїжджим листом. «Понеже объявитель сего пасу трубачь отсюда к войску царскому посылаетца для провожання бывшего пойманого ротмистра Танского, — писав в одному з них у Зінькові генерал А. Левенгаупт, — тако чрез сие всем его королевского величества, моего все милостивейшего государя, вышним и нижним офицерам и рядовым, конным и пехотным, повелеваетца помянутого трубача волно и незадержательно, купно при нем и з будущими особами как туда, так и назад едушаго, пропускать»¹²⁹⁶.

Попри труднощі з перевезенням кореспонденції ворогуючих сторін, частина вістунів все ж проривалася до потрібних місць. Так, королівський посланець на початку 1709 року доповідав у Стокгольмі: «Його величність король взагалі дуже задоволений козацьким отаманом, якого розум і поради досить солідні і є великою допомогою для короля в його прагненнях до щасливого успіху»¹²⁹⁷. Дуже пізно, 21 червня 1709 року, до Карла XII прибув нарешті посланець від Станіслава Лещинського, але його відомості вже запізнилися, оскільки під Полтавою очікували військо останнього («пішов поголос, що Лещинський з великою армією стоїть за 100 км від нас»¹²⁹⁸), а не виправдання про труднощі поєднання.

¹²⁹⁴ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 201.

¹²⁹⁵ Лист Юсуф-паші до Чорлулу-Алі-паші / Публікація В. Станіславського // Український історичний журнал. — 2008. — № 5. — С. 47.

¹²⁹⁶ Перевод с пасу трубача шведского, присланного от Левенгаупта с ротмистром Танским (15 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 585.

¹²⁹⁷ Шуттой В. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. — № 31. — С. 190.

¹²⁹⁸ Петре Р. — С. 105.

5. Взяття старшин «под караул»

Виявлений нами у фондах Інституту рукопису НБУВ допит старшини, яка здалася після Полтавського бою, має низку подробиць, що їх слід оцінювати-сприймати з певними застереженнями. Оскільки мазепинці потрапили у складну для них ситуацію, бо як зрадники царя мали бути покарані смертю, то у своїх свідченнях вони стали одностайно стверджувати, що кожен з них «до переходу за Десну о намѣрении Мазепинои измѣны» «в то время они о том не вѣдали и Мазепа им не сказывал»¹²⁹⁹. Аби полегшити свою участь, вони стверджували, що від гетьмана «ушли во время генеральной с шведами баталии», що взагалі всі утримувалися у шведському таборі під караулом. Перший допит старшин відбувся 14 липня 1709 року, і це дає підставу підозрювати, що після Полтавського бою мазепинці, як і багато шведів, шукали порятунку та вийшли на росіян і, бачачи їхню перевагу, вирішили здатися. Навряд чи у них була велика надія на прощення, оскільки добре знали долю Д. Чечеля, Ф. Кенігсека. Та обставини склалися не на їхню користь. Очевидно, швидкій втечі за Дніпро заважало те, що мазепинці везли із собою дружин, дітей, домашній скарб, і рухатися з таким обозом було нелегко й непросто серед шведських відступаючих частин, що мали пріоритетну перевагу при відступі.

У допиті мазепинців активно мусувалася фразеологія пристосуванців до нових обставин, старшини применшували свою участь у повстанні. Водночас пізніше свідчення П. Орлика (лист до С. Яворського), допит А. Войнаровського, інші джерела засвідчують, що капітулянти ще влітку 1708 року поклялися боротися за свободу України, а згодом у Борзні, а тоді й у Коропі (жовтень того ж року) наполягали, аби Мазепа швидше налагодив зв'язок із Карлом XII.

У реаліях третьої декади листопада 1708 року звістка про відхід миргородського полковника Д. Апостола та генерального хорунжого І. Сулими від мазепинців (вони, поїхавши за дружинами, потрапили на очі росіян) дала підставу каролінцям сумніватися у надійності союзників. За деякими свідченнями,

¹²⁹⁹ Додаткові свідчення старшин, які були в шведському таборі разом з Мазепою (26 липня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 730; ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1804. — Арк. 85.

і сам гетьман, і його наближені утримувалися під вартою. Насправді І. Мазепа мав шведську охорону і раніше. Він, як зазначалося у матеріалах Бендерської комісії (листопад 1709 року), з Батурина «забрав військовий скарб до себе й при своєму боці зберіг під вірною шведською сторожею»¹³⁰⁰. Однак спостерігачі, які з певних причин побували у шведському таборі, не завжди могли зрозуміти, яку роль відігравали каролінці, представлені до квартир деяких мазепинців.

«И все де (старшины. — *Авт.*) ходят на свободе, — свідчили на допиті 18 грудня у Посольській канцелярії слуги генерального обозного Василь Колеників, Михайло Совицький, Тихон Проневич, Лук'ян Олексієнко, — только стоит караул у полковника лубенского и у Максимовича на дворах и политично за ними присматривают, для того, что они были с миргородским полковником в согласии уйти»¹³⁰¹. Це ж підтвердив і піп Іван із Курманів: «На дворе де у него, полковника лубенского, стоят на карауле шведы, человек с пятьдесят. И расставлены караулы в трех местех: первой у ворот, другой у сеней, а третьей у светлицы в сенях. И как де он, поп, от его полковничьих людей слышал, что сперва по уходе от Мазепы полковника миргородского, как он, Зеленской, також хотел было уйти * и пойман, был у него тот караул швецкой и в светлице, но потом, когда приехала к нему, Зеленскому, жена, то тот караул из светлицы вывели в сени. И ныне содержатца они, как Зеленской, так и Максимович, в такой мере, что когда которой похочет куда ехать, то оставляют на дворе жен своих (понеже и Максимовичева жена в Ромне с ним же) и ездят без караулу;

¹³⁰⁰ Бендерська комісія. — С. 125.

¹³⁰¹ Допрос людей Ломиковского (18 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1047.

* Насправді Д. Зеленський, як він свідчив на допиті, їздив на похорон своєї дочки: «И как оной получил вѣдомость о смерти дочери своей, то просился у Мазепы для погребения оной в Лубны, в чем ему помогал миргородской полковник, по которому прошению отпущен он с дороги, как шли из Гадича в Ромны, за караулом швецким. А потом тогож вечера как миргородской полковник к уходу путь себеъ сыскал, то на другой день прислано по него в Лубны шведов пятьсот человек, и с которых двѣсти взяв его припрводили до Ромен, а триста остави в Лубнах и потом спустя несколько дней тѣ остальные шведы припрводили в Ромны жену его також и Максимовичеву» (ДГІМД. — С. 726). Дізнавшись про перебування у Сорочинцях російських вояків, мазепинці попросили надати шведський підрозділ для забезпечення охорони лубенського полковника. Як повідомляв царя І. Волконський, «в Лубни приехало неприятеских людей человек с 500» (ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 984).



Шабля з написом на клинку «Іоанн Мазепа 1665».
Придбана в колекцію В. Тарновського у селі Бахмач,
що поблизу хутора Поросючка, де був заміський палац гетьмана

а когда жены их куда поедут, то их в то время з двора уже не пускают»¹³⁰².

Спійманий росіянами священник не приховував, що старшини під вартою цікавилися російськими силами та мали надію на прихід польських полків, у єдності з якими вони могли б розігнати московську армію*.

Зазначимо, що Д. Зеленський та Д. Максимович, напевне, потрапили на якийсь час під підозру через отримані листи від Д. Апостола, який написав їх під тиском російського командування¹³⁰³.

Водночас свідчення попа Івана про те, що шведський караул, який охороняв двох старшин, мав «человек с пятьдесят», дає підстави для сумнівів. Для вартування десятків полонених росіян виставляли значно менші сили. Тим паче, опальні урядовці були не самі, а з дружинами. Як нам видається, у зайнятих шведами Ромнах було тісно для розквартирування великої кількості підрозділів (про поневіряння у місті, де важко було знайти місце для нічлігу та проживання, писав Крман¹³⁰⁴). Тому, вірогідно, українські старшини ділили житло з каролін-

¹³⁰² Допрос попа Ивана (13 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1049.

* «И спрашивал ево он, полковник, сперва о своих маетностях, что не разграблены ль оные от Москвы, и в каком состоянии обретаются подданные ево? А потом еще спрашивал, что видел ли он, поп, московские войска, которые шли от Смелого чрез Дрыгайлово, коль великое их число? И где ныне царское величество и все войска стоят? И он, поп, ему отзывал, что войска московского шло на Дрыгайлов ис под Смелого чрез целую ночь, а сколько оногo числом, о том он сказать не может. Также в которых местех ныне царское величество и войска обретаются, не знает; токмо слышал, что войска московские стоят в Глухове, Путивле, в Сумах, в Михайловке, в Лебедине и в иных околичных местех. И он, полковник лубенской, выслушав то, говорил: когда б де скоро Днепр стал, и поляки на помочь к ним пришли, то б де они те московские войска разогнали. И против того Максимович ему, полковнику, молвил: не хвались де сим, ибо бог ведает, что впредь будет. И оба де они, как полковник прилуцкой, так и Максимович, зело смутны. И потом он, полковник, отпустил ево, попа, в дом свой» (ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1049).

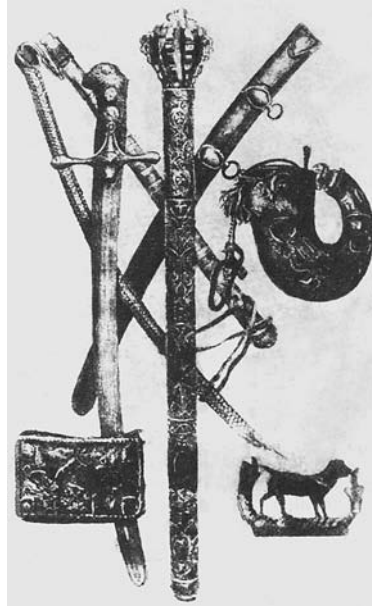
¹³⁰³ Письмо Г. Волконского Петру I (6 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 985.

¹³⁰⁴ Крман Д. — С. 44–45.

ськими вояками, частина з яких мала наглядати за ненадійними тубільцями. Крім того, є ще одна важлива обставина, з якою треба рахуватися.

У 1694 році І. Мазепа забрав ніжинського полкового писаря Д. Максимовича у Батурин і призначив його «войсковым экзактором», який відповідав за обмін, збір податків з продажу горілки, тютюну й дьогтю¹³⁰⁵. Як зазначалося на Бендерській комісії, цей генеральний старшина «не раз говорив, що за більше ніж 100 000 флор. із військового скарбу, коли мав його протягом декількох років у своєму розпорядженні, закупив багато клейнодів і дорогого каміння для військового скарбу й передав у руки Мазепи»¹³⁰⁶. Схоже, і в 1708 році він мав пев-

не відношення до гетьманських фінансів. Після Полтавського бою він повідомив, що «Мазепа посылал ево из Ромен в Гадич (грудень 1708 року. — *Авт.*) будто для роздачи компанейщикам денег, придав сто человек шведов, которые отдали ево швецкому полковнику Дандордцу и приказали держать его за караулом, гдѣ он был у одного в башне городской за караулом двѣ недѣли»¹³⁰⁷. Найпевніше, посилений караул був призначений не стільки для генерального осавула, як для мішків, діжок із фінансами Гетьманщини. Припускаємо, що Д. Максимовича та Д. Зеленського у Ромнах оголосили неблагонадійними у колі місцевих жителів та українських вояків, аби приховати від загалу розташування гетьманської скарбниці та не провокувати непевних осіб на заволодіння значними фінансо-



Пірнач, шабля, порохівниця, кресала і нагайка козацької старшини

¹³⁰⁵ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та приборчники. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — С. 114.

¹³⁰⁶ Бендерська комісія. — С.125.

¹³⁰⁷ Допити старшини, що перейшли від Мазепи на бік росіян (14 липня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 725; ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1802. — Арк. 69-74.

вими ресурсами й коштовностями. Досить зазначити, що з генеральними урядовцями Гетьманщини була основна частина військового скарбу (у Бендери, попри великі фінансові втрати, доставили віз * «із золотом і дорогоцінностями»¹³⁰⁸), а інша, малоцінна (40 возів єфимків, чехів¹³⁰⁹) зберігалася під охороною вояків Крейца. До речі, «арештант» Д. Зеленський, за іншими свідченнями, хоча «в дому его стоит караул», «ходить свободно»¹³¹⁰, він з Ромнів продовжував керувати Лубенським полком: Якова Яременка «учинили де... сотником лохвицким жители и казаки лохвицкие добровольно по присланному листу полковника лубенского, которой о том обрании лист прислал по ушествии прежняго сотника лохвицкого»¹³¹¹. Шведське командування навіть планувало у грудні облаштувати «гаупт-квартиер в Лубне»¹³¹².

Д. Крман у Гадячі не бачив провідних гетьманців під караулом. Натомість він у свої спогадах писав, що був «у Мазепино-го генерала, осавула Максимовича» *. І далі зазначив: «Коли ми в нього попросили перепустку, він був досить привітний. Сам Максимович виявився діловим і гостинним»¹³¹³. Тобто, як бачимо, генеральний осавул за намір перейти на бік росіян мав би бути відставлений від уряду. Однак він як урядовець зберіг

* На ньому було «в одной бочці 60000, у другой 40000 дук... поза девятьма мішечками, трьома більшими й шістьма меншими, повними дукатів першої великості, дорогого каміння, клейнодів, списів, соболів, паперів і іншого знадіб'я».

¹³⁰⁸ Бендерська комісія. — С. 126.

¹³⁰⁹ Допросные речи А. Д. Горленко в Посольской походной канцелярии в Воронеже о пребывании в шведском лагере (15 марта 1709 г.) // ПБДМ — С. 329.

¹³¹⁰ Допрос атамана Сенчи Кирила Сергеева (8 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 980.

¹³¹¹ Там само. — С. 979.

¹³¹² Письмо генерала Аларта Петру I (19 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 1032).

¹³¹³ Крман Д. — С. 65.

* Його сини Федір та Іван після смерті матері у 1711 р. зростали у Москві. За зверненнями Іоанна Максимовича вони були зараховані у гвардійські полки: перший — у Семенівський, а другий — в Ізмайлівський. Сержант Ф. Максимович у 1728 р. звертався до гетьмана Д. Апостола у справі батька: «Отец мой клятвами и неблагословением отеческим претяжи, непрестанно пишет ко мне, чтоб с движимаго имения того, которое после его, отца, оставленное, у швагра моего Николая Бороздны и жены его Бороздниной, а моей сестры, обретається, четвертую долю выделавши, ему ж отцу ради пропитания, при крайней беде и нижеже будущему, в Архангельской город прислать; о чем с соизволением других моих братьев и сестер, многажды у их, Николая Бороздны и жены его писмами и словесно домогался, жебы отец наш при бедствии своем, принаймней с своего имения получил спомоществование; однако он, Николай Бороздна, с своею женою, як на нас, так и отца нашего, против воле его отеческой, с того движимаго належные части удержуют и желают того имения посессорами быти». Син Д. Максимовича, попри все, завдяки підтримці українців у 1741 році очолив Стародубський полк і був у ньому полковником до 1756 року.

своє впливове становище в оточенні І. Мазепи і навіть залагоджував дипломатичні справи. Російське командування не повірило вигаданій старшинами легенді про «караул», і всі вони опинилися на засланні. Д. Максимовича репресували і заслали в Архангельськ. Більше він не побачив України. Д. Максимович помер у злиднях на засланні у 1732 році ¹³¹⁴.

Такою ж була доля й Д. Зеленського *. Не повірили російські урядовці й зізнанням генерального судді Василя Чуйкевича **,

¹³¹⁴ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — С. 115.

* Лубенський полковник (1701–1709), належав до своїх гетьмана, вочевидь, з боку його дружини. Відомий брацлавський полковник (1664 р.) Михайло Зеленський, можливо, був його батьком або якимсь родичем. Після поразки П. Дорошенка він перейшов на Лівобережжя. Д. Зеленський одружився з донькою свата І. Самойловича, колишнього переяславського полковника (1659 р.) Федора Сулими. У 1689 році він був знатним військовим товаришем. Як видно з листа П. Орлика С. Яворському, лубенський полковник належав до тих старшин, які після доносу В. Кочубея із власної ініціативи клялися гетьману у вірності, «обіщав, при его достоинстві и при обороні прав и волностей войсковых до крове стоять, и в наибольшом несчастіи не отступать его, яко вождя и рейментара своего». Лише з Д. Апостолом, Д. Горленком та Д. Зеленським гетьман радився, чи йти йому на з'єднання з московським військом. Лубенський полк брав участь у героїчній обороні Батурина (Д. Зеленський у той момент був разом з І. Мазепою). Після Полтавського бою лубенський полковник разом з багатьма іншими старшинами здався. На допиті він вдавав, що нічого не знав про зраду аж до переходу на бік шведів: «...А перешед Десну, объявил ему, Зеленскому, что будто генерал... Меншиков идет по него и по всю старшину, которых хочет побрать и забить в колодки». Цьому поясненню царські сановники не повірили. Розслідування показало, що він належав не тільки до кола посвячених гетьмана. «Как Мазепа приводил к Белой Церкви единомышленников своих ко кресту, чтоб против Царского Величества и отчизны своей бунтовали, — писал 19 грудня 1710 року київський воєвода Д. Голіцин І. Скоропадському, — и с той старшины тому Зеленскому на оное злое дело паче других и прежде всех к присяге пришел и крест целовал оный обозный с сыном».

** Родина Чуйкевичів входила у наближене коло людей, яким гетьман довіряв. До 1702 року господарем Гадяцького замку був Тимофій Чуйкевич. Після його смерті І. Мазепа призначив на цю ж відповідальну посаду брата померлого — Василя Чуйкевича. Ще один їхній брат Олександр обіймав посаду писаря у Полтавському полку. В. Чуйкевич довго служив у Батурині канцеляристом, мав дружні й родинні стосунки із впливовими урядовцями. Так, із листа В. Кочубея до полковника І. Новицького від 27 січня 1679 року довідуємося, що «панове братья моя пан Кроткевич и пан Василий Чуйкевич низко в. м. кланяются». Тобто Кочубей та Чуйкевичі були, очевидно, двоюрідними або троюрідними братами. Гетьман І. Самойлович цінував свого канцеляриста, посилав його з відповідальними дорученнями в Москву. 9 березня 1679 року В. Чуйкевич інформував московських урядовців про взяття козацьким військом Переяслава, Ржищева. Важливі дипломатичні місії останній виконував і за правління І. Мазепи. Так, на початку 1692 року він привіз у Батурин царський указ, аби гетьман їхав у справі Соломона до Москви. У 1697 році В. Чуйкевич згадується вже як старший канцелярист, якого наступного року І. Мазепа направив знову до царя з вимогою будувати морські судна «за скудностию в малороссийских краях лесов и за небытностию в их полках на то проторей». Господарем Гадяцького замку він пробув, очевидно, лише кілька місяців, бо вже у тому ж році отримав уряд реєнта генеральної канцелярії і виїжджав за вказівкою гетьмана визначати кордони нової слободи для стародубського полковника М. Миклашевського. Історик Ю. Гасцький у своєму дослідженні помилово назвав Василя Чуйкевича у 1702–1706 рр. генеральним писарем, а у 1706–1709 рр. — генеральним суддею. Насправді до 1708 року він був лише реєнтом. У листі до Петра I від 24 березня 1708 року І. Мазепа повідомив царя, що тільки-но вручив «судейство генеральное Василью Чуйкевичю, которой прежде сего был реєнтом канцелярии войсковой».

полковників Юрія Кожуховського, Якова Покотила, значного військового товарища Антона Гамалії*.

Допит, а потім розшукова справа писаря¹³¹⁵ Якова Гречаного також містять чимало його виправдальних свідчень, мовляв, «Мазепа отдал ево за караул шведам, за которым был три недѣли, а как швед и Мазепа из Ромны пошли, то всегда около ево стояли шведы и был караул: и для того по самую баталию он, Яков, уйтить случая никакого не нашол»¹³¹⁶.

Цей службовець Генеральної канцелярії, як він свідчив, був схоплений каролінцями у Лохвиці, де М. Гамалія насильно

Рішення Семена Чуйкевича, сина реснта, одружитися у 1707 році на Мотрі Кочубей напружило стосунки гетьмана з родиною Чуйкевичів. З доносу В. Кочубея довідуємося, як гостро відреагували батьки на невдоволені репліки І. Мазепи з цього приводу і швидко прискорили вінчання молодих. Не виключаємо, що гетьман призначив В. Чуйкевича генеральним суддею, аби нейтралізувати свояка В. Кочубея. Підкуплений впливовим урядом старшина вже не був зацікавлений під час розслідування доносу підтримувати свого свата і свідчити проти І. Мазепи. Хоч у 1707–1708 рр. Василь Чуйкевич мав усі підстави ображатися на свого зверхника (його сина Семена у зв'язку з доносом на деякий час арештували і тримали під вартою), все ж він у вирішальний момент пішов з однодумцями на повстання проти Москви й залишався з мазепинцями аж до завершення Полтавського бою. Якщо Д. Апостол, І. Сулима, зневірившись після загибелі Батурина в успіхові справи, перейшли на царський бік, то генеральний суддя перебував в оточенні І. Мазепи до тієї хвилини, коли опір уже не мав ніякого сенсу. За свідченням на допиті 16 березня 1709 року Василя Микифорова, В. Чуйкевич з К. Мокієвським за кілька днів до цього привезли на Запорозьку Січ «прелесныя письма», у яких повідомлялося, що цар «хочет весь народ малороссийский за Волгу реку загнать и ныне де московское войско будучи в здешних краях чинят разорение». Саме цей приїзд істотно вплинув на позицію запорожців і «оной де полковник Нестулей и все запорожское войско как конница, так и пехота превратилась на изменничью сторону». Після Полтавського бою В. Чуйкевич разом із багатьма старшинами здався переможцям. На допиті він виправдовувався тим, що І. Мазепа наказав за ним наглядати і «имел на него Чуйкевича всегда суспицью за сватов его покойного Кочубея и за миргородского полковника, о чем часто и словами ему напоминал и бунтовщиком против себя называл». І хоч останнє міг підтвердити Д. Апостол, активна участь генерального судді у збройному протистоянні проти Московії все ж не залишилася непоміченою. В. Чуйкевича не амністували. Разом з іншими мазепинцями він потрапив до Сибіру, де постригся у ченці. У монастир пішла і його дружина.

* Відомо, що у 1702 р. Антон Гамалія був уже генеральним осавулом і до цього часу власним коштом збудував церкву святого мученика Харлампія при своїй слободі Гамаліївці. Згодом при ній виник Гамаліївський Харлампіївський монастир, який взяла під свій патронат дружина гетьмана І. Скоропадського Настя Марківна. Невідомо, яку посаду займав А. Гамалія у 1704–1707 рр. Як видно з його допиту, що відбувся після Полтавського бою, «он уряду никакого напред сего не имел, служивал под бунчуком за товарища». Разом з тим це свідчення не зовсім відповідало істині. Антон Гамалія приховував, що І. Мазепа призначив його в кінці 1708 року білоцерківським полковником. Але оскільки він фактично не керував полком, бо перебував при гетьмані, то його зізнання повірили. У справі мазепинців А. Гамалія проходив як «козак». Антон Гамалія отримав суворіше покарання, ніж брат. Його відправили до Сибіру. Починаючи з 1712 року й до своєї смерті в 1728 році, А. Гамалія жив на засланні у Москві.

¹³¹⁵ Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К.: Типография Г. Фронцкевича и К., 1908. — Т. I. — С. 336.

¹³¹⁶ Допити старшини, що перейшли від Мазепи на бік росіян (14 липня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 728; ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1802. — Арк. 69–74.

«бранил ево... и посадил в школу, и приставил караул двадцать человек шведов»¹³¹⁷, а потім відвіз до І. Мазепи. За іншим документом розшукової справи, після приходу вояків Карла XII у Лохвицю «арештант» у селі Безсали пиячив на обіді з братами Антоном та Михайлом Гамаліями¹³¹⁸. Немає сумнівів те, що він все ж таки був «под караулом», оскільки І. Мазепа у тих складних реаліях приділив увагу дрібному службовцю, який при гетьманові, за словами допитуваного, «служил... под бунчуком лет с четырнадцать»¹³¹⁹, не випадково. Він був йому потрібний не стільки для збільшення кількості мазепинців, як для виконання певних службових функцій під час охорони, обліку фінансів військової скарбниці. Лише таким чином можна пояснити, чому він постійно перебував в оточенні шведської варти. А. Войнаровський на Бендерській комісії зауважив, що «військовий скарб поручено опіці не лише канцеляриста Григорія, але й генерального писаря й інших передовиків *»¹³²⁰.

¹³¹⁷ Кочегаров К. А. «Не замай, король швецкий пропадет и загинет...»: К вопросу о судьбе канцеляриста Якова Гречаного, бежавшего из ставки И. С. Мазепы в день Полтавской битвы // Славяноведение. — 2009. — № 6. — С. 60.

¹³¹⁸ Там само.

¹³¹⁹ Там само. — С. 59.

* Йдеться про урядовців, службовців.

¹³²⁰ Бендерська комісія. — С. 127.





1. Спроба посварити І. Мазепу з Карлом XII

У листі російського резидента в Польщі О. Дашкова до Г. Головкина містилася порада «для его (Мазепи. — *Авт.*) оболгания» писати в універсалах про його «вся сия бысть в народе отягчения»¹³²¹. Та цією ідеєю ще раніше були пронизані усі маніфести, звернення Петра І до українського народу та старшини з перших днів мазепинського повстання. Для знеславлення гетьманського володаря вживалися й інші заходи.

За опублікованими історичними документами, І. Мазепа 20 листопада 1708 року направив із Гадяча до царя Петра І миргородського полковника Данила Апостола з таємною пропозицією видати шведського короля, аби в результаті цього отримати амністію.

«Навіть останній його покровитель і союзник Карл XII був, по суті, ним (Мазепою. — *Авт.*) зраджений, — зазначає І. Андреев у статті «Мазепа», опублікованій у російському журналі «Знание — сила», — для того, щоб помиритися з Петром, гетьман пропонував захопити короля і привести його царю»¹³²². Дослідник В. Горак у статті «Таємний план українського гетьмана» пояснює згадане тим, що зверхник України «отямився»¹³²³, бо його, мовляв, не підтримали козаки, Батурин був знищений, а відтак у такий спосіб він рятував своє життя.

Б. Кентржинський, зазначаючи, що «ця темна справа скидається на російську спробу провокації», все ж тлумачить її поданням своєї версії: «Може, опозиціонери, невдоволені поведінкою гетьмана, що знову вдався до свавілля, і ставленням Карла XII до українського питання, самі взялися до справи й спробували налагодити зв'язки з царем і домогтися в нього такої речі, на яку не хотів пристати шведський король, — зобов'язання здійснити ідею незалежності України? На той час Петро І був ладен скористатися будь-чим, аби тільки втримати Україну в антишведському таборі, про що свідчить лист Головкина»¹³²⁴.

¹³²¹ Письмо Дашкова Г. Головкину (20 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 877.

¹³²² Андреев И. Мазепа // Знание — сила. — 2001. — № 4. — С. 126.

¹³²³ Горак В. Таємний план українського гетьмана // Політика і культура. — 2004. — № 9. — С. 33.

¹³²⁴ Кентржинський Б. Мазепа. — С. 305.

Відома російська дослідниця історії України Т. Таїрова-Яковлева у науковій розвідці «Мазепа-гетьман: у пошуках історичної об'єктивності» також присвячує цьому епізоду чимало місця. На її думку, «Мазепі або не вдалося здійснити свій план, або він злякався неминучої розправи з боку Петра»¹³²⁵. Вона підтверджує спробу гетьмана «відновити союз із царем і видати Карла» і в книзі «Мазепа»¹³²⁶. Не сумніваються у зрадницькій позиції керманича України історики М. Молчанов¹³²⁷, Н. Герасименко¹³²⁸, В. Артамонов¹³²⁹, О. Беспалов¹³³⁰, В. Лапін¹³³¹, І. Андреев¹³³², П. Толочко¹³³³. Гетьман, як пише англійський історик М. Андерсон, «спробував змінити сторони ще раз і навіть пропонував принести росіянам голову Карла XII, якщо трапиться відповідна нагода»¹³³⁴.

В історичних студіях Д. Бантиша-Каменського, М. Костомарова, С. Соловйова фігурують два документи, які вони визна-



Гаврило Головкін.
Художник І. Нікітін. 1720-ті рр.
Третьяковська галерея

¹³²⁵ Яковлева Т. Мазепа — гетман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. — 2003. — № 4. — С. 62.

¹³²⁶ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М.: Молодая гвардия, 2007. — С. 226 — 227.

¹³²⁷ Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Первого. — М.: Международные отношения, 1984. — С. 237–238.

¹³²⁸ Герасименко Н. Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727–1734) // Український історичний журнал. — 1992. — № 3. — С. 95; Герасименко Н. Данило Апостол // Володарі гетьманської булави. — К.: Варта, 1994. — С. 527.

¹³²⁹ Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. — С. 96.

¹³³⁰ Беспалов А. В. Миф о «равноправном» союзе (по страницам шведских источников) // Соборное мнение о Мазепе. — Харьков: Издательство «С.А.М.», 2011. — С. 259.

¹³³¹ Лапин В. В. Полтава — российская слава: Россия в Северной войне 1700–1721 гг. — СПб.: Нестор-История, 2009. — С. 302–303.

¹³³² Андреев И. Л. На пути к Полтаве. — М.: Вече, 2009. — С. 317.

¹³³³ Толочко П. Слава шведским освободителям! // Родина. — 2009. — № 7. — С. 44.

¹³³⁴ Андерсон М. С. Петр Великий / Пер. с англ. В. П. Белоножкова. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. — С. 100–101.

чили як достовірні. Передусім це лист канцлера Г. Головкина гетьману І. Мазепі від 22 грудня 1708 року:

«Ясновельможный Господин! Доношение Ваше чрез господина полковника миргородского его царскому величеству до-несено, которой видя ваше доброе намерение и обращение, принял то милостиво и повелел мне к Вам писать с крепчайшим обнадеживанием, что ежели Вы в том пребывать и начатое намерение свое ко исполнению привестъ потрудитесь: то не токмо что Вашу Милость в прежний уряд и свою милость принять, но оную к Вам и умножить изволит, и на те кондиции, чрез помянутого господина полковника предложенные, соизволил и гарантеров, желанных от Вас, для содержания той амнистии принимает, хотя (только надлежит вашей милости постараться: дабы о известной главнейшей Особе, по предложению своему, безопаснейшим образом постараться, буде-же и самой той Особе и невозможно, то хотя б о прочих знатнейших то учинити по предложению, а удобно то учинится может, понеже наши войска вблизиности оттуда в местечке Веприк обретаются в готовности, куда и убежище безопасное может от них воспрिया быть с теми особами). Ответу ж Вашей милости на то предложение, с господином полковником миргородским посланное, по се число не было того ради, понеже сумневались, истинно ль то, но понеже царское величество из присылки сюда от Вас полковника компанейского Галагана с полком и из изустнаго его доношения, от Вашей Милости ему приказанного, истинну того дела признал; того ради повелел мне с крепким обнадеживанием милости своей к Вам писать; впрочем ссылаюся на письмо господина полковника миргородского, не смея более и перу поверить, и не ведая: имеет ли еще Ваша милость при себе с нами учиненную циферь, которую на удачу в сем письме написал»¹³³⁵.

Разом із цим посланням І. Мазепі адресований і лист миргородського полковника Д. Апостола, який ніби підтверджує перший: «...И хотя мне сначала и веры не няли и за караулом держали и описывались к двору царского величества, но отгуду получа указа, отпустили меня за караулом к его царскому величеству, где принят я над сподѣванне милостиво, и изволил царское величество того предложения, от вашей милос-

¹³³⁵ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — К.: Час, 1993. — С. 576.

ти, добродія, приказанного, вислушать у мене сам зело секретно, и хотя то изволил принять зело желательню и весело, однакож о том сумневался, правду ль я то от вашего сиятельства поведаю, понеже мне от вас на писме подлинно ничего не выражено»¹³³⁶.

На перший погляд, ці важливі документи містять дуже багато інформативного матеріалу, який засвідчує неординарну позицію одних з головних учасників подій 1708 року в Україні. Звичайно, такі висновки можна зробити, якщо аналізувати лише ці звістки минулого без урахування додаткових обставин, контексту тієї доби. Привід засумніватися у вищенаписаному та ймовірності таємної дипломатії у той час між Петром I та І. Мазепою все ж таки є. Радую, що наші аргументи в цьому плані¹³³⁷ уже взяті до уваги й підтримані українськими дослідниками В. Пришляком, О. Дубиною¹³³⁸.

Апостол узяв активну участь у підготовці, а в кінці жовтня — у започаткуванні визвольного повстання. Ще 16 листопада того ж року він надіслав із Красноколядина полковому обозному Василю Онисимовичу красномовного листа, в якому не відчувається поразницький настрій: «Мой велце ласкавый приятелю, пане обозный полку нашего и на мѣску нашем зостающий!

Отпускаючи сторожов наших до Сорочинец, ознаймуем Вашу Милость о том, же войска шведские, почавши от самой Борзны, всуды по городах и селах, для защищения отчизны нашей от наступления московского, аж да самого Ромна, постановлены на станциях; а и около Ромна в полку Лубенском

¹³³⁶ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1787. — Арк. 37.

¹³³⁷ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — Чернігів: Редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1994. — С. 131–132; Міф дванадцятий: листи авантюриста // Павленко С. Міф про Мазепу. — Чернігів: Сіверянська думка, 1998. — С. 193; Павленко С. Чи зраджував І. Мазепа Карла XII? // Пам'ять століть. — 2005. — № 1. — С. 90–94; Його ж. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. — Чернігів: Русь, 2009. — С. 114–129; Його ж. Акція Петра I та його наближених щодо знеславлення гетьмана І. Мазепи в очі Карла XII // Український історик. — 2010–2011. — Т. XLVII/ XLVIII. — С. 117–130.

¹³³⁸ Пришляк В. Миргородський полковник Данило Апостол до і після Полтави // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: 3б. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. [Полтава]. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 303–306; Його ж. Данило Апостол: сподвижник чи відступник? // Іван Мазепа і мазепинці. Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст.: Наук. зб. / Упоряд. І. Скочилас. — Львів, 2011. — С. 121–122; Дубина О. Що будував Мазепа: Російську імперію чи Україну? (Роздуми над українським перекладом книги про Мазепу // Сіверянський літопис. — 2013. — № 3. — С. 113–118; Його ж. Дезінформація в добу Петра I: гетьман Мазепа — нібито «подвійний зрадник» // День. — 2013. — 24 червня.

стоятимуть. Сам зась наяснѣйший король его милость шведский в Ромнѣ свою станцію имѣти мет, где и мы з ясневелможным добродѣем, его милостию, паном гетманом завтрѣшнего дня цѣле 17-го числа сего мѣсяца прибыти сподѣмся, а з оттоль, необавляючися, скоро ку Гадячу ясневелможный добродѣй з десятма тысячами шведов поспѣшати будет. За чим яко пред тим многократне о неповѣреце жадным плиоткам в м-ти листовне упоминалисмо; так и теперъ, о том же упоминаючи, пилно прекладаем, а бысте прослухаючи о поворотѣ рейментарском, где обрѣтатимется — як скоро его вельможность до Гадяча прибудет, так зараз в м-тѣ з паном судиею нашим и з панами сотниками для отданья поклону ясневелможному добродѣеви его милости пану гетману туды до Гадяча приездить. А если бы там мѣл хто з грамотами государскими и нового гетмана Шкоропадского просмикатися; теды таковых ловѣте и до нас их присылайте. О том всем в м-ти прекладаючи и приказуючи, Богу Вас поручаем»¹³³⁹.

Відхід сподвижника І. Мазепи за погодженням із ним у найкритичніший момент після спалення Батурина є начебто наслідком його зневіри у подальшому успіху визвольної справи. Сам гетьман, вражений розбоєм О. Меншикова, на руїнах гетьманської столиці казав: «Уже тепер в нынѣшнем нашем нещасливом состоянии всѣ дѣла иначе пойдут, и Украина Батурином устрашенная бояться будет едно с нами держать»¹³⁴⁰.

Отже, Апостол-реаліст, який переконався у слабкості шведської та української армій, їх нечисленності (більшість козацьких полків ще до визвольної акції за наказом Петра І були усунуті з теренів Гетьманщини), вирішив припинити боротьбу?¹³⁴¹

Така версія має право на існування. Але документи дають підстави трактувати його позицію дещо інакше. Миргородський полковник відлучився у Сорочинці, які тоді були віддалік дій ворожих армій, аби знайти дружину, забезпечити її безпеку. Адже цар в універсалі від 7 листопада 1708 року погрожував мазепинцям, якщо вони протягом місяця не повернуть-

¹³³⁹ 1708, листопада 16. — Красноколядин. — Лист миргородського полковника Данила Апостола // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1780. — Арк. 21-21 зв..

¹³⁴⁰ Письмо П. Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 10. — С. 25.

¹³⁴¹ Дзира Я. Данило Апостол (4.XII.1654 — 17.I.1734) // Україна. — 1991. — № 9. — С. 48.

ся до нього, смертю. «А жен их и детей брать за караул, — наказував цар, — и присылатъ к нам, Великому государю, которые сосланы будут в ссылку»¹³⁴². Саме тому в той час у Ромни та Гадяч були привезені дружини генерального судді Василя Чуйкевича, генерального осавула Дмитра Максимовича, лубенського полковника Дмитра Зеленського, сердюцького полковника Якова Покотила, канцеляриста Григорія Григор'єва * та інших старшин¹³⁴³. Мазепинці вживали заходів, аби їхні родини не ставали заручниками обставин.

Адлерфельд у своєму щоденнику не випадково написав, що «козацького полковника Апостола... Мазепа зобов'язав... привезти свою дружину і родину в Ромни для слідування за армією, як робили всі інші козацькі дружини»^{**1344}.

Від'їжджаючи з-під Гадяча до Сорочинців, миргородський полковник мав залагодити й інші родинні справи, зокрема допомогти своєму дядькові¹³⁴⁵, лубенському полковникові Д. Зеленському в організації похорону доньки. Останній це підтверджував на допиті 14 липня 1709 року. Д. Зеленський тоді зазначав, що, отримавши «ведомость о смерти дочери своей, то просился у Мазепы для погребения оной в Лубны, в чем ему помагал миргородской полковник, по которому прошению отпущен он з дороги, как шли из Гадича в Ромны»¹³⁴⁶. Тобто Д. Апостол початково поїхав допомогти колезі та родичу організувати похорон. Це в бік по прямій майже 70 кілометрів від дороги Ромни-Гадяч. Д. Зеленський не повідомляє подробиць, як вони їхали, але зауважує, що миргородський полковник «к уходу путь себе сыскал» увечері¹³⁴⁷. Як на нашу думку, остан-

¹³⁴² Грамота государя Петра I к гетману Ивану Скоропадскому (7 ноября 1708 г.) // *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1842. — Т. 4. — С. 233.

* Допитані старшини після Полтавської битви намагалися вигородити себе, а тому свідчили, ніби їх тримали під караулом разом із дружинами. Тим часом В. Чуйкевич їздив на Січ до запорожців, інші старшини теж виконували різноманітні оперативні завдання.

¹³⁴³ Допит старшини, що перейшла від Мазепа на бік росіян (14 липня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 724–728.

** Очевидно, забрати дружину Марію їхав і генеральний хорунжий Іван Сулима, який 25 листопада 1708 року був у Миргороді, де вже господарювали росіяни. Маєтки старшини були в Переяславі та окрузі — Сулименці, Лебедині, Кучакові, Скопцях (Універсал гетмана Скоропадського вдові генерального хорунжого Івана Сулими (28 лютого 1721 г.) // Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII-XVIII в. / Издание Андрея и Александра Савицких. — К.: Типография К. Н. Милевского, 1890. — С. 26).

¹³⁴⁴ *Adlerfeld G.* — Р. 83.

¹³⁴⁵ *Павленко С.* Іван Мазепа. — К.: Альтернативи, 2003. — С. 298.

¹³⁴⁶ ДГІМД. — С. 726.

¹³⁴⁷ Там само.

ній відхилився з основної дороги кілометрів на 12, аби побути вдома, побачити рідню. На жаль, Д. Апостол у сутінках проявив безпечність і потрапив у Сорочинцях у пастку: тут, крім висланих раніше двох російських батальйонів *, якраз 20 листопада ¹³⁴⁸ розквартирувався великий російський загін (ще вранці 19 грудня ¹³⁴⁹ він перебував у Недригайлові **. — *Авт.*), від якого вже марно було втікати. Командир останнього князь Г. Волконський писав 21 листопада царю: «Полковник миргородцкой к нам из Гадич в Сорочинц прибыл на другой день по прибытии моем и сказывал, что он был при Мозепе по неволе. А ныне, как де поехал Мазепа да Рамны, и он ехал за ним, и от него отъехал, и с ним отъехал полковник лубенской; и говорит, что генеральной судья и генеральной есаул Максимович отъедут (...) И тот полковник остался у меня в Сарочинце. (...) Только я признаваю на словах, что он, полковник, нам верен ли; и с тем полковником как чинить, о том как твое царское величество повелит» ¹³⁵⁰. Родина Д. Апостола, «жена и з детми» ¹³⁵¹, перебувала в сорочинських маєностях, тому він змушений був діяти в інтересах своєї сім'ї.

Першим аргументом, який спростовує достовірність прагнення Мазепи передати Карла XII та його генералів царю, є доволі проста деталь. Якби Д. Апостол виконував таке суперважливе завдання гетьмана, то він би протягом одного-двох днів дістався б Тернів, Хоружівки (від Гадяча — відповідно 83, 74 кілометри. — *Авт.*), де 20 листопада ¹³⁵² перебував цар (22 листопада він уже був у Вільшані ¹³⁵³, 23 листопада — у Марківці ¹³⁵⁴).

* 3 листа Б. Шереметева до О. Меншикова впливає, що ще 15 листопада 1708 року він відправив «от Ростовского и Копрского (полків. — *Авт.*) по батальону под командою господина полковника Головина в Сорочинец» (ДГІМД. — С. 829).

¹³⁴⁸ Письмо Г. Волконского Петру I (21 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 983.

¹³⁴⁹ Письмо генерал-майора князя Г. С. Волконского генералу князю А. Д. Меншикову о попытке захвата сторонника И. С. Мазепы А. А. Гамалеи (19 ноября 1708 г., Недригайлов) // ПБДМ. — С. 203.

** «А сей ночи (19 листопада. — *Авт.*) начевал в местечке Драгайлове и пошел в назначенное свое место, а пришел я в то местечко часу в четвертом ночи и пошел до свету», — писав Г. Волконський О. Меншикову (ПБДМ. — С. 203). Відстань від Недригайлова до Сорочинців — майже 110 кілометрів. Отже, аби захопити тилове д-я мазепинців містечко, російський підрозділ подолав її у рекордні строки і відтак став несподіванкою для Д. Апостола.

¹³⁵⁰ ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 983.

¹³⁵¹ Письмо Г. Волконского Петру I (29 ноября 1708 г.) // Там само. — С. 985.

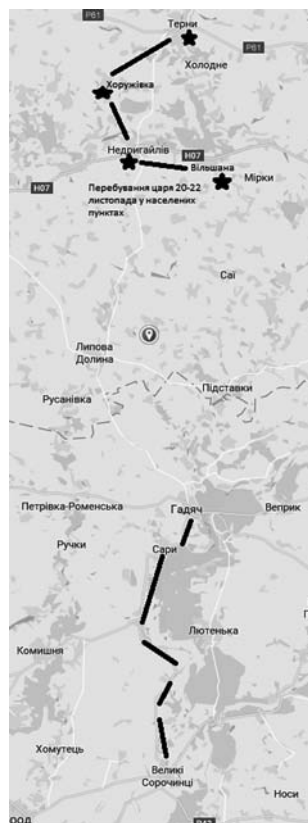
¹³⁵² ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 974.

¹³⁵³ Письмо Петра I к Б. Шереметеву (22 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 320.

¹³⁵⁴ Письмо Петра I к Б. Шереметеву (23 ноября 1708 г.) // Там само. — С. 321.

Натомість миргородський полковник добре «відхиляється від курсу», їде в протилежний бік — до свого маєтку в Сорочинцях, який майже за 48 кілометрів від Гадяча. Крім того, якби Д. Апостол прагнув лише особистого прощення у царя, то теж би прямував у бік Сумщини, у місця розташування російської армії. Але, натрапивши на вояків Г. Волконського, він змушений підкоритися долі й удавати із себе, як і більшість спійманих мазепинців, «прозрілого» прихильника Петра I. Саме зі свого села він почав боротьбу за життя своє та родини: надіслав І. Скоропадському листа, у якому попросив новообраного гетьмана, аби той поклопотався перед Петром I за його помилування¹³⁵⁵ — «дабы его царское величество не мел на мене, верного подданого своего, якого гневу и не похотел карати»¹³⁵⁶. Д. Апостол виправдовувався, що «жодним способом от него (Мазепа. — *Авт.*) не моглем высвободиться и той его змене (которая и неясна нам была) супротив...»¹³⁵⁷. У листі немає жодного натяку на якесь таємне завдання. Для чого Д. Апостолу просити у І. Скоропадського посередницької послуги, якщо він був посланий з таємною місією?

До Петра I миргородський полковник вирушає із Сорочинців лише 28 листопада, тобто через 8 днів після відходу від І. Мазепа. Це засвідчує князь Григорій Волконський у своєму листі до О. Меншикова:



Маршрути руху царя (вгорі) та Данила Апостола (внизу) 19–20 листопада

¹³⁵⁵ Мельник Л. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). — К.: Ін-т системних досліджень освіти, 1995. — С. 69.

¹³⁵⁶ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1783. — Арк. 27.

¹³⁵⁷ Там само.

«Светлейший князь, мой милостивый государь. Покорно доношу твоей светлости: от'ютанта господина Резанова я к себе в Сарочинск получил, и господин полковник миргородцкой з господином Мавриным и Резановым поехали да царского величества и до твоей светлости. И с ними, для опасения от неприятеля, по твоему указу, отправил драгун и казаков 200 человек. (...) Полковник миргоротцкой имеет опасения, а я по нынешнему ево поведению мышлю, что он ныне зело склонен нашей стороне.

Униженный твой слуга князь Григорей Волконский.
Из Сарочинца ноября 28-го дня 1708.

Которые, государь, люди от меня посланы с ним полковником поволь их или иных с прибавкою прислать ко мне: фортеца велика, а людей зело мало, обнять ни половины не ким, и пушкорей нет»¹³⁵⁸.

Другим аргументом, який ставить під сумнів імовірність зради Карла XII гетьманом, є протокол допиту миргородського полковника¹³⁵⁹. У ньому знову ж таки не натрапляємо на якісь натяки про Д. Апостола як посланця І. Мазепи. Він свідчить про все, але нічого не говорить про таємну пропозицію гетьмана!

Третім аргументом, що спростовує «листовну» місію Д. Апостола, є негативна реакція у таборі мазепинців на його відхід. І. Мазепа та його прибічники не знали обставин, у які старшина потрапив у Сорочинцях, а тому, як свідчив отаман Сенчі Кирило Сергієнко росіянам, «миргородського полковника зело бранят»¹³⁶⁰. «29 листопада (шв. ст.), — записав у щоденнику учасник походу Леангард Кагг, — генерал-майор Меерфельд виступив із Лохвиці з 4 полками кінноти, щоб спалити маєток козацького полковника Апостола»¹³⁶¹. Про перехід останнього «к неприятелю»¹³⁶² дізнався й генерал-квартирмейстер А. Гілленкрок.

Четвертим аргументом, який підтверджує фальшивість листів Г. Головкина до І. Мазепи, є послання першого до ро-

¹³⁵⁸ 1708, листопада 28. — Сорочинці. — Лист Г. Волконського до О. Д. Меншикова (Публікація Г. П. Георгіївського) // Исторический журнал. — 1940. — № 12. — С. 82–83.

¹³⁵⁹ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1786. — Арк. 35.

¹³⁶⁰ ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 980.

¹³⁶¹ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). — Авґсбург: Українська вільна академія наук, 1948. — С. 12.

¹³⁶² Гілленкрок А. — С. 60–61.

сійського дипломата П. Толстого. Так, 10 грудня 1708 року Г. Головкін писав, що «пришлого 22-го дня сего месяца полковник миргородцкой Апостол к нашим войскам действительно прибыл и его царского величества о всемилостивом пардоне просил»¹³⁶³. Тобто у цьому дипломатичному посланні зовсім нічого не повідомляється про якісь інші мотиви переходу старшини на бік росіян. Згадане підтверджує й інша дипломатична кореспонденція. Англійський дипломат Чарльз Вітворт 15 грудня дізнався про те, що «один із найвпливовіших козацьких офіцерів, який, було, перейшов з Мазепою до шведського короля, повернувся до росіян і отримав помилування від царя»¹³⁶⁴.

П'ятим важливим аргументом подібного плану є свідчення полковника Гната Галагана, який у листі канцлера Г. Головкіна фігурує як посланець І. Мазепи з повторним посланням гетьмана до царя. Вищезгаданий Г. Волконський у листі царю від 6 грудня писав: «Сего декабря 6-го дня приехали ко мне с писмом от компанскова полковника Калагана 5 человек кунпанщиков, в котором написано, что он едит с полком своим к царскому вашему величеству служить по писмом нашим, каторые мы писали с полковником миргородским к ним прежь сего»¹³⁶⁵. Тобто Г. Галагана переманив обіцянкою гарантії його життя князь Г. Волконський з використанням авторитету Д. Апостола.

У 1745 році з Г. Галаганом бачився¹³⁶⁶ Олександр Рігельман, автор «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі». Історик записав спогад полковника про його відхід від гетьмана. Старшина жодним словом не обмовився про те, що він виконував завдання І. Мазепи. Між царем та Г. Галаганом тоді відбувся такий діалог:

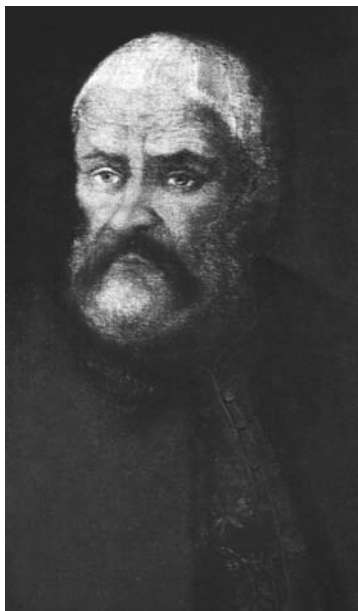
«Галаган! Вить ты с Мазепою вместе мне изменил?» — «Нет, государь», — відповідав перебіжчик. — «Да ты с ним бежал?» — «Я не бежал, но как нам от него объявлено, что, по повелению вашего величества, велено нам с ним против шведов идти, то потому мы за ним и следовали, но вместо того, когда мы близ

¹³⁶³ ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 879.

¹³⁶⁴ Письмо Ч. Витворта статс-секретарю Бойлю (15 декабря 1708 г.) // Сборник Русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 121.

¹³⁶⁵ Письмо Г. Волконского Петру I (6 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 985.

¹³⁶⁶ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — С. 548.



Портрет Гната Галагана.
XVIII ст. Чернігівський
художній музей

шведов стали, объявлено нам, чтоб мы ему последовали, а он предался уже королю с тем, чтоб отбыть нам от России и быть под мазепиным управлением, от всех монархов вольным... (...) Что ж я, как некоторые и другие, хотя и усомнился, но, отважась, пустился на власть судьбины, потому что возвратиться уже от силы неприятельской, как представлялось, никак было невозможно; притом и разсуждал я о себе, что может быть и высвобождусь еще сетей сих, как то и удалось мне теперь. (...) Хотя служить и обещался им, токмо в мыслях держал своих, что не для них, но своему царю, кому я присягою обязан. И так, коль скоро мы стали быть на свободе, тогда под видом разъездов в партию, следуя, я нечаян-

но наехал весьма вдали от войска на отъезжих сих драбантов, которые мною сюда до вашего величества приведены 60 человек, кои, не опасаясь нас, яко своих уже людей, были в оплошности. Мы же, окружа, тотчас взяли всех со всею их амунициею, поскакали в путь свой и, приведя сюда, препоручаем их и себя в соизволение вашего царского величества, и просим если можем быть еще в доверенности, чтоб мы были такие же слуги, как и прежде, несумнительные»¹³⁶⁷.

Тобто і лист миргородського полковника І. Скоропадському, і протокол допиту Д. Апостола, і спогад Г. Галагана не засвідчують прагнення І. Мазепи зрадити шведського короля.

Шостим аргументом на користь нашої версії є листи самого Петра І від 23 листопада 1708 року. У посланні до Б. Шереметева цар з радістю сповіщає про приїзд із Сорочинців його ад'юганта Омеляна Маврина, який «сказал, что генерал-маеор Волхонский в Сарочинцы вошел, и на завтрее полковник мир-

¹³⁶⁷ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — С. 548-549.

городцкой, ушедши(й) от Мазепы, туды приехал и рассказывает, что и другия все будут старшина»¹³⁶⁸. У листі до князя Г. Долгорукого він також пише, що «вышел от шведов миргороцкой полковник Апостоленок... и сказал, что и протчие старшина все будут, понеже он, зговорясь с ними, ушел»¹³⁶⁹. Якби Д. Апостол виконував таємну та відповідальну місію, то ад'ютант царя вже 23 листопада довів би і полковника, і лист від гетьмана в Марківку до Петра І. У крайньому разі, якби Маврин їхав сам у ставку і знав про миргородського старшину як гінця від І. Мазепи, невже б він міг таке упустити й приховати від свого керівництва. Натомість ад'ютант сповістив не про листи від гетьмана, а про те, що Апостол «ушедший от Мазепы», «зговорясь» з іншою старшиною.

Сьомим аргументом, який підтверджує підступні плани російського командування шляхом виготовлених фальшивок посварити гетьмана й короля, є листування в кінці листопада 1708 року І. Мазепи зі старшинами, зокрема з полтавським полковником І. Левенцем. Якби український керманіч прагнув повернутися в табір Петра І, благав у нього помилування через посередництво Д. Апостола, то після 20 листопада він би не проявляв активності в організації спротиву московському війську. Навпаки, саме в ті години І. Левенцю направлено послання, в якому зазначено зокрема таке: «Аж прикажем пану полковникові миргородскому, на сей час при боку нашем застающому, дабы с товарищество в полку своего совокупивши, вшелякую чинил вашей милости помощь»¹³⁷⁰. Через три дні гетьман наказує полтавському полковнику, «чтоб ни в чем Москве не верили» і були вірні українській справі, а «для защищаний ... полку войска короля его милости шведскаго будут там вскоре у ваших милостей»¹³⁷¹. Крім того, І. Мазепа дає доручення арештувати свояка Кочубеїв Івана Івановича і «тех, которые б народ смущали», а мешканця Сум Каленика Левченка — «на пострах іншим повесити, жебы впред нихто не важился народа до враждебной Москвы прельщати»¹³⁷². Київський воєво-

¹³⁶⁸ Письмо Петра І к Б. Шереметеву (23 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. І. — С. 321.

¹³⁶⁹ Письмо Петра І к Г. Долгорукому (23 ноября 1708г.) // Там само. — С. 321.

¹³⁷⁰ Выписка из письма И. С. Мазепы полтавскому полковнику И. Левенцу (20 ноября 1708 г.) // Батуринский архив. — С. 274.

¹³⁷¹ Письмо И. С. Мазепы из Ромна полтавскому полковнику И. Левенцу (23 ноября 1708 г.) // Там само. — С. 275.

¹³⁷² Там само. — С. 276.

да Д. Голіцин на початку грудня повідомляв О. Меншикову, що «Мазепа непрестанно розсылает от себя прелесные письма по Украине, и на оные письма народ прелшцаетца»¹³⁷³. Із цих вищезгаданих повідомлень не видно, що керманіч України у третій декаді листопада 1708 року вирішив припинити боротьбу та здатися на милість царя.

Восьмим аргументом, що підтверджує провокаційність фальшивок-листів, виготовлених у російській штаб-квартирі, є грамота царя від 10 грудня 1708 року. У ній Петро I закликав українців, щоб «о пожитках оного изменника... где оныя лѣжат, объявляли»¹³⁷⁴, за що інформатори мали отримати половину виявленого майна¹³⁷⁵. Цей документ, поширений Гетьманщиною в 100 друкованих примірниках¹³⁷⁶, не свідчив про те, що цар якраз перед цим отримав якесь послання від І. Мазепи про помилування. Навпаки, Петро I вказував, що гетьман активно співпрацює зі шведами «и с тех своих пожитков, некоторые взяв, роздает на войско неприятельское и единомышленников своих ради раззорения народу малороссийского»¹³⁷⁷. А тим часом у листі Г. Головкина від 22 грудня 1708 року йдеться про те, що московський володар «повелел мне к Вам писать с крепчайшим обнадеживанием, что ежели Вы в том пребывать и начатое намерение свое ко исполнению привестъ потрудитесь: то не токмо что Вашу Милость в прежний уряд и свою милость принять, но оную к Вам и умножить изволит».

Яким же чином тоді з'явилися звернення канцлера та миргородського полковника до гетьмана?

Відповідь знаходимо у кількох рядках, на які чомусь не захотіли звернути увагу поважні історики — публікатори вищезгаданих листів. На чорновому посланні Д. Апостола до І. Мазепи виявлено правку Г. Головкина, а на останній сторінці — припис: «Писма, что писаны к Мазепе по измене ево фальшивые от

¹³⁷³ Письмо Д. М. Голицына из Киева А. Д. Меншикову о «пожитках» И. С. Мазепы (7 декабря 1708 г.) // Там само. — С. 385.

¹³⁷⁴ Грамота государя к старшине, войску и народу малороссийскому с повелением, чтоб о скрытых пожитках Мазепы объявляли, и с обнадеживанием, что объявившему дана будет половина (10 декабря 1708 г.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 643.

¹³⁷⁵ Манифест государя Петра I всему малороссийскому народу о объявлении пожитков бывшего гетмана Мазепы в разных местах находящихся с обещанием объявителю половины // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 109. — Арк. 1-2.

¹³⁷⁶ Грамота государя к старшине, войску и народу малороссийскому с повелением, чтоб о скрытых пожитках Мазепы объявляли, и с обнадеживанием, что объявившему дана будет половина (10 декабря 1708 г.). — Арк. 644.

¹³⁷⁷ Там само. — Арк. 643.

канцлера»¹³⁷⁸. Укладачі — протоколісти діяльності царського наближеного саме так класифікували згадані документи. Вони ж були підготовлені зі зрозумілою прововокативною метою — підступно посварити Карла XII з гетьманом. На початку грудня 1708 року російське командування отримало низку свідчень про те, що після переходу в табір Петра І Д. Апостола, І. Сулими у шведів виникли підозри щодо надійності мазепинців. Так, під Іван на допиті засвідчив: «А где стоит Мазепа, на том он дворе не был; токмо слышал, что при нем великое число шведов и караул не токмо



Портрет
генерального хорунжого
Івана Федоровича Сулими

на дворе и у хором крепкой разставлен, но и в светлице же с нагольными палашами шведы стоят, что де учинилось после ухода миргородского полковника. А и у прочей де старшины Мазепиной поставлены крепкие ж караулы; и которой куда поедет, то за ними ходят по два человека шведов, что он, поп, и сам видел, понеже в ево бытность приходил к полковнику лубенскому Орлик и за ним было шведов два человека»¹³⁷⁹. Отримавши такі досить правдоподібні * показання, росіяни вирішили підлити масла у вогонь, аби посилити настороженість каролінців, їхні сумніви.

На жаль, В. Артамонов, віднайшовши оригінали цих фальшивок із відповідним приписом¹³⁸⁰, трактує документи, не відступаючи від старої концепції пояснення цього епізоду: «Фальшивість» (листів. — *Авт.*) полягала у тому, що обманним посланням і «мазепинським язиком» хотіли з допомогою Апостола спіймати колишнього гетьмана у пастку»¹³⁸¹. На дум-

¹³⁷⁸ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1787. — Арк. 38.

¹³⁷⁹ Допрос попа Ивана (13 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1049.

* Насправді при гетьманові та багатьох старшинах зберігалися фінанси Гетьманщини. Тому шведи несли варту біля місць, де було концентровано покладено діжки, мішки із золотом, коштовностями, грошима.

¹³⁸⁰ РДАДА. — Ф. 124 (1708). — Оп. 1. — Спр. 120.

¹³⁸¹ Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — СПб.: Ин-т российской истории, 2008. — С. 98.

ку М. Молчанова, «зрозуміло, що росіяни не повірили у серйозність цієї затії, тому їхній розрахунок полягав у тому, щоб отримати письмовий документ від Мазепи, що дало б проти нього нову сильну зброю»¹³⁸². Однак ці твердження не відповідають тим реаліям, про які ми писали вище.

Першого січня 1709 року миргородський полковник доповідав канцлеру Г. Головкіну про повернення свого посланця, направленого «ку неприателской сторонѣ»:

«Сиательнѣйший и предпочтеннѣйший господин граф, мнѣ премилостивѣйший добродѣю! Подлуг информации и науки, от Его Царскаго Величества мнѣ данной, з листом, который велможность Ваша по монаршом его царскаго величества указу до Мазепи писались, и з моим, до него ж так же по монаршом указу писанным, ку неприателской сторонѣ послалем сего человѣка Андрѣя Борисенка, который свое дѣло, за которым был послан, зорудовавши, як скоро оттоль повернулся, так зараз оною для совершенного в том дѣле роспросу до Светлѣйшого князя его милости и до велможности Вашей отсилаю, где оний будучи, що колвек видѣл и чул, кому тые листы отдал, и як оттоль выйшол, тое все подробну сам устне может исповѣсти; о том Вашей велможности извѣстивши, пренизко кланяюсь и застаю»¹³⁸³. Як видно з цього донесення, акція обмови гетьмана перед шведською стороною була задумана з «інформации и науки» Петра І. Посланець Д. Апостола лише віддавав комусь листи, які мали виставити І. Мазепу в непривабливому світлі. Разом з тим А. Борисенко не очікував ні на усну, ні на письмову відповідь керманича України, бо згадана акція цього не передбачала. Цій дуже правдоподібній дезінформації шведська сторона, вочевидь, не повірила. Російське командування не випадково запитувало полонених шведів, «в каком респектѣ при войскѣ их содержится (Мазепа. — *Авт.*) и имѣют ли его за вѣрнаго»¹³⁸⁴? Допитувачі отримали у січні 1709 року невтішну для них новину, що «содержитце он, Мазепа, в свободности»¹³⁸⁵.

¹³⁸² Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Первого. — М.: Международные отношения, 1984. — С. 238.

¹³⁸³ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1789. — Арк. 41–41зв.

¹³⁸⁴ Допит полоненого шведського полковника Альфентеля (15 лютого 1709 р.) // ДГІМД. — С. 713.

¹³⁸⁵ Допит шведського перебіжчика Ягана Франца (15 січня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 711.

Наміри царських зверхників виставити гетьмана перед його союзниками у непривабливому світлі продажного авантюриста у будь-якому разі не затьмарили шведсько-український союз 1708–1709 років.

Дослідник Є. Руднев натрапив на цікавий документ, який ніби спростовує наші вищезгадані зауваги про реалії грудня 1708 року. У дуже рідкісному виданні [Сборник старинных бумаг XVIII века. — СПб., 1855. — Т. 4. — Ч. 3 (Воспоминания князя Ф. Ю. Ромодановского). — С. 46–50] надруковані спогади голови Преображенського приказу Федора Ромодановського. «Еще ранее стало ведомо, что гетман уторопно ведет переговоры с воеводой познанским Станиславом Лещинским и шведами, дабы воссоединится для борьбы с государем нашим, а даже имеет твердую задумку перехитрить поляков и шведа, построить токмо государство независимое, малороссийское, — зазначав автор мемуарних записок. — Каково, а? Однако же Петр Алексеевич все еще доверял Мазепе; уже еще были истории с судьей генеральным малороссийским Кочубеем, полковником полтавским Искрой и полковником фастовским Семеном Палеем, где наша служба также была на высоте должной, яко отменной; увы, Шафиров и его комиссия нас не послушали и токмо через большое время правота агентов моих зело подтвердилась. Ведомо также стало и мне, и государю снова через ловушки наши отменно замаскированные, посредством умниц моих, что в годе 1708, месяцах позимнике и подзимнике, гетман будет посылать к государю сразу нескольких своих сторонников, как-то полковника Апостола и протчих, с усными челобитными, дабы начать переговоры, понеже хочет гетман снова быть с Петром Алексеевичем и готов захватить для проявления верности своей Карла XII и прочих шведов из крупных, выказать баско свою лояльность скипетру Великоросскому. Я позволил себе посоветовать государю так, что гетману ни за что не верить, разве не знатко, что он хочет, он и хитрец и подлец воедино, убаивать горазд, и нам давно уже ведомы его деяния черные, направленные на отрыв Малороссии, безоблыжно он и пальцем не шевельнет. Но людей его, токмо некоторых, можно использовать с пользой для дела общего; Апостола в первую очередь, пушай отпишет Мазепе, что все в порядке, а еще Галагана, Сулиму, Антоновича, а может и иных; сгодятся для

последующей игры и комбинаций, как письменных, так и протчих; а еще для того, дабы пора то разбить оную глыбу гранитную на мелкие куски. Сия глыба была не токмо крепкой спервоначала, но и с хитрецей; моя служба установила, что в иудов сей план Мазепов был посвящен до конца токмо Апостол; остальные же, коих коварный гетман послал к государю с устными челобитными, яко отвлекающие фигуры. Было мною и другое спроверено, альбо упредили нонешний союз Мазепы и опорощника Лещинского, недаром помогали когда-то королю Августу войском и деньгами, понеже токмо ладом, втроем — Лещинский, Мазепа и швед Карла, — могли нас одолеть. Канцлеру Головкину я советовал отписать уже положительный ответ Мазепе, дабы не тамошилсЯ, ввести его в заблуждение, что и было, должно сказать, сделано, равно как и взятие Меншиковым Батурина, оплота Мазепы»¹³⁸⁶.

Подані Ф. Ромодановським у спогадах відомості, найімовірніше, є фантазійним перебільшенням, явним приписуванням заслуг своєму відомству. «Думаю, славяне Великороссии и Малороссии долго будут нас благодарить, — похвалявся автор записок, — потому не дали мы треснуть государству великому, укрепили его, подняли высоко в Европе. Для творения благородного и святого дела приложили все средства... Многая лета нашей службе тайной, всяк должен ее бояться». Насправді у грудні 1708 року Ф. Ромодановський був далекий від Гетьманщини, головної квартири Петра I, театру бойових дій. У цей час, як засвідчує його кореспонденція, він активно займався спорядженням російських полків теплим одягом, наметами тощо. Тобто він не міг бути оперативно посвяченим у «листовну» гру Г. Головкина й Петра I проти І. Мазепи. Адже якби важливе питання вирішувалося під його особистим контролем, то це б зайняло дуже багато часу. У тих реаліях кур'єри, агенти фізично не могли подолати відстань з України до Москви за досить короткий час. Про кореспонденцію Апостола до Мазепи він уже дізнався, мабуть, після Полтавської битви. Найімовірніше, її «розкопали» його агенти у Посольському приказі. А оскільки вона за своїм характером належала до свідчень про таємну операцію, якою б мав займатися Преображенський приказ, то його зверхник і ви-

¹³⁸⁶ Руднев Є. Вибір шляху: Іван Мазепа і Данило Апостол восени 1708 року (нові дослідження) // Зона. — 2006. — № 20. — С. 88–89.

рішив привласнити заслуги у її реалізації. Та документи, наведені вище, спростовують вигадки про переговорну місію Д. Апостола. Миргородським полковником російська сторона скористалася для знеславлення гетьмана.

«Те, що Мазепа міг зробити спробу примирення, цілком вписується в картину його політичних метань 1708 року, — пише Т. Таїрова-Яковлева. — Це нормально для політика і дипломата, який шукає кращий вихід»¹³⁸⁷. Одне слово, із сучасних позицій ніби й нічого страшного в цьому нема. Адже нинішні політики дуже часто переходять з одного табору в інший. І це вже не сприймається як якийсь крайній негатив. Єдине турбує у ситуації з Мазепою: гетьман «метався» від Петра I до Карла XII і навпаки, чи він мав на меті все ж таки вищу мету? Якщо допустити, що Т. Таїрова-Яковлева права в оцінці «дій» гетьмана, то виходить, що для нього головною цінністю було власне благополуччя, гарний сюзерен, а не буття України, поліпшення її статусу.

Доктор історичних наук Т. Чухліб у своїй великій рецензії на монографію не сумнівається у висновках російського історика:

«Професор Т. Таїрова-Яковлева переконана, що існуючі документи й матеріали дають змогу стверджувати, що напередодні Полтавської битви гетьман робив спроби (місія Д. Апостола, козака А. Борисенка) повернутися під царську протекцію. Підтримуємо таку точку зору, адже історики вже неодноразово звертали увагу на те, що виступ І. Мазепи проти свого патрона був типологічно надзвичайно подібним до повстань залежних правителів проти своїх володарів наприкінці XVII — на початку XVIII століть: лівонської знаті на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 році, угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703–1711 роках, молдавського господаря Д. Кантемира проти Османської імперії у 1708 році тощо. Очевидно, цей ряд можна продовжити за рахунок вивчення ситуації в інших країнах Центральної, Північної, Східної та Південно-Східної Європи. На нашу думку, український правитель у 1708–1709 роках свідомо чи підсвідомо хотів повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога

¹³⁸⁷ Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М.: Центрполиграф, 2011. — С. 361.

Пруссії Фрідріха Вільгельма (1640–1688 рр.), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Прусського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву Fuchspolitik. Адже німецький володар неодноразово відмовлявся від складеної присяги на користь іншого монарха та вдало лавірував поміж Польщею, Швецією, Австрією, а також Францією та Голландією»¹³⁸⁸.

З рецензентом можна погодитися в тому, що у долі гетьмана і вищезгаданих діячів було чимало спільного у прагненні звільнитися від обтяжливої залежності. Однак васал турецького султана Д. Кантемир, який перейшов на бік Петра I, не намагався взяти царя у полон під час Прутського походу 1711 року, коли російська армія потрапила в оточення турків. У біографіях Ференца II Ракоці, Фрідріха Вільгельма важко знайти дію, коли вони заради успіху власної справи намагалися видати свого покровителя іншому, вигіднішому володареві. Перебіжчик до росіян Йоганн Паткуль як «зрадник і запроданець вітчизни» за наказом Карла XII був живим колесований, а потім четвертований 3 жовтня 1707 року¹³⁸⁹. Особливо прикметною у цьому плані була доля генерала артилерії Великого князівства Литовського Криштофа Синицького *, який, конфіскувавши російську казну, звернувся до шведського короля з проханням про допомогу. Оскільки він не отримав підтримки каролінців під час облоги московськими полками Бихова, 14 (25) червня 1707 року підписав 13 пунктів угоди про здачу фортеці¹³⁹⁰. Згідно з ними генерал мав вільно покинути місто¹³⁹¹, але після капітуляції 3-тисячного гарнізону його відразу арештува-

¹³⁸⁸ Чухліб Т. Мазепа продовжує завойовувати Росію // День. — 2011. — № 62–63. — 8 квітня.

¹³⁸⁹ Письмо LXXVII (Фаберг, Паткулев духовник, к Софье Эйсиендель, 3 октября 1707 г.) // Письма несчастного графа Ивана Рейнольда Паткуля, полководца и посланника российского императора Петра Великого / Пер. с франц. — М.: Университетская типография, 1806. — Ч. II. — С. 98.

* Криштоф Казимир Синицький (1671–1711) навчався в Карлявецькому (Альбертина) та Лейденському університетах, мав посади: з 1700 року — хорунжого новгород-сіверського, з 1702-го — адміністратора Могильовської економії, губернатора Бихова. У 1703 році став генерал-майором війська Великого князівства Литовського. Крім того, мав посади мечника, старости кількох міст. З 1706 р. — генерал артилерії.

¹³⁹⁰ Ткачоў М. Быхава абарона 1707 // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2007. — Т. 1. — С. 358.

¹³⁹¹ Позднякоў В. Сяніцкіе, шляхецкі род герба «Бонча» // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2007. — Т. 2. — С. 652.

ли й відправили на заслання ¹³⁹². Так само етапували до Сибіру і його брата Людвіка. І. Мазепа добре знав про цей епізод, оскільки таємно листувався з К. Синицьким про спільні дії проти Москви.

У так званих посланнях Г. Головіна до І. Мазепи йдеться про те, що цар начебто погоджується надати гетьману гарантії від звершників країн, яким не байдужа його доля. «Справедливості заради слід зазначити, що прохання про міжнародні гарантії були двічі абсурдними, — зазначив у своїй монографії В. Лапін. — Збереження в таємниці безчесного наміру гетьмана при міжнародному листуванні було неможливим, а порушення таємниці автоматично позбавляло його мож-



Йоганн Рейнгольд
Паткуль. 1700 р.

ливості несподівано схопити шведського короля. Крім того, знайти гарантів такої сумнівної справи було в Європі нелегко, в кожному разі серед солідних та впливових государів, а саме до таких і прислуховувалася Москва» ¹³⁹³. Незважаючи на абсурдність «гарантування» та інших подібних сумнівних деталей цієї справи, багато істориків не можуть вийти з полону поширених свого часу міфологем і зняти з гетьмана наклепницькі звинувачення.

Уже в Глухові 6 листопада 1708 року росіяни провели обряд повішення палачем ляльки, що уособлювала гетьмана. «Цією символічною дією Петро I хотів показати, якої участі заслуговував Мазепа і що б із ним зробили, коли б він мав нещастя потрапити у руки царя» ¹³⁹⁴, — писав автор публікації проповіді анафеми С. Яворського.

¹³⁹² Выписка из реляции Р. Х. Боура о взятии Быхова (15 июня 1707 г.) // СВ. — Т. I. — С. 310.

¹³⁹³ Лапін В. В. Полтава — российская слава: Россия в Северной войне 1700–1721 гг. — СПб.: Нестор-История, 2009. — С. 303.

¹³⁹⁴ Слово пред проклятием Мазепы, произнесенное митр. Стефаном Яворским в Московском Успенском соборе 12 ноября 1708 г. // Труды Киевской духовной академии. — 1865. — № 12. — С. 501.

У зв'язку з цим виникають логічні запитання. Мазепа завдяки такій ганебній дії-акції вирішив повернутися у ярмо? Для нього власне благополуччя було дорожче, ніж ковток свободи? То, виходить, праві ті історики, які вважали і вважають, що І. Мазепа «не був представником ніякої національної ідеї» *? На яку царську милість міг розраховувати відступник? Що його Петро I залишить гетьманом? Що цар дозволить йому і далі управляти Гетьманщиною, ніби нічого не сталося? Невже Мазепа був таким наївним, відірваним від життя, що міг усупереч здоровому глузду повірити у прощення Петра I, який і за менші провини карав смертю наближених, стрільців? Хіба йому не стояла перед очима доля того ж таки К. Синицького, який помер у 1711 році на засланні, хоча йому російське командування обіцяло за здачу Бихова волю? Або йому не відомо було про сумнозвісне життя Паткуля, який не раз звертався до Карла XII за пом'якшенням вироку? «Чи можете ви жалітися на свою участь? — писав Піпер 22 березня 1707 року до спійманого арештанта Й. Паткуля. — Невже государ не має права вимагати свого підданого і покарати його, коли він утік з вітчизни і проти нього воював?»¹³⁹⁵.

Відповідати ствердно на ці поставлені запитання — це значить мислити по-сучасному? Чи просто не розуміти І. Мазепу як людину, політичного діяча? Фактично визнання фальсифікату Г. Головкина 1708 року всупереч фактам, джерелам як реальної спроби гетьмана знову переметнутися на бік сильного сюзерена зводить фігуру правителя Української автономії до вузьких рамок амбіційного примітиву, діяча невисокого рівня, заклопотаного лише своїм буттям.

* Академік Петро Толочко пише: «Інтригуючи до останньої години, він (Мазепа. — *Авт.*), звичайно ж, думав передусім про себе, про своє благополуччя, а не про інтереси свого краю. Якщо б це було так, не опинився б він у полоні настільки необдуманого і визначеного спонтанного вчинку. А потім не робив спробу виправити його зворотньою зрадою — уже Карлу XII, навіть і шляхом видачі останнього Петру I. Про які тут переконання та ідеали може йти мова? І чому вони не проявлялися у Мазепи протягом двадцяти років правління Гетьманщиною?» (*Толочко П. Слава шведским освободителям! // Родина. — 2009. — № 7. — С. 44*).

¹³⁹⁵ Письмо LXXII (Піпер к Паткулю, 22 марта 1707 г.) // Письма несчастного графа Ивана Рейнольда Паткуля, полководца и посланника российского императора Петра Великого / Пер. с франц. — М.: Университетская типография, 1806. — Ч. II. — С. 65–66.

2. Плани союзників

Хоча Карл XII не полюбляв ділитися навіть з наближеними своїми планами, певні висновки щодо його намірів можна зробити із наявних джерел. Реалії листопада – грудня 1708 року були невтішними для каролінців. Однак при цьому король не втрачав амбіційного задуму завдати поразки Петру I.

Вирішивши перезимувати на Гетьманщині, Карл XII шукав способів отримати істотне підкріплення власній армії. У Швеції та підлеглих їй землях була оголошена мобілізація нових рекрутів. Полонений поручик Яган Пасенберг на допиті повідомив, що «в прошлом де 708-м году по осени в разных числах привезено было из Стекгольма на кораблях в Ригу в рекруты конницы и пехоты в 12 000 человек со всем мундиром и лошадьми, которые набраны в Стокгольме и по Финской земли: и генваря месяца в последних числах нынешняго 709 году оные отправлены из Риги в армию к королю с генералом-майором Шмитом чрез Польшу»¹³⁹⁶. У Польщі готувалися йти на підмогу головному шведському війську корпус генерал-майора Е. Крассау (10 тисяч солдатів *) та 16 тисяч поляків Станіслава Лещинського¹³⁹⁷.

Як зазначав секретар короля Цедергельм, перехід І. Мазепи на бік каролінців уселяв Карлу XII надію, що «донські козаки і найближчі татари значною мірою будуть слідувати їхньому прикладу»¹³⁹⁸. Справді, у Крим після Булавінського повстання з Дону втекло 8000 козаків під орудою Гната Некрасова¹³⁹⁹. Вони були готові воювати проти царя. Гетьман запевнив, що «в змозі мобілізувати 40 000 чоловік, або, якщо виникне потреба, 100 000, котрих можна буде задіяти проти росіян»¹⁴⁰⁰. Поінформований учасник походу Й. Барділі теж

¹³⁹⁶ Распросные речи шведского поручика Пасенберга // Мышлаевский А. З. Северная война на ингерманландском и финляндском театрах в 1708–1714 гг. (Документы Государственного архива). – СПб.: Военная типография, 1893. – Сборник военно-исторических материалов. – Вып. V. – С. 56.

* За іншими даними – 8000 солдатів (ГиБ. – Т. 8. – Вып. II. – С. 862).

¹³⁹⁷ Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. – Ленинград: Наука, 1986. – С. 201.

¹³⁹⁸ Cederhielms J. – S. 157.

¹³⁹⁹ Возгрин В. Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырех томах. – Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2013. – С. 731.

¹⁴⁰⁰ Cederhielms J. – S. 157.

вважав, що «головний вождь цілком спроможний виступити в похід зі 100 000»¹⁴⁰¹. Англійські джерела вказують на те, що при сприятливих умовах військо Карла XII могло б мати на Гетьманщині до 100 000 вояків (44 000 шведів, 36 000 козаків, плюс поляків)¹⁴⁰². Гетьман після проходження Батурина розіслав сотників, які були з ним, по сотнях, «чтоб они со всем борошнем в готовности к походу к Москве были, по празнике рождестве Христове»¹⁴⁰³. Також на Правобережну Україну Мазепа тоді ж відправив для «возмущения народа» корсунського полковника А. Кандибу, чигиринського полковника К. Мокієвського, значного військового товариша А. Гамалію¹⁴⁰⁴.

Товариш сердюка Корнія Семененка Михайло Янушко, який відвозив із Гадяча кореспонденцію у шведський штаб у Ромни, дізнався, що «тамо расписывают дорогу, которую шведы хотят итти до Москвы, а всякой стан расписывают в день переходу на три мили»¹⁴⁰⁵. За цим свідченням, шведи «намерены до Москвы итти настоящие зимы, тогда как помянутой провиант на все войско на два месяца соберут и реки совершенно льдом укрепятся». Це ж підтвердили й слуги генерального обозного І. Ломиковського, які стали свідками розмови свого господаря з Понятовським. Вони почули, як останній говорив про те, що «король швецкой намерен, естли Москва бою не даст под Гадячем, итти прямо к Москве»¹⁴⁰⁶. Крім того, від польського резидента С. Лещинського підлеглі старшини дізналися й про союзицький план дочекатися війська польського короля. «А прежде приходу Станиславова, хотя б оной недель и шесть не бывал, ийти не хотели, — свідчили допитані, — толко к тому походу совсем приготавлились — мяса и сухари готовили и на возы клали, говоря: хотя де Москва перед ними и все станет палить, однако де они могут тем провиантом довольны быть, и где что ни сыщют у жителей провианту и скотину, то все

¹⁴⁰¹ Bardili J. — S. 421.

¹⁴⁰² Defoe D. — P. 204.

¹⁴⁰³ Показання сотника Прилуцького полка Корнея Савина (19 листопада 1708 г.) // Шутей В. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. — № 31. — С. 182.

¹⁴⁰⁴ Письмо Д. Голицына А. Меншикову (15 листопада 1708 г.); письмо Г. Волконского А. Меншикову (23 листопада 1708 г.) // Шутей В. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. — № 31. — С. 182.

¹⁴⁰⁵ Показання сердюка Корнея Семененко (11 грудня 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1051.

¹⁴⁰⁶ Показання В. Колинникова, М. Савицького, Т. Проневича, Л. Алексеенка (18 грудня 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1047.

забирають»¹⁴⁰⁷. Про очікування польського війська говорив на допиті й інший свідок: «О походе шведском еще не слышатъ, толко говорят, что когда Станислав придет, которого чают к себе с шведами при нем будущими, быти, как Днепр станет, то тотчас пойдут в слободцкие полки»¹⁴⁰⁸.

Також піп Іван, зустрівшись на початку грудня 1708 року у Ромнах з лубенським полковником Дмитром Зеленським, довідався «о намерении де швецком... дожидатца к себе поляков»¹⁴⁰⁹. У грудні російське командування отримало достовірні відомості про те, що король «мѣл намѣрение пробиратися на Москву»¹⁴¹⁰, від миргородського полковника Д. Апостола. За його свідченням, польський король мав простувати у слобідські полки. Також старшина повідомив, що з Бахмача король та гетьман І. Мазепа направили листа С. Лещинському, щоб той «всѣ тамошние остановивши интереса, яко наипилнѣй поспѣшал сюды на Украину; а консистенции ему, кгда бы прибыл, назначено в полках Переяславском, Киевском и Нѣжинском»¹⁴¹¹.

Рейд шведсько-українського війська на Слобожанщину на початку 1709 року мав на меті не тільки розширення безпечної території для розквартированого війська, а й наближення до ймовірних союзників, слобідських, донських козаків. Як вважав учасник походу Петер Шенстрем, Карл XII та І. Мазепа, поєднавшись, мали на меті й таке: «Намагатися долучити до цього альянсу білгородських * козаків (або армію, як вони самі себе називають), а також донських козаків з калмицьким ханом



Прапороносець.
Художник
Густав Седерстрем

¹⁴⁰⁷ Показания В. Колинникова, М. Совицкого, Т. Проневича, Л. Алексеенка (18 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1047.

¹⁴⁰⁸ Допрос атамана Сенчи Кирила Сергеева (8 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 980.

¹⁴⁰⁹ Показания попа Ивана из Корманов (13 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1049.

¹⁴¹⁰ Допрос миргородскому полковнику Данилу Апостолу (декабрь 1708 г.) // Чтения ОИДР. — С. 214.

¹⁴¹¹ Там само.

* Мабуть, малися на увазі насамперед слобідські козаки, які були українцями.

Аюкою»¹⁴¹². Гетьман розраховував на те, що Булавінське повстання ще не затихло, і дончани, дізнавшись про близькість шведів, могли активізуватися, аби з новою силою взятися за зброю та піти проти царя. Певно, І. Мазепа мав відомості, що донці-некрасовці у січні «намерены идти на Слободские города»¹⁴¹³. Цілком імовірно, що це був погоджений рух назустріч двох військових сил, зацікавлених у поваленні Петра І.

Ще до початку московського походу шведський король започаткував переговори про мир з Османською імперією. За хронікою Мегмеда Рашида, «Юсуф Паша кілька разів обвістився із шведським королем, і це додало тому зарозумілості-марнославства, що йому таким чином від Високої Держави були зроблені пропозиції до укладення з ним миру»¹⁴¹⁴. У цьому зв'язку Карл XII та І. Мазепа покладали велику надію на допомогу Криму («да придет Превосходительство твое (Юсуф-паша. — *Авт.*) с войском своим в помощь к нам»¹⁴¹⁵). Зазначимо, що, за відомостями російської сторони, отриманими від волозького резидента, «уведава турки о измене Мазепиной, зело о том радуютца»¹⁴¹⁶. Король «таємно послав від свого боку заступників до їх ясновельможності [кримського] хана з тим, щоби тієї весни той надав підмоги йому кримськими військами у великій битві, що мала би місце з Москвою»¹⁴¹⁷. Однак, як повідомляв М. Рашид, «позаяк згадану справу якимось чином було доведено до священного слуху (султана), то через те, що вона суперечила миру поміж Москалем та Високою Державою, за цю справу великому везіру було задано великий наганяй-догану, а їх ясновельможності хану було вислано оклик-нагадування відкинутися від супротивних миру порухів»¹⁴¹⁸. Водночас правитель Османської імперії «під приводом того, аби потім шведський король не дізнався про те, що відбулося перешко-

¹⁴¹² Hallendorf C. Karl XII i Ukraina. En karolins berättelse. — Stockholm, 1915. — С. 6.

¹⁴¹³ Допрос козаков Полтавского полку Семена Васильева и Григория Савина (21 января 1709 г.) // Материалы ОИ. — Т. 2. — С. 323.

¹⁴¹⁴ Галенко О. Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида // Україна в Центральній-Східній Європі: 36. наук. праць. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — Вип. 9–10. — С. 282.

¹⁴¹⁵ Письмо И. Мазепы силистрийскому вали Юсуф-паше о причинах своего перехода на сторону шведского короля и угрозе со стороны России Крыму и Османской империи // ПБДМ. — С. 360.

¹⁴¹⁶ Письмо Д. Голицына к Г. Головкину (10 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 689.

¹⁴¹⁷ Галенко О. Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида. — С. 282.

¹⁴¹⁸ Там само. — С. 282–283.

джання їх ясновельможності хану у наданні йому допомоги, [було вирішено] наповнити його серце впевненістю у тому, що їхня ясновельможність хан з кримським військом, відповідно до обіцянки володаря держави, прибуде тієї весни на Полтавське поле йому на допомогу»¹⁴¹⁹.

Відомо, що весною 1709 року були направлені листи до кримського хана від першого міністра короля Карла Піпера та І. Мазепи¹⁴²⁰. Зільтман повідомляє про те, що ці важливі послання повезли запорожці 29 березня¹⁴²¹. Їхню делегацію очолював Петро Сорочинський¹⁴²². Як стало відомо 20 квітня російському послу в Константинополі Петру Толстому, гетьман просив хана вступити в козацьку землю зі всією ордою і допомогти козакам звільнитися з-під іга московського¹⁴²³. За це він обіцяв розорити фортецю Кам'яний Затон, платити щорічну данину. 31 березня Карл XII послав румуна за походженням полковника Сандула в Бендери до сераскера з листами К. Піпера та І. Мазепи¹⁴²⁴. Гетьман просив його з військом іти на допомогу українцям та шведам, оскільки Росія має намір загарбати не тільки Крим, а й все Оттоманське царство¹⁴²⁵.

Детально оповів зміст звернення до Юсуф-паші австрійський посол у Туреччині Йоган Міхаель фон Тальман. «Мазепа ж у своєму обширному посланні, — повідомив дипломат своїх урядовців, — виклав у вигляді докладної апології причини, які примусили його залишити московську сторону, а саме що московський цар багаторазово порушував привілеї і вольності козаків і він, Мазепа, зі своїми підлеглими не в змозі був більше нести московське ярмо; що всі козаки зважилися перейти на бік його, Мазепи, і тільки чекають першої можливості, щоб визнати його офіційно; що всі бояри, які стоять під московською владою, запевняють його в тому, що для Туреччини немає нічого кращого, як якщо б вони, козаки, були знову

¹⁴¹⁹ Там само. — С. 283.

¹⁴²⁰ Станіславський В. Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // Український історичний журнал. — 2008. — № 5. — С. 40.

¹⁴²¹ Siltmanns D. — S. 298.

¹⁴²² Санин О. Г. Россия и Крымское ханство накануне Полтавской битвы // Северная война и Приднестровье: история и современность. — Тирасполь, 2010. — С. 22.

¹⁴²³ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М.: Изд-во социально-экономической лит-ры, 1962. — Кн. VIII. — Т. 15–16. — С. 259.

¹⁴²⁴ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 87.

¹⁴²⁵ Лист Івана Мазепи до Юсуф-паші (список) / Публікація В. Станіславського // Український історичний журнал. — 2008. — № 5. — С. 47.

зміцнені в своїх старих правах і таким чином, як вільний народ між Москвою і Туреччиною, представляли собою міцний бар'єр. Шведський король має також намір повернути козакам їхні старі вольності, і цей намір міг би бути приведений у виконання, якби Туреччина доклала до цього свою руку допомоги. Він, Мазепа, краще за будь-кого іншого знає про честолюбні плани царя, який після придушення козаків і за допомогою своїх великих, знову вибудуваних фортець недалеко від Криму, в районі Азовського моря, і збройного корабельного флоту в Азові вважає себе в змозі при першій можливості напасти на Крим і без великого опору проникнути морем і сушею у Молдавію і Валахію, а також і в Туреччину за допомогою населення, яке сповідує грецьку релігію, котре очікує від нього, царя, визволення. Він, Мазепа, просить тому Юсуф-пашу все це взяти до уваги, наполегливо представити це Туреччині і переконати останню надати значну допомогу»¹⁴²⁶.

Проте переговори затягнулися. Незважаючи на активне бажання кримського хана допомогти шведсько-українським союзникам (зафіксовані два його посланці у штаб-квартирі Карла XII 16 травня, велика делегація 22 червня¹⁴²⁷), все ж султан явно не хотів порушити мирний договір з росіянами. Посол П. Толстой, як свідчить його кореспонденція до Росії, витратив значні суми на підкуп турецької верхівки¹⁴²⁸, аби Туреччина не виступила на боці Швеції. Крім того, Петро I, аби вплинути на позицію османів, зустрівшись в Азові з неофіційним султанським посланцем Кападжи-пашею, на його очах спалив флот, віддав велику групу полонених та щедро наділив переговорника значною сумою грошей¹⁴²⁹.

Негативно вплинула на активність кримців їх поразка кабардинським черкесам у вересні 1708 року в Канжальській битві¹⁴³⁰. «Бей... послав від себе п'ятсот найбільш знатних людей до хана, заявивши йому про свою повну покірність як переможцю та володарю, — про це йшлося в листі невідомого

¹⁴²⁶ Доповіді австрійського дипломата в Стамбулі Тальмана за 1709–1710 роки // ДГІМД. — С. 685.

¹⁴²⁷ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 95–96.

¹⁴²⁸ Станіславський В. Иван Мазепа в таборі Карла XII. — С. 44–46.

¹⁴²⁹ Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. — Ленинград: Наука, 1986. — С. 226.

¹⁴³⁰ Кочегаров К., Сень Д. «Крым не помнит столь крупного поражения...» Поход крымских татар на Кабарду и Канжальская битва 1708 г. в польских и украинских источниках начала XVIII в. // Исторический архив. — 2015. — № 4. — С. 23.

кореспондента, свідчення якого близько березня 1709 року передав Петру I троцький воєвода Михайло Котел. — Хан цим був дуже задоволений. Він розмістив черкеських послів, які були інформовані беєм, як їм належить діяти разом із татарською верхівкою. У чотири години ночі, після того як підступило до кримського табору черкеське військо, кожен [черкес] взявся за свого [татарина] і тоді почалося масова різанина тих татар, що були з ханом, серед яких головним чином була знать, яка, [будучи затиснута] у вузькому просторі, вся загинула»¹⁴³¹. При цьому зауважувалося: «Наслідки цього такі, що намірів до війни [кримські татари] не будуть мати до тих пір, поки новий хан не наведе порядок серед знаті»¹⁴³².

Через ці та інші причини Крим, 8000 некрасівців не встигли надати допомогу шведсько-українському війську.

Польське ж військо, шведський корпус Крассау також не мали можливості вирушити на з'єднання з армією Карла XII, оскільки російський цар вислав на протиборство з цими ворожими силами у лютому 1709 року 6 піхотних та 7 кінних полків¹⁴³³, московські дипломати активізували своїх союзників, опозиціонерів польського короля Станіслава Лещинського для стримання істотного підкріплення своїх противників. Заважали мобілізації у Польщі й голод та розгул чуми*. За даними російської розвідки, у січні 1709 року «Станислав Лещинской стоит за Луковым, а при нем швецкого войска 4000, янчар 500, дробантов 200, а польского войска при нем ничего нет»¹⁴³⁴, а у березні «генерал шведской Крассов и Лещинской стоят в Жолкве, Шмигельской и воевода киевской в Торчине, региментарь Сапегин Конец да обозной литовской Гру-

¹⁴³¹ Извлечение из некоего письма из Ясс от 9 января 1709 г. // Там само. — С. 21.

¹⁴³² Там само.

¹⁴³³ Письмо Петра I к Т. Стрешневу (9 марта 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 1. — С. 119.

* С. Лещинський писав своєму резиденту: «Його величності королю шведському безперечно відомі ті спустошення, котрі чума робить у Польщі; це жорстоке зло кожний день все більше і більше поширюється і знелюднює як міста, так і села. Воно є наслідком масового голоду в країні і, навалившись головним чином на неімущих, веде до повального вимирання. Ті з шляхти та народу, які у недавні часи жили заможнo, тепер не мають хліба, оскільки розорені постійним проходженням військ, а якщо у них будь-що і залишилося, то у такій малій кількості, що ледь вистачає й самим. (...) Мої заощадження виснажені, мої спадкові володіння спалені, а народні біди не дозволяють знайти ніде ні допомоги, ні кредиту» (Інструкція г-ну Понятовському, министру польського короля при королі шведському (18 сентября 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. I. — С. 203).

¹⁴³⁴ Доношение Н. Инфлянта Петру I (20 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 580.



Гравюра-портрет
І. Мазепи з газети
«Die Europäische Fama».
Лейпциг. 1706 р.

децький в Володимире»¹⁴³⁵. Їм так і не вдалося прорватися до шведсько-українського союзницького війська. Карл XII лише 21 червня 1709 року отримав звістку від посланця С. Лещинського¹⁴³⁶. Вона не додала оптимізму. «Замість очікуваної армії, яка б прийшла нам на допомогу, — писав пізніше П. Шенстрем, — за кілька тижнів до фатального бою до нас прибули секретар Клінкстрем разом із полковником Сандулом. Вони доставили королю послання стосовно підрозділу Крассау, у якому мова йшла про те, що король Станіслав і названий генерал нині все ще перебувають у Польщі, а також про те, що

між ними існують взаємні протиріччя»¹⁴³⁷.

Таким чином, можна зазначити, що однією з головних причин поразки Карла XII у військовій кампанії 1709 року була відсутність чіткого плану дій з вербування, залучення до співпраці можливих союзників. Фактично шведський король, потрапляючи у скруту, щораз імпровізував. І хоча його стратегія щодо пошуків партнерів, союзників для здійснення свого задуму розгромити військо Петра I загалом відповідала реаліям, усе ж вона запізнювалася, ставала неефективною в умовах, коли симпатії дій шведів або не мали належних засобів, сил для реалізації задуманого, або не встигали узгодити свої позиції, наміри, дії.

У каролінській армії більшість не знала про плани Карла XII, його спроби виправити ситуацію на користь свого війська і роль у цих справах І. Мазепи. Тому головним винуватцем постійних втрат в Україні, серйозних труднощів, блокади рядові шведи вважали гетьмана, який, на їхню думку, запросив їх у свій край, «обещал им добрыя и богатыя и покойныя квартиры, а они де того от него не получили»¹⁴³⁸.

¹⁴³⁵ Копия с письма к генерал-фельдмаршалу графу Шереметеву, каково при-
стал из Киева князь Дмитрий Голицын 28 марта 1709 г. // Письма Б. П. Шере-
метева. — Ч. II. — С. 204.

¹⁴³⁶ *Pemre P.* — С. 105.

¹⁴³⁷ *A Relation of the battle of Pultowa.* — Р. 218.

¹⁴³⁸ Допрос шведского ротмистра Якова Швелинга (9 марта 1709 г.) // Письма
Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 167.

3. Пропаганда та мобілізація

Український гетьман вживав заходів для підтримання своєї влади на теренах Гетьманщини всупереч діям російського командування. Відома низка звернень, листів, у яких І. Мазепа обґрунтовує причини виступу мазепинців. Відразу після укладення угоди українського командування з Карлом XII гетьман направив листа стародубському полковнику І. Скоропадському, у якому нагадував, що «потенция московская» «без жадного о том з нами согласия зачала города малороссийские в свою область отбирати»¹⁴³⁹ (йдеться про намір царя утворити Київську губернію. — *Авт.*).

Звернення-універсал до всіх українців Гетьманщини І. Мазепа розіслав 10 листопада 1708 року¹⁴⁴⁰ із закликом не підтримувати росіян, допомагати мазепинцям. На жаль, цей документ не дійшов до нашого часу, як і багато наступних. Водночас зміст цього звернення-універсалу відомий з інших джерел. У відповіді на нього від 24 листопада запорожців є короткий переказ надісланого універсалу, в якому «виражаючи вражду и злость московскую, которая здавна хитре на отчизну матку нашу, дабы оную во область и завладѣние себѣ взяти, умышляет, а одобравши, в городах украинских своих людей осадити желает, а нашим людям малороссийским незноские и нестерпимые здирства и знищенья, починивши и зрабовавши, в московщину загнати на вѣчное тяжкое неволничное мордерство тщится»¹⁴⁴¹. Гетьман, як далі йдеться в універсалі, «за общин согласием и с полною обрадою з панами енеральными особами, полковниками и инною войсковою старшиною, удатися под протекцию, опеку и оборону до наяснѣйших королей их милостей шведского и полского, которые, як пишете в листѣ своем панском, прирекли своим королевским словом, совѣстию христьянскою потвердили и писмами своими упевными, не тилко войско запорозкое и народ малоросийский от москов-

¹⁴³⁹ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 1771. — Арк. 1–2.

¹⁴⁴⁰ Прокопович Ф. — С. 191; Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публікація та коментарі О. Дубини, переклад з латинської О. Циганок) // Сіверянський літопис. — 2009. — № 6. — С. 8.

¹⁴⁴¹ Ответ запорожского войска гетману Мазепе по поводу предложения его отложиться от московского царя (24 ноября 1708 г.) // Источники ЗК. — Т. I. — С. 1019.

ского тиранского ярма уволили, леч и при стародавних правах и волностях заховати»¹⁴⁴².

Головні моменти звернення І. Мазепи зафіксовані також у контруніверсалі, підготовленому в царській штаб-квартирі у Лебедині від імені І. Скоропадського. З цієї реакції відомо, що, по-перше, «Москва... нашому народови малороссийскому знавше ненавистна издавна в замыслах своих постановила злосливых народ наш до згубы приводити»¹⁴⁴³; по-друге, «Москва... города уничтоживши, почала в свою область приводити и обирати и поработивши, з мѣст выганяти и в Московщину заганяти»¹⁴⁴⁴; по-третє, царські урядовці «хотѣли под сей военный час Его Царского Пресвѣтлого Величества указом, воевод и кабаки в наши малороссийские города впровадити»¹⁴⁴⁵; по-четверте, гетьман «мѣл от Двору Царского Пресвѣтлого Величества перестороги, же хотят его всю старшину енеральную и полковников в руки прибрати и в неволю запровод ити, а козаков в драгуны и солдаты устроити, народ весь постолистый поработити, албо за Волгу загнати, а наш край великороссийскими людми осадити»¹⁴⁴⁶; також «Мазепа во свидѣтельство небо и землю и на суд Бога Всемогущего призывает, будто он для добра отчизны нашей, а не для своих приват тую измѣну учинил и до шведа удался»¹⁴⁴⁷. Крім того, керманич Гетьманщини писав у зверненні до полків про наругу росіян над Батурином, «огвалтованю паниен»¹⁴⁴⁸, недотримання ними трактатів «и данных обѣтниц»¹⁴⁴⁹.

З показань козака з-під Полтави Федора Скрипникова (Скрипника) дізнаємося, що «с первого часу, как Мазепа, изменил», він у своїх універсалах наголошував: «стоит за веру», бо росіяни зрадили їй і церковними ризами прикривають коней¹⁴⁵⁰.

Феофан Прокопович, який тоді перебував у Києві, знав, що «тогда ж Мазепа и в за Днѣпровские города, в Чигирин, Корсунь, Богуслав и иные, посылал от себя нѣких с

¹⁴⁴² Ответ запорожского войска гетману Мазепе... — С. 1020.

¹⁴⁴³ Универсал, изданный в Лебедине от гетмана Ивана Скоропадского (8 декабря 1708 г.) // Документы МН. — С. 247.

¹⁴⁴⁴ Там само. — С. 248.

¹⁴⁴⁵ Там само. — С. 249.

¹⁴⁴⁶ Там само. — С. 250.

¹⁴⁴⁷ Там само. — С. 255.

¹⁴⁴⁸ Там само. — С. 260.

¹⁴⁴⁹ Там само. — С. 258.

¹⁴⁵⁰ Шутей В. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. — № 31. — С. 182.



Національний заповідник «Хортиця». Оборонні укріплення козацьких часів. Реконструкція. Фото автора.

молвотворными писмами, нѣких же с властію полковничею»¹⁴⁵¹.

Керманич України водночас направляв конкретні вказівки-універсали багатьом старшинам.

Так, 15 листопада 1708 року з Батурина він направив вертіївському сотнику, городовому отаману та війту з побажанням здоров'я листа. У ньому Мазепа повідомляє, що йому стало відомо про наказ командування російських полків у Ніжині, «чтоб есте ишли до фортеци Нежинской в осаду», а тому в свою чергу наказував цього не робити, «жадных московских указов не слухали, на прелести их не склонялися и в осаду... не ишли, же бысте в оной з головами и худобами не пропали»¹⁴⁵².

Разом з І. Мазепою у Борзні та Батурині до 24 жовтня був полтавський полковник Іван Левенець¹⁴⁵³, якого гетьманська

¹⁴⁵¹ Прокопович Ф. — С. 191.

¹⁴⁵² Лист І. Мазепи до вертіївського сотника (15 листопада 1708 р.) // З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упоряд. В. Станіславський. — К.: Інститут Історії України НАН України, 1996. — С. 181.

¹⁴⁵³ Свідчення на допиті канцеляриста Дубяги (29 жовтня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 717; Допит Григорія Герцака про його участь у зраді І. Мазепи (15 березня 1721 р.) // ДГІМД. — С. 735.

команда відрядила до Полтави, аби старшина утримував під контролем полк. Аби його підбадьорити, гетьман писав і полтавському полковнику, вихваляючи шведів, які «в двух сотнях своїх людей числе в прошлую субботу напавши на генерала Рена, под которого под командою под 4000 было Москвы, не только их разгромили, с поля збили, але аж до Корибутова гнали и на целую милоу землю трупом московским услали»¹⁴⁵⁴. Гетьман сповіщав полковника, що незабаром «народ малоросійской вскоре знати, для чего хотя ваша милость... затягне за целость отчизны, прав вольностей войсковых застеновлятися», а тому просив зберігати йому вірність і очікувати приходу шведів для оберігання території¹⁴⁵⁵.

Новосанжарський сотник Матвій Буцький у ті дні прибув із братом Григорієм до Полтави і став свідком заворушення, викликаного приховуванням старшиною від громади листів Петра І. Він повідомляв, що «сдѣлался... бунт из за грамот царского величества, что онѣ не были читаны в радѣ, при чем был убит полтавский писар Лозинской»¹⁴⁵⁶. За його свідченням, активними прихильниками І. Мазепи в ті дні у місті були Дорош, Красноперич, Руденок¹⁴⁵⁷.

З відповідними листами-універсалами зверталися до полчан і полковники. Прилуцький полковник Дмитро Горленко відразу після зустрічі зі шведами проінформував полкового суддю, «дабы всякую вместе осторожность имел, людей пресмыкающихся по месту перестерегал, также со всех местечок и сел полку нашего Прилуцкого, всех казаков, конных и пеших, согнал для обороны места»¹⁴⁵⁸. Після падіння Батурина у Прилуках був затриманий ад'ютант О. Меншикова німець Шульц, який віз кілька листів до короля Августа¹⁴⁵⁹, аби той повертався до Польщі. Король дуже сміявся через хвалькуватість царя про його нещодавні перемоги¹⁴⁶⁰.

¹⁴⁵⁴ Список с письма изменника Мазепы к полковнику полтавскому, писанного из Ромна ноября в 23 день [1708 г.] / Публікація В. Сергійчука // Сіверянський літопис. — 1997. — № 5. — С. 23.

¹⁴⁵⁵ Там само. — С. 23–24.

¹⁴⁵⁶ Показания сотника Матвея Буцкого // *Востоков А.* Полтавский полковник Иван Черняк // Киевская старина. — 1889. — Т. 27. — № 10. — С. 6.

¹⁴⁵⁷ Там само. — С. 7.

¹⁴⁵⁸ Лист прилуцького полковника Дмитра Горленка до прилуцького полкового судді (після 25 жовтня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 330.

¹⁴⁵⁹ *Adlerfeld G.* — Р. 74.

¹⁴⁶⁰ Там само. — Р. 74.

Отримувала листи від гетьмана й старшина полків, які підпорядковувалися І. Скоропадському. Київський воєвода Д. Голицин у червні 1709 року розслідував, чому в осавула Тарасенка (мабуть, Михайло Тарасович Забіла. — *Авт.*) зберігалися «долгое время Мазепины и иных изменников письма», а ніжинський полковник Л. Жураховський не доніс про це коменданту «и тайл»¹⁴⁶¹.

У бібліотеці Уппсальського університету (Швеція) зберігся універсал кінця лютого 1709 року, перекладений латиною для союзників.

«Цим нашим універсалом ми вказали кожному, кого це стосується, щоб знали, а особливо Полтавському полку, усякому стану і достойнству, духівництву, військовим і звичайним мешканцям, — зазначав у ньому гетьман І. Мазепа, — що хоч ми в попередніх наших універсалах прояснили і вказали цілковито всі підстави, через які ми підемо з нікчемної, несприятливої московітської протекції, на яку ніколи не можна покластися, під захист Найяснішого Короля Швеції, попросили у Його Величності до Вітчизни нашої такого великого милосердя, щоб облишив свій справедливий гнів, який він мав щодо нашого народу як до московітських підданих із-за багатьох збитків і спустошень, вчинених нашими вояками в кордонах Інфляндії, щоб він не тільки нам пробачив навіки все, що було спалене, насильно викрадене, бо з-за болісного насильства [над] безневинними жінками і дівчатами і незліченних грабунків серце його Королівської Величності загорілося гнівом і однаковою мірою запалало [жагою] відплати по відношенню до нашої Вітчизни, але [щоб він] нас, Вождя, воїнів запорозьких і всю досвідчену раду Малої Росії, уярмлених московітською тиранією, удостоїв прийняти у свій нездоланий захист і пообіцяв захищати нашу Вітчизну своїми надломленими силами, допоки вона не повернеться до тих давніх законів і свобод, які були, коли урядував вічної пам'яті Богдан Хмельницький.

І хоч ми також проголосили в тих згаданих вище універсалах, яких великих втрат зазнали наша улюблена Вітчизна, закони, свободи, військо від тих неприхильних до нас і завжди нам ворожих московітів, які взагалі хотіли під іменем і протекцією удаваного захисту отримати нашу Державу у власність, простий народ віддати в рабство, спорудити свої військові табори, ім'я вояків Запорозьких ганьбити, Козаків перетворювати на драгунів і солдатів, саме Запо-

¹⁴⁶¹ Письмо киевского губернатора Д. Голицына гетману И. Скоропадскому (25 июня 1709 г.) // Материалы ОИ. — С. 13.

ріжжя повністю зруйнувати, або, вигнавши звідти вояків і наших братів, поставити своїх москалів. Проте ми виводимо ці спостереження і попередні твердження, що виникають з полум'яної любові до Вітчизни, які не тільки одностайно в очах усіх не немилість, [не тільки] питають [у них за] спустошення і недотримання батьківське, а [вони] у [цьому] місці вияв милості, тому що ми врятували нашу Вітчизну від вогню і меча шведського, і ми скаржимося, що це нерозумне лихослів'я, що ми хочемо її звільнити від московського рабства, ослабивши сили Найяснішого Короля Швеції.

Отже, нехай розсудить навіть найнерозумніший з людей, яким чином нас захищали москалі, коли вони самі себе не можуть захистити, адже від початку цієї війни вони завжди втікають і ніяким чином не можуть протистояти шведським воїнам попри свої великі сили. Нехай побачить кожний слабкість московську і сміливість шведську із сутички, яка була під Нарвою, і з отриманої там перемоги над москалями, коли Король Шведський вісьмома тисячами своїх вояків знищив понад сімдесят тисяч москалів, отримав незліченні скарби і всі гармати. Нехай зрозуміє кожна людина, що якщо москалі не могли нічого, нічого зробити шведам в цей час, коли піднялися Король Данії і Король Август, та [інші], які зібралися проти найяснішого короля Швеції, він почав вести дуже важку війну зі стількома мужами Данії, Саксонії, Польщі, Литви і московськими прибічниками, усім цим мужам його Королівська Величність, маючи в цей час набагато меншу кількість своїх воїнів, не тільки сміливо протистояв, але й Короля Данії так принизив, що той був змушений просити мир через інших Монархів і, облишивши війну, залишатися бездіяльним. Короля Августа він вигнав із Польщі і зняв з його голови королівську корону. Навіть москалів, коли Саксонія пройшла, Король сам погнав аж до їх власних земель, прагнучи з ними генеральної битви. Де ж саме москалі чекали на шведів, чи вони змогли не пустити [їх] через таку велику воду в Польщу, в Литву і сюди в Україну, і чи не могли вони раніше захистити полк в Охтирці від спалення і розграбування, де їх самих погублені тіла лежали, наче ліс, спочатку під Охтиркою, в Краснокутську, в Городні й за Городнею в Олешні та в інших місцях. Кожна недовірлива людино, ти або подивись своїми очима, або запитай у людей, які там живуть, і точно був би найясніший Король Швеції в самому місті Белгороді, хоч мав із собою мало людей, бо більше ніж сім тисяч вояків не було, якби тоді [весняним паводком] не було зруйновано дорогу і не було великої води. Бо ми пам'ятаємо багато перемог в різних місцях в Старо-

дубському полку, проїжджаючи Десну в Мезині, під Хмельовим, під Смілим, у Липові, у Липовій Долині, у Гирявці, у Веприку, у Груні, в Опішні, у Котельві, одержаних шведськими вояками над москалями. Сам цар перший з ганьбою утік з-під Гадяча з усіма своїми мужами тільки від трьох тисяч шведських воїнів, які поспішали з найяснішим королем із Ромен, і тільки що з-під Охтирки від семи тисяч з незліченною кількістю [вояків].

Що нам лишається при такій великій шведській відвазі, [як не те], щоб ми всі, як один, стали на захист наших законів і свобод, котрі втрачаємо під москалями, і самі від них загинемо, якщо не будемо триматися захисту Шведської Королівської Величності. Ніхто цьому не здивується, що задля збереження Вітчизни нашої і всього народу ми отримаємо і ту свободу від тиранського московітського ярма під протекцією і захистом найяснішого короля Швеції, тому що ми не перший покажемо приклад і не новий серед запорозьких вояків, бо і вічної пам'яті Богдан Хмельницький, коли виходив з-під польської субдиції, не тільки приводив собі на допомогу проти поляків невірних Атаманських (оттоманських; тут — татарських. — Ольга Циганок) мужів, але й просив також допомоги у найяснішого Короля Швеції, діда теперішнього Короля, завжди був з ним заодно і часто посилав до нього багатьох своїх послів, думав з ним у цій війні одне і посилав до Короля Швеції на допомогу проти поляків біля Любліна київського полковника Антіна [Ждановича]. Якщо самому вічної пам'яті Богдану Хмельницькому можна було залишатися під протекцією невірних і навіть шукати у них для себе й усіх запорозьких воїнів допомоги, якщо також іншим Вождям — Виговському, Тетері, Дорошенку [можна було це робити], чому тільки нам не можна шукати допомоги і просити захисту у Християнського Монарха найяснішого Короля Швеції задля визволення Вітчизни нашої та усіх Запорозьких вояків від московітського ярма, від якого якщо тільки нас не звільнять, напевно, напевно вже зазнастимо нашу Вітчизну, і самі загинемо, прив'язані до ярма московітського рабства. І не буде жодної іншої причини цього нещастя, як тільки ваша непокора і відсутність згоди, що не хочете думати одне. Можливо, ви самі бачите, що москалі нас не захищають, а тільки спляють, спустошують, вбивають, хоч ви їх тримаєтесь і поклали на свою ишу ярмо, не розуміючи, що вже давно б гинули від шведського вогню і меча, якщо задля спільного блага й з-за мене самого ми б не поспішили за Десну з пошаною до Королівської Величності. Тому ми заохочуємо цим останнім універсалом вас, хоч ви і викликаєте спів-

чуття, щоб заради себе самих, жінок і дітей своїх, не віддали себе у московське рабство і щоб поневолені через це самі не загинули від шведських вояків, і нам Вожедеві будьте покірні так як раніше, і ми, вірні, ми все зробимо з цього Християнською домовленістю і словом Вождя так, що навіть волосина не впаде з голови вашої від шведських вояків, тільки єдине, щоб ви сиділи вдома і не втікали в ліси з-за провіанту, щоб давали [його] тим воїнам, без цього жодні воїни у цілому світі не зможуть утриматися, я знаю дуже точно, що зі шведських володінь хліба сюди не привезуть, і коли ви довідаєтесь те, що тут [викладено], молимо у Господа Бога порятунку і залишатися у спокої»¹⁴⁶².

Восени і взимку 1708–1709 рр. головним завданням І. Мазепи та його команди було забезпечення харчами союзників, розквартирування каролінців. Оскільки не велися активні бойові дії, тому й не проводилися мобілізаційні заходи: козаки перебували в основному по домівках. Російська і шведська армії вживали зусиль, аби своєю пропагандою переманити їх на свій бік. Великі пропагандистські зусилля докладав у Києві воєвода Д. Голицин, який змусив місцеву друкарню при Києво-Печерській лаврі повністю підпорядкувати свою роботу потребам армії. Так, тут уже 11 листопада 1708 року було віддруковано 634 примірники¹⁴⁶³, до 18 листопада — ще партії по 1135 та 3850 одиниць¹⁴⁶⁴ царського указу від 7 листопада та маніфесту від 9 листопада. «Ці листівки були повні наклепів»¹⁴⁶⁵, — писав про них Г. Адлерфельд. За його щоденником, Гілленкрот «по прибутті в Ромни знайшов ці видані листівки, і це змусило його віддати одного з бургомістрів під арешт»¹⁴⁶⁶.

Ще 9 листопада цар звернувся з великим маніфестом до українців, виставляючи у негативному світлі прибульців: перетворюють церкви в «кирхи свои лютерские и унияцкие»¹⁴⁶⁷, «в Минске, в Борисове, а особливо в Могилеве... изо всех церк-

¹⁴⁶² Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публікація та коментарі О. Дубини, переклад з латинської О. Циганок) // Сіверянський літопис. — 2009. — № 6. — С. 5–7.

¹⁴⁶³ Письмо киевского воеводы Д. Голицына Г. Головкину (11 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 2. — С. 932.

¹⁴⁶⁴ Письмо Д. Голицына Г. Головкину (18 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 933.

¹⁴⁶⁵ Adlerfeld G. — P. 79.

¹⁴⁶⁶ Там само.

¹⁴⁶⁷ Манифест государя Петра I всему Малороссийскому народу: о неприятельском в Малороссию вступлении шведского короля (9 ноября 1708 г.) // Маркевич Н. История Малороссии. — М.: Типография Августа Семена, 1842. — Т. 4. — С. 240.

вей потиры и оклады святых икон серебряные ободрали и пограбили», «в церкви благочестивые... лошадей своих ставят», «во время службы Божией с собаками ходили»¹⁴⁶⁸.

У грудні частину друкарського обладнання з Києва перевезено у похідну ставку царя для друку його указів. Д. Голіцин тоді ж запропонував Петру I свої тексти, спрямовані на спростування універсалів І. Мазепи, із заувагою, що вони написані «самим простим языком, дабы всякой мог разуметь»¹⁴⁶⁹.

Шведський штаб з допомогою канцелярії І. Мазепи також час від часу спрямовував у полки звернення, маніфести. «Мали надію, — писав Адлерфельд, — що маніфест короля, датований кінцем листопада, написаний латинською і розповсюджений серед козаків, переконає в благородстві намірів його величності, який прийшов позбавити їх від ярма, від якого вони страждали; але, незважаючи на найсильніші запевнення в тому, що їх буде захищено і поновлено в правах і не буде заподіяно ніякої шкоди, якщо вони сидітимуть тихо вдома, здавалося, все це не вразило людей, яких цар своїми прокламаціями і новим великим генералом знайшов способи завоювати»¹⁴⁷⁰.

Відомий маніфест Карла XII до українського народу від 16 грудня. У ньому йдеться про те, що шведи прийшли в Україну «боронити» місцевий люд, «пока утисненный народ, низвеший, отвергший ярмо московское, до давных своих не придет вольностей»¹⁴⁷¹. Карл XII спростовує твердження царських указів про те, що шведи зневажають православну віру, руйнують церкви, зокрема в Могильові¹⁴⁷². Натомість, зазначається в маніфесті, в Москві «езуитом дана власть школы и костелы фунтовати»¹⁴⁷³.

Дізнавшись про розповсюдження в Гетьманщині цього звернення, Петро I 3 лютого поширює у козацьких полках новий маніфест, у якому спростовує тези короля, називає їх «пашквилем»¹⁴⁷⁴, брехнею, обманом¹⁴⁷⁵. Цар виправдовується тим,

¹⁴⁶⁸ Там само. — С. 240–241.

¹⁴⁶⁹ Письмо Д. М. Голицына из Киева А. Д. Меншикову о «пожитках» И. С. Мазепы (7 декабря 1708 г.) // Батурицкий архив. — С. 385.

¹⁴⁷⁰ Adlerfeld G. — P. 85.

¹⁴⁷¹ Маніфест Карла XII малоросійському народу (16 грудня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 679.

¹⁴⁷² Там само. — С. 681.

¹⁴⁷³ Там само.

¹⁴⁷⁴ Маніфест государя Петра I (3 февраля 1709 г.) // Маркевич Н. История Малороссии. — М.: Типография Августа Семена, 1842. — Т. 4. — С. 279.

¹⁴⁷⁵ Там само. — С. 283.

що російська армія відступає, не вступає в головну битву, бо в такий спосіб «утомляя неприятеля маршами и партиями», чинять «с добраго воинского разсуждения»¹⁴⁷⁶. Автор маніфесту заперечував, ніби він «с папою Римским о соединении веры трактуем»¹⁴⁷⁷. Хоча окремі сучасники царя були посвячені * у подібні

¹⁴⁷⁶ Манифест государя Петра I... — С. 284.

¹⁴⁷⁷ Там само. — С. 286.

* У цьому плані важливе свідчення французького придворного аристократа-мемуариста Луї де Рувруа Сен-Сімона (1675–1755), який детально описав приїзд Петра I у Францію у 1717 році: «Куракін (...) чудово знав свого государя, який багато що йому дозволяв, виявляв велику довіру й повагу; він пробув три роки в Римі, звідки прибув у Париж посланцем. У Римі у нього не було ніяких повноважень і ніяких справ, окрім таємних, заради яких цар і послав його як людину надійну і освічену.

Цей монарх, що бажав вивести і себе і свою країну з варварства і розширити її межі за допомогою завоювань і договорів, розумів, наскільки необхідно ріднитися за допомогою шлюбів з найбільш могутніми государями Європи. Тому йому стало потрібне католицтво, яке з грецьким обрядом розділяє так мало що, що він вважав не особливо важким уведення свого плану у себе при збереженні, втім, свободи віросповідання. Проте він був досить розумний і тому раніше вирішив зрозуміти, які домагання Риму. Потому він послав туди людину, здатну зібрати відомості, яка пробула там з півроку, але не повідомила йому нічого задовільного. У Голландії цар відкрив свій план королеві Вільгельму, який відрадив його від цих намірів, порадив скористатися прикладом Англії і самому стати главою церкви у себе, без чого він ніколи не зможе цілком мати влади. Порада ця тим більше припала цареві до душі, що якраз завдяки багатствам і владі московських патріархів, його діда і прадіда, його батько отримав царську корону, хоча належав до звичайної російської аристократії. (...) Петро I, що деякий час царював зі своїм старшим братом, який був не здатний до управління і давно вже помер, не залишивши синів, не хотів так само, як його батько, мати патріарха. У певних випадках його замінювали архієпископи Новгородські як такі, що займають другу після московської кафедру, проте майже не маючи влади, яку цілком зосередив у своїх руках цар і зберігав особливо ревниво після поради, отриманої від короля Вільгельма, так що з часом він зробився справжнім главою церкви у своїй великій державі. Та все ж пристрасне бажання відкрити своєму потомству можливість поєднуватися шлюбом з католицькими монархами Європи, а головне, добитися честі з'єднатися родинними зв'язками з царюючими домами Франції і Австрії змусило його повернутися до первинного плану. Він сподівався, що людина, яка була послана із секретним дорученням у Рим, не отримала правильних відомостей або невірно їх зрозуміла; тому він вирішив перевірити свої сумніви, щоб уже твердо встановити, яке рішення прийняти. Для виконання цього плану Петро вибрав князя Куракіна, про якого знав, що він людина освічена й розумна, і велів йому поїхати в Рим нібито з допитливості, передбачаючи, що перед таким знатним вельможею відкриються двері найкращих, найбільш значних і видатних людей у Римі, і він, залишившись там під приводом, ніби йому подобається римське життя і хочеться, не кваплячись, все побачити і віддати данину захоплення дивам всякого роду, удосталь зібраним у цьому місті, має час і можливість якнайповнішим чином отримати відомості, які цікавлять царя. Куракін справді прожив там три роки, буваючи, з одного боку, в учених, а з іншого — в кращому товаристві, і поступово дізнався все, що хотів знати, і це вдалося йому досить легко, оскільки папський двір торжествував від своїх світських домагань і завоювань у цій сфері, замість того щоб тримати їх в таємниці. Прочитавши довгий і детальний звіт Куракіна, цар зітхнув і сказав, що він хоче бути володарем у себе і не бажає ставити над собою когось більшого, ніж він, і перестав думати про перехід у католицтво.

(...) Князь Куракін не робив таємниць з цієї історії про інтерес царя до Риму. Усі, хто знав його, чули, як він розповідав про це; я обідав у нього, він обідав у мене, і я багато розмовляв з ним і з великим задоволенням слухав його розмови на найрізноманітніші теми» (Сен-Симон Л. Мемуари: Полные и доподлинные воспоминания герцога де Сен-Симона о веке Людовика XIV и Регентстве: В 2 т. — М.:

його наміри. Від найближчого оточення Петра I про це знав і гетьман.

Ясна річ, обидві сторони перебільшували свої звинувачення і власні успіхи, аби завоювати прихильність зимуючих козаків. У листі до воеводи белзького та гетьмана великого коронного Адама Сенявського від 30 вересня 1709 року Петро I інформував про взяття під Лісною 5 тисяч возів ворога¹⁴⁷⁸. А вже у грамоті до українців від 9 листопада 1708 року цар, повідомляючи про цю битву, хвалився трофеєм у 8 тисяч возів¹⁴⁷⁹.

У боротьбі за прихильність населення російські зверхники широко застосовували агітаційні матеріали, в основі яких лежали брехливі сюжети про гетьмана (мовляв, він підписав зрадницький договір, передав Польщі Україну, визнав С. Лещинського своїм зверхником, відступив від православної віри). У відповідь і мазепинці вживали відповідних контрзаходів подібного характеру. Так, аби нейтралізувати звернення Б. Шереметева до запорожців щодо підтримки Петра I у боротьбі із шведами, на Січі та на окраїнах Полтавської округи була поширена чутка, «что он фельдмаршал Шереметев и князь Меншиков изменили, и придудут к ним в войско в скорости сами»¹⁴⁸⁰.

При цьому на шкоду І. Мазепі були обставини звуження території місць розквартирування шведів. Російська армія, фактично тримаючи у кільці каролінців, звужувала можливості гетьмана керувати полками. Хитре обрання за наказом Петра I у Глухові нового гетьмана — Івана Скоропадського призвело до феномену двовладдя, підкорення місцевої старшини тій інституції, яка мала більше сили в їхньому районі. Так, пирятинська верхівка під проводом Свічок визначилася на користь новообраного гетьмана¹⁴⁸¹. Генеральний хорунжий І. Сулима, будучи 25 листопада 1708 року в Миргороді із зятем Д. Апос-

Прогресс, 1991. — Кн. 2. — С. 50). Ця частина спогадів була повністю скорочена в одній з перших публікацій мемуарів Сен-Сімона про відвідини царем Франції (О перебуванні Петра Великого в Париже в 1717 году. Из записок герцога де Сен-Симона // Журнал Министерства народного просвещения. — 1856. — Ч. 89. — № 1. — Отд. 2. — С. 1-24).

¹⁴⁷⁸ Лист Петра I до А. Сенявського (30 вересня 1708 р.) / *Томашівський С.* Листи Петра В. до А. Сенявського // ЗНТШ. — 1909. — Кн. VI. — Т. 92. — С. 219.

¹⁴⁷⁹ № 2212. — Ноября 9. Грамота малороссийскому народу // ПСЗРИ. — 1830. — Т. IV. — С. 427.

¹⁴⁸⁰ Копия с объявления посыланного козака Герасима Лукьянова (4 апреля 1709 г.) // Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 205.

¹⁴⁸¹ Письмо киевского губернатора Д. Голицына гетману И. Скоропадскому (7 января 1709 г.) // Материалы ОИ. — С. 1.

тола, теж за прикладом миргородського полковника вирішив припинити боротьбу ¹⁴⁸². На переорієнтацію згаданих вище старшин рушійно вплинула присутність у Пирятині, Миргороді російських підрозділів.

У Ніжинському полку зберігали мазепинську кореспонденцію ¹⁴⁸³, не віддаючи її кілька місяців російському комендантові. Це означало, що старшини очікували, на чийому боці буде перевага. Загалом на зайняття пасивної позиції Чернігівським, Ніжинським, Переяславським, Миргородським полками впливало те, що в їхніх адміністративних центрах перебували російські залоги з воеводами. Останні контролювали родини полковників, у будь-який момент могли їх ув'язнити. Це звужувало політичну маневреність старшин, знижувало їх активність. Як правило, на їхню поведінку негативно впливало й те, що російська армія реально переважала в силі військо Карла XII. П. Шафіров у своїх нотатках про ті дні справедливо зазначив, що бути у вірності царю в Україні «многия от войск царского величества российских к тому понуждены» ¹⁴⁸⁴.

Загострення суспільно-політичних обставин на Гетьманщині сприяло й активізації тих, хто довгий час розраховував на вищий статус в існуючих реаліях, прагнув помститися своїм кривдникам. Так, після переправи шведів під Мезином були спалені на річці Квоті трьома погрібськими жителями помешкання та млини воронізького мельника Івана Холодовича ¹⁴⁸⁵. У Лубенському полку пограбували худобу полкового осавула Андрія Петровського ¹⁴⁸⁶. Йосип Заїка доніс на коропського сотника, що він «был при Мазепе», а тому «просил он, Иосиф, чтоб ему за верную его службу быть коробским сотником» ¹⁴⁸⁷. Канцелярист Семен Боровський з братом Михайловським про-

¹⁴⁸² Письмо Г. Волконского к Петру I (25 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 984.

¹⁴⁸³ Письмо киевского губернатора Д. Голицына гетману И. Скоропадскому (25 июня 1709 г.) // Материалы ОИ. — С. 13.

¹⁴⁸⁴ Шафіров П. Міркування про причини Шведської війни (1717 р.) // ВКДГІМД. — С. 319.

¹⁴⁸⁵ Справа генерального суду (21 травня 1712 р.) // Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упорядник, автор передмови та коментарів В. Й. Горобець. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 220–223.

¹⁴⁸⁶ Письмо полкового осавула Андрея Петровского гетману И. Скоропадскому (апрель 1710 г.) / Публикация А. Лазаревского // Киевская старина. — 1899. — Т. LXIV. — Февраль. — С. 80–81.

¹⁴⁸⁷ Письмо А. Меншикова И. Скоропадскому (24 января 1709 г.) // Материалы ВУА. — С. 567.

сили в О. Меншикова «чрез бывшие им налоги от Мазепы... то б из его Орликовых пожитков было... отдано; (...) чтоб позволено им было на Батуринской гребле завести млины»¹⁴⁸⁸. У багатьох селах, як, наприклад, у Маковому, відмовлялися відбувати традиційну повинність гетьманським посадовцям. Так, І. Скоропадський в універсалі від 9 січня 1709 року маковському війту та посполитим людям зазначав, що останні, «бунтівничий узявши перед себе способ, самоволне и не належне хотячи з посполитой выломатися (звільнитися. — *Авт.*) тяглости, не хочете державце своему п. Федору Олшанскому.... отдавати послушенства»¹⁴⁸⁹. Мешканці Кагамлика перестали відбувати повинність на користь чигринодубровського сотника Лубенського полку І. Бунобаша¹⁴⁹⁰.

Зміна влади відповідала й інтересам окремих громад, церковних діячів. Бариськівський війт із міщанами, наприклад, прагнули повернути у своє відання села Селичівку та Морозівку, які «бывший гетман, чинячи матеры своей волю, над право и слушность, отнявши от города... дал был оной (Печерському монастирю. — *Авт.*) в владение»¹⁴⁹¹. Ігуменя Ладинського монастиря Олександра намагалася роздобути нові підтвердження на село Ладин, мотивуючи це тим, що «в прошлом 1709 году онде привилегии от швецкого неприятельского нахождения похороненни были в яму и в оной яме онде привили за печатми все погнили»¹⁴⁹². Грецькі купці намагалися випросити у нового гетьмана додаткові привілеї: «Жебы при церквах помененных волно им было подлуг уподобаня своего презвитера держати, и дабы церкви оные и презвитери в них постановления, особливим правом, до самого зверхного пастырского Метрополитанского Киевского престола належали, до которых ани отец протопопа Нежинский, ни жаден игумен належати и в строение чина церковного интересоватися не повинен, над-

¹⁴⁸⁸ Письмо А. Меншикова И. Скоропадскому (24 января 1709 г.) // Материалы ВУА. — С. 566–567.

¹⁴⁸⁹ Универсал И. Скоропадского от 9 января 1709 г. // *Секрет А. Н., Секрет Г. М.* Краткая история села Маково (Маков). — Шостка, 1994. — С. 13.

¹⁴⁹⁰ Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1896. — Кн. 11. — С. 202.

¹⁴⁹¹ Универсал гетмана Скоропадского о возвращении сел Селичевки и Морозовки во владение «городу» Барышевке (29 января 1709 г.) // Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в. / Издание Андрея и Александра Савицких. — К.: Типография К. Н. Милевского, 1890. — С. 141.

¹⁴⁹² Мякотин В. А. Генеральное следствие о мастностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.). — К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. — С. 37.

то и все оные учтивые греки обитающие в Нежине и приезжие в свою братства крестоносного для строения благочиния церковного совокупленные, також мають быти от отца протопопа Нежинского и от каждого тамошного священника свободны, найдуючися уделно в парохии тих греческих церквей, и належачи во всех справах духовных до власти и суду пастырского помененного Митрополитанского Киевского престола»¹⁴⁹³.

4. Ініціатива Петра І про мир

Ще 12 листопада 1708 року з офіційного повідомлення із російської штаб-квартири із Глухова можна було дізнатися, що після переходу шведів через Десну Москва планує «зібрати до купи всі сили з усіх місцевостей з тим, щоб дати головну баталію»¹⁴⁹⁴. На початку грудня в Лебедині відбулася військова рада російського командування. Петро І, проаналізувавши показання полонених шведів, козаків, зробив висновок, що «невозможно без генеральной баталии обойтись при наступающей зимы»¹⁴⁹⁵. Як зрозумів цар, «також совершенно есть, что Крассоф и Станислав с поляки идут в случение к шведу»¹⁴⁹⁶. Отже, тактика «удалитися от генеральной баталии» відмінялася, оскільки вона сприяла б поновленню сил шведів, приходу на територію України корпусу генерал-майора Е. Крассау, польських вояків.

Цар у листі до Ф. Апраксина також зауважив, що «не чаю, чтоб без генеральной баталии сия зима прошла»¹⁴⁹⁷.

З кореспонденції прусського посла у Москві Г. Кайзерлінга дізнаємося, що прусський уряд на початку листопада 1708 року виступив із пропозицією «взяти на себе справу посередництва між Швецією і Московією у справі миру»¹⁴⁹⁸. Г. Головкін 12 листопада 1708 року дав відповідь, що московський уряд згодний замиритися, «якщо тільки король Швеції зі свого боку хоче по-

¹⁴⁹³ Універсал І. Скоропадського від 17 жовтня 1709 р. // Гедьо А. В. Гречські громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах XVII–XIX ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 184.

¹⁴⁹⁴ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) / Публікація В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3. — С. 52.

¹⁴⁹⁵ Петр І. Письмо к лицам, вызванным на военный совет (начало декабря 1708 г.). // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 334.

¹⁴⁹⁶ Там само. — С. 334.

¹⁴⁹⁷ Письмо Петра І к Ф. Апраксину (3 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 334.

¹⁴⁹⁸ Кайзерлинг Г. — С. 29.

розумітися у цьому і Його Царській Величності, моєму милостивому пану буде гарантовано продумане і надійне забезпечення безпеки, Його Царська Величність зі свого боку не буде влаштовувати ніяких дій і не вимагатиме, а лише те, що належить йому по праву і може відповідати його головним інтересам, які йому Його Величність король Швеції може донести через Пруссію»¹⁴⁹⁹. Згодом Кайзерлінг засумнівався, що прусська ініціатива про мир у ті дні матиме позитивний результат¹⁵⁰⁰.

Насамперед російське командування вжило заходів для унеможливлення прибуття підкріплення Карлу XII. Уже в середині грудня на Волинь були направлені 7 полків драгунів під командуванням генерала М. Інфлянта¹⁵⁰¹. Також з 25 грудня мав іти на Правобережжя України Задніпровський корпус під командуванням генерала Г. Гольца у складі кількох дивізій¹⁵⁰². Станом на 6 січня 1709 року цар направив «на помощь Речи Посполитой как кавалерии, так инфантерии тринадцать полков»¹⁵⁰³.

Для проведення успішного генерального бою цар стягував на Гетьманщину додаткові дивізії. Із листа Г. Головкина довідуємося, що російське командування очікувало князя А. Рєпніна «з десятью полками... також и те, како с Москвы, тако из Ингрии определенные войски сюда придут»¹⁵⁰⁴. Крім того,



Петро І.
Портрет початку XVIII ст.

¹⁴⁹⁹ Там само.

¹⁵⁰⁰ Кайзерлінг до прусського короля (19/8 грудня 1708 р.) / *Кайзерлінг Г.* — С. 30.

¹⁵⁰¹ Письмо Петра I к коронному великому гетману А. Сенявскому (16 декабря 1708 г.) // *ПиБ.* — Т. 8. — Вып. I. — С. 355.

¹⁵⁰² Указ Заднепровскому корпусу (не позднее 22 декабря 1708 г.) // *ПиБ.* — Т. 8. — Вып. I. — С. 361.

¹⁵⁰³ Лист Петра I до А. Сенявського (6 січня 1709 р.) / *Томашівський С.* *Листи Петра В. до А. Сенявського* // *ЗНТШ.* — 1909. — Кн. VI. — Т. 92. — С. 221.

¹⁵⁰⁴ Письмо Г. Головкина к П. Толстому (10 декабря 1708 г.) // *ПиБ.* — Т. 8. — Вып. II. — С. 879.

цар просив у хана Аюки 3000 калмиків¹⁵⁰⁵. За його наказом «к будущей компании» мали мобілізувати 3000 кінних донських козаків¹⁵⁰⁶.

За відомостями з російської армії посла Ч. Вітворта, «цар не має наміру ставати на зимові квартири, не бажаючи дати перепочинку шведам»¹⁵⁰⁷.

На здачу Веприка цар відреагував новим наказом, адресованим комендантам зайнятих росіянами містечок (Полтава, Охтирка, Ромни, Сорочинці). Вони були зобов'язані у короткі терміни подбати про укріплення фортець, заготовити на 4 місяці провіант і в разі шведської атаки «боронитца до послѣднего человѣка и ни на какой асорт с неприятелем никогда не вѣступать под смертною казнию»¹⁵⁰⁸.

Попри вжиті заходи, низка січневих реалій змушувала царя по-серйозному непокоїтися за результат майбутньої баталії. Незважаючи на те, що шведська армія фактично потрапила у щільне кільце російських військ, разом з тим останні також перебували у потенційному оточенні. Московія очікувала потужного удару весною не тільки з Польщі, Криму, а й із Башкирії (Башкортостану), Кубані. На початку 1709 року росіяни отримали суперечливі відомості, що до повсталих башкирців прийшла «каракалпацкая сила 40 000» на чолі з Кучюк-ханом¹⁵⁰⁹. І хоча пізніше ця інформація була спростована (один із каракалпацьких зверхників взяв із собою лише наближених), все ж вона давала підстави для тривоги. Тим паче, що «изменники Алдарка с товарищи призвали к себе ис Каракалпак воровского хана Хазея, и тот де хан в феврале месяце нынешнего 1709-го году с теми воровскими башкирцы * в тех башкирских юртах, от Уфы ездою в 5-ти днях, в урочищах в Юрматынскую волость, и многие де башкирцы по прелести тому хану с тем Ал-

¹⁵⁰⁵ Письмо Петра I к П. Апраксину (7 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 83.

¹⁵⁰⁶ Письмо Петра I к В. Долгорукому (27 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 55.

¹⁵⁰⁷ Лист Чарльза Вітворта до статс-секретаря Бойля (22 грудня 1709 р.) // ВКДГІМД. — С. 436.

¹⁵⁰⁸ Письмо Петра I к комендантам (12 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 20.

¹⁵⁰⁹ История башкирского народа. В семи томах. — Уфа: Гилем, 2011. — Т. III. — С. 143.

* Один із піків Башкирського повстання, яке почалось у 1704 році, припав на 1708 рік. Російські полки жорстоко винищували населені пункти повсталих та всіх мешканців. Полковник С. Аристов, наприклад, у лютому, спалюючи у ході просування краєм усі села, наказував «башкирцов от 10 лет и выше рубить голов, а ниже 10 лет брюха пороть».

дарком шертовали, что им быть с ним в соединении и идти под Уфу и в ыные государевы города войною»¹⁵¹⁰. У квітні повстання охопило велику територію, діяли як невеличкі загони месників, так і «в сборе у хана и башкир 8 тысяч»¹⁵¹¹. У травні поблизу Чебаркуля зібралося до 40 000 башкирських та каракалпацьких воїнів, які знищували російські укріплення й у кінці червня розгромили російські війська під командуванням генерала Хохлова¹⁵¹².

У січні, за відомостями Б. Шереметева, на Кубані зібралися козаки Гната Некрасова «в 10 тысячах войска в Темрюке и намерены идти на Слободские города»¹⁵¹³.

Здача Веприка, намір Карла XII «пройти к Москве»¹⁵¹⁴, рейд шведських військ на початку 1709 року у бік Слобожанщини, явне «воровство кошевого»¹⁵¹⁵, ультиматум січовиків (зруйнувати російські фортеці поблизу Запорозької Січі), загроза виступу орд із Криму не давали Петру I оптимізму та впевненості, що його сил буде досить у боротьбі зі шведами та їхніми союзниками, особливо ординцями. Наляканий просуванням каролінців, цар 9 лютого покинув Охтирку¹⁵¹⁶ і, пробувши в Білгороді до 13 лютого, перемістився у безпечніше місце — Воронеж. Ці та інші обставини, на думку шведського історика А. Стілле, «робили його становище критичним»¹⁵¹⁷. Тому, як стало відомо Г. Кайзерлінгу, цар ще у січні 1709 року вже нічого не мав проти прусського посередництва у мирних переговорах між шведами та росіянами. «Багато разів мені достеменно ставало відомо, — писав прусський резидент у Москві королю Пруссії Фрідріху I, — що цар минулої осені мав щастя не довіряти своїм не лише віддаленим достойникам, які опікувалися внутрішніми заворушеннями у його країні, особливо після підступної зради Мазепи, а й почав ставити під сумнів вірність

¹⁵¹⁰ Донесение П. Апраксина в Разрядный приказ (май 1709 г.) // Материалы по истории Башкирской АССР. — М.; Л., 1936. — Ч. 1. — № 119. — С. 258.

¹⁵¹¹ История башкирского народа. В семи томах. — Уфа: Гилем, 2011. — Т. III. — С. 146.

¹⁵¹² Валиди А. История башкир / [Пер. с турецкого А. М. Юлдашбаева]. — Уфа: Китап, 2010. — С. 95.

¹⁵¹³ Допрос козаков Полтавского полку Семена Васильева и Григория Савина (21 января 1709 г.) // Материалы ОИ. — Т. 2. — С. 323.

¹⁵¹⁴ Лист Чарльза Витворта до статс-секретаря Бойля (19 січня 1709 р.) // ВКДГІМД. — С. 442.

¹⁵¹⁵ Письмо Петра I А. Д. Меншикову о прибытии запорожской конницы в Новый Кодак и о различных передвижениях (20 января 1709 г.) // СВ. — 2009. — С. 437.

¹⁵¹⁶ Стілле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 75.

¹⁵¹⁷ Там само.



Особисті речі Петра I – кафтан, нагрудний офіцерський знак, шарф

майже всіх своїх князів та бояр, а до того ж ця війна вже настільки стомила і виснажила, що він уже в той час був ще більше схильний до мирних пропозицій, ніж до протилежних думок»¹⁵¹⁸.

Тому ці невтішні для Москви обставини схилили його ініціювати укладення мирного договору під час переговорів про обмін полонених.

На початку лютого, коли шведська армія почала активно атакувати російські зимові квартири й демонструвати бажання наступати, Петро I направив до короля полоненого обер-аудитора Еранкаса¹⁵¹⁹ з пропозиціями від Г. Головкина Піперу започаткувати переговори про мир¹⁵²⁰. Останній відповів, що від вигідного договору шведи не відмовляться¹⁵²¹. Незабаром скандинави отримали пропозиції Москви. Росіяни хотіли, аби ніхто не втручався у справи Речі Посполитої (як Росія, так і Швеція)¹⁵²², і поляки мали самостійно вирішувати власні проблеми.

Крім того, цар хотів отримати без застережень Санкт-Петербург «с Ингриею», а за Нарву обіцяв рівноцінний «эквивалент»¹⁵²³.

Однак король на ці пропозиції не згодився. Як пояснив російським обер-аудитор Еренроз, король «гораздо упорно на том стоял, чтоб о предложении мирном не ответсовать, потому что де кондиции зело противны, а особливо о Польше»¹⁵²⁴.

¹⁵¹⁸ Кайзерлінг до прусського короля (31/20 січня 1709 р.) / *Кайзерлінг Г.* — С. 33.

¹⁵¹⁹ *Гилленрок А.* — С. 74.

¹⁵²⁰ *ПиБ.* — Т. 9. — Вып. II. — С. 856.

¹⁵²¹ *Молчанов Н. Н.* Дипломатия Петра Первого. — М.: Международные отношения, 1984. — С. 239.

¹⁵²² *Nordberg J. A.* — Р. 294.

¹⁵²³ *П. Ш. (Петр Шафиров).* Рассуждение, какие законные причины его величество Петр Великий, император и самодержец всероссийский, к начатию войны против короля Карла XII шведского 1700 году имел. — СПб., 1722. — С. 129.

¹⁵²⁴ *Расспросные речи обер-аудитора Э. Ю. Эренроза об ответе шведской стороны на предложения о размене пленных и заключении мира (2 мая 1709 г.)* // ПБДМ. — С. 362.

Дуже ймовірно, що на його позицію вплинув І. Мазепа, запорожці. Під час укладення у Будищах у кінці березня між останніми та Карлом XII союзницької угоди був зафіксований важливий пункт: «Ніякий договір (між царем і шведським королем. — *Авт.*) не може бути підписаний, у якому не зазначено, що Україна й запорожці вільні від московської зверхності і що вольності будуть назавжди забезпечені»¹⁵²⁵. Крім того, мазепинці отримали зобов'язання шведського правителя всілякі переговори про мир або перемир'я з росіянами вести лише за їхньою участю. Усе ж Піпер та інші «короля многими доводами склонили, что велел ответсвовать, об[ъ]явля склонность свою к миру»¹⁵²⁶, аби розпочати процес обміну полонених.

Від шведського командування на початку травня до росіян був направлений з відповідями обер-аудитор. У царській штаб-квартирі вирішили: якщо каролінці мають схильність до миру, то «назначили б для трактованья комисаров, что и с нашей страны также учинено будет»¹⁵²⁷. Однак до цього не дійшло. Попри тверезі оцінки Піпера, Карл XII не йшов на компроміси*, а відтак на мирне врегулювання конфлікту.

За відомостями сучасника царя Ф. Соймонова (1692–1780), король «ответсвовал... примирителем., что помирится он с Великим Петром в царствующем граде Москве, где принудит россиян заплатить ему 30 000 000 рублей, издержанных им, Каролусом, в тое войну»¹⁵²⁸. За іншими повідомленнями, відповідь каролінців теж засвідчувала їхнє ігнорування реалій. «Його величність король шведський, — зазначалося у ній, — не відмовляється прийняти вигідний для себе мир і справедливе винагородження за збитки, яких він, король, зазнав. Та будь-яка неупереджена людина легко зрозуміє, що умови, запропоновані тепер, здатні ще більше розпалити пожежу ві-

¹⁵²⁵ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен: Український вільний університет, 1988. — С. 153.

¹⁵²⁶ Там само.

¹⁵²⁷ Письмо графа Г. Головкина Петру I о возвращении обер-аудитора Э. Ю. Эренроза из шведской армии, о предложениях русской стороны о размене пленных и мирных переговорах // ПБДМ. — С. 363.

* Обер-аудитору Еренрозу король висловив невдоволення, що царем «такие несносные запросы учинены, а имянно, чтоб отдать и то, что у него еще от Карелии во владении есть, и о Польской речи Посполитой». Як зауважив офіцер-переговорник у відповідь, «чинят такие большие запросы по обычаю, чтоб потом было от чего убавить при договорах и сойтися». Джерело далі повідомляє: «И король де стоял при прежнем мнении, чая, что то на смех сие ему предложено» (ПБДМ. — С. 362).

¹⁵²⁸ Соймонов Ф. И. История Петра Великого. — СПб.: Издательство «XVIII век», 2012. — С. 155.

йни, ніж сприяти її згасанню»¹⁵²⁹. Після Полтавського бою у серпневий день покаяння Карл XII із наблизеними вислухав слова королівського проповідника Михайла Енемана про причини поразки. Однією з них останній назвав «безоглядну зарозумілість шведів, котрі відмовлялися укласти мир з царем, який був готовий виконати всі їхні вимоги»¹⁵³⁰. Король після проголошеної проповіді зізнався, що вона правдива.

5. Замахи на І. Мазепу та його охорона

Оскільки, на думку російських зверхників, Мазепина «учиненная измена к своему суверену без всякой дальней причины», «онный от всех чинов отставлен и изменником и шельмом декларован»¹⁵³¹. Гетьман, за царськими законами, підлягав страті, ліквідації як найзапекліший ворог, «вор». Уже відразу після взяття гетьманської резиденції відбувся своєрідний магічний ритуал знищення впливового супротивника: було зведено ешафот для нещодавнього правителя автономії¹⁵³². Знайдений у палаці портрет українського керманіча передали для глумлення кату.

Зображення гетьмана «повісили... посеред города Батурина»¹⁵³³. Усе це так сподобалося Меншикову, що за таким же його сценарієм подібне вчинили невдовзі й у Глухові.

Перед виборами проросійського володаря булави 6 листопада відбулася церемонія позбавлення Мазепи гетьманства. На базарну площу було скликано місцевий люд, старшин. Усі роздивлялись опудало, яке нагадувало Мазепу. На ньому була андріївська стрічка. На детальний опис зганняблення гетьмана натрапляємо у листі свідка і виконавця цього діяння канцлера Г. Головкина до П. Толстого: «В начале ево диплом от его царского величества изодран и от его светлости князя Меншикова и от меня, аки обер-комергера, и обоих нас того ордина святого Андрея ковалеров, во образ Мазепи, от его царского величества ему напред сего всемилостивейше данной

¹⁵²⁹ Nordberg J. A. — P. 294–296.

¹⁵³⁰ Крман Д. — С. 124.

¹⁵³¹ Письмо Г. Головкина к П. Толстому (9 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 910.

¹⁵³² Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині (переклад І. Колганової) // Сіверянський літопис. — 2014. — № 4. — С. 104.

¹⁵³³ Житие и славные дела Петра Великого... — СПб., 1774. — Т. I. — С. 330.

орден снят, которого он чрез изменнические свои поступки себя ныне недостойным сочинил»¹⁵³⁴. Тобто І. Мазепа був позбавлений жалувальних грамот на гетьманський уряд та найвищої нагороди — ордена святого апостола Андрія Первозваного, яким, до речі, після його заснування був нагороджений у 1700 році другим. Тоді з Батурина гетьман надіслав подяку Петру І, в якій запевнював царя, що поки «последней капли крови в теле моем станет, служить вам Великому Государю буду всецелою верностию и непременною подданским всесердечнаго всегда радения повиновением. При сем и вручаю мя премилосердной Монаршей милости»¹⁵³⁵.

Учасникам меншиковсько-петровської театральної вистави була зачитана декларація, в якій проголошувались царські благодіяння і осуджувалась невдячність його зрадника. «И та ево персона попоследи ногами с лесницы столкнута и потом от ката взята, — свідчить Г. Головкін, — и до виселицы, которая на рынке обретались, на веревке тощена... Герб ево от ката изодран и изтопан, ево сабля от того ж ката переломлена и по персоне теми обломки ударена, и напоследи помянутая его персона на виселицу повешена»¹⁵³⁶. Так був сплюндрований і знеславлений на очах людності образ їхнього недавнього керманича. В офіційному повідомленні з російської штаб-квартири з Глухова від 12 листопада підтверджувалося вищезгадане * і зазначалося, що гетьмана «проголошено клятвозлочинцем і зрадником Його Царської Величності, Вітчизни й усієї козацької нації», а його «усі маєтності були оголошені конфіскованими»¹⁵³⁷.

Про гетьмана у цьому зв'язку поширювалися різні чутки. «Такожде носитца здесь ведомость, будто изменник Мазепа умре»¹⁵³⁸, — писав у грудні М. Інфлянт царю.

¹⁵³⁴ Письмо Г. Головкина к П. Толстому (9 ноября 1708 г.). — ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 910.

¹⁵³⁵ Благодарственное письмо гетмана Мазепы Петру Великому... 12 августа 1700 // Черниговские губернские ведомости. — 1850. — № 6.

¹⁵³⁶ ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 910.

* «Відбулась контрафакція з опудалом колишнього гетьмана, орден було скасовано... й у такий спосіб його проклинали й викинули геть за двері, потім закликали ката, [опудало] настромили на піку і потягли на вільне місце, де публічно зачитали про його злочини, зламали шаблю й повісили на шибениці».

¹⁵³⁷ Копія листа із головної штаб-квартири (Глухів, 12 листопада 1708 р.) / Публікація В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2015. — № 3.

¹⁵³⁸ Письмо Н. Инфлянта Петру I (20 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1009.



Зображення І. Мазепи в літописі канцеляриста С. Величка

Російське командування вживало заходів і для справжньої фізичної ліквідації І. Мазепи. Так, відразу після отримання звістки про перехід гетьмана на бік шведів було відправлено російський диверсійний загін, аби схопити правителя Гетьманщини¹⁵³⁹.

З кореспонденції капітан-поручика Ф. Бартенева довідуємося, що безпосередній наказ командирові диверсантів зловити І. Мазепу дав Петро І. «По указу твоему приехали мы на двор изменника

Мазепы и ево не застали, — назначав царський посланець, — отъехал в воскресенье, а поехал к Гадичю, а шведы из Ботурина пошли в понедельник»¹⁵⁴⁰.

Перебуваючи у Кролевіці, генерал К. Ренне доповідав у листопаді О. Меншикову, що «будем старатца, чтоб над Мазепюю какой промысл учинить»¹⁵⁴¹.

Гетьман мало не потрапив у руки петровських вояків у Ромнах 17 грудня 1708 року. Ад'ютант царя А. Ушаков доповідав Петру І про нерозважність бригадира Фасмана та полковника Вітераннера, які, маючи відомості про перебування у містечку І. Мазепи, «не поспешили»¹⁵⁴², завдяки чому останній за дві години до їхнього приходу покинув фортецю.

«У цьому ж місті (Гадячі. — *Авт.*) був виведений на ешафот для самоповішення один слуга Мазепи, якого підкупили москалі, — занотував у своєму щоденнику Д. Крман. — Його викрили при підготовці убивства Мазепи»¹⁵⁴³.

¹⁵³⁹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16. — С. 438.

¹⁵⁴⁰ Письмо капитан-поручика лейб-гвардии Преображенского полка Ф. О. Бартенева Петру І о попытке захватить И. С. Мазепу в Батурине (17 ноября 1708 г.) // ПБДМ. — С. 201.

¹⁵⁴¹ Доношение К. Ренне А. Меншикову (18 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 16.

¹⁵⁴² Донесение А. Ушакова Петру І (19 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 54.

¹⁵⁴³ Крман Д. — С. 59.

Під час походу на Слобожанщину у лютому росіянам мало не вдалося захопити гетьмана в полон під Городнім ¹⁵⁴⁴.

У червні, згадував Д. Крман, калмики «безстрашно ввірвалися до дому, в якому мешкав Мазепа, маючи намір взяти його в полон, але шведи, які охороняли гетьмана, їх відважно відігнали» ¹⁵⁴⁵. За спогадами Барділі, «16 червня вони (вороги. — *Авт.*) зробили раптовий напад на полк полковника Горна, прагнучи взяти в полон Мазепу, однак були відкинуті зі значними втратами» ¹⁵⁴⁶. На допиті сердюк Корній Семененко повідомив, що «от шведа было Мазепе почтение» і «придан был шведцкой караул, человек с пятьдесят конных, и всегда при нем были неотступно» ¹⁵⁴⁷. За показаннями козака Корсунського полку М. Павлова від 15 листопада 1708 року, гетьмана охороняло 20 шведських вартових ¹⁵⁴⁸. З інших джерел російське командування знало, що станом на 9 листопада «Мазепа в таком состоянии и почтении у шведов содержится, что около одного всегда швецкой кавалерии по триста человек неотступно обретаются; и где в которой храмине спит, и тамо внутри оной караул швецкой бывает, а егда в каласке в дороге ездит, тогда с ним сидит офицер швецкой» ¹⁵⁴⁹. За відомостями свідків, і у січні 1709 року «караул за ним зело крепок» ¹⁵⁵⁰. Дехто трактував це як вияв недовір'я короля до гетьмана. У цьому зв'язку викликає інтерес допит спійманих у січні двох сердюків та трьох компанійців. «Король шведский Мазепе говорил, что он его, Мазепу, отошлет в войско московское, ежели по обещанию войском и потомством исполнять не будет, — занотував їхні слова з паперів похідної канцелярії О. Меншикова П. Крекшин. — Мазепа ни в чем винна себя не признавал, а возлагал вину на самого короля; ежели бы по прошению его ускорил ввесть войска свои прежде российских в Батурин, то б

¹⁵⁴⁴ Из записок каролинців про 1708/9 р. Подав Стефан Томашівський // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. VI. — С. 79.

¹⁵⁴⁵ Крман Д. — С. 87.

¹⁵⁴⁶ Відображення обставин українського походу Карла XII в 1708–1709 рр. у «Мемуарах про Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького, полковника драгунського полку на шведській службі» (1740) // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 315.

¹⁵⁴⁷ Показания сердюка Корнея Семененко (11 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1050.

¹⁵⁴⁸ Шутей В. Измена Мазепы // Исторические записки. — 1950. — № 31. — С. 177.

¹⁵⁴⁹ Письмо Г. Головкина к П. Толстому (9 ноября 1708 г.). // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 911.

¹⁵⁵⁰ Доношение А. Ушакова Петру I (17 января 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 77.

там на всю армию свою нашел сумму денег и провианта довольно, да и войска б малороссийские все б были при стороне его королевской; а по взятии и разорении Батурина и побииении в нем всех, страха ради, противными учинились. Кроме сего, возлагал еще вину на короля, что он обнадеживал привести войск своих к нему в помощь 75 полков с немалою артиллериею, да Лещинского с 50 000. А привел меньше сорока полков и малую артиллерию, но он, Мазепа, уповаает обещанным числом войска быть исправным может показать лето; на последи предлагал королю, ежели намерен отослать его в войско московское, то б повелел пред лицом своим кату отсечь ему голову»¹⁵⁵¹. Як на нашу думку, полонені повідомили те, що знали від своїх командирів: напевно, така версія «хто винен» побутувала серед мазепинців. Зрозуміло, король, як засвідчують джерела, не міг так некоректно вести мову з гетьманом. У той же час його докір про малу підтримку шведів у Гетьманщині цілком реальний. І. Мазепа у колі своїх наближених міг у децю перебільшений формі, згустивши фарби, переказати розмову з Карлом XII, у такий спосіб виправдавши себе перед наближеними за відсутність явних успіхів союзу шведів і мазепинців на той час. Тим часом, за свідченням шведського перебіжчика, «содержитце он, Мазепа, в свободности»¹⁵⁵².

На нашу думку, посилений караул, який спостерігали численні свідки довкола похідної резиденції гетьмана, забезпечував не тільки охорону керманіча України. З ним було «скарбу восемьдесят возов, в которых сорок возов были с ефимками и с чехами, а достальные с питьем и с ыными пожитки»¹⁵⁵³. Гетьманська скарбниця також потребувала посиленої охорони.

6. Лист із Ромнів до С. Лещинського

За свідченням на допиті миргородського полковника Данила Апостола, І. Мазепа з Бахмача відправив свого посланця Федора Нахимовського до польського короля Станіслава Лещинського, «жебы все тамошние оставивши интереса, яко найпилней

¹⁵⁵¹ Крекиш П. — С. 45.

¹⁵⁵² Допит шведського перебіжчика Ягана Франца (15 січня 1709 р.) // ДГМД. — С. 711.

¹⁵⁵³ Допросные речи А. Д. Горленко в Посольской походной канцелярии в Воронеже о пребывании в шведском лагере (15 марта 1709 г.) // ПБДМ. — С. 329.

поспешали сюды на Украину»¹⁵⁵⁴. Крім того, вістун також віз у Польщу й послання від Карла XII. Польський король мав прибути зі своїм військом для розквартирування у Переяславському, Ніжинському та Київському полках¹⁵⁵⁵.

Ф. Нахимовський успішно впорався з місією доправлення кореспонденції, оскільки після поразки мазепинців став активним діячем українського руху в еміграції в Туреччині, Швеції, Польщі¹⁵⁵⁶.

Водночас І. Мазепа та Карл XII, перебуваючи у Ромнах, не знали, чи пробрався Ф. Нахимовський у Польщу. Багато інших посланців перехопили росіяни, частина повернулася назад. Тому були направлені нові послання до польського короля. З ними, як свідчив на допиті Григорій Герцик, «король шведской посылал из Ромна обрѣтающагося при нем резидента от Сапеги, Лимента к Станиславу Лещинскому в Польщу с листами, с которым Лиментом и Мазепа к нему, Лещинскому, писал; а что король шведской и Мазепа в листах своих писали, того он не вѣдает, и тот Лимент, не доѣхав до Днѣпра, паки возвратился к королю шведскому, имѣя опасность от российских послов»¹⁵⁵⁷. Посланець повернувся у розташування шведського війська 25 грудня¹⁵⁵⁸.

На прохання гетьмана роменський сотник Григорій Пирозький знайшов для виконання вищезгаданого завдання, яке не вдалося виконати резиденту Сапіги, ще й свого довіреного¹⁵⁵⁹ Феська Хлюса. Останній був перейнятий у Лисянці¹⁵⁶⁰, а отже, за 9–10 діб подолав відстань приблизно 320–330 кілометрів. Це свідчить про те, що він рухався зі швидкістю 30–35 кілометрів на день. Посланець мав при собі «несколько писем, цыфрами писанных, а при том один лист Мазепин к Лещинскому»¹⁵⁶¹. Сучасник події Феофан Прокопович мав відомості,

¹⁵⁵⁴ Зізнання Данила Апостола (грудень 1708 р.) // ДГІМД. — С. 410.

¹⁵⁵⁵ Там само.

¹⁵⁵⁶ Нахимовський Федір Іванович (?–1758) // Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — С. 145–146.

¹⁵⁵⁷ Допит Григорія Герцика про його участь у зраді І. Мазепи (15 березня 1721 р.) // ДГІМД. — С. 736.

¹⁵⁵⁸ *Siltmanns D.* — S. 283.

¹⁵⁵⁹ Письмо Д. Голицына к И. Скоропадскому (19 декабря 1710 г.) // Материалы ОИ. — Т. 2. — С. 19.

¹⁵⁶⁰ Прокопович Ф. — С. 193.

¹⁵⁶¹ Лист графа Г. Головкина до гетьмана І. Скоропадського (22 січня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 852.

що «письмо оное в полозе санном было задѣлано»¹⁵⁶². Київський воевода Д. Голіцин «список»¹⁵⁶³ з нього 7 січня відіслав з Києва гетьману І. Скоропадському та іншим урядовцям. Так, О. Меншиков 19 січня 1709 року дякував Д. Голіцину за копію «с писма Мазепина к Лещинскому писанного»¹⁵⁶⁴. Петро I також отримав із Ніжина від Г. Долгорукого «копию с писма изменника Мазепы к Лещинскому». Кореспондент сповіщав царя, що «подлинный аринал (оригінал. — *Авт.*), чаю, государь, гетман Скуропацкой до Канцелярии посолской послал»¹⁵⁶⁵.

Перехоплену пошту цар і Г. Головкін вирішили використати у пропагандистських цілях. Г. Головкін, повідомляючи із Сум І. Скоропадського про роздобуте послання Мазепи, затриманого роменця Ф. Хлюса, інформує гетьмана, що цар у зв'язку з цим наказав «выдать свою грамоту ко всему малороссийскому народу» «во обличение того его злого умыслу» «о запродании малороссийского народа под иго полское»¹⁵⁶⁶. Зазначимо, що разом з цією інформацією-повідомленням канцлер надіслав зі штаб-квартири того ж дня 150 друкованих грамот, які наказав «розослать по всем полкам»¹⁵⁶⁷, 7 лютого — ще 100¹⁵⁶⁸. У них коментується перехоплений лист І. Мазепи до польського короля С. Лещинського з викриттям гетьмана: мовляв, насправді він порвав з царем не з метою «бути для пользы и вольностей малороссийского народа», а для того, щоб «запродать под тяжкую неволю полскую»¹⁵⁶⁹, «желая себя под Полскую область подать, получить уже от Лещинского за то себе гонор воеводства в Полше и титул княжения Северского»¹⁵⁷⁰.

Немає жодного сумніву, що як польський оригінал листа, так і його переклади істотно коригувалися зацікавленою сто-

¹⁵⁶² Прокопович Ф. — С. 193.

¹⁵⁶³ Письмо Д. Голицына к гетману И. Скоропадскому (7 января 1709 г.) // *Материалы ОИ.* — Т. 2. — С. 3.

¹⁵⁶⁴ Письма князя Александра Меншикова к князю Дмитрию Голицыну // *Сборник Русского исторического общества.* — СПб., 1873. — Т. 11. — С. 109.

¹⁵⁶⁵ Письмо Г. Долгорукого к Петру I (22 января 1709 г.) // *ПиБ.* — Т. 9. — Вып. II. — С. 625.

¹⁵⁶⁶ Лист графа Г. Головкина до гетьмана І. Скоропадського (22 січня 1709 р.) // *ДГМД.* — С. 852.

¹⁵⁶⁷ Там само.

¹⁵⁶⁸ Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (7 февраля 1709 г.) // *Материалы ВУА.* — С. 649.

¹⁵⁶⁹ Лист графа Г. Головкина до гетьмана І. Скоропадського (22 січня 1709 р.) // *ДГМД.* — С. 852.

¹⁵⁷⁰ Манифест государя Петра I с приложением письма Мазепы к польскому королю (21 января 1709 г.) // *Маркевич Н. История Малороссии.* — М.: Типография Августа Семена, 1842. — Т. 4. — С. 275.

роною з метою отримання документа, що компроментував керманича України.

Відомий дослідник Північної війни Є. Тарле справедливо зазначав, що «перекладів із польського листа Мазепи було декілька, і всі вони сповнені різночитань і пропусків»¹⁵⁷¹. Справді, оприлюднені тексти досить довільно передають зміст прохання гетьмана до польського короля якомога швидше прибути з військом в Україну для підсилення шведсько-українських сил:

1. «Наяснейший милостивый король, государь мой милостивый. Уже то второй лист **изображением подданской моей униженности** * к вашей королевской милости посылаю, сумневаяся, ежели могл прежней в таком замешенном состоянии дел в своем пути дойти. А как я в прежнем желаемым усердием и публичным всей Украины ожиданием покорно просил вашей королевской милости, дабы ко **освобождению наследия своего** непобедимую изволил подать десницу, так и ныне паки тож самое повторяю и, ожидая, ожидаю щасливого и скорого вашей королевской милости прибытия, чтоб мы могли соединенным оружием и умыслы неприятельского московского змия намерения, вначале усмирить дракона, а наипаче ныне, когда начала Москва грамотами своими простой бунтовати народ и гражданскую сочиняет войну. И хотя оной никакого еще не имеем виду, однакож те искры, утаенные в пепле, надобно б временно гасить, чтоб из оных к публичному вреду какой не произошел огонь. Для чего, яко отцы в лимбе (сиречь в притворе адском или чистце), ожидаем пришествия вашей королевской милости, аки избавителя нашего и, прося о том покорно, **лобзаю тысячекратно непобедимую вашу десницу**. Вашей королевской милости, моего милостивого государя, верный подданный и слуга нижайший Ян Мазепа, гетман. Из Ромна декабря в 5 (день) 1708 году»¹⁵⁷².

2. «Наяснѣйший Милостивый король, Государь мой милостивый!

Уже то вторый листъ со объявлениемъ о подданной моей поддѣльности к вашей королевской милости пишу, и не сумнѣваясь, ежели бы могль первый в семъ мятежномъ рѣчей повѣдѣнии приттѣть в свое назначенное мѣсто, и яко

¹⁵⁷¹ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 263.

* Тут і далі у тексті листа слова напівжирним шрифтом виділено нами.

¹⁵⁷² Список с листа изменника Мазепы, писанного к Лешинскому // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 40–41; Список с письма изменника Мазепы // Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России... — М.: Типография С. Селивановского, 1822. — Ч. IV. Приложения. — С. 177–178.



Портрет польського короля
Станіслава Лещинського
(1677–1766). XVIII ст.
Львівський історичний музей

во оном излияннымъ сердцем и общим всей Украины желаниемъ нижайше просим вашей королевской милости, дабы на избавление достоинства своего побѣдительную благоволилъ подвигнути руку; так и нынѣ повторяя прошение, тожъ самое повторяю, и ожидая ожидаю благополучного и скорого вашей королевской милости приходу, дабы мы могли соединенными оружіями и силами неприятельского московского намѣренія в зелии усыпить змия, а наипаче нынѣ, когда Москва почала грамотами своими простой народ загревать и градские

чинит войны; и хотя еще мы его не весма видим, обаче таковыя искры утаенныя въ прелесном пепеле заранѣ надлежитъ гасить, дабы от того на общую пагубу каковой не изшел пожар. Чего ради мы, яко отца, во аде суще, ожидаем приходу вашей королевской милости, яко Спасителя нашего, и прося о том, нижайше цѣлую тысячным целованьем храбрую руку вашу.

Вашей королевской милости Государя моего Милостивого вѣрный подданный и слуга нижайший Иван Мазепа Гетман.

Из Ромны, 5 декабря 1708»¹⁵⁷³.

3. «Наяснейший король! Милостивейший мой государь! Будучи в сомнении, могли ли Ваше Величество, в теперешнем возмутительном деле состоянии, получить первое мое письмо, решился с **выражением подданической моей покорности** послать сие другое; и как в прежнем чистосердечно и с воли всей Украины просил Ваше Величество, **чтобы для сохранения своего дедичного состояния**, Малороссии, победительную подвигли свою руку, так и в настоящем то же самое повторяю, о ускорении, для соединения сил и сердец наших к воспротивлению российскому намерению, щасливого своего прибытия, а особливо теперь, когда Россия чрез грамоты

¹⁵⁷³ Список с перенятого писма вора Мазепы / Публикация В. Перетца // Киевская старина. — 1905. — Т. 89. — Июнь. — Отд. 2. — С. 234.

только что еще вызывает свой народ к войне, и когда с согражданами своими творит брань. Поспешите Государь! Ибо должно в начале гасить скрывающуюся под пеплом искру, дабы от оных к общей нашей беде не произошел великий пожар; почему, как прародители наши в чистце (чистилище) ожидаем онаго, яко Спасителя, **тысящещекратно целую Вашего Величества руки**. Вашего Величества верный подданный и нижайший слуга Иван Мазепа, гетман»¹⁵⁷⁴.



Печатка Мазепа
зразка 1705 р.

Певно, ще був поширений і четвертий варіант послання, оскільки англійський посол Чарльз Вітворт «бачив копію листа від Мазепа до короля Станіслава, поміченого 5 січня (насправді 5 грудня. — *Авт.*) із Ромнів» польською мовою. У ньому гетьман визнавав короля повелителем і повідомляв, що при його наближенні «повстануть не тільки козаки, але й самі росіяни»¹⁵⁷⁵. У другій депеші на батьківщину англійський посол, повідомляючи про царське звернення до козаків з приводу перехопленого листа гетьмана, зауважує, що у ньому «не звернено ніякої уваги на твердження Мазепа, ніби багато регіонів Росії схильні до повстання»¹⁵⁷⁶.

Свого часу польську редакцію послання опублікували Д. Бантиш-Каменський¹⁵⁷⁷, М. Костомаров¹⁵⁷⁸. Нині вона стала доступною завдяки археографічній публікації:

«*Naiasnieyszy Miłościwy Królu*
Panie mój Miłościwy.

Już to powtórny list cum expressione poddanskiew moiey subiectey, do Waszey Krolewskiej M[o]jsci adressuię, wątpię iesli mógł pierwszy in hoc turbido rerum Statu, Suum adire Corinthum. A iakim w tamtym

¹⁵⁷⁴ Голицов И. И. Дополнение к Деяниям Петра Великого. — М.: Университетская типография, 1795. — Т. 15. — С. 236–237.

¹⁵⁷⁵ Лист Чарльза Вітворта до статс-секретаря Бойля (2 лютого 1709 р.) // ВКДГІМД. — С. 447.

¹⁵⁷⁶ Лист Чарльза Вітворта до статс-секретаря Бойля (9 лютого 1709 р.) // ВКДГІМД. — С. 448.

¹⁵⁷⁷ Верный список с подлинного письма изменника Мазепы // Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — М.: Типография Н. Степанова, 1842. — Ч. III. Примечания. — С. 44–45.

¹⁵⁷⁸ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16. — С. 483.

effuso corde, et publiko caŭey Vkrainy voto, pokornie prosiť W[a]szey Kr[olewskiy] M[o]sci, abyś ad Saluandam haereditatem Suam, uictricem raczył mouere manum, tak y teraz geminata prece, toż samo powotarzam, y expektans expecto szczęśliwe[g]o y prętkiego W[a]szey Kr[olewskiy] M[o]sci prybycia, żebyśmy mogli unitis armis et animis, nieprzyiacielskiew moskiewskiew imprezy in herba Sopire Drakonem, teraz naybardziej, kiedy moskwa zaczęła hramotami swemi prosty fonientować naród, y Ciuile wyrabiąc bellum, y lubo go ieszcze żadney nie mamy apparencyi, iednak te iskierki Suppositas cineri doloso, zawczasu by trzeba gasić, żeby ztąd in publicum damnum, iakowe nie wybuchnęły incendia, dla cze[g]o tanquam Patres in Lymbo oczekiwamy przyscia W[aszey] Kr[olewskiy] M[o]sci, iako Saluatora naszego, y supplikuiąc o to pokornie, całuię mille basijs waleczną Je[g]o rękę.

*Waszey Krolewskiy M[o]sci Pana me[g]o
M[i]t[o]s[ciweg]o wiemy poddany
y sługa nayniższy Jan Mazeppa Hetman.
Z Romna Xbris 5*

1708 a[nn]o»¹⁵⁷⁹.

У перекладі українською вищезгадане послання має такий зміст:

«Найясніший милостивий королю,
пане мій милостивий!

Це вже надсилаю повторний лист до Вашої королівської милості з вираженням моєї підданської смиренності, сумніваючись, чи перший [лист] міг у таких тривожних обставинах діяти до свого Коринфа. А оскільки в тому [попередньому листі] щиро і за молитовним бажанням усієї України покійно просив Вашу королівську милість, аби зволив привести в рух свою переможну руку до своєї спадщини, яку треба рятувати, так і зараз, подвоївши прохання, повторюю те саме і дуже сподіваючись, очікую щасливого і швидкого прибуття Вашої королівської милості, щоб ми могли, об'єднавши зброю й уми, присипити змія неприятельського московського починання у зімлі, зараз — якнайбільше, коли Москва почала своїми грамотами підбурювати простолюд і породжувати громадянську війну. І хоча не маємо ще жодного її (цієї війни) прояву, але ті затані під попелом іскорки треба би погасити завчасно, аби звідти на

¹⁵⁷⁹ Письмо И. С. Мазепы польскому королю С. Лещинскому (5 декабря 1708 г.) // ПБДМ. — С. 221.

всенародне лихо не вибухнули пожежі, для чого, немовби праотці в лімбі, очікуємо приходу Вашої королівської милості як Спасителя нашого, і, на колінах молячи, цілую тисячею поцілунків Її (Вашої королівської милості) хоробру руку.

*Вашої королівської милості пана мого
милостивого вірний підданий
і найнижчий слуга Іван Мазепа, Гетьман.
Із Ромен 5 грудня
1708 року» *.*

І. Мазепа у листуванні з царем до жовтня 1708 року свої кореспонденції завершував, як правило, підписами: «Вашего Царского Пресветлого Величества верный подданный, слуга наинижайший и подножок Иван Мазепа, гетман»¹⁵⁸⁰. Подібний церемоніальний зворот ввічливого етикету-стандарту тієї доби вживався ним і у листуванні як із царськими царедворцями, так і з польськими діячами. Так, у листі до князя Томаша Юзефа Замойського гетьман підписується як «Вашої мості, мого мостивого пана, естем щиро зичливим братом і покірним слугою Іван Мазепа, гетьман і кавлер»¹⁵⁸¹, до белзького воєводи, великого коронного гетьмана Адама Сенявського — «В.м. м. м. пана, щиро зичливий брат і слуга понижений Іван Мазепа, гетьман і кавалер»¹⁵⁸², до О. Меншикова — «Вашей княжой светлости истинно желательный приятель брат и слуга Иван Мазепа, гетман рукою власною»¹⁵⁸³, до Г. Головкина — «Вашей велможности всегда добра зычливый приятель и слуга Иван Мазепа, гетман, рукою власною». Гетьман також при завершенні послань до царя вживав і фразу — «и высокодержавную вашего царского величества десницу покорнѣ лобызаю»¹⁵⁸⁴ або «его ж высокодержавную десницу земным поклонением покорно лобызаю»¹⁵⁸⁵. Як засвідчують

* Переклад з польської та латинської О. Циганок. Див. Сіверянський літопис. — 2016. — № 2.

¹⁵⁸⁰ Лист гетьмана І. Мазепа до Петра І (22 травня 1706 р.) // ДГІМД. — С. 224.

¹⁵⁸¹ Лист гетьмана І. Мазепа до князя Томаша Юзефа Замойського (24 жовтня 1705 р.) // ДГІМД. — С. 218.

¹⁵⁸² Лист гетьмана І. Мазепа до А. Сенявського (2 жовтня 1707 р.) // ДГІМД. — С. 228.

¹⁵⁸³ Лист гетьмана І. Мазепа до О. Д. Меншикова (26 лютого 1708 р.) // ДГІМД. — С. 235.

¹⁵⁸⁴ Лист І. Мазепа до Петра І (24 березня 1708 р.) // 3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепа / Упоряд. та автор передмови В. Станіславський. — К.: Інститут історії України НАН України, 1996. — С. 177.

¹⁵⁸⁵ Лист І. Мазепа до Петра І (? 1708 р.) // Там само. — С. 179.

тодішні курси поетик, загалом це були типові форми звертань, рекомендованих спудеям*.

Отже, лист польсько-латинською (макаронічною) мовою, адресований С. Лещинському, у дусі часу сповнений барокової фразеології («*дійти до свого Коринфа*», «*починання у зіллі*», «*затаєні під попелом іскорки*», «*немовби праотці в лімбі*»), що пояснюється особливостями тодішньої освіти, орієнтацією на античну культуру.

Петро I на основі перейнятого листа звинувачував гетьмана у продажності, бо останній закликав «того Лещинского на отобрание Малороссийского краю будто по общему желанию всея Украины, называя его себе государем, а себя его верным подданным, а Украину наследием его Лещинского». «А ныне по тем его богоотступного изменника письмам явилася явная ложь и предательство под польское иго малороссийского народа, — назначав цар, — а и сверх сего нам от верных особ известно, что оный, желая себя под польскую область поддать, получил уже от Лещинского за то себе гонор воеводства в Польше и титул княжения Северского».

Остання наклепницька заувага пізніше потрактувалася дослідниками — тлумачниками договірних відносин союзників під час Північної війни як справжня угода між Мазепою та Лещинським: «*Передати всю Україну полякам, зокрема Сіверію, Київ, Чернігів, і Смоленськ також відійде назад до Польщі. Втім, Мазепа отримає від Польщі у вотчину з князівським*

* У підручнику з віршування Києво-Могилянської академії «Cedrus Apollinis...» [Аполлоновий кедр...] (1702) пропонуються такі заголовки листа до польського короля: «Serenissime ac potentissime Rex Domine Domine Clementissime, Sacra Regia Majestas vel Sacra ac Serenissima et Potentissima Majestas» [Найясніший і наймогутніший пане королю, пане наймилостивіший, свята королівська величність чи свята, найясніша і наймогутніша величність]. Подається і польський варіант, точний переклад: «Najjasniejszy i Najpotężniejszy Królu, Panie nasz miłościwy. Wasza Królewska Mość vel Najjasniejsza Wasza Królewska Mość». У поезиці цього ж навчального закладу «Lyra Heliconis...» [Геліконська ліра...] (1709) подається як вірєць тільки перше із наведених вище звертань до польського короля: «Serenissime ac Potentissime Rex Domine Domine Clementissime» [Найясніший і наймогутніший пане королю, пане наймилостивіший] На те саме «salutatio» [привітання-звернення] натрапляємо у більш ранньому трактаті Києво-Могилянської академії «Cytheron bivertex...» [Кіферон із двома вершинами...] (1694/95). Поетика Кременецького єзуїтського колегіуму «Apollo Sarmaticus...» [Сарматський Аполон...] (1712) містить інформацію про заголовки листів (tituli seu inscriptiones epistolarum). Автор поезики радить звертатися до польського короля у листах так: «Serenissime Rex D[omi]ne D[omi]ne Clementissime, loco pro nominis, Serenissima Regia majestas vestra» [Найясніший пане королю, пане дуже милостивий (місце для імені, найясніша ваша королівська величність)] (Переклад з латини та коментар О. Циганок, Див: Павленко С., Циганок О. Лист І. Мазепи з Ромнів до С. Лещинського // Сіверянський літопис. — 2016. — № 2).

титолом, так само як герцог Курляндський, воєводства Вітебське і Полоцьке»¹⁵⁸⁶. Цей наклепницький пасаж був дуже вигідний імперській російській історіографії, оскільки він у простій формі ставив під сумнів визвольні прагнення І. Мазепи та його прибічників, «аргументовано» доводив, що гетьман був хоч і непересічною особистістю, та все ж більше дбав про інтерес власний, ніж України. Російська верхівка, звинувачуючи гетьмана у продажності, водночас таємно торгувала землями України. Так, російський резидент у Польщі А. Дашков писав у грудні 1708 року Г. Головкіну, аби той повідомив коронного гетьмана А. Сенявського, що «и Украина доселе не отдана (полякам. — *Авт.*) была чрез факции Мазепы, и деклеровать отдачу Украины»¹⁵⁸⁷.

Гетьман міг у кореспонденції до польського короля підписатися традиційним у таких випадках словосполученням «покірний слуга», що не відображало його принизливий статус, а лише підкреслювало його шанобливе ставлення до польського володаря, як і до інших впливових кореспондентів *. У той же час станом на 5 грудня 1708 року І. Мазепа не був «*верный подданный*» польського короля, оскільки йому не присягав разом із козацтвом. Робити це авансом теж гетьману не було ніякого сенсу, оскільки в реаліях кінця 1708 — початку 1709 років Швеція виступала гарантом незалежного Українського князівства. Польща могла лише підсилити становище — як своє, так і України посилюючи військовою допомогою Карлу XII у війні з росіянами. Те, що польський король С. Лещинський в універсалі до українського народу від 22 листопада 1707 року звертався до всіх жителів Гетьманщини «як ласкавий батько до заблу-

¹⁵⁸⁶ Hallendorf C. Karl XII i Ukraina. En karolins berättelse. — Stockholm, 1915. — С. 6.

¹⁵⁸⁷ Пост-скриптим письма А. Дашкова к Г. Головкіну (получено 11 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 868.

* У поезиці «*Lyra Heliconis...*» [Геліконська ліра...] (1709) зазначається, що поширена така кінцівка листа: «*Lasce się i miłości braterskiej (si est parilis ad quem scribitur) M.M.P. oddaje, zostaje nazawsze nieodmiennym sługa i bratem*» [Віддаю себе ласці і братерській любові [якщо той, до кого пишеться — рівний] м[илостивого] м[ого] п[ана], залишаюся назавжди постійним слугою і братом]. Із цього випливає, що «слугою» міг себе йменувати навіть рівний! Ця сама поезика радить у кінцевій частині листа до польського короля (*valedictio*) писати: «*Serenissimae Majestatis Vestrae servus N.N.*» [Слуга вашої найяснішої величності такий-то]. Знову ж таки, як у випадку із «*salutatio*» [привітанням-зверненням], таке саме прикінцеве побажання здоров'я міститься у курсі «*Cytheron bivertex...*» [Кіферон із двома вершинами...] (1694/95). (Переклад з латини та коментар О. Циганок. Див: Павленко С., Циганок О. Лист І. Мазепи з Ромнів до С. Лещинського // Сіверянський літопис. — 2016. — № 2).

каліх дітей», називаючи їх «своїми підданими»¹⁵⁸⁸, не означає, що гетьман у нових умовах вирішив підіграти бажанням союзника і фактично закликати його до *«освобождения наследия своего»*.

Як нам видається, «несколько писем, цифрами писанных, а при том один лист Мазепин к Лещинскому»¹⁵⁸⁹, перехоплених у Лисянці росіянами, у Києві спробували розшифрувати. П. Орлик у своєму зізнанні С. Яворському писав, що саме у вересні 1707 року «велел мне Мазепа отписать до Станислава цифрами»¹⁵⁹⁰, а також із Ромнів (5 грудня 1708 року. — *Авт.*), що «на сегобочной Украине перенято»¹⁵⁹¹. При цьому довірник гетьмана зазначав, що «не знаю до сих времен, если он сам Мазепа собственною своею рукою когда-нибудь до того ж Станислава писал»¹⁵⁹². Шифрування міжурядової, міждержавної кореспонденції було звичною практикою тієї доби. До неї вдавалися як І. Мазепа, так і Петро І. Останній спілкувався шифрованими повідомленнями зі своїми дипломатами, навіть з окремими генералами, полковниками *. Б. Шереметев, отримавши 9 лютого 1709 року від царського кур'єра два укази, у своїй відповіді зробив такий припис: «При сем азбука для нужнейших случаев прилагается»¹⁵⁹³.

Дуже велика частина кореспонденції Карла XII та гетьмана потрапляла до рук росіян, оскільки їхні полки фактично тримали в оточенні зимові квартири шведів та їхніх союзників.

¹⁵⁸⁸ Універсал польського короля Станіслава Лещинського (22 листопада 1707 р.) // ВКДГІМД. — С. 389.

¹⁵⁸⁹ Лист графа Г. Головіна до гетьмана І. Скоропадського (22 січня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 852.

¹⁵⁹⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 10. — С. 16.

¹⁵⁹¹ Там само. — С. 17.

¹⁵⁹² Там само.

* Шифровані тексти несли цілком логічну інформацію. Так, Петро І, наприклад, писав: «Господин маеоръ. Письма ваши до меня дошли, из которых я выразумел, что вы намърены оба полка, то есть Кропотовъ драгунской и пѣшей из Кіева, у себя держать, на что отвѣтствую, что пѣшему, ежели опасно пройтить въ Азовъ, то удержите у себя, а конной, не мѣшкая, конечно отправьте на Таганрогъ. Также является изъ вашихъ писемъ нѣкоторая медленіе, что намъ не зело пріятна, когда дождется нашего баталіона и Ингермонланского и Билсова полковъ, тогда тотчас». Після дешифрування зміст листа царя був таким: «Поді кь Черкаскому и, сослався з губернаторомъ азовскимъ, чини немедленно съ Божією помощію промьсть надъ тѣми ворами, и которые изъ нихъ есть пойманы, тѣхъ вели вышать по украинскимъ городамъ. А когда будешь в Черкаскомъ, тогда добрыхъ обнадежъ и чтобъ выбрали атамана доброго челоувка; и по совершении ономъ, когда пойдешь назадъ, то по Дону лежащие городки такожъ обнадежъ, а по Донцу и протчимъ рѣчкамъ лежащие городки по сей росписи разори и надъ людьми чини по указу» (*Соболева Т. А. История шифровального дела в России. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. — С. 40.*)

¹⁵⁹³ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 125.

Отже, в таких умовах І. Мазепа не міг проявляти безпечність та розраховувати лише на спритність свого гінця. Лише одиниці могли прорватися з цього кільця застав. Саме тому не допускаємо, що гетьман легковажив, міг вільно, без належних шифрувальних засобів сповіщати польського короля про свої стратегічні й тактичні плани.

У розшифрувальників вийшло те, що вони хотіли чи бажали прочитати. У Російському державному архіві давніх актів у кількох фондах зберігаються «списки на польськом * и российском языках с писма изменника Мазепы»¹⁵⁹⁴ від 5 грудня 1708 року¹⁵⁹⁵, причому «подлинник» ** датований чомусь 10 грудня¹⁵⁹⁶.

Разом з тим, як нам видається, перехоплений лист, який дуже важко прочитати непідготовленій людині та зрозуміти у ньому всі багатозначущі натяки, є зразком зашифрованого тексту. П. Орлик відкрито, але плутано-метафорично подав головний зміст листа — прохання до польського короля якнайшвидше привести військо в Україну ***. Але, крім цього, у посланні містилася й засекречена інформація. Очевидно, що

* Автор «Історії імператора Петра Великого» Ф. Прокопович у своїй книзі пише, що він не знайшов оригіналу цього листа (с. 193).

¹⁵⁹⁴ Списки на польском и российском языках с писма изменника Мазепы к шведскому (помилка в оригіналі, треба польському. — *Авт.*) королю, которого просит о скорейшем к нему со всеми войсками поспешении для нападения на российские войска // РДАДА. — 124. — Оп. I. — Спр. 103. — Арк. 1–2.

¹⁵⁹⁵ РДАДА. — Ф. Малоросійські справи, 1708 р. — Спр. 111, 103; Ф. Малоросійські справи, 1709 р. — Спр. 14.

** Так називають цей текст його публікатори, найімовірніше, за те, що він ліг в основу перекладів. На «подлиннику» немає печатки гетьмана, є підпис *Mazepa*, хоча у листуванні з польськими діячами у підписі гетьмана бачимо лише одне «р» — *Mazepa*. Схоже, це виготовлений ченцями Києво-Печерської лаври на замовлення Д. Голіцина (мав резиденцію в монастирі) «список» з листа з явними корекціями.

¹⁵⁹⁶ Письмо на польском языке к шведскому (помилка в оригіналі, треба польському. — *Авт.*) королю от бывшего гетмана Мазепы просительное о поспешении его на помощь Малороссии с шведскими войсками // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 111. — Арк. 1.

*** У своїй ранній праці «Міф про Мазепу» (Чернівці, 1998) ми висловили таке припущення: «З якої ж рації Мазепа засекречені тактичні наміри передавав відкритим текстом? Чи не навмисне? Чи не для того, щоб лист знайшли і відтак, знаючи наміри гетьмана, тримали велике угруповання військ на Правобережжі? А це б зменшило московські сили на Лівобережжі й сприяло б шведській, українській арміям у веденні війни. Адже надії на незначні сили С. Лещинського були малі. Остання версія, на наш погляд, цілком вірогідна. Бо Петро I у січні-лютому 1709 року направив на правий бік Дніпра великі сили. А ось у цей час Карл XII зі своєю кіннотою зробив успішний глибокий рейд на Слобідську Україну» (С. 195). Нині додатково зібрана інформація про контекст відправлення листа дає підстави заперечити згадану версію як можливу. Польсько-латинський варіант звернення гетьмана переконує нас у зашифрованості головного змісту інформації, адресованої С. Лещинському.



Підпис І. Мазепи

у складному тексті є подвійні значення, зрозумілі лише після розшифрування.

Українські мазепознавці В. Шевчук, О. Дубина не сумніваються у підробці листа І. Мазепи ¹⁵⁹⁷.

Справді, зміст тексту послання не відповідає реаліям початку грудня 1708 року. Згідно з ним виходить, що гетьман агітував-заохочував польського короля швидше йти в Україну, аби той отримав винагороду — «дідичний спадок» і т. п. Насправді гетьман, не маючи підтверджень про вдалу поїздку Ф. Нахимовського у Польщу, мав продублювати попереднє послання про початок походу в Гетьманщину та місця розташування на постій польських вояків ¹⁵⁹⁸. Дніпро та інші річки замерзли, а це сприяло у зимові місяці переходу польських полків у зручних місцях. Тож у листі йшлося, мабуть, про маршрут пересування вояків, місця переправ, далі — про розквартирування прибулих. Гетьман мав проінформувати союзника бо-дай кількома фразами про події листопада 1708 року, перехід на бік Карла XII. Але в листі про шведського короля — жодного слова!

Перехопивши таке шифроване послання, російські можновладці, схоже, зробили до польського списку кілька вигідних для себе невеличких вкраплень-додатків, яких там явно не було («вірний підданий»). Хоча П. Орлик визнав, що роменський лист С. Лещинському писав він особисто, у грамоті до українського народу цар брехливо стверджував, що спійманий «шпег... Феско Хлюс, у котораго между иными найден его изменника Мазепы лист, **за рукою его** (виділено нами. — Авт.) и печатью» ¹⁵⁹⁹. Отже, вже ця деталь вказує на те, що для царя була важлива не стільки правда, як бажання виставити І. Мазепу у невідгідному для нього світлі. У розповсюджених агітках латинські фрази-красивості листа (*привести в рух свою переможну руку до своєї спадщини, яку треба рятувати*) царські

¹⁵⁹⁷ Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. — К.: Либідь, 2006. — С. 166; Дубина О. Чи укладав Іван Мазепа договір зі Станіславом Лещинським? // Сіверянський літопис. — 2014. — № 6. — С. 80–81.

¹⁵⁹⁸ Зізнання Данила Апостола (грудень 1708 р.) // ДГІМД. — С. 410.

¹⁵⁹⁹ № 2221 (21 января 1709 г.). Грамота малороссийскому народу // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. — СПб.: Типография II отделения Его Императорского Величества канцелярии, 1830. — Т. IV. — С. 441.

прибічники подали досить однозначно — «*для сохранения своего дедичного состояния... подвигли свою руку*». Зазначимо, що тут добряче зміщений акцент. Якщо у листі-шифровці йдеться компліментарно про Україну, яка, за текстом, колись належала Польщі, то в агітках Мазепа вже запрошував С. Лещинського взяти владу в свої руки в Гетьманщині.

Викликають сумнів і фрази, слова на зразок «непобедимую... десницу», «Спасителя», які вжиті щодо польського короля. І. Мазепа добре знав ситуацію у Польщі, хитке становище у ній С. Лещинського, тому говорити йому подібні компліменти не було жодного сенсу. Тим паче польський король в інструкції від 18 вересня 1708 року міністру Понятовському при Карлу XII подає себе як слухняного виконавця наказів шведського правителя. «Мої заощадження виснажені, мої спадкові володіння спалені, а народні біди не дозволяють знайти ніде ні допомоги, ні кредиту»¹⁶⁰⁰, — зізнавався поставлений шведами на трон володар. Як видно з його інструкції, король Польщі мав у вересні істотні проблеми з мобілізацією війська через те, що не довіряв «ні литовському головнокомандуючому, ні київському воєводі», ні белзькому воєводі¹⁶⁰¹ та іншим урядовцям, багато з яких вагалися, мали проросійські настрої, орієнтувалися на Августа II. «Я думаю до кінця місяця (вересня. — *Авт.*) йти на Волинь, але не планую заглиблюватися в цю провінцію... — повідомляв С. Лещинський Карла XII. — Я прошу Його Величність Короля Шведського вказати мені, як слід діяти відносно Польщі взагалі й белзького воєводи зокрема. Якщо король матиме бажання довіритися мені і дасть мені дозвіл діяти по моєму розумінню, то я зобов'язуюсь чесним словом мати на меті при приборканні заворушень тільки його інтереси. З проекту кампанії, запропонованої мною, король має побачити, що його війська, що стоять під моєю командою, нічим не ризикують»¹⁶⁰². Тобто польський король у реаліях 1708 року виглядав як дуже несамотійна фігура. Враховуючи ці деталі, І. Мазепа не міг звертатися до нього як до «Спасителя», «мого государя». Так, С. Лещинському підпорядковувався певний військовий кон-

¹⁶⁰⁰ Инструкция г-ну Понятовскому, министру польского короля при короле шведском (18 сентября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 204.

¹⁶⁰¹ Там само. — С. 203.

¹⁶⁰² Там само. — С. 211.

тингент *, і шведський король бажав використати останній у складній ситуації зими 1708–1709 рр. Однак польський керманич при всіх його амбіціях, бажаннях справляв жалюгідне враження і не мав такої сили, впливу, як його шведський сюзерен; його особистість не могла надихнути українську верхівку повернутися до ідеї входження Гетьманщини під крило Польщі (хоча питання про входження до Речі Посполитої як варіант дій розглядалося. — *Авт.*). Ще в 1707 році І. Мазепа писав С. Лещинському, щоби він «прежде старался Речь Посполитую соединить, которая бы единогласно узнала его за пана и короля своего» ¹⁶⁰³.

Аналізуючи зміст розповсюдженого в Україні російською владою листа І. Мазепа, слід заглибитися і в логіку його написання у реаліях початку грудня 1708 року. Яке головне завдання ставив гетьман, посилаючи свого посланця до Польщі? Що він нарешті «дозрів» і визнає Україну спадщиною польського короля, а себе — його віронопідданим васалом? Це виглядає абсурдно, оскільки С. Лещинський, як і він, залежав від успіху дій Карла XII. І. Мазепа розраховував, що польський король, отримавши сигнал від «вірного підданого», швидше мобілізується? Без «спадщини», «Спасителя» у нього не буде інтересу йти на допомогу Карлу XII? Польський король мав отримати істотне заохочення у такий улесливий спосіб для зрушення у похід? Це при тому, що його військо згідно з узгодженими раніше з Карлом XII планами мало йти в Україну. Усе вищезгадане безглуздя з погляду мети направлення посланця до С. Лещинського виглядало дуже сумнівно. Стан шведської армії у грудні 1708 року не був настільки критичним, щоб І. Мазепа вбачав у польському війську (а це, як він добре знав, всього-навсього кілька полків) головну рятувальну силу для Гетьманщини. Це дає підставу говорити про те, що у сповненому красивих барокових порівнянь, фраз запрошенні С. Лещинського йти в Україну крився якийсь зашифрований зміст. Найімовірніше, як про це говорив і Д. Апостол на допиті, керманич України у своєму посланні конкретизував шляхи приходу та розміщення польських вояків на Переяславщині та Полтавщині, нази-

* За відомостями М. Інфлянта (19–20 січня 1708 р.), отриманими від гетьмана Г. Огінського, С. Лещинський «стоит под Луковым, а при нем швецкого войска 4000, янчар 500, дробантов 200, а полского войска при нем ничего нет» (ПИБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 580).

¹⁶⁰³ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 10. — С. 17.

вав орієнтовну дату спільного маршу на Москву (кінець січня, лютий). Це було набагато важливіше, ніж гра в красиві слова та натяки згідно з риторичними правилами.

Із джерел відомо, що до С. Лещинського, крім Ф. Хлюса, був також направлений шведський посланець-«порутчик», спійманий на початку 1709 року ¹⁶⁰⁴ (мабуть, про нього писав із Прилук у своєму листі уряду англійський посланець Д. Джеффрейс: «Прошлыя ночи поехали сквозь сии места от короля шведского нарочный курьер, и я не мог подлинной никакой ведомости получить за чем оный послан, только мнят, что к королю Станиславу призывати его с его армиею к служению с королем шведским в сей земле» ¹⁶⁰⁵). П. Крекшин у справах О. Меншикова знайшов матеріали допиту шведського поручика Ягана Прота, який віз листи від короля С. Лещинському та генерал-майору Крассау ¹⁶⁰⁶. Д. Голіцин у своєму листі до корсунського полковника А. Кандиби повідомляв, що, за його відомостями, «Мазепа послал в Польшу к Лещинскому с писмами многих шпионов» ¹⁶⁰⁷.

Від імені запорожців прохав польського короля прискорити рух К. Гордієнко, але його гінці також потрапили у засідку росіян ¹⁶⁰⁸. Підтверджений джерелами лише факт прибуття 21 червня 1709 року посланця С. Лещинського до Карла XII під Полтаву ¹⁶⁰⁹. Кілька листів польського короля привіз секретар Клінкстром, який віз також кореспонденцію зі Стокгольма, через Польщу, Угорщину, Валахію ¹⁶¹⁰.

¹⁶⁰⁴ Письмо Г. Головкина к гетману И. Скоропадскому (15 января 1709 г.) // Материалы ОИ. — Т. 2. — С. 105.

¹⁶⁰⁵ Из английского языка переведенное письмо, писанное от английского посланника, обретающего при войске шведском к английскому секретарю господину Бойлу (11 декабря 1708 г.) // Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России. — СПб.: Типография В. Бизовразова, 1891. — Вып. I. — Приложение 3-е. — С. 32.

¹⁶⁰⁶ Крекшин П. — С. 43.

¹⁶⁰⁷ Лист Д. Голіцина до А. Кандиби (20 березня 1709 р.) // ВКДГІМД — С. 457.

¹⁶⁰⁸ Письмо Г. Головкина к гетману И. Скоропадскому (25 апреля 1709 г.) // Материалы ОИ. — Т. 2. — С. 123-124.

¹⁶⁰⁹ Petre P. — С. 105.

¹⁶¹⁰ Adlerfeld G. — P. 122.

7. Українська церква і шведи

Шведські вояки дотримувалися лютеранської віри. Карл XII під час походу 1708 року у вільну хвилину займався вивченням Біблії *, яку перечитав тоді чотири рази ¹⁶¹¹. У Ромнах козаків вразило те, що король «часто хаживал и в церковь, и иногда всю обедню выслушает, а иногда и, не дослушав, пойдет» ¹⁶¹². Карл XII зі своїми міністрами взяли участь в урочистому богослужінні у день святого Миколая ¹⁶¹³. Свідки походу часто бачили короля під час слухання проповідей у Гадячі під час зимового рейду ¹⁶¹⁴.

«У цей же момент я помітив Короля, який, стоячи на колінах, молився під великим деревом (це була ранкова молитва), — згадував Роберт Петре. — Він так пристрасно молився, що я, побачивши це, пустив сльозу» ¹⁶¹⁵.

На території Гетьманщини прибульці з повагою ставилися до віри місцевого населення. Водночас останнє та церковники насторожено сприймали союзників І. Мазепи.

Адже відмінності в питаннях релігії могли в перспективі зруйнувати обіцяні позитиви союзу та співпраці. Цю деталь реалій війни добре брала на озброєння російська сторона. Уже в маніфесті до українського люду від 9 листопада цар повідомляв про те, що «в церкви благочестивые, войска Шведские, в поругание православию, лошадей своих ставят» ¹⁶¹⁶. Мовляв, головна мета каролінців, Карла XII «от веры православной и церквей християнских отлучить, обращая оныя в кирхи свои Лютерские и Унияцкие, как он то в Королевстве Полском и Великом Княжестве Литовском чинил и церкви православныя грабитель и осквернитель допущал, а именно: в Минске, в Бори-

* «Біля його (Карла XII. — *Авт.*) постелі лежить гарна позолочена Біблія. Це єдина коштовна річ при ньому», — писав у своїх нотатках англієць Вітворт (*Латин В. В.* Полтава — российская слава. — С. 268).

¹⁶¹¹ Андреев И. Петр I и Карл XII — два портрета в интерьере истории // Наука и жизнь. — 2005. — № 7. — С. 111.

¹⁶¹² Показания В. Колинникова, М. Совицкого, Т. Проневича, Л. Алексеенка (18 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1048.

¹⁶¹³ Крман Д. — С. 51.

¹⁶¹⁴ Petre R. — P. 228, 241.

¹⁶¹⁵ Безверхний О. Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як важливе джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни на Україні // Полтавська битва: військово-історичний аспект: Зб. матеріалів регіонального засідання «круглого столу» 22 квітня 2009 р. — Полтава: ПолтНТУ, 2009. — С. 98.

¹⁶¹⁶ № 2212. — Ноября 9. Грамота малороссийскому народу // ПСЗРИ. — 1830. — Т. IV. — С. 429.

сове, а особливо в Могилеве, как оттуду в войско Наше Могилевские благочестивые монахи и священники заподлинно со слезами писали, последующия мерзости, запустения, которые шведы тамо чинили: что изо всех церквей потиры и оклады святых икон серебряные ободрали и пограбили, и которые и сохранены были, о тех мучением духовным, доведася побрали; по церквам, во время службы Божией, с собаками ходили, и что найвещнее всего и ужаснее, в церкви Соборной Могилевской святейшей сакрамент — тело Христово на землю выброся, и оный потир похитя, вино из оногo пили, також и народы Слонский, Саксонский, Польский и Литовский таким же прельщением обманув и назвався им оборонителем вольностей их, потом же, ограбя их до основания, их же награбленным именем войско свое учредя, оных самих воевал и до основания разорил, и права и вольности их переломал, и в Слезии большаи седмидесят Римских костелов Лютерскими в неволю учинил»¹⁶¹⁷.

Справді, під час перебування шведів у Могилеві * за наказом короля місто змушене було віддати на потреби шведської армії 9 пудів і 4 фунти срібних риз, кадилиць, панікадил, хрестів, чаш, підсвічників¹⁶¹⁸. «Хотя город Могилев от шведской армии ограблен, — зауважив при цьому літописець, — но дома, лавки, святителища Господни — церкви — и прочия строения остались в целости, были невредимы. По выходе же шведов российский государь Петр Алексеевич недоволен был могилевскими жителями за то, что они провианты и денежные контрибуции шведской армии давали, предписал указом татарскому и калмыцкому полкам выжечь город Могилев. По такому указу полки татарский и калмыцкий и

¹⁶¹⁷ Грамота государя к старшинам, войску и народу малороссийскому (6 ([9?]) ноября 1708 г.) // *ИР НБУВ*. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 616-617.

* Місто дуже постраждало у 1708 році перед прибуттям шведів від російських вояків та їхнього командування. «Сей проклятый червяк (О. Меншиков. — *Авт.*), с двором своим квартируя в замке от 14 марта до 19 мая 1708 года, точил и подыедал город, ибо на содержание князя Меншикова значительная издержана сумма», — писав місцевий літописець (*Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*. — Вилна: Печатня губернского правления, 1867. — С. LIII). Князь, крім великої кількості продовольства, наказав ще, «дабы готовлены были сухари на войско и несколько десятков тысяч пар подков лошадиных» (С. LIV). Після військ О. Меншикова у Могилев прибули полки Б. Шереметєва, «и ему, фельдмаршалу, провиант выдан из города очень тяжелый и соли выдано 200 бочек» (С. LV).

¹⁶¹⁸ Записки игумена Ореста // *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*. — Вилна: Печатня губернского правления, 1867. — С. LIX.



Молитва.
Художник
Густав Седерстрем

русские солдаты 1708 года, сентября 8 дня, поутру, при восхождении солнца, подступивши под город, окружили его, и позапиравши городские ворота, ударили в барабаны на тревогу. (...) По просьбе граждан татары и калмыки учинили отстрочку на один только час и поставили возле ратуши караул свой, пока городские книги и нужнейший архив из ратуши вынесены в склеп; прочее татарское войско прежде зажжения города отбивало и грабило купеческие лавки, на улицах с мещан одежду сдирали, денег в домах обыскивали, церкви отбивали и грабили, потом зажгли город; и когда загорелся замок, ратуша, лавки, кафедральная Спасская, Братская, Воскресенская церкви, колокольни, костелы: езуитский, фарский и прочие строения, внутри города находившиеся, тогда татары и калмыки бросились на предместья городские, в коих наперед разграбили знатнейшие дома, а потом зажгли оные... Тогда Братской церкви вызолоченные куполы обгорели, у колоколов колодки погорели, а колоколы и иконостас не повредился. Часы, бывшие на Братской колокольне, сгорели. Так же икона большая Богородичная, стоявшая от древних времен на бреме Олейной, сгорела. Колокола кафедральной Спасской церкви большие, мелодичные, растопились. Церковь Ближне-Воскресенская до основания сгорела и колокол растопился...»¹⁶¹⁹ Як доповідав ад'ютант Ф. Бартенев царю, «а местечка Могилев в замке и предместья все выпалили»¹⁶²⁰.

¹⁶¹⁹ Записки игумена Ореста...

¹⁶²⁰ Письмо Ф. Бартенева Петру I (10 сентября 1708 г.) // ПиБ. — Т. VIII. — Вып. II. — С. 650.

Таким же чином діяла російська армія у Батурині та Крупицько-Батуринському монастирі, але про свої злочинні дії цар як «захисник православ'я» волів не згадувати. Московський володар водночас у всьому перекладав вину на Карла XII, зображував його як активного руйнівника православного церковного устрою, насаджувача лютеранської віри.



Олександр Меншиков.
Гравюра Ш. Симоне.
1709 р.

Для аргументації вищезгаданого звинувачення Петро I наводив і місцевий приклад — «недалеко от Новогородка шведы в одной церкви лошадей поставили»¹⁶²¹. Б. Шереметев, пишучи царю про ненадійність українців, водночас зазначав, що «тот простой народ надлежит привлекать... утверждением вѣры христианския»¹⁶²².

Автор «Історії Русів», написаної за достовірними джерелами буття краю у 1708–1709 рр., досить красномовно описав дію пропагандистських акцій Москви:

«По обнародованіи царскихъ манифестовъ, народъ малоросійскій, и безъ того преклоненный на сторону Великоросійскую, натурально, по одновѣрству и однородству, которыя сугубо тогда ему отгѣнивать народъ шведскій языкомъ своимъ и иновѣрствомъ, приложитъ къ манифестамъ свои выдумки или басни, пронесенныя отъ языка въ языкъ на счетъ шведовъ и Мазепы и составившія, наконецъ, непреложное и вѣчное преданіе народное, извѣстное даже до сего дне, что, будто, шведы, ругаясь съ иконъ святыхъ и попирая ихъ ногами, заставляли также и Мазепу поругаться онымъ и потоптать ногами чудотворный образъ Богородичный въ селѣ Дегтяровкѣ, что надъ Десною, бывший въ каменной тамошней церкви, имъ Мазепою созданной, и что сей образъ испускалъ тогда жалостный стонъ, а Мазепа, стоя на немъ, отрекался отъ своєї вѣры и присягалъ на вѣру шведскую. Эхо объ этомъ раздалось тотчасъ во всю Малоросію, съ перемѣною только мѣста и на-

¹⁶²¹ Письмо Петра I к митрополиту С. Яворскому (31 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 261.

¹⁶²² Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 163.



Покровська церква
у с. Дігтярівка.
Збудована коштом
І. Мазепи.
Фото 1950-х років

звання иконы Богородичной. Одни говорили, что сіе послѣдовало съ образомъ Балыкинскимъ, а другіе съ Каплуновскимъ, и такъ далѣе»¹⁶²³.

Російські пропагандистські маніфести несли у собі чимало наклепницького матеріалу про каролінців, їхню позицію щодо вірувань корінного населення. У такий спосіб цар та його наближені «ліпили» образ моторошного ворога, головна мета якого — осквернення православ'я, переорієнтація на нову релігію.

Водночас під час війни, мабуть, справді траплялися й випадки брутального, нешанобливого ставлення деяких прибульців до місцевих церковних святинь. Так, у Покровській церкві в с. Жуки у ХІХ столітті зберігалася ікона, перероблена на

шахівницю *. Довкола неї було зроблено напис: «Сия икона святая пострада начертание от лютров и еретиков свейских року 1709»¹⁶²⁴.

Прилуцький під Мловський 6 грудня 1708 року в Лебедині дав такі свідчення: «Я видел, как в доме мещанина Лихопеки на образ Пресвятыя Богородицы шведы свои ветхая испражняли и тот образ выкинули»¹⁶²⁵. За його словами, прилучани пожалілися командирові каролінців, та той пояснив останнім, що немає великого гріха так чинити з деревом. Зазначимо, що в поході 1708–1709 рр. брали участь багато найманців, частина яких більше дбала про зиск, захоплення здобичі, привласнення чужого, аніж про дотримання релігійних постулатів.

¹⁶²³ История русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского. — М.: В университетской типографии, 1846. — С. 210–211.

* У лютеранських храмах не встановлюють ікон, хоча при цьому в цих релігійних спорудах мають бути розп'яття, вітражі з євангельськими сюжетами.

¹⁶²⁴ Бучневич В. Е. Село Жуки Полтавского уезда // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1916. — Вып. 14. — С. 39.

¹⁶²⁵ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1885. — Т. 16. — С. 611.

Під час захоплення Тернів, які обороняли слобідські козаки, була спалена разом із населеним пунктом і церква ¹⁶²⁶.

Ці випадки, схоже, мали поодинокий характер, оскільки Карл XII суворо карав своїх підлеглих за нешанобливе ставлення до місцевих святинь. Так, відомо, що король наказав повісити двох чиновників, з відома яких вояки розібрали церкву Буйницького монастиря для побудови моста, а ікони Богородиці та Спасителя були поміщені на останньому зворотним боком як звичайні дошки ¹⁶²⁷.

Незважаючи на спалення деяких сіл в Охтирському полку, усе ж каролінці залишили місцевим жителям їхні церковні споруди у Колонтаєві, Красному Куті, Хухрі ¹⁶²⁸ та інших містечках. Відомі факти, коли священники Мурафи, Хухри, Котельви зверталися до прибульців з проханням не чинити зла проти мешканців та їхньої віри, і до них прислухалися.

Слід зазначити, що російська армія, випалюючи перед ворогом населені пункти, мабуть, все ж таки залишала без руйнування та підпалу церковні приміщення. Тому змерзлим воякам Карла XII доводилося вимушено у холодну пору року, аби сховатися від негоди, займати на постій церкви.



Дерев'яна церква Святої Варвари Великомучениці, що була розташована в центрі Прилуцької фортеці. Згоріла у 1781 р.
Малюнок А. Гайдая

¹⁶²⁶ Siltmanns D. — S. 281.

¹⁶²⁷ Записки игумена Ореста // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Вилна: Печатня губернского правления, 1867. — С. LVII-LVIII.

¹⁶²⁸ [Гумилевский Ф.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М.: Типография В. Готье, 1857. — Кн. III. — С. 102, 239, 264.

8. Царські заручники

Під час військової кампанії 1708–1709 рр. Петро I та царедворці широко користувалися інструментом заручництва для досягнення успіхів у боротьбі за Україну.

А. Репнін, пославши в кінці жовтня 1708 року шпигів до вищого керівництва Великого князівства Литовського, щоб провідати, чи не планує воно йти на з'єднання зі шведами, також вимагав забезпечити від вищих осіб ВКЛ «отца или брата или сына взял, велел прислать к себе, ради верности»¹⁶²⁹.

У грамоті від 7 листопада 1708 року цар оголосив, що якщо старшини, які були з Мазепою, не повернуться до 7 грудня, то «жен их и детей брать за караул и присылать к нам, великому государю, которые сосланы будут в ссылку»¹⁶³⁰ (ця теза повторюється також в указі за 10 листопада 1708 року¹⁶³¹). Проте ще 3 листопада 1708 року Петро I наказав О. Меншикову послати драгунів і взяти під караул дружин та дітей «в Прилуках * гетманских единомышленников, которые ныне при нем»¹⁶³². Відряджений мобільний загін захопив близьких лубенського полковника Д. Зеленського, дружину Івана Бистрицького¹⁶³³. У такий же спосіб були захоплені й пізніше відправлені на заслання Агрипина Іванівна Герцик (дружина Івана Герцика), Петро Григорович Герцик (син Григорія Павловича Герцика), мати Герциків-мазепинців, Семен Іванович Мирович із дружиною та дітьми, мати, дружина та діти мазепинця Григорія Івановича Бутовича. У Глухові під наглядом утримува-

¹⁶²⁹ Письмо А. Репнина Петру I (2 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 862.

¹⁶³⁰ Грамота государя Петра I к гетману Ивану Скоропадскому (7 ноября 1708 г.) // Маркевич Н. История Малороссии. — М.: Типография А. Семина, 1842. — Т. 4. — С. 233.

¹⁶³¹ Грамота государя к старшинам и козакам, перешедши с Мазепою к шведскому королю (10 ноября 1708 г.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 627–628.

* Після отримання звістки про спалення Батурина, як свідчив на допиті у Посольській похідній канцелярії Андрій Горленко 15 березня 1709 року, «выехали из Прилука за Днепр и были тамо с н[е]д[е]лю, переезжая в разных местех на маятностях своих, где тамо ж были и другие старшинские и полковничьи жены». «А после того получили он, Андрей, отца своего, а другие — от своих писма, в которых согласно писано, дабы они с той стороны Днепра возвратились в дома свои» (ПБДМ — С. 330).

¹⁶³² Письмо Петра I к А. Меншикову (3 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 272.

¹⁶³³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К.; Львів; Торонто, 2001. — С. 321.

лася Марія, дружина мазепинця Василя Цурки¹⁶³⁴. Незважаючи на те, що Ганна Обидовська (вийшла заміж за племінника І. Мазепи) була дочкою В. Кочубея, її утримували під вартою в Полтаві. Згодом у березні 1710 року цар дозволив їй мешкати у Глухові «повольно без караулу»¹⁶³⁵. Однак удові заборонялося відвідувати інші населені пункти¹⁶³⁶.

Командування Мазепи вживало заходів, аби вберегти родини мазепинців від репресій. У цьому зв'язку старшини мали привезти дружин, дітей до головної штаб-квартири. Канцелярист Яків Гречаний під час допиту повідомляв, що «Мазепа прислав по него ясаула свого Гамалея с шведами ж, которой взяв ево из Лотвиц отпроводил к Мазепе в Ромны, а на другой день и жену ево привезли в Ромны»¹⁶³⁷.

Полтавський полковник І. Левенець фактично перебував під арештом у Харкові, куди, як писав О. Меншиков царю 26 квітня 1709 року, ще раніше «жена и дети его привезены»¹⁶³⁸.

Сини переяславського полковника І. Мировича Семен, Василь, Дмитро та Іван були вперше арештовані у січні 1709 року. Тоді І. Скоропадський просив князя Д. Голіцина звільнити їх з-під караулу¹⁶³⁹. Київський воєвода 8 лютого 1709 року надіслав гетьману таку відповідь: «Доношу Вашему Превосходительству: оных Мировичев не я задержал, а присланы они из Переяславля за караулом, по доношению золотоношскаго сотника, что оные имели пересылки с изменниками, которые



Портрет Петра І
в Успенському соборі
Києво-Печерської
лаври.
Ілюстрація
Миколи Голубця.
1918 р.

¹⁶³⁴ Розсоха Л. Розвиток автономістських і незалежницьких тенденцій у козацько-старшинському та шляхетському середовищі Миргородщини другої половини XVII – початку XIX ст. // Сторінки історії Миргородщини: 36. наук. праць. – Вип. І. – Полтава: Полтавський літератор, 2000. – С. 11.

¹⁶³⁵ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – С. 43.

¹⁶³⁶ ЦДАУК. – Ф. 1219. – Оп. 2. – Спр. 976. – Арк. 1.

¹⁶³⁷ Допити старшини, що перейшла від Мазепи на бік росіян // ДГІМД. – С. 728.

¹⁶³⁸ ПиБ. – Т. 9. – Вип. 2. – С. 830.

¹⁶³⁹ Матеріали ОИ. – Т. 2. – С. 4.

ныне при шведу, и об них просил меня переяславский полковник, чтоб их свободить, и я велел о том писать до Вашего Превосходительства, дабы за ведомой Вашим отпущены были, чтоб в них не показалось какой фальши, и по письму Вашего Превосходительства оных Мировичев отпустил с таким паролем, чтоб им неотступно быть при Вашем Превосходительстве»¹⁶⁴⁰. У 1712 році за указом Петра I рідні «изменника» Федора Мировича — мати Пелагея Захарівна, його брати Семен, Василь (з дружинами та дітьми), Дмитро, Яків та Іван були відправлені до Москви¹⁶⁴¹. Як сповіщав Б. Шереметев у своєму донесенні від 26 лютого 1709 року Петра I, «на помянутой переправе (через Псел. — *Авт.*) взяли Мазепина ясаула Гамалея з женою и з детьми, да зятя миргородского полковника з женою ж, которых я велел немедленно к себе прислать»¹⁶⁴². Спіймані на допиті заявили, що насправді вони самі втекли * від І. Мазепи¹⁶⁴³. Згадане свідчення явно вступало у конфлікт з тими обставинами, в які потрапили М. Гамалія та А. Горленко, син прилуцького полковника Д. Горленка. Та завдяки родинній підтримці миргородського полковника Д. Апостола і самого І. Скоропадського виправдання полонених стали підставою для їх часткової реабілітації. Вже 2 березня 1709 року генерал-фельдмаршал Б. Шереметев інформував царя, що затримані «в бытность мою в Сорочинце объявили, что оные от неприятельских рук свободились сами под помощиею им посланной (!?) нашей партии у переправы»¹⁶⁴⁴. І у зв'язку з цим «Гомолей человек простой и ради болезни жены своей оставлен в Сорочинцах, а Горленко отпущен по желанию тестя ево, миргородского полковника, на время в Голтву»¹⁶⁴⁵. Та вже 1712 року Михайло Гамалія перебував на засланні в Москві й утримувався

¹⁶⁴⁰ Материалы ОИ. — Т. 2. — С. 4–5.

¹⁶⁴¹ Сенатский архив. — 1910. — Т. XIV. — С. 188.

¹⁶⁴² ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 757.

* Незважаючи на намагання І. Скоропадського реабілітувати мазепинця, скарга лохвицьких обивателів царю доводить, що генеральний осавул у І. Мазепи мав можливість порвати з повстанцями раніше, але, очевидно, не бажав цього. Як видно з доносу, він разом із лохвицьким сотником Павлом Мартосенком порвали царську грамоту, наказали арештувати тих, хто її привіз у Лохвицю, реквізували худобу у тих, хто не бажав підтримувати гетьмана. Київський воєвода Дмитро Голіцин ще 21 листопада 1708 року доповідав О. Меншикову про те, що М. Гамалія прийшов у Чигирин «для возмущения и прелести здешняго народа».

¹⁶⁴³ ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 759.

¹⁶⁴⁴ Там само.

¹⁶⁴⁵ Там само.

там до 1715 року¹⁶⁴⁶. Знесилений на засланні мазепинець помер до 1725 року¹⁶⁴⁷.

Захоплені заручники використовувалися царськими урядовцями для тиску на мазепинців, для впливу на них. Так, спійманого І. Черняка, посланця до Криму від промосковського гетьманату, запорожці відіслали до гетьмана І. Мазепи¹⁶⁴⁸. Затриманого як зрадника мали стратити у Великих Будищах, однак О. Меншиков, дізнавшись про це, пообіцяв у відповідь забити зловлених дітей * Герцика та його дружину¹⁶⁴⁹.

Вибори у Глухові нового гетьмана проходили фактично між козацькими заручниками, які через несприятливі обставини опинились у російському таборі.

У заручниках військ Петра І були цілі населені пункти. Перед приходом двох полків шведів Сміле зайняли росіяни, які змусили міщан хитрувати: мовляв, відкриють прибульцям двері після наказу Мазепи. Зрештою, гарнізон, дізнавшись про прибуття під містечко нових підрозділів каролінців, уночі погнав, «як бідло», кілька тисяч місцевих жителів без худоби й нажитого аж до Курська¹⁶⁵⁰.

У Ромнах 18 грудня росіяни «за зраду» спалили шпиталь, «сей город в 4-х или 5-ти местах зажгли»¹⁶⁵¹, «все дома во всем городе разграблены»¹⁶⁵². Також у немилість потрапило й прилегле до містечка село. Л. Аларт доповідав 18 грудня Петру І: «Такой же указ имел полковник Ветерани с 1000 кони де-

¹⁶⁴⁶ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 18789. — Арк. 6.

¹⁶⁴⁷ Там само.

¹⁶⁴⁸ Царская грамота за подписью Г. Головкина к гетману И. Скоропадскому (26 мая 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 911.

* Сказка Дмитрия Калачинского: «Тогда они (родичи І. Черняка. — Авт.) били челом генерал-фельдмаршалу, свѣтлѣйшему князю Меньшикову о вызволеніи его от смерти; его свѣтлость приказал обвѣить Герцичкѣ старой, чтоб она послала к зятю своему Орлику и к дѣтям своим, бывшим при измѣнникѣ Мазепе, с предложением: ежели Черняк Мазепой будет казнен, то взаимно она, Герцичка, с дѣтьми ея будут казнены, а потому старались бы они Черняка от казни вызволить. Герцичка, по приказу князя, написала к Орлику и к своим дѣтям письмо, которое он, Калачинский, послал из Гайворонца с шпигом к Орлику; шпига шведы поймали и казнили, о чем старая Карамушыха с дѣтьми своими сведома, а письмо было отдано Орлику, и по тому письму тестъ его не казнен» (Востоков А. Полтавский полковник Иван Черняк. — К., 1889. — С. 5–6).

¹⁶⁴⁹ Сказка Дмитрия Калачинского // Востоков А. Полтавский полковник Иван Черняк. — К., 1889. — С. 4.

¹⁶⁵⁰ Список с письма изменника Мазепы к полковнику полтавскому, писанного из Ромна ноября в 23 день [1708 г.] / Публикация В. Сергіючука // Сіверянський літопис. — 1997. — № 5. — С. 23.

¹⁶⁵¹ Письмо Аларта Петру І (19 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1032.

¹⁶⁵² Там само. — С. 1031.

ревню Герасимовку атаковать и жечь, понеже ведомость была, что в оной багаж Дукерского полку стоит»¹⁶⁵³.

Тяжкою була доля і мешканців Веприка. У їхнє містечко першими увійшли росіяни, перетворивши населений пункт у зимовий укріпрайон. Частина жителів, місцевих козаків була мобілізована на оборонні роботи, для участі у відбитті штурму. Пізніше російські історики називали цей епізод як факт «народної війни», хоча насправді мешканцям Веприка, як і Полтави, доводилося діяти так, а не інакше з примусу, під впливом переконливої демонстрації сили військових гарнізонів, що розмістилися в містечках. Цар у таємному наказі веприцькому комендантові Вільяму Фермору підготувати військовиків для залишення фортеці водночас зазначав: «И сие дѣло о вашем выходѣ держи зело тайно, дабы никто не вѣдал, чтоб из туточних жителей хто не перекинулся и не сказал»¹⁶⁵⁴. Ця деталь засвідчує, що росіяни не довіряли населенню, але всіляко намагалися використати його в своїх інтересах.

Після переходу І. Мазепи та його прихильників на бік шведів цар призупинив на Сіверщині свою тактику випаленої землі, аби серед місцевого населення не поширювалися ворожі настрої. Однак уже в лютому 1709 року, зорієнтувавшись на нові реалії, він вдається до попередньої тактики: дає наказ Василю Долгорукому іти до Дніпра, «чтоб оголодить оные места, что зело нужно ускорить»¹⁶⁵⁵.

9. Шпиги

Шведська армія, вступивши на терени України, мала проблеми з отриманням розвідувальної інформації. Уже загін ад'ютанта короля, генерал-майора Андерса Лагеркрони, посланий Карлом XII попереду головного війська, збився з основ-

ного шляху, оскільки користувався послугами євреїв, які не знали місцевості. Шведи мали надійніші орієнтири руху, коли брали в провідники освічених представників Стародубщини. Так, шляхтич Григорій Жеркевич із Подернів провів «швед-

¹⁶⁵³ Письмо Аларта Петру I (18 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1030.

¹⁶⁵⁴ Письмо Петра I к коменданту Веприка Вильяму Фермору (3 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 1. — С. 512.

¹⁶⁵⁵ Письмо Петра I к В. Долгорукому (21 февраля 1709 г.) // Голиков И. Деяния Петра Великого. — М., 1841. — Т. 14. — С. 624.

Козак на коні.
Художник Юзеф Брандт



ское войско конницу и пехоту, при котором сам король шведской... до Кричова»¹⁶⁵⁶.

Мовний бар'єр був однією з головних причин, чому шведська розвідка мала погане уявлення про кращі шляхи пересування та наявність на ймовірних напрямках руху московських військ. Пересуваючись Стародубщиною, військові підрозділи, не маючи достовірної інформації про полки росіян, змушені були час від часу споруджувати невеликі оборонні укріплення у можливих місцях завдання удару. Російській армії стало відомо, що під Дроковом «неприятель... стоит в окопе»¹⁶⁵⁷. Це сповільнювало рух шведської армії. Вона не встигла зайняти Новгород-Сіверський, оскільки перед рухом до нього «неприятель... путей разведывает»¹⁶⁵⁸.

Основним джерелом інформації каролінців були полонені вояки. Так, 21 жовтня шведи отримали від них «надійні відомості про те, що Меншиков із сильною армією йде на підмогу»¹⁶⁵⁹.

Ситуація з отриманням достовірної інформації про ворога у каролінців поліпшилася після зустрічі Карла XII та І. Мазепи, укладення ними у Гірках шведсько-української угоди. Незважаючи на невеликий військовий контингент мазепинців (основна мобілізація козаків передбачалася на весну 1709 року), вони як союзники стали «очима та вухами» прибулих. Росія-

¹⁶⁵⁶ Копия с допросных речей Г. Жеркевича (20 сентября 1708 г.) // Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 64.

¹⁶⁵⁷ Там само. — С. 73.

¹⁶⁵⁸ Там само. — С. 96.

¹⁶⁵⁹ *Siltmanns D.* — S. 273.

нам вдалося вже 30 жовтня 1708 року затримати мазепинського розвідника — сердюка Тимофія Семененка, який приїхав у «местечко Воронеж для взяття долгу свого на тамошних жителях»¹⁶⁶⁰. Йому не повірили, оскільки поряд розміщувалася царська штаб-квартира.

Козацькі роз'їзди, шпиги, або лазутчики, поліпшили постачання шведській армії достовірних відомостей про стан округи, розташування військових контингентів противника. На основі роздобутої розвідувальної інформації шведське командування приймало ті чи інші рішення. Наприклад, дізнавшись у грудні від розвідників про прагнення царя захопити зненацька Гадяч, король розпорядився вийти на допомогу фортеці та її гарнізону.

У Ромнах найчастіше оперативні дані роздобував для союзницького війська сотник Григорій Пирозький.

На початку січня 1709 року росіяни спіймали поблизу Глухова козака Менської сотні Григорія Пархоменка. «Шпег», як називає його Петро І, возив листи чернігівському архієпископу Іоанну Максимовичу, глухівському сотнику Туранському, глухівському отаману Карпеці. Під час катування він ніби зізнався, «что послан он нарочно от Мазепы в Глухов, а писем с ним ко оным особам не было писано, а обещаны ему от него, Мазепы, денги, дабы, когда пойман будет, сказал нарочно, будто он от него с писмами к вышеписанным особам послан и оные писма им будто отдал»¹⁶⁶¹. У такий спосіб, мовляв, гетьман хотів, аби їх покарав цар. Зрозуміло, така версія-прикриття справді могла застосовуватися козаком-розвідником, аби відвести від підозри тих, кому він доставляв кореспонденцію. Водночас навряд чи І. Мазепа спорядив би для обмовлення архієпископа, старшин людину, яка згодилася б вчинити подібне: адже ціною таких маніпуляцій було життя посланця. Саме так і вчинив Петро І, який наказав Григорія Пархоменка «казнить смертю»¹⁶⁶². Відомо, що менському сотникові Г. Василевичу (Сахновському) 6 січня 1709 року І. Скоропадський видав у Глухові універсал-привілей на володіння села-

¹⁶⁶⁰ Расспросные речи сердюка Т. Семенова в Посольской походной канцелярии о гарнизоне Батурина (30 октября 1708 г.) // ПБДМ — С. 184.

¹⁶⁶¹ Грамота к украинскому народу (21 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 40.

¹⁶⁶² Там само.



Розвідка. Художник Юзеф Брандт

ми Величківкою та Феськівкою ¹⁶⁶³, а через кілька днів, 17 січня, сам цар усе це підтвердив своєю грамотою ¹⁶⁶⁴. Тобто це свідчить про те, що підлеглого менському сотнику козака спіймали під Глуховом, коли там перебував його козацький ватажок. Як на нашу думку, Г. Сахновський переконав спійманого росіянами посланця дати такі свідчення, які б не зашкодили місцевим старшинам. Водночас козак Менської сотні Григорій Пархоменко навряд чи міг самотійно піти у мазепинці, виконувати делікатні доручення гетьмана І. Мазепи без згоди свого безпосереднього керівництва або чернігівського полковника. Очевидно, що посланець передав або мав передати І. Скоропадському, іншим впливовим старшинам якісь важливі відомості з табору мазепинців-повстанців. Доля Г. Пархоменка засвідчує, що старшина, яка через ті чи інші обставини потрапила в табір Петра І, шукала контактів із противниками царя, вела з ними потаємні переговори. Мабуть, останні через провали зв'язківців не досягли успіху.

У Лебедині допитували «с пристрастием» козака Н. Лютого з двома компанійцями, які везли листа королю, якогось Феська з Переяславського полку (з двома товаришами під виглядом

¹⁶⁶³ Універсаль-привілей гетьмана І. Скоропадського менському сотнику Г. Василевичу на володіння селами Величківка і Хвеськівка / Публікація Ю. Мицика // Сіверянський літопис. — 1997. — № 6. — С. 67–68.

¹⁶⁶⁴ Жалувана грамота Гнату Васильовичу Сахновському (17 січня 1709 р.) / Публікація Н. Салтан // Сіверянський літопис. — 2014. — № 6. — С. 112–113.

чумаків агітував проти Росії)¹⁶⁶⁵ та багатьох інших запідозрених полонених. У Галках був спійманий мазепинський розвідник Я. Федоров¹⁶⁶⁶, у Лубнах — полковий осавул та компанієць полку Галагана¹⁶⁶⁷. У Миргород 14 грудня доставлений у військовий гарнізон Мазепин слуга, який шпигував¹⁶⁶⁸. Козак Федір Коломийченко, «который преж сего жил близ Батурина»¹⁶⁶⁹, був спійманий донськими козаками під Решетилівкою під час наміру «итти до Голтвы для осмотра московского войска»¹⁶⁷⁰. За висновком О. Грушевського, «в перші місяці після переходу Мазепи Посольська канцелярія частіше засуджувала на смерть, ніж виправдувала»¹⁶⁷¹.

Допомагали шведам у розвідці й запорожці. Їхній загін у складі 80 осіб «выходил... для языков»¹⁶⁷², але, на жаль, потрапив у степу в засідку і був майже повністю знищений (14 запорожців потрапили у полон), при цьому важкопораненому ватажку Михайлу Симонову відтяли голову.

Шведські полковники з місць своїх стоянок посиляли у розвідку й своїх підлеглих. Так, полковник Торстенсон 7–8 березня з Білоцерківки, де мали квартири полки Ніляндський, Адельсфана, Шліппенбаха («с 1800 или с 1900 человек»), послав ротмістра Якова Швелінга з поручником, корнетом, 5 унтер-офіцерами та 45 рейтарами «для проводывания под Голтву, перебрались ли от войска московского чрез мост, что на реке Псоле»¹⁶⁷³. Проїхавши до міста майже 40 кілометрів, отримавши цінну інформацію від місцевого жителя, розвідувальний загін невдовзі був атакований російськими козаками. Унаслідок бою 36 шведів загинули, а інші потрапили в полон. Замість доставлення у Білоцерківку важливої інформації про рух російської армії сам ротмістр давав важливі показання про розташування полків шведської армії. Протокол його допиту Б. Шереметев оперативно надіслав царю.

¹⁶⁶⁵ Шуттой В. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700–1709. — М., 1958. — С. 302–318.

¹⁶⁶⁶ Там само. — С. 318.

¹⁶⁶⁷ Там само. — С. 319.

¹⁶⁶⁸ Письмо Г. С. Волконского из Миргорода А. Д. Меншикову о прибытии мазепинцев в Лубны (14 декабря 1708 г.) // Батуринский архив. — С. 386.

¹⁶⁶⁹ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 187–188.

¹⁶⁷⁰ Там само. — С. 193.

¹⁶⁷¹ Грушевський О. Глухів і Лебедин // ЗНТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 35.

¹⁶⁷² Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 228.

¹⁶⁷³ Допрос шведского ротмистра Якова Швелинга // Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 164.

Російське командування також надавало великого значення активній розвідці позицій каролінців та їхніх союзників. Під час просування шведів на з'єднання з військом І. Мазепи їхні передові підрозділи атакувалися невеличкими загонами, метою яких було взяття «языків». Так, 20 жовтня 1708 року росіяни схопили «из арриергарду капитала и прочих», від яких Б. Шереметев дізнався, що «неприятельское войско... уже Стародуб миновали к Семеновке»¹⁶⁷⁴. Через три дні його ад'ютант Савелов з ротою драгунів зробив рейд і «привез с собою 6 человек языков» з їх свідченнями про те, що частина шведської армії йде чернігівським шляхом, а інша, головна, спрямовується на Новгород-Сіверський¹⁶⁷⁵. Розвідувальний підрозділ Савелова 8 лютого 1709 року поблизу Гадяча напав на шведів, 40 із яких убив, а 17 взяв у полон¹⁶⁷⁶. Останні дали російському командуванню свідчення про розквартирування каролінської армії.

На передовій діяв мобільний розвідувальний загін Андрія Ушакова, який особисто доповідав про побачене царю. Петро І давав завдання «чрез добрых шпигов (к чему лутче нет попов) проведать, намеряют ли неприятели маршировать куды ни есть»¹⁶⁷⁷. Відомі факти участі священників А. Олександрова, Ф. Беспальського, отця Івана¹⁶⁷⁸, кайдацького попа Василя¹⁶⁷⁹ у розвідувальних акціях.

Як доповідав царю О. Меншиков, з його корпусу «партии от нас непрестанно посылаютца и языков берут, которых есть



Ілюстрація до поеми
Карла Снойльські.
Художник
Альберт Едельфельдт

¹⁶⁷⁴ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 100.

¹⁶⁷⁵ Там само. — С. 104.

¹⁶⁷⁶ Там само. — С. 123.

¹⁶⁷⁷ Письмо Петра І к А. Меншикову (22 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 42.

¹⁶⁷⁸ *Иванюк С.* «Зело нужно чрез добрых шпигов... проведать». Русская военная разведка в период малой войны на Украине (1708-1709) // Родина. — 2014. — № 9. — С. 65.

¹⁶⁷⁹ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 228.

здесь человек около дватцати»¹⁶⁸⁰. Під Липовою Долиною шведам вдалося розбити російський розвідувальний загін у складі 150 драгунів¹⁶⁸¹. Але оскільки чотири з них врятувалися, то вони й принесли царю важливу інформацію про вихід Карла XII з армією із Ромнів до Гадяча. Росіяни для розвідки активно залучали підрозділи калмиків, що були у них на службі. Зільтман у своїх нотатках повідомляв, що останніх «часто можна бачити навколо головної штаб-квартири», вони захопили у полон королівських волохів¹⁶⁸².

Цар під час підходу шведів до Марківки вдався до застосування практики розвідки боєм¹⁶⁸³.

Дуже цінною була інформація, отримана безпосередньо з місць розташування шведів. «Шпиг наш, которой посылан был в Зинков, — йшлося у донесенні від 24 січня, — сего чesла сюда возвратился и рассказывает, что третьяго дня Мазепа и обозы все из Гадича пришли в Зинков и в Зинкове де неприятель совсем к походу в готовности и возы навьючены, а куда пойдут, о том еще не ведомо»¹⁶⁸⁴. З донесення царю випливає, що «посыланной наш шпион в неприятельское войско возвратился», і він побував навіть «в обозе шведском»¹⁶⁸⁵. Зазначимо, що на послуги шпигів, як довідуємося з листа від 9 грудня 1708 року Б. Шереметева до Петра I, виділялися певні суми для оплати виконаних завдань¹⁶⁸⁶. Шукачі розвідінформації іноді залучалися до здійснення диверсій. Так, у розташування шведів у Решетилівку «послали шпионов четыре человека, и приказали, чтоб они то местечко как возможно зажгли»¹⁶⁸⁷.

Дізнавшись від «шпионов, что неприятельского часть войска стоит в местечке Рашевке», Б. Шереметев направляє туди чотири драгунські полки, два батальйони, які захоплюють невеличку фортецю з невеличким гарнізоном¹⁶⁸⁸.

¹⁶⁸⁰ Письмо А. Меншикова к Петру I (22 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 605.

¹⁶⁸¹ Гилленкрок А. — С. 64.

¹⁶⁸² Siltmanns D. — S. 288.

¹⁶⁸³ Корнієнко О. Сумський полк та події сіверсько-слобожанського походу Карла XII // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: 36. наук. праць. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — С. 108.

¹⁶⁸⁴ Письмо А. Меншикова к Петру I (24 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 617.

¹⁶⁸⁵ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 235.

¹⁶⁸⁶ Там само. — С. 122.

¹⁶⁸⁷ Там само. — С. 176.

¹⁶⁸⁸ Там само. — С. 128.

Російське командування з перших днів повороту війська Карла XII на Сіверщину також зондувало ситуацію з формуванням сил підмоги каролінцям у Великому князівстві Литовському. А. Рєпнін послав своїм підлеглим генералам наказ, «дав денег довольно, пошлет каждому от себя шпигов по 3 человека добрых на Жмуйды и в Вильню и ко Бресту по человеку, и велел... проводить, где оные и в каком состоянии и куда их марш»¹⁶⁸⁹.

Росіяни не були упевнені навіть у своїх союзниках, зокрема в коронному гетьманові А. Сенявському*, до якого направили офіцера-наглядача та інших шпигів «с тем, чтоб о тамошнем состоянии, а особливо о гетманах и о протчих сенаторах польских, проводовали, в каком оные поведении или намерении и нет ли каких в них фактей, и чтоб те посыльные были там не в одном месте, и что услышат, того часу давали б нам знать»¹⁶⁹⁰.

Командування слобожанських полків за наказом** російського командування¹⁶⁹¹ також засилало своїх шпигів на Гетьманщину. Так, І. Мазепа дізнався, що із Сум на Полтавщину був направлений Каленик Левченко «до враждебной Москвы прельщати»¹⁶⁹². Місцеві слобожанські жителі із Межиріч Іван Дадос та Левко Кошман виконали розвідувальне завдання і згодом доповіли про розташування каролінців поблизу Ромнів та Гадяча, створення ними перепон на річці Псел¹⁶⁹³.

¹⁶⁸⁹ Письмо А. Рєпнина Петру I (2 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 862.

* Письмо от фельдмаршала генерал-лейтенанта Гольца Б. Шереметеву (11 марта 1709 г.): «На гетмана Синявского надеяться я не могу, понеже я имею подлинныя ведомости, что Синявский, услышав о корпусе будущем под моею командою, к стороне Лещинского не пошел; сего ради нынешнее свое намерение отменил, которой при наступлении короля шведского паки может отменится» (Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 173).

¹⁶⁹⁰ Письмо А. Меншикова к Д. Голицину (11 марта 1709 г.) // Сборник Русского исторического общества. — 1873. — Т. 11. — С. 111.

** «Тако ж изволь посылать по часту проводить о запорожцах: не приклонны ли они к шатости к изменнику Мазепе и по его прелестям не идут ли куды в поход, и нет ли с ними крымских и белгородских татар. И что когда о том уведаете, о том извольте нас уведомлять, також извольте и в Крым, буде возможно, для разведывания о том тайно посылать», — писав 18 листопада 1708 року Г. Головкин бригадиру Ф. Шидловському, який командував сумськими полками.

¹⁶⁹¹ Письмо Г. Головкина бригадиру Ф. Шидловському о занятии подчиненными ему полками малороссийской границы (18 ноября 1708 г.) // СВ. — С. 416–417.

¹⁶⁹² Письмо И. С. Мазепы из Ромна полтавскому полковнику И. Левенцу (23 ноября 1708 г.) // Батурицкий архив. — С. 276.

¹⁶⁹³ Корнієнко О. Сумський полк та події сіверсько-слобожанського походу Карла XII // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: 36. наук. праць. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — С. 106.

Відомий випадок посилення О. Меншиковим шпига до мазепинців з посланням: якщо вони стратять Івана Черняка, то у відповідь у такий же спосіб будуть покарані діти та дружина Герцика ¹⁶⁹⁴. Російське командування використовувало з розвідувальною метою й підрозділи, які підпорядковувалися І. Скоропадському. Б. Шереметев у цьому зв'язку давав їхнім очільникам завдання, аби «они своим казакам охоты к поиску над неприятелем придавали» ¹⁶⁹⁵. Щоправда, на початку появи шведів на Стародубщині він не довіряв розвідку «черкасам», «понеже они люди к сему не способные» ¹⁶⁹⁶.

¹⁶⁹⁴ Сказка Дмитрия Калачинского // *Востоков А.* Полтавский полковник Иван Черняк. — К., 1889. — С. 5–6.

¹⁶⁹⁵ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 142.

¹⁶⁹⁶ Там само. — С. 63.



1. Взяття Смілого

Змісць розквартирування каролінці чинили наступальні операції, виходячи за межі стоянок. Їх метою було забезпечення надійної округи, позбавлення росіян можливостей робити ближні напади на шведські підрозділи.

Великий контингент шведів стояв у Хмелеві ¹⁶⁹⁷ та під Смілим. Останній населений пункт 20 листопада мали зайняти для квартир полки К. Дюкера та Г. Таубе, однак місцеві жителі їх не впустили, мотивуючи це відсутністю наказу І. Мазепи ¹⁶⁹⁸ (насправді у місті вже порядкували росіяни, котрі, як зазначає у листі Г. Головкін, «в замок наши войска пред тремя днями при сближении к оному шведов вошли и того города заступить не допустили» ¹⁶⁹⁹). У Смілому розмістився загін Антона Девієра, який жалівся керівництву, що «за худобою города сидеть было невозможно» ¹⁷⁰⁰. Росіяни чекали підмоги, просили царя «не со всею пехотою, то хотя с некоторыми полками» ¹⁷⁰¹, аби відкинути шведів. Каролінці про це не здогадувалися. Смілянці, за спогадами підполковника Зільтмана, перед очікуванням гетьманського рішення «просили заняти сю одну ніч квартири на передмістю, доки вони в місті не пороблять ліпших приготувань», «при тім послали деяку кількість меду і горівки для угощення людей» ¹⁷⁰². Російський підрозділ із 1500 драгунів 20 листопада атакував Хмелів, де були «целой дивизии обозы» ¹⁷⁰³. Наступаючі «многих побили», але обозникам прийшов на допомогу гарнізон із-під Смілого, а також «волоша и мазепины кончики» ¹⁷⁰⁴ і виручили останніх. «Полковник Дюкер, який прийшов на допомогу, відбив ворога» ¹⁷⁰⁵, — зазначав у своїх нотатках А. Гілленкрок. Росіяни втратили 40 вояків по-

¹⁶⁹⁷ Pihlström A. — Р. 99.

¹⁶⁹⁸ Adlerfeld G. — Р. 82–83.

¹⁶⁹⁹ Письмо Г. Головкина ахтырскому полковнику Ф. Осипову (19 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 72.

¹⁷⁰⁰ Письмо А. Меншикова к Петру I (19 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 973.

¹⁷⁰¹ Там само.

¹⁷⁰² Из записок каролінців про 1708/9 р. Подав Стефан Томашівський // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСII. — Кн. VI. — С. 77.

¹⁷⁰³ Донесение К. Ренне А. Меншикову (20 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 23.

¹⁷⁰⁴ Там само.

¹⁷⁰⁵ Гилленкрок А. — С. 60.

лоненими ¹⁷⁰⁶, а шведи — «кілька фургонів багажу» та кількох забитих хворих ¹⁷⁰⁷. У «Щоденнику [повідомлень] з королівської шведської армії» так описується цей бій: «Генерал-майор Спарре з 3000 драгунів здійснив спробу захистити багаж, який залишився у Хмелеві й під прикриттям утвореної для цього команди утримав його доти, доки не підійшов полковник Дюкер зі своїми драгунами і остготською кіннотою. Після цього руські без будь-якого порядку втікали в усі боки, деяких переслідували ще півмилі, при цьому було посічено 300 чоловік, серед яких чимало поважних офіцерів, які знаходились у Хмелеві. Серед них у місті 40; інші ворожі ескадрони захищалися і виступили проти тих шведів. Руські деяких хворих, які залишалися там, винесли з міста. Однак вони відразу відтягнулися з рештою тих, хто брав місто з усіма передмістями, і випалили від тих шведів» ¹⁷⁰⁸.



Прапор драгунського полку шведської армії

Скориставшись відсутністю частини союзницького війська *, у Сміле вступив додатковий підрозділ генерала К. Ренне ¹⁷⁰⁹. У містечко прибув навіть О. Меншиков ¹⁷¹⁰. За його відомостями, зі Смілого була зроблена вилазка проти шведів. Останні побачили, що до фортеці наближається інший російський контингент, і пропустили його ¹⁷¹¹. Росіяни «ради некрепости места» жителів «выпустили в ьные города» ¹⁷¹² і вирішили, що самі 21 листопада в «утре выдут» ¹⁷¹³. Дізнавшись про

¹⁷⁰⁶ Із записок каролінців про 1708/9 р. Подав Стефан Томашівський // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. VI. — С. 77.

¹⁷⁰⁷ Adlerfeld G. — P. 83.

¹⁷⁰⁸ Щоденник БД. — С. 164.

* За версією Зільтмана, 2000 росіян зайняли містечко вночі, коли шведи відпочивали у передмісті. Та це повідомлення не узгоджується з іншими джерелами про від'їзд Дюкера для допомоги обозникам у Хмелеві.

¹⁷⁰⁹ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. — июль 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 20.

¹⁷¹⁰ Письмо Петра I А. Меншикову (20 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 318.

¹⁷¹¹ Письмо А. Меншикова к Петру I (20 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 974.

¹⁷¹² Письмо Петра I к Б. Шереметеву (20 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 320.

¹⁷¹³ Там само.



Офіцер та рядовий
Вестергетландського
кавалерійського полку

захоплення містечка, на допомогу полкам Дюкера і Таубе пішов Карл XII з колонами Шпара і Роса та двома гвардійськими батальйонами¹⁷¹⁴. Після невеличкої сутички («росіяне вистрілили... кілька раз з гаківниць»¹⁷¹⁵) російський гарнізон Смілого вночі покинув містечко¹⁷¹⁶.

При цьому Москва, як інформував І. Мазепа полтавського полковника І. Левенця, «что в Смелом была, забравши всех людей тамошних, як быдло з женами и з детми, погнала в Московщину до Курска»¹⁷¹⁷.

Населений пункт зайняли шведи. «Коли зайшли у місто, — зазначає у своїх споминах фенрік Дальського полку А. Пілстром, —

то не знайшли там нікого, ні малих, ні старих, одначе полишена була велика кількість провіанту, як то масла, сиру, борошна, хліба, горілки, пива, тютюну, а також надзвичайно багато солі й сушеної риби. Командир прийшов сюди без візків і багажу. Тому не могли багато з собою взяти та й часу на те не мали. Через те все, що полишилося, було разом із містом спалено. Проти ночі 24 листопада кожний полк дістав своє завдання, де він мав запалити вогонь. Перед цим зібрали всю худобу, і її було так багато, що нашому полку припало 2000 штук»¹⁷¹⁸.

Карл XII наказав спалити містечко. Очевидно, це було зроблено для того, аби укріплений населений пункт не дістався росіянам, які й справді невдовзі до нього повернулися. Російський офіцер А. Воронов доповідав О. Меншикову: «А мес-

¹⁷¹⁴ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. — июль 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 20.

¹⁷¹⁵ Из записок каролинцев про 1708/9 р. Подав Стефан Томашівський // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. VI. — С. 77.

¹⁷¹⁶ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 20.

¹⁷¹⁷ Список с письма изменника Мазепы к полковнику полтавскому, писанного из Ромна ноября в 23 день [1708 г.] / Публикация В. Сергійчука // Сіверянський літопис. — 1997. — № 5. — С. 23.

¹⁷¹⁸ Pihlström A. — P. 100–101.

течко Смелое выпалено все, дворы и гумна, а я став в замке. А в замке халуп с пять осталось, а в слободах халупы и гумен нет, а фуражу никакого нет»¹⁷¹⁹. Як повідомляв Г. Головін П. Толстому, «по высокому его, царского величества, указу его светлость генерал князь Меншиков с частию кавалерии нашей в тот уезд маршировал и неприятеля при городке, называемом Смелом, нашел и онаго, не смотря, что он близ 10 000 како кавлалериею и инфантериею состоял, токмо с кавалериею мужественно атаковав, из городка выгнал, болши 500 из оных побил и 30 человек в полон взял, також оного с полмили гнал»¹⁷²⁰.



Шведські пікінери

2. Випалення Ольшаної, Тернів

Дізнавшись від «німецького хлопця»¹⁷²¹ про розквартирування на ніч у с. Коренецькому розвідувального загону А. Ушакова, каролінці 26 листопада з трьох боків атакували 1000 козаків, вбивши з них 5 і втративши своїх 35¹⁷²². При цьому полковник Г. Таубе «взяв у них близько дев'ятисот * коней»¹⁷²³. «Щоденник [повідомлень] з королівської шведської армії» перебільшує сили атакованих росіян і називає іншу цифру своїх втрат: «Полковник Таубе з 360 драгунами підійшов до села Горнетті (Коренецьке. — *Авт.*), де він досить вдало оточив 2500 руських, в результаті чого більша частина була поби-

¹⁷¹⁹ Шуттой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. — С. 328.

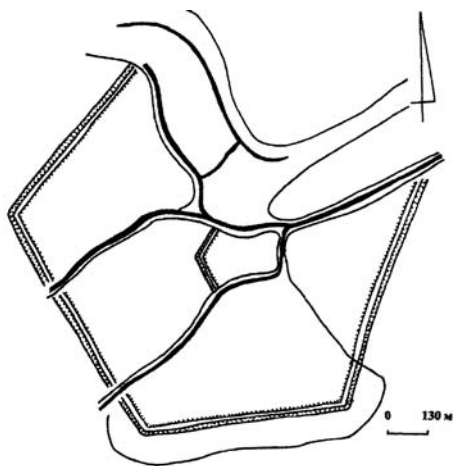
¹⁷²⁰ Письмо Г. Головкина П. Толстому (10 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 878.

¹⁷²¹ Siltmanns D. — S. 279.

¹⁷²² Доношение А. Ушакова Петру I (30 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 38.

* В. Шуттой чи то тенденційно, чи то помилково пише щодо цієї цифри: «Загону полковника Таубе, за шведськими джерелами, нібито вдалося захопити в полон більше 900 чоловік українських козаків і російських солдатів, які переважно були перерізані або спалені» (Шуттой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. — С. 322). Насправді втрати противників каролінців були значно менші.

¹⁷²³ Adlerfeld G. — P. 82.



План Недригайлівської фортеці
за В. Приймаком та Є. Осадчим

та і спалена. Ті, хто прибув з дороги, повтікали пішки в болото, де їх не можна було переслідувати. А шведи, крім решти здобичі, привели з собою 900 осідланих коней і мали не більше 6 вбитих і поранених»¹⁷²⁴.

Тоді ж майор Фройденфельт «у найближчому селі» прогнав російський підрозділ у складі 200 кіннотників¹⁷²⁵.

28 листопада каролінський підрозділ у складі 4000 солдатів під командуванням генералів

Маєрфельта та Елфендея намагався вигнати росіян із Сорочинської фортеці, яка була «зело велика»¹⁷²⁶. Однак, випаливши кілька дворів у передмісті, шведи не наважилися йти на штурм і відійшли назад.

30 листопада вдалий рейд на «московську територію» здійснив полковник К. Дюкер¹⁷²⁷. Його підрозділу у складі 1000 кіннотників було поставлено завдання вигнати росіян з Ольшаної¹⁷²⁸, розташованої за 12 кілометрів від Недригайлова. Як зазначає «Щоденник [повідомлень] з королівської шведської армії», «звідти вигнали не одного ворога, а також 50 чоловік посічено під час втечі, а село спалено»¹⁷²⁹. За спогадами Зільтмана, повертаючись назад, Дюкер направив 300 кіннотників до Недригайлова. Недригайлівська фортеця була під управлінням невеличкого російського гарнізону, в якому, за джерелами, у 1706 році налічувалося 43 ратних людей¹⁷³⁰.

¹⁷²⁴ Щоденник БД. — С. 164.

¹⁷²⁵ Там само.

¹⁷²⁶ Письмо Г. Волконского к Петру I (29 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 984–985.

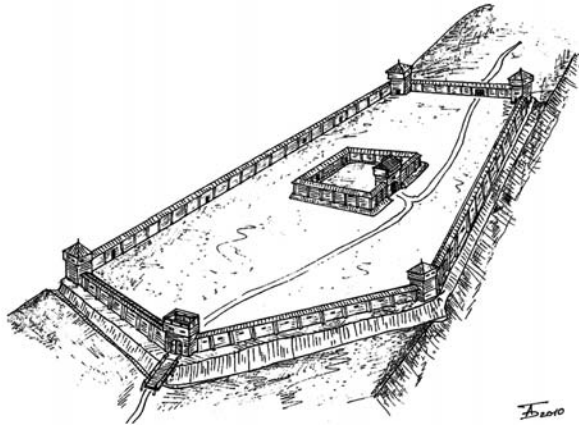
¹⁷²⁷ Adlerfeld G. — Р. 82.

¹⁷²⁸ Щоденник БД. — С. 164.

¹⁷²⁹ Там само.

¹⁷³⁰ Осадчий Е. Н. Крепость города Недригайлов (XVII–XVIII вв.) // Gardarika. — 2015. — Vol. 4. — Iss. 3. — S. 117.

Недригайлівська
фортеця.
Малюнок
О. Бондаря



Учасники походу спалили передмістя, а «також декількох ворогів порубали»¹⁷³¹.

«Вчешашнього ноября 30 дня перед вечернею к Недрыгайлову приехали волохов шведских в 50 конях и говорили жителям, чтоб их в город пустили, и они им в том отказали, и те волохи отъехали, — свідчив 1 грудня у Лебедині фельдмаршалу Б. Шереметеву священник Андрій Олександров. — Потом, помешкав с полчаса, пришли к Недрыгайлову шведы конницею с 1500 человек, и под городом спешились, и шли в строю к городу с ружьем, и прежде стрельбы говорили они, шведы, недрыгайловским жителям, когда они от них ушли в замок, чтоб их пустили в тот в замок, а сами б вышли, и обещали им, что ничего им чинить не будут. И они из города с ними говорили, что их в город не пустят, хотя смерть примут. И те слова они, шведы, выслушав, стали ворота рубить, потом по ним в город залп дали, а по ним шведов из города также стрельяли и убили шведов 10 человек. И они, шведы, подняв тела их, от замка отступили, и стали на подворках и церкви, (и) дворы все сожгли»¹⁷³². За шведськими відомостями, їхні втрати становили «не більше однієї особи»¹⁷³³.

Через два тижні шведи знову намагалися оволодіти містечком, та знову зазнали невдачі: недригайлівський гарнізон під

¹⁷³¹ *Siltmanns D.* — S. 279.

¹⁷³² Показание о шведах священника Андрея Александрова (1 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 40.

¹⁷³³ Щоденник БД. — С. 164.

командуванням коменданта Фрола Висковатого був підсилений донськими козаками ¹⁷³⁴. Вони відбили атаку й узяли в полон шведського ротмістра з кількома солдатами ¹⁷³⁵. У Недригайлові після подій листопада-грудня 1708 року місце стоянки за Сулою каролінців та їх союзників почали називати Мазепина гора ^{*1736}.

Згаданий вище російський загін донських козаків був атакований 3 грудня поблизу Агіровки (Городище? — *Авт.*) і переслідуваний до Тернів ¹⁷³⁷. Шведський загін піхотинців і кавалеристів «с тысячу человек» при цьому вбив 6 осіб і поранив 20 солдатів ¹⁷³⁸. «Вчора генерал-майор Крузе напав на 1500 донських козаків, які зі своїм командиром Фроловичем перебували в селі Городки (Городище. — *Авт.*), за чотири милі звідси, — інформував «Щоденник [повідомлень] з королівської шведської армії», — частину з них перебив, а решту загнав в одне болото, куди вони кинулися тікати пішки. Він здобув 1100 осідланих коней, 6 знамен і багато зброї. Знамена і 10 полонених ** були сьогодні доставлені сюди і представлені Його Кор. Вел.» ¹⁷³⁹. Король був задоволений діями генерал-майора Карла Густава Крузе щодо звільнення округи від ворогів. «Дуже добре, — писав він йому із Ромнів, — що генерал-майор зі своїм загоном так вдало побив козаків (ідеться про російських вояків. — *Авт.*), що вони отримали маленький знак на пам'ять» ¹⁷⁴⁰.

У ті дні від бойових дій постраждала й Хоружівка. Вона розташована за 10 кілометрів від Недригайлова. Як повідомляв бригадир слобідських козацьких полків Ф. Шидловський у

¹⁷³⁴ Осадчий Е. Н. Крепость города Недригайлов (XVII–XVIII вв.)... — С. 118.

¹⁷³⁵ Скрипченко І. Історія Недригайлова. З найдавніших часів до кінця ХХ століття. — Суми: Собор, 2000. — С. 4.

* За місцевими легендами, у ній мазепинці заховали свої скарби. Крім того, з Мазепиної гори нібито скотили у Сулу бочки із золотом і затопили їх у річці.

¹⁷³⁶ Скрипченко І. Вказ. праця. — С. 34.

¹⁷³⁷ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 34.

¹⁷³⁸ Донесение А. Ушакова Петру I (4 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 44.

** «Полонені донські козаки, — повідомляє офіційне джерело, — мали намір наступати у свої землі і вигнати звідти росіян, оскільки їхнє ополчення принесло чимало лиха; було встановлено [царськими військами] 100 пшибениць, на яких посилили 1000 чоловік, а пшибениць було поставлено на пліт і відправлено вниз по річці» (Щоденник БД. — С. 165).

¹⁷³⁹ Щоденник БД. — С. 164–165.

¹⁷⁴⁰ Письмо Карла XII генерал-майору Карлу Густаву Крузе (6 декабря 1708 г.) / Архивный материал, хранящийся в архиве Императорской академии наук // Полтавская битва 1709 — 27 июня — 1909. — СПб., 1909. — С. 50.

листі за 4 березня 1709 р., «а ту деревню Хорунжевку и мельницу в приход короля шведского неприятельские люди без остатку разорили и выжгли»¹⁷⁴¹.

Карл XII надіслав також каральний загін кіннотників до Тернів. Це містечко довгий час було прикордонним острогом¹⁷⁴² Московської держави, а пізніше — зручним місцем дислокації російських полків. Відомо, що тут у жовтні 1708 року базувалися три полки у складі 670, 500 і 460 чоловік під загальним керівництвом начальника загону московських військ Семена Неплюєва¹⁷⁴³ для «нагляду» за Україною. У місцевій фортеці, розміщеній на високому мисі правого берега річки, у листопаді 1708 року Б. Шереметевим було наказано залишити «тягостные все пушки»¹⁷⁴⁴ під охороною двох піхотних полків. Крім того, 19 листопада 1708 року до Тернів прибув Петро I «со всею армиею»¹⁷⁴⁵. Цар пробув у містечку до 20 листопада. Схоже, опорний пункт росіян, де розміщувалися запаси продовольства та в будь-який момент могли стати на постій десятки ворожих полків, викликав занепокоєння командування шведів.

«10 грудня полковник Функ із 500 кавалеристами був відряджений, щоб привести до розуму селян, які збиралися у різних місцях, — записав у щоденнику Адлерфельд. — Він перебив більше тисячі людей у маленькому містечку Терее (Терни, Тернова, Терейська слобода — так називається цей населений



Ручні шведські мортири.
Початок XVIII ст.

¹⁷⁴¹ [Гумилевский Ф.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М.: Типография В. Готье, 1857. — Кн. III. — С. 50.

¹⁷⁴² Осадчий С. М., Коротя О. В. Замки та фортеці Сумщини XVII–XVIII ст.: ілюстрований довідник. — К.: Видавець Олег Філок, 2015. — С. 126.

¹⁷⁴³ Письмо С. Неплюева А. Меншикову (31(?) октября 1708 г.) [Публикация Г. Георгиевского] // Исторический журнал. — 1940. — № 12. — С. 82.

¹⁷⁴⁴ Приказ Б. П. Шереметева Я. В. Брюсу (19 ноября 1708 г.) // Переписка и бумаги графа Бориса Петровича Шереметева. 1704–1722. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. — С. 133.

¹⁷⁴⁵ Письмо Г. Головкина ахтырскому полковнику Ф. Осипову (19 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 972.



Карл Магнус Поссе –
полковник від лейбгвардії

пункт у різних джерелах. — *Авт.*) і спалив останнє, як також і Дрибайлів (Недригайлів. — *Авт.*). Він перетворив на попіл ті села, що належали козакам, які були на боці противника, рубав мечем усіх, кого знайшов, щоб налякати решту»¹⁷⁴⁶. Вразила ця звістка й інших учасників походу. Поссе у своїх спогадах писав *, що Функ розповідав, як він із третього разу взяв Терни й «драгуни зарубали все, що їм попалося під руки» (близько 1600 чоловік). Тих, хто не захотів здаватися й замкнувся в церкві, він спалив¹⁷⁴⁷. Усі вищенаведені

докази про непривабливі дії шведів дуже переконливі. Водночас вони спростовуються іншим документом. «Господин полковник, — писав російський офіцер, ад'ютант А. І. Ушаков Петрові І 12 грудня 1708 року, — доношу милости твоей прежде сего, что неприятель за нашим подъездом был к Терновая, и оный, пришед, то местечко выжег. Тутешный народ засели было в замок и стрелялися часа с два, однакож неприятель силен: пришед пехотой с дву сторон, взяли оный замок и жителей несколько казнили, и то малое число. В неприятелей убили человек с двадцать, в том числе офицер, знатно, что не нижней. И я посылат того же числа сильную партию на сикурс к поэтому местечку, и неприятеля в том местечку малым чем не застали и гнали за ним, а догнать не могли»¹⁷⁴⁸. У 1730 році,

¹⁷⁴⁶ Adlerfeld G. — Р. 85.

* «10 грудня підполковник Функ був відряджений з 300 кавалеристами і 100 козаками до одного міста в Росії, щоб напасти на козаків, що знаходилися там. 11 грудня підполковник Функ повернувся і розповів: коли він увійшов до міста, всі козаки і селяни втекли на церковне подвір'я, так що все воно і церква були забиті людьми. Це подвір'я оточувалося валом, а в деяких місцях, де той не був в порядку, стояв палисад. Потім він наказав драгунам остеронь спішитися й атакувати це подвір'я, але двічі був відбитий, причому жінки з косами і сокирами стояли по валу і били ними наших людей. Нарешті на третій раз він прорвався і драгуни стали рубати всіх, хто попадався під руку — 1600 чоловік, серед яких були як селяни, так і козаки, не рахуючи жінок і дітей. Услід за тим вони сховалися в церкві, яка набилася битком, і не хотіли відкривати дверей. Тоді він наказав підпалити церкву, а також і місто і спалив все, що там було» (С. М. Posse's dagbok 1707–1709 // Karolinska krigares dagböcker. — Lund, 1901. — Т. 1. — С. 335–336).

¹⁷⁴⁷ Крупницький Б. Шведи й населення на Україні в 1708–1709р. // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1939. — Т. 2. — С. 20.

¹⁷⁴⁸ Пиб. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1016–1017.

за церковними відомостями, у Тернах у приході було 1810 чоловіків та 1660 жінок ¹⁷⁴⁹, що узгоджується з понесеними втратами населення у 1709-му.

Поінформований Й. Барділі у спогадах пише, що «Функ пройшов з 500 кіннотниками у глиб ворожої землі, зробив усе, що можна було зробити у відповідь, розбив в Терни (Терсу) 1000 ворожих козаків», а також «спалив місто, для того, щоб люди мали страх, таке він зробив також у Дригайліві (Недригайлів. — *Авт.*)» ¹⁷⁵⁰. За відомостями Зільтмана, у фортеці було 3000 козаків, частину з яких «він (Функ. — *Авт.*) загнав на церковне подвір'я, і всі, що не могли одразу втекти разом із жінками і дітьми, були вбиті у місті» ¹⁷⁵¹.

Вищесказане свідчить про те, що дехто зі шведських офіцерів свої явні невдачі на території Сумського (Терни ¹⁷⁵², Недригайлів ¹⁷⁵³) та Охтирського полків (вони були на «ворожих теренах», бо не входили до складу Гетьманщини) прикривали відвертими брехливими рапортами, сподіваючись, що їх ніхто не перевірятиме. Багато невтаємничених у мету походу (знищення ворожого опорного пункту) вояків, обозників пов'язали проведення військової операції з каральною акцією проти селян.

В історичній літературі Функу приписують також спалення Чорнух ¹⁷⁵⁴. Насправді це твердження з'явилося тому, що Терни деякі учасники походу у своїх спогадах називали по-своєму — як Черні. «До Чорнух Функе зі своїм загоном добрався всього лише двома днями пізніше» ¹⁷⁵⁵, — зазначає Ю. Погода. У тих реаліях полк фізично не міг за такий короткий час пройти від Тернів до Чорнух майже 130 кілометрів. У кращому разі цю відстань кіннотникам довелося б долати 4 дні. Швидше могли пересуватися лише невеличкі мобільні загони, які виконували яке-небудь завдання і не дуже опікувалися розшуком фуражу. Незрозуміло також, для чого було терміново

¹⁷⁴⁹ [Гумилевский Ф.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М.: Типография В. Готье, 1857. — Кн. III. — С. 591.

¹⁷⁵⁰ Bardili J. — S. 426.

¹⁷⁵¹ Siltmanns D. — S. 281.

¹⁷⁵² Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. — Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. — С. 138.

¹⁷⁵³ Там само. — С. 118.

¹⁷⁵⁴ Погода Ю. В., Иванюк Я. Г. Полтавская баталия: крепости и герои. — М.: Объединенная редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. — С. 234.

¹⁷⁵⁵ Там само.

мчати до цього населеного пункту, брати його штурмом. Адже він нічим не загрожував каролінцям, оскільки ще в листопаді був зайнятий 3000 вояків Карла XII (свідчення отамана містечка Сенчі)¹⁷⁵⁶.

3. Оборона Гадяча

Шведи не втримали Ромни. 16 грудня¹⁷⁵⁷ Карл XII, дізнавшись про намір росіян атакувати Гадяч, поспішив із драгунським і трьома піхотними полками на допомогу своїм¹⁷⁵⁸. Насправді в такий спосіб цар намагався вирішити два завдання: або вигнати короля з його зимової квартири, або взяти Гадяцьку фортецю. У Лебедині перед тим орієнтовно 3–4 грудня відбулася військова рада, на якій вирішено, «ежели король не пойдет на сикурс Гадича, то Аларту не приближатца к Ромнам, но добывать Гадич»¹⁷⁵⁹. Російське керівництво мало де-

¹⁷⁵⁶ Допрос атамана Сенчи Кирила Сергеева (8 декабрі 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 980.

¹⁷⁵⁷ Рындин А. Е. г. Ромны. Военно-исторический очерк. — Вильна, 1892. — С. 34.

¹⁷⁵⁸ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 35.

¹⁷⁵⁹ Гистория СВ. — Вып. I. — С.294–295.

* «Всепресветлейший и державнейший царь, всемилостивейший царь и государь. Вашему царскому величеству при сем всеподданнейше рисунок с Гадича посылаю. Такжеже купно, ежели ваше царское величество намерены гварнизон, во оном обретающийся, добыть, — мнение мое. И ежели б ваше царское величество мне всемилостивейше ту атаку поверить благоволили, то б сие мое всепокорнейшее было предложение, чтоб ноцию то место с толиким числом кавалерии окружить, колико ваше царское величество к тому потребно изобретете, дабы никто уйтить не мог. Валохов же надлежало бы далее к неприятелю послать для досмотрения того, что тамо чинится. И потребно бы было 12 двенадцать фунтовых пушек, которыми у нум[ера] 1 брешь учинить; 12 иных полевых пушек, дабы оными по замку и с стороны реки стрелять, при нум[ере] 2; два гаубица или мортира при нум[ере] 3-м, ежели неприятель в замок войдет, то б его огнем утеснять; 8000 человек инфантерии ко атаке и резерву. И тако я во имя божие последующим образом атаку начать намерен: сколь скоро кавалерия округ станет, то б и пушки, как ваше царское величество всемилостивейше из приложенного при сем рисунка усмотрите, установить; и сколь скоро у нум[ера] 1-го брешь учинен будет, такжеже от нум[ера] 2 стояние за палисадами при нум[ере] 5-м чрез пушечную стрелбу опасно учинено будет, то надлежит инфантерии при нум[ере] 4 внизу буерака при горе скрытой стоящей последующим образом с стороны реки атаковать так, чтоб из оных, которые атаку чинить имеют, каждый по связке соломы взял и у палисад при нум[ере] 1-м, а те, которые от реки при нум[ере] 5-м, вместе с другими в городе сокопуться, и тогда б неприятель принужден был в замок ретироваться. И я бы потом, яко при нум[ере] 6 видно, ломовые пушки к замку подвез и з горы как пушками, так и двумя мортирами неприятелей чрез непрестанный огонь таковым образом принудил, чтоб в полчаса охотно яко воинскими пленными здалися. Я сердечно радуюсь в надежде, что ваше царское величество мне всемилостивейше атаку поверить соизволите. И не сумаеваюсь, что всевышний бог вашего царского величества оружием впредь победу и счастье к сему предвосприятию подаст,

тальний план штурму фортеці. Його розробив німецький інженер-офіцер Штаф, який виїжджав безпосередньо до місця атаки. Свої думки він виклав у листі * до Петра I ¹⁷⁶⁰.



Ілюстрація з книги
Вольтера про Карла XII

17 грудня увечері із Ромнів виїхав Мазепа, оскільки наближалися досить значні сили росіян ¹⁷⁶¹. Уночі 18 грудня у містечко ввійшли кіннотники, які жорстоко розправилися з роменцями: «домы их пришли в разорение, якобы по повелению вышних командиров» ¹⁷⁶². «При них командированные драгуны храмы отбивали и дома их грабили, а на них смотря и казаки иные тож чинили, — свідчив А. Ушаков. — И потом оные командиры приказали то местечко и слободы жечь» ¹⁷⁶³. У наступні дні охорону Ромнів забезпечував полк Лассі ¹⁷⁶⁴.

Під час переходу до Гадяча біля Липової Долини каролінці розбили розвідувальний загін, що складався зі 150 драгунів-росіян. Їхній офіцер повідомив, що цар іде з військом для взяття Гадяча ¹⁷⁶⁵. У бою, за Адлерфельдом, «тридцять були порубані на шматки волохами, а решта: майор, лейтенант і сімдесят драгунів були взяті в полон» ¹⁷⁶⁶. Направлені королем у Гадяч дві партії волохів не встигли туди дістатися, оскільки поблизу вже стояли царські полки. 17 грудня до Гадяча підійшла колона росіян, які, дізнавшись від залишків розбитого у Липовій До-

которое же вскоре учиниться имеет прежде, нежели они далее окопаются или то место весьма оставят. Я сего часу пред светом отсюда в Зенково отъезжаю и вашему царскому величеству завтра всеподданнейше донесу о тамошнем состоянии. Я же надеюсь на всемилостивейшее выслушание о моем вашему царскому, величеству недавно всеподданнейше поданном меморияле, которой его высококняжая светлость князь Меншиков к себе взял. Меж тем вручаю себя в вашего царского величества постоянную высокую милость, есмь и пребываю во вся дни живота моего, всепресветлейший и державнейший царь, всемилостивейший царь и государь, ваш всеподданнейший и послушнейший раб барон фон Стаф. Из Веприка».

¹⁷⁶⁰ Письмо Штафа Петру I (4 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1005–1006.

¹⁷⁶¹ Донесение А. Ушакова Петру I (19 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 54.

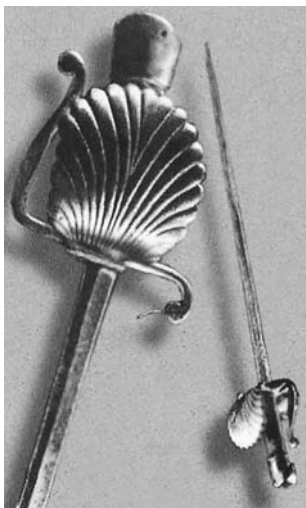
¹⁷⁶² Там само.

¹⁷⁶³ Там само.

¹⁷⁶⁴ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 37.

¹⁷⁶⁵ Гилленкрок А. — С. 64.

¹⁷⁶⁶ Adlerfeld G. — P. 86.



Палаш Карла XII

лині сторожового загону про підхід вояків Карла XII, у першій половині 18 грудня ¹⁷⁶⁷ підпалили передмістя ¹⁷⁶⁸, знищили зібраний фураж ¹⁷⁶⁹ і пішли у бік Веприка ¹⁷⁷⁰. 18 грудня на колону шведського генерала Меєрфельда під Гадячем напав загін Г. Волконського ¹⁷⁷¹, який квартирувався у Миргороді. Росіяни непокоїли шведських вояків і наступного дня. «А предместье еще и до сего часа горит, понеж его и сего дня еще запылили во многих местех», — інформував К. Ренне О. Меншикова 19 грудня 1708 року ¹⁷⁷².

Протягом дводенного маршу лютував сильний мороз, про який А. Пілстром «досі ніколи не чув»: від нього було багато «заморожених до смерті» ¹⁷⁷³. А. Левенгаупт зазначав, що через холод «птахи замерзли на льоту», і навіть король «сам одного разу підібрав таку пташку, ще живу» ¹⁷⁷⁴. Уранці 18 грудня основна армія каролінців підійшла на допомогу обложеним ¹⁷⁷⁵.

Однак, як згадує А. Гілленкрот, «і третьої частини військ не можна було розмістити під дахом, від чого, при сильному морозі, полки втратили багатьох солдатів» ¹⁷⁷⁶. Про це ж інформує й Адлерфельд:

«У місті були тільки одні ворота, через які проїжджали один за одним, дуже повільно, багато візків. Місця було дуже мало для такої кількості людей і коней, чимало їх залишалося за воротами міста просто неба протягом кількох днів і ночей, поки

¹⁷⁶⁷ Pihlström A. — P. 102.

¹⁷⁶⁸ Гілленкрот А. — С. 64.

¹⁷⁶⁹ Adlerfeld G. — P. 86.

¹⁷⁷⁰ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 35.

¹⁷⁷¹ Там само. — С. 37.

¹⁷⁷² Иванюк С. Малая война в стратегии и тактике русской армии на первом этапе Северной войны (осень 1700 — лето 1709 г.). — С. 252.

¹⁷⁷³ Pihlström A. — P. 102.

¹⁷⁷⁴ Lewenhaupts A. — S. 215.

¹⁷⁷⁵ Pihlström A. — P. 101.

¹⁷⁷⁶ Гілленкрот А. — С. 65.

розміщали ті візки, що вже заїхали до міста. Багато померло від надзвичайного холоду і втратили кінцівки (відморозили руки й ноги), місто було переповнене хворими, всі домівки нагадували госпіталь із жахливими видовищами»¹⁷⁷⁷. Коли Гадяч зайняли росіяни, Б. Шереметєв наказав не переводити сюди більше вояків, оскільки у місті «были многие больные, и есть мертвые тела по погребам и в других местах... и опасно, чтоб от того тяжкого воздуха какого вреда не учинилось»¹⁷⁷⁸.

Багато шведів обморозилися, замерзли¹⁷⁷⁹ у 30-градусний мороз під час дводенного стояння поблизу Гадяцької фортеці в «долине»¹⁷⁸⁰ в очікуванні приходу царського війська¹⁷⁸¹. Як зазначав полонений Яган Прот, під час цього походу в одному драгунському полку замерзло 160 кіннотників, а ще 400 добре обморозилися¹⁷⁸². Великий обоз не міг протиснутися через одні ворота міста, а тому тисячі вояків від 3 до 4 діб ночували під відкритим небом¹⁷⁸³. Зільтман у своєму щоденнику за 25 грудня записав, що тоді комендант Гадяча «знайшов при обозі декілька сотень солдатів і прислуги, котрі загинули від холоду»¹⁷⁸⁴. «Мертвих, що замерзли перед воротами, зовсім білими ввозили на санях у місто, — писав Й. Барділі, — варто вмирати, сидючи на конях або стоячи; жодного будинку у Гадячі не було такого, що не виглядав як справжній шпиталь, в якому на лавах і під ними лежали пацієнти, так що ледь можна було пройти у тих покоях, у декого починалися галюцинації від сильного жару, дехто вмирав сидючи. Більшість завдавали собі шкоди тим, що швидко переміщувались із холоду в теплі кімнати. І навпаки, ті, хто перед цим розтирали снігом свої члени, виліковувалися, як це зробили король і принц. Однак багато хто не зміг скористатися цим засобом; багато хто не зміг нагріти свої заморожені члени снігом; багато хто був нездатний розтерти снігом свої відморожені руки. При цьому багато пошкоджень були невиліковними, так що змушені були ампутувати частини тіла»¹⁷⁸⁵.

¹⁷⁷⁷ Adlerfeld G. — P. 87.

¹⁷⁷⁸ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 180.

¹⁷⁷⁹ Norsberg M. — P. 70.

¹⁷⁸⁰ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 295.

¹⁷⁸¹ Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. — СПб.: Типография военно-учебных заведений, 1851. — С. 100.

¹⁷⁸² Крекиш П. — С. 43.

¹⁷⁸³ Bardili J. — S. 428.

¹⁷⁸⁴ Siltmanns D. — S. 283.

¹⁷⁸⁵ Там само. — С. 429.



Кароліни. 1888 р.
Художник Густав Анкаркрона
(1869–1933)

Оцінюючи погодні умови, у листі до сестри король зазначав, що «зима була дуже суворою, холодно здавався незвичайним і багато з неприятелів і наших людей замерзали або відморожували руки, ноги і носи»¹⁷⁸⁶. Подібне писав у січні 1709 року й секретар Цедергелм своєму братові в Стокгольм: «Через люті холоди багато хто відморозив руки, носи, ноги та інші члени. Багато зовсім замерзло; особливо ті, хто намагався зігрітися горілкою»¹⁷⁸⁷. Зазначимо, що у бою під Лісною ще 28 вересня корпус Левенгаупта втратив обоз із зимовим вбранням для всієї армії¹⁷⁸⁸, а тому це істотно позначилося на боєздатності шведських вояків. Тоді як підрозділи російської армії, що атакували противника, були «обмундированы теплым мундиром»¹⁷⁸⁹. Генерал А. Левенгаупт у своєму щоденнику записав, що «я оцінюю втрати серед солдатів через цей мороз до 4000 осіб»¹⁷⁹⁰. За російськими джерелами, «от прежестоких здесь бывших морозов пропало у него (короля. — *Авт.*) более 2000 человек и множество занемогло»¹⁷⁹¹. Про 2000 людей, які «загинули від холоду», написав і французький історик Лім'є¹⁷⁹², котрий дізнався про це явно за інформаційними повідомленнями з Москви. Таке само число називає й Вольтер¹⁷⁹³. Джерелом цифри 2000 було повідомлення шведського перебіжчика у російський табір у січні 1709 року Ягана Франца («от морозов из войска швецкого, слышал он, померло... з 2000 человек»¹⁷⁹⁴).

¹⁷⁸⁶ Письмо Карла XII из Великих Будищ сестре (31 марта 1709 г.) // Архивный материал, хранящийся в архиве Императорской академии наук // Полтавская битва 1709 — 27 июня — 1909. — СПб., 1909. — С. 50.

¹⁷⁸⁷ Полтавская битва. Из соч. Карла Вейланда «Theatri Europaei» (1720) // Там само. — С. 204.

¹⁷⁸⁸ Крекиш П. — С. 40

¹⁷⁸⁹ Там само.

¹⁷⁹⁰ Levenhaupts A. — С. 215.

¹⁷⁹¹ Письмо Г. Головкина к В. Долгорукому (12 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 648.

¹⁷⁹² Из праці Анрі-Філіппа де Лім'є «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) // Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 226.

¹⁷⁹³ З «Історії Карла XII» Вольтера // Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 280.

¹⁷⁹⁴ Допит шведського перебіжчика Ягана Франца (15 січня 1709 р.) // ДГПМД. — С. 712.

Пізніше вояки, котрі повернулися додому, підтверджували своїми свідченнями загибель у Гадячі товаришів, щоб їхні вдови могли вдруге вийти заміж. Так, солдат Ларс Перссон 18 липня 1712 року вдома вніс у відповідний протокол повідомлення про смерть учасника походу Пера Нільсона Драке (Per Nilsson Drake) у Гадячі в 1708 році¹⁷⁹⁵.

У зв'язку з активністю царських військ Карл XII близько 20 грудня наказав звзити розквартирування своїх полків між річками Сулою і Хоролом¹⁷⁹⁶.

Шведи протримались у Гадячі до 13 березня 1709 року¹⁷⁹⁷. Після російської атаки гарнізон вранці підпалив три вежі фортеці й покинув місто. Наступаючим вдалося поспішити, «и больше того жечь не допустили»¹⁷⁹⁸.

4. Штурм Веприка

Оскільки каролінці та мазепинці 18 листопада 1708 року зайняли Гадяч, Петро I у свою чергу доклав зусиль, аби укріпити найближче містечко Веприк як плацдарм для турбування каролінців. Уже 4 грудня сюди прибуло військове з'єднання під керівництвом К. Ренне, який доповідав О. Меншикову про незадовільний стан замку, а тому він «приказал поправить» його, «где потребно»¹⁷⁹⁹. Піхотинці, кавалеристи, мобілізовані місцеві жителі полагодили та зміцнили укріплення, зробили подвійну огорожу, на стінах уклали дерев'яні колоди для скидання на ворогів¹⁸⁰⁰. Очевидно, ці роботи були виконані за планом офіцера-інженера Штафа, який 4 грудня доповідав із цього містечка у своєму листі Петру I про план захоплення Гадяча¹⁸⁰¹. Цар наказав забезпечити веприцький гарнізон провіантом «на два мѣсяца, чтоб было у них»¹⁸⁰².

¹⁷⁹⁵ And it's taken from Kalmar kämnärsrätts protokoll 18 July 1712, Landsarkivet i Vadstena — Göta Hovrätt — Advokatfiskalen EVIIBAA:424.

¹⁷⁹⁶ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 37.

¹⁷⁹⁷ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 179.

¹⁷⁹⁸ Там само.

¹⁷⁹⁹ Иванюк С. Малая война в стратегии и тактике русской армии на первом этапе Северной войны (осень 1700–лето 1709 г.). — С. 238.

¹⁸⁰⁰ Там само.

¹⁸⁰¹ Письмо Штафа Петру I (4 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1005–1006.

¹⁸⁰² Петр I. Указ Заднепровскому корпусу (не позднее 22 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 361.



Бій козаків Харківського полку
зі шведами під Веприком.
Художник Олександр Шаховцов

Командуванню шведів не сподобалося, що за 12 кілометрів від Гадяча залишився небезпечний осідок їхніх ворогів. Він у ті дні, за визначенням російського історика С. Іванюка, став «базою», «центром для розвідувально-диверсійної діяльності»¹⁸⁰³ в окрузі.

Близько 26 грудня¹⁸⁰⁴ шведи на чолі з Карлом XII підійшли до Веприка, в околицях якого дислокувалася кіннота К. Ренне, а у фортеці засіли 1500 солдатів¹⁸⁰⁵ (1100 з них були з Переяславського піхотного полку, один батальйон Івангородського піхотного полку¹⁸⁰⁶, а також волохи, слобідські козаки та калмики¹⁸⁰⁷ — «100 человек драгун»¹⁸⁰⁸), за певнішими даними — 1607 вояків (Нордберг підраховував тих, хто здався: їх було 1435 осіб¹⁸⁰⁹ + 175 загинуло при облозі¹⁸¹⁰). Крім того, за частоколом, за шведськими джерелами, сховалося «декілька сот»¹⁸¹¹ (400¹⁸¹² — 500¹⁸¹³) селян із жінками та дітьми. Проте більшість цих «місцевих» жителів були не простими хліборобами, а козаками Харківського полку (О. Беспалов обраховує їх кількість в 400 душ¹⁸¹⁴). Росіяни підпалили передмістя¹⁸¹⁵. Та пожежу, вочевидь, прибулим вдалося швидко локалізувати, оскільки Петро І пізніше у листі до О. Менши-

¹⁸⁰³ Іванюк С. Малая война в стратегии и тактике русской армии на первом этапе Северной войны (осень 1700 — лето 1709 г.). — С. 237.

¹⁸⁰⁴ Adlerfeld G. — P. 89.

¹⁸⁰⁵ Прокопович Ф. — С. 192; Гистория СВ. — Вып. I. — С. 294; Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. — СПб.: Типография военно-учебных заведений, 1851. — С. 101; Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 42; Norsbergn M. — P. 69.

¹⁸⁰⁶ ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 1415.

¹⁸⁰⁷ Донесение К. Ренне А. Меншикову (22 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 60.

¹⁸⁰⁸ Письмо Г. Головкина к гетману И. Скоропадскому (9 января 1709 г.) // Материалы ОИ. — Т. 2. — С. 104.

¹⁸⁰⁹ Nordberg J. A. — P. 262.

¹⁸¹⁰ Письмо Ч. Витворта статс-секретарю Бойлю (2 февраля 1708 г.) // Сборник русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 140.

¹⁸¹¹ Nordberg J. A. — P. 252.

¹⁸¹² Там само. — P. 262.

¹⁸¹³ Norsbergn M. — P. 69.

¹⁸¹⁴ Беспалов А. В. Битвы и осады Великой Северной войны (1700–1721 гг.). — М.: АГПС МЧС РФ, 2010. — С. 248.

¹⁸¹⁵ Донесение К. Ренне А. Меншикову (22 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 60.

кова писав про необхідність в Охтирці у разі шведської атаки «хорошенко предместье выжечь, дабы не так стало, как в Веприке»¹⁸¹⁶.

Через відсутність сокир для розрубання воріт і штурмових драбин каролінці не змогли піти на штурм, хоча й мали такий намір¹⁸¹⁷.

В оточенні веприцького гарнізону спочатку брали участь три полки генерала Ферта, полковника Дюкера¹⁸¹⁸ під загальним керівництвом графа Якова Шперлінга¹⁸¹⁹. За донесенням О. Меншикову від 30 грудня, до Веприка прибули також мазепинські сердюки¹⁸²⁰. А. Гілленкрок назвав у своїх спогадах точну кількість підрозділів, які заблокували фортецю: два полки кавалерії та два полки піхоти¹⁸²¹.

Частина шведських підрозділів разом із королем намагалася наздогнати кавалеристів К. Ренне¹⁸²², які відступали у напрямку Плішивця.

Кінний полк Гаспара Шперлінга у с. Кам'яному, зайнявши крайній рубіж, прикрив лебединський напрямок від можливо-го наступу росіян¹⁸²³.

Рейд каролінців змусив росіян і царя покинути Лебедин. Цим скористалися шведи. За щоденником Бьорке, його загін зайшов у це містечко і побачив на площі чотири трупи обезголовлених мазепинських полковників^{*1824}. Крім того, у насе-



Армійський барабан з вензелем Карла XII

¹⁸¹⁶ Письмо Петра I к А. Меншикову (1 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 1. — С. 58.

¹⁸¹⁷ Гилленкрок А. — С. 66.

¹⁸¹⁸ Донесение неизвестного А. Меншикову (28 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 62.

¹⁸¹⁹ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 38.

¹⁸²⁰ Шуттой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. — С. 335.

¹⁸²¹ Гилленкрок А. — С. 66.

¹⁸²² Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 38.

¹⁸²³ Там само.

* З 20 листопада по 26 грудня у Лебедині перебував Петро I. Сюди звозили спійманих мазепинців, полонених шведів на допити. За переказами, О. Меншиков та його кати допитували козаків розпеченим залізом, а потім карали смертю. «За розповідями місцевих, могила Гетьманців, — писав церковний історик Ф. Гумілевський, — нині знаходиться в саду одного з прихожан Вознесенської церкви,



Шведські пістолети.
Кінець XVII – початок XVIII ст.
Музей армії, Стокгольм.

леному пункті на шибениці висів портрет Мазепи, написаний на дошці¹⁸²⁵.

Згодом шведський авангард просунувся у напрямку дороги з Лебедина до Сум¹⁸²⁶. Як згадував Бьорке, по дорозі вони бачили більше 2000 замерзлих російських вояків¹⁸²⁷. У Плішивці, де 26 грудня перебував Карл XII, про що написав Зільтман¹⁸²⁸, через великий мо-

роз шведський авангард змушений був зупинитися і стати на квартири, хоча тут і було мало місця. Три дні коні в цьому селі не отримували корму і стояли просто неба¹⁸²⁹. Тому 28 грудня король направив полковника Таубе з 500 кавалеристами та полковника Ранке з полком піхоти¹⁸³⁰ зайняти крацій для зимівлі населений пункт — Зіньків. 29 грудня Карл XII із залишком війська вирушив до Зінькова¹⁸³¹. При цьому для блокади Веприка він залишив полк піхоти з 4 гарматами¹⁸³².

Дійшовши ввечері до Зінькова, король дізнався, що місцеві жителі закрилися у фортеці й не впустили його вояків. У передмісті населеного пункту налічувалося до 4000 хат¹⁸³³. Містечко простяглося на 2 милі¹⁸³⁴. Зіньківчанська фортеця була «укріплена частоколом» та валом¹⁸³⁵. Барон фон Штаф ще у грудні 1708 року намалював обриси Зінькова, «який являє со-

за 300 сажнів від колишнього міського валу; підвищений насип проліг більш ніж на 10 сажнів у довжину і ширину; місцями на цьому насипі трапляються провали і часом під час будівництва викопували людські кістки» (Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М.: Типография В. Готьє, 1857. — Т. III. — С. 463.)

¹⁸²⁴ Björcks R. — S. 95.

¹⁸²⁵ Там само.

¹⁸²⁶ Björcks R. — S. 95; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 60.

¹⁸²⁷ Björcks R. — S. 95.

¹⁸²⁸ Siltmanns D. — S. 284.

¹⁸²⁹ Там само.

¹⁸³⁰ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 39.

¹⁸³¹ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 62; Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 39.

¹⁸³² Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 39.

¹⁸³³ Pihlström A. — P. 103.

¹⁸³⁴ Petre R. — P. 227.

¹⁸³⁵ Pihlström A. — P. 103.

бою красиве місто, обнесене довкола лише міцним палісадом без бруствера та оборонних споруд»¹⁸³⁶. Як свідчив Адлерфельд, «багато селян перебувало на фортечних валах — усі нетверезі, багато галасували й були збуджені»¹⁸³⁷. У руках вони тримали гвинтівки, списи, коси, серпи, гучно били у барабани¹⁸³⁸. Наступного дня, 30 грудня, Карл XII надіслав жителям ультиматум — протягом години відкрити ворота, інакше містечко буде взяте штурмом¹⁸³⁹. «Ми застали мешканців зі знаряддями і прапорами коло валів і частоколу, — свідчив учасник походу Петре. — Відразу після нашого приходу Його Королівська Величність через Войнаровського, що був племінником Мазепи, велів спитати їх, чи не хотіли б добровільно відчинити ворота для нас. Відповідь була: ні. Згаданий Войнаровський хотів усілякими способами привести їх до того, однак таке даремно. Коли він повернувся і повідомив їх відповідь Й. К. В., останній велів наставити артилерію і приготувати до бою Кальмарський полк. Коли мешканці побачили ці приготування, покликали Войнаровського до себе й відчинили нам ворота»¹⁸⁴⁰. За спогадами Поссе, король «був дуже милостивий і полишив селянам усе те, що вони привезли (з собою) до міста, вони отримали наказ вертатися до дому, до своїх хат *, і забрати свої речі назад у свої села»¹⁸⁴¹. У Зінькові розмістилося 400 хворих солдатів¹⁸⁴², 3 піхотні (Далекарлійський, Ньорке-Вермландський, Кальмарський¹⁸⁴³) і 2 кавалерійські полки

¹⁸³⁶ Письмо барона фон Штафа Петру I (4 декабря 1708 г.). // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1007.

¹⁸³⁷ Adlerfeld G. — P. 90.

¹⁸³⁸ Pihlström A. — P. 103.

¹⁸³⁹ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 39.

¹⁸⁴⁰ Petre R. — P. 227.

* У книзі «Зіньків: від сивої давнини до наших днів» (Полтава, 2004) вміщено досить бездоказова версія про спалення передмістя (насправді було підпалено кілька хат) і наступний «героїзм» зіньчан: «Добре вишколеній армії протистояло близько 4 тисяч козаків та звичайного населення. Після кількох годин запеклого бою сили супротивника захопили фортецю» (с. 22). Насправді ж, за документами, жителі мирно порозумілися з каролінцями і від того виграли. Як нам видається, автором фантастичної «оборони» цього містечка був історик В. Шутой: «Штурм Зінькова шведи почали одночасно з двох боків. У той час як одна колона спрямувалась до воріт, інша почала штурмувати вал. Сили були нерівні: з боку ворога була явна перевага. Усе ж боротьба за місто тривала декілька годин» (Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. — С. 337). Автор «народного опору» при цьому не робить посилання на жодний документ!

¹⁸⁴¹ Крутицький Б. Шведи й населення на Україні в 1708–1709 р. // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1939. — Т. 2. — С. 17.

¹⁸⁴² Siltmanns D. — S. 285.

¹⁸⁴³ Беспалов А. В. Битвы и осады Великой Северной войны (1700–1721 гг.). — М.: АГПС МЧС РФ, 2010. — С. 249.

(Дюкера, Таубе ¹⁸⁴⁴), а також артилерія ¹⁸⁴⁵. Цей гарнізон відрізав російські підрозділи в Миргороді, Полтаві та Сорочинцях від основної армії ¹⁸⁴⁶.

Веприцький комендант полковник Вільям Фермор ¹⁸⁴⁷ відмовився в кінці грудня здати містечко навіть після погрози, що його після приступу повісять на воротах, а гарнізон знищать. «Знаючи, що король поважає хоробрих солдатів, — написав він шведам, — він не думає, щоб Його Величність у разі перемоги учинив так жорстоко, бо, за велінням царя, він повинен захищатися до останньої можливості» ¹⁸⁴⁸. Шведи кілька днів готувалися до штурму, облаштували місце для встановлення гармат. «Сей городок казацкой зделан образом редута четвероугольной немалой велечины, — зазначалося у Поденній записці Петра I, — что нашим с трудностию было обнять, к тому ж вал бес бастионов, не имея жадной дефензии, также ров мелкой, которой тогда снегом занесло» ¹⁸⁴⁹.

Петро I, дізнавшись про оточення веприцького гарнізону, надіслав комендантові фортеці Вільяму Фермору два листи. Один із них, датований 2 січня 1709 року, був розрахований на можливе перехоплення. У ньому цар повідомляв, що якщо шведи будуть брати Веприк, то тоді «мы вас не оставим и со всею армеею будем секуровать» ¹⁸⁵⁰. Насправді планувалося таємне виведення гарнізону. Про це йшлося у другому посланні-указі *: «Понеже указ имѣю, чтоб вас выведет из Веприка, и для того будут к вам несколько войска тайна прислана. И когда от того вой[с]ка с указом хто к вам приѣдет, тотчас налегке подите (только взяв ружье и пушки) туды, куды вам тот от войска присланной скажет. А понеже числа, в которой день вам выходит, поставить невозможно, того для бутте готовы по всякой день: кой час войска придет, то б вам ни часа не мешкать» ¹⁸⁵¹. Однак вислану росіянами підмогу завчасно розбив

¹⁸⁴⁴ Там само.

¹⁸⁴⁵ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 41.

¹⁸⁴⁶ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707-1709 гг. — С. 63.

¹⁸⁴⁷ Прокопович Ф. — С. 192.

¹⁸⁴⁸ Гиленкрок А. — С. 66-67.

¹⁸⁴⁹ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 295.

¹⁸⁵⁰ Письмо Петра I к коменданту Веприка Вильяму Фермору (2 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 1. — С. 511.

* Його мав доставити солдат Київського полку Матвій Дружинін. Цар повідомляв коменданту, що «также послан и явный указ к вам для лица, а не для дела».

¹⁸⁵¹ Письмо Петра I к коменданту Веприка Вильяму Фермору (3 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 1. — С. 511-512.

шведський підрозділ під командуванням Дюкера¹⁸⁵², й вона була вимушена повернутися назад.

Карл XII, запланувавши штурм Веприка, спочатку послав із Зінькова до зайнятої росіянами фортеці генерал-майора Стакельберга, аби той розвідав маршрут до неї¹⁸⁵³.

Вирушивши увечері¹⁸⁵⁴ із Зінькова, король 5 січня¹⁸⁵⁵ з артилерією прибув до Веприка. Тоді ж підійшли ще три шведські полки, і Карл XII з фельдмаршалом займалися підготовкою їх до атаки¹⁸⁵⁶. Поблизу фортеці шведи розмістили чотири батареї по 5 гармат у кожній¹⁸⁵⁷.

Гілленкрок висловив королю сумнів про необхідність штурму, оскільки «люди із штурмовими драбинами дуже відкриті, адже приступ буде удень»¹⁸⁵⁸. Однак Карл XII не надав цьому значення, мовляв, втрат великих не буде, бо «я гарматами обстрілюватиму вал, так що неприятель і не посміє виглянути»¹⁸⁵⁹.

Гілленкрок запропонував виготовити переносні щити для захисту атакуючих, проте король знову піддав сумніву цю ідею: «Такі затії не потрібні, оскільки гармати обстрілюватимуть вал. У полудень відбудеться приступ, і ви (Гілленкрок. — *Авт.*) побачите, як швидко увірвуться солдати у Веприк»¹⁸⁶⁰.

6 січня після 11:30 король направив майора-артилериста Гульденграната до Веприцької фортеці, аби він передав наказ фельдмаршала про негайну капітуляцію гарнізону¹⁸⁶¹. Комendant у відповідь попросив півгодини, аби прийняти відповідне рішення, а також забажав зустрітися для переговорів з



Генерал-майор
Бернард Отто Стакельберг

¹⁸⁵² Григорьев Б. Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. — С. 287.

¹⁸⁵³ Adlerfeld G. — P. 91.

¹⁸⁵⁴ Petre R. — P. 228.

¹⁸⁵⁵ Adlerfeld G. — P. 91; Siltmanns D. — S. 285.

¹⁸⁵⁶ Siltmanns D. — S. 285.

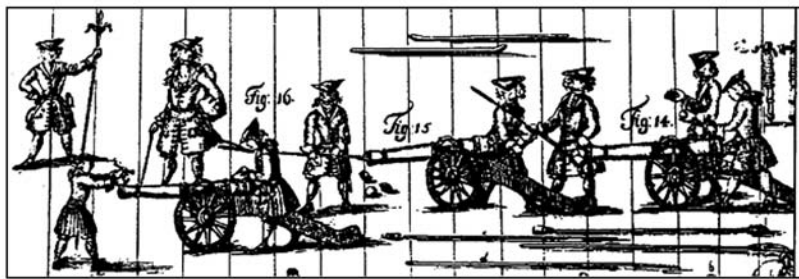
¹⁸⁵⁷ Adlerfeld G. — P. 91.

¹⁸⁵⁸ Гилленкрок А. — С. 69.

¹⁸⁵⁹ Там само.

¹⁸⁶⁰ Там само. — С. 70.

¹⁸⁶¹ Siltmanns D. — S. 286.



Шведські артилеристи. Етапи ладування гармати. Д. Грюндель.
Фрагмент гравюри XVIII ст.

Реншильдом¹⁸⁶². За відомостями Адлерфельда, росіяни замість припинення опору вистрілили з гармат, через що каролінці теж дали залп зі своїх батарей¹⁸⁶³. У відповідь на ці дії король «наказав дати сигнал до штурму двома ракетами»¹⁸⁶⁴.

Після артилерійського обстрілу шведи розпочали штурм фортеці з різних боків колонами по 600 вояків¹⁸⁶⁵ (за іншими даними, підрозділами по 300 бійців у трьох місцях¹⁸⁶⁶). Командували підрозділами полковники де Фритм, графи Каспар, Якоб Шперлінг, Альбедиль¹⁸⁶⁷. Р. Петре у своїх мемуарах звернув увагу на неузгодженість дій наступаючих: «У цього бою міг би бути інший підсумок, якби не поспішність генерал-майора Стакельберга. Він кинувся в атаку до подання сигналу»¹⁸⁶⁸. Генерал А. Левенгаупт, який «із самого початку мав погане передчуття»¹⁸⁶⁹, вважав, що «на одному з напрямків атака проводилася безглуздо, солдати рухалися з усіх боків одночасно»¹⁸⁷⁰. Крім того, каролінцям на двох напрямках доводилося переміщатися «на довгі відстані»¹⁸⁷¹.

Атакуючі відразу зіткнулися із серйозною перепорою, яка стала на їхньому шляху: полагоджена фортеця з политими напередодні водою валами вкрилася кригою, яку було важко дола-

¹⁸⁶² Там само.

¹⁸⁶³ Adlerfeld G. — P. 91.

¹⁸⁶⁴ Siltmanns D. — S. 286.

¹⁸⁶⁵ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 42.

¹⁸⁶⁶ Pihlström A. — P. 103.

¹⁸⁶⁷ Гуленкрук А. — С. 70.

¹⁸⁶⁸ Petre R. — P. 229.

¹⁸⁶⁹ Lewenhaupts A. — S. 215.

¹⁸⁷⁰ Там само. — S. 216.

¹⁸⁷¹ Там само.

ти¹⁸⁷². Штурмові драбини виявилися закороткими¹⁸⁷³. До того ж вони були важкими, їх усього налічувалося 8–10 штук¹⁸⁷⁴.

За спогадами А. Гілленкрока, більша частина штурмувальників з драбинами відразу була перебита, і лише дві драбини досягли валу¹⁸⁷⁵.

«Першу атаку здійснив полковник Альпентель [Альбедиль] зі своїми і відправленими туди до нього драгунами генерал-майора Майерфельда, — записав у своєму щоденнику свідок події Зільтман. — Ліфляндські прапороносці під командуванням полковника Мекка, якого поранили, пішли на конях з ними. Дві інші атаки відбулися під командуванням полковника Фричке [де Фритм] і графа Шперлінга [Сперлінг], потім у ході [штурму] впав також полковник Фричке, після чого король, який це бачив, направив туди графа Шперлінга, якого одразу, щойно він прийшов до своїх людей, було вбито пострілом, однак у ту ж мить також полягли з ним [на полі бою] лейтенант із 24 людьми, що опинились там перед цим»¹⁸⁷⁶.

Р. Петре перерахував усі військові частини, які тією чи іншою мірою взяли участь у штурмі Веприцької фортеці:

«Піхота:

- Ушпландський полк під командуванням полковника Фритскі;
- Осттеталандський полк під командуванням полковника Якоба Сперлінга;
- Весттеталандський полк під командуванням полковника Каспера Сперлінга;
- Кроноберзький Смоландський полк під командуванням полковника Крунмана;
- Йончепинзький Смоландський полк під командуванням полковника Спарре.

Драгуни:

- полк під командуванням генерал-майора Майерфельда;
- полк під командуванням полковника Гюльденстєр-ни»¹⁸⁷⁷. Крім того, як зазначив автор мемуарів, він бачив під Веприком також інші полки.

¹⁸⁷² Adlerfeld G. — P. 91.

¹⁸⁷³ Petre R. — P. 229.

¹⁸⁷⁴ Lewenhaupts A. — S. 216.

¹⁸⁷⁵ Гілленкрок А. — С. 70.

¹⁸⁷⁶ Siltmanns D. — S. 286.

¹⁸⁷⁷ Petre R. — P. 229.

Однак атаки були успішно відбиті. Політи у сильний мороз водою стіни валу стали слизькими¹⁸⁷⁸ й важкодоступними¹⁸⁷⁹, по них «жодна людина не могла піднятися вище»¹⁸⁸⁰. Обложені кидали вниз каміння, колоди, обливали шведів окропом¹⁸⁸¹. Штурмуючих також оббризкували водою, від чого вони на сильному морозі отримували тяжкі обмороження¹⁸⁸². Ядра, випущені з гармат, відскакували від товстого льоду і ранили нападаючих¹⁸⁸³. Під час обстрілу загинуло й було поранено майже 1200 атакуючих (за свідченням обер-лейтенанта Зільтмана, кількість убитих становила 200 воїнів¹⁸⁸⁴ (ця цифра збігається з показаннями на допиті полковника ліфляндця Алфендаля, який зазначав, що, крім «обер-офицеров немалое число, рядовых побито со 150 человек»¹⁸⁸⁵), за іншими шведськими даними — 400¹⁸⁸⁶, більше 1000¹⁸⁸⁷). Поранення отримали генерал-майор Стакельберг, принц Вюртемберзький, контузію — фельдмаршал Карл Густав Реншильд¹⁸⁸⁸ («у груди в той час, коли їхав через поле до драгунів, які повинні були просунути-ся до самого валу і стріляти в неприятеля з пістолетів»¹⁸⁸⁹), граф Шперлінг (помер від рани 12 січня)¹⁸⁹⁰, вбиті генерал Гульден-столп¹⁸⁹¹, 3 полковники та підполковники (Фритські, Морнер, Лілієгрін¹⁸⁹²), 43 обер-офіцери¹⁸⁹³. Росіяни доповідали у Москву, що під час штурму фортеці, крім командирів, забили «тисяча триста вісімдесят п'ять рядових», поранили «тисячу солдатів і двадцять чи тридцять офіцерів»¹⁸⁹⁴. Г. Головкін сповіщав гетьмана І. Скоропадського про те, що «потерял неприятель из свое-

¹⁸⁷⁸ Bielkes T. — S. 66.

¹⁸⁷⁹ Adlerfeld G. — P. 91.

¹⁸⁸⁰ Norsberg M. — P. 71.

¹⁸⁸¹ Ляскоронский В. Поход Карла XII в 1708–9 гг. в пределы России. — К.: Типо-литография Киевского окружного штаба, [1910]. — Отд. отт. из «Военно-истори-ческого вестника», 1909–1910 гг. — С. 38.

¹⁸⁸² Pihlström A. — P. 104.

¹⁸⁸³ Nordberg J. A. — P. 261.

¹⁸⁸⁴ Siltnanns D. — S. 287.

¹⁸⁸⁵ Допрос полковника Алфендаля (после 15 февраля 1709 г.) // Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 139.

¹⁸⁸⁶ Norsberg M. — P. 71.

¹⁸⁸⁷ Гуленкрок А. — С. 70.

¹⁸⁸⁸ Adlerfeld G. — P. 92.

¹⁸⁸⁹ Гуленкрок А. — С. 70.

¹⁸⁹⁰ Siltnanns D. — S. 288.

¹⁸⁹¹ Там само. — S. 287.

¹⁸⁹² Adlerfeld G. — P. 92.

¹⁸⁹³ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 295.

¹⁸⁹⁴ Письмо Ч. Витворта статс-секретарю Бойлю // Сборник русского истори-ческого общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 140.

го войска больше 1000 человек»¹⁸⁹⁵. Шведські свідки також зазначають про 1000¹⁸⁹⁶ убитих, 1500–1600 поранених¹⁸⁹⁷.

Уночі Карл XII послав у фортецю листа з пропозицією оборонцям скласти зброю. Переговори про це вели шведські офіцери Зігерот та Врангель¹⁸⁹⁸. Комендант на згадане дав відповідь: «Якби Його Величність зробив цю пропозицію на самому початку, то він відразу ж би з охотою згодився б стати його полоненим»¹⁸⁹⁹. Цього разу вранці 7 січня гарнізон капітулював, оскільки не мав для продовження оборони пороху. Крім того, обложені не отримали очікуваної від царя допомоги.

Хоча шведи й отримали перемогу, та вона їх не радувала, оскільки пролилося багато крові. Гілленкрот писав, що «невдала справа при Веприку дуже засмутила короля»¹⁹⁰⁰.

Веприк був розграбований і 9 січня спалений¹⁹⁰¹. У попіл перетворила містечко команда під керівництвом майора Вільдемейєра¹⁹⁰². Полонених відвели у Зіньків. Їм дали можливість забрати із собою особисті речі¹⁹⁰³. Карл XII повернув комендантові Веприка Вільяму Фермору зброю¹⁹⁰⁴ («шпагу і пістолети»¹⁹⁰⁵). Уже 9 січня останній був обміняний на шведського генерал-ад'ютанта Лоде¹⁹⁰⁶.

Д. Крман, що не був при облозі, описує її так:

«При другій атаці король також піднявся на драбини й узяв місто, у якому було 2000 московитських солдат і стільки ж жителів — козаків. Король зробив усім милість. Гетьман же Мазепа ввергнув одних своїх підданих у ями, інших же вморив голодом. Деякі переможці в люті рубали мечами жінок, які поливали атакуючих шведів окропом і вражали камінням»¹⁹⁰⁷ (за російським перекладом. — *Авт.*).

¹⁸⁹⁵ Письмо Г. Головкина к гетману И. Скоропадскому (9 января 1709 г.) // Материалы ОИ. — Т. 2. — С. 104.

¹⁸⁹⁶ Siltmanns D. — S. 287.

¹⁸⁹⁷ Petre R. — P. 229.

¹⁸⁹⁸ Ляскоронский В. Поход Карла XII в 1708–9 гг. в пределы России. — К.: Типо-литография Киевского окружного штаба, [1910]. — Отд. отт. из «Военно-исторического вестника», 1909–1910 гг. — С. 39.

¹⁸⁹⁹ Гилленкрот А. — С. 71.

¹⁹⁰⁰ Там само. — С. 72.

¹⁹⁰¹ Pihlström A. — P. 105.

¹⁹⁰² Nordberg J. A. — P. 262.

¹⁹⁰³ Petre R. — P. 229; Lewenhaupts A. — S. 216.

¹⁹⁰⁴ Siltmanns D. — S. 287.

¹⁹⁰⁵ Petre R. — P. 229.

¹⁹⁰⁶ Siltmanns D. — S. 287.

¹⁹⁰⁷ Малоизвестный источник по истории Северной войны // Вопросы истории. — 1976. — № 12. — С. 97.

В українському перекладі замість «рубали мечами» це місце трактовано як «брязкали мечами», тобто погрожували, що відповідає тодішнім реаліям. Адже шведи після наказу Карла XII про помилування всіх могли лише лякати зброєю жінок, оскільки, якби переможці їх рубали, то це означало б, що вони ігнорують наказ короля.

Швед Леангард Кагг у своїх замітках записав, що полонених відведено до Зінькова й за наказом гетьмана всіх міщан кинуто в льохи, де більшість із них загинула. Насправді, як оповідає більш поінформований Нордберг, полонених козаків через кілька днів на прохання Мазепи відпустили, а ще перед тим прогнали їхніх жінок (у поле)¹⁹⁰⁸. «А взятые вепрейские мужики ч[е]л[о]в[е]к с 300 все н[ы]не в Зинкове сидят по погребам за караулом»¹⁹⁰⁹, — повідомив 12 січня полонений Юзеф Кондратович у ході допиту. Вепричанин Іван Оболенко, якому вдалося втекти із Зінькова, розповів, що посадженим «за караул * и есть и пить им (тобто козакам. — *Авт.*) не дают, кроме того, что Б[о]га ради что подадут тамошния жители»¹⁹¹⁰. За відомостями веприцького сотника Федора Масюка, який теж звільнився з полону, «вепревские жители посажены были по погребам и сидели в тех погребах болши дву недель, и пить и есть им не давали, отчего многие люди померли, и потом достальных свободили и отпустили»¹⁹¹¹. За його словами, його «казаков блиско 200 ч[е]л[о]в[е]к» «прибрал к себе»¹⁹¹² запорожець Лебедин (тобто їх амністували, і вони пішли на службу до мазепинців. — *Авт.*).

Російські полонені мали кращі умови. Веприцький комендант «дав чесне слово, що сам простежить, щоб жоден солдат не втік»¹⁹¹³. Росіяни вільно пересувалися у межах Зінькова, вони навіть взяли активну участь у проведеному базарі й,

¹⁹⁰⁸ Nordberg J. A. — P. 262.

¹⁹⁰⁹ Расспросные речи служителей шведского обоза и веприцкого жителя И. Оболенко о пребывании шведских войск в Зенькове и содержании там веприцкого гарнизона // ПБДМ. — С. 256.

* І. Оболенко у той же час зазначив про інше ставлення до російських вояків: «А московские люди ходят по воле, для того что говорят им шведы, что де они бьютца по указу, а вы де, мужики, для чего бьетес[ь]?» (ПБДМ. — С. 256).

¹⁹¹⁰ Там само.

¹⁹¹¹ Расспросные речи веприцкого сотника Ф. Масюка, драгуна Казанского полка Л. Готовцева, польских слуг и шведского возницы о пребывании шведской армии и мазепинцев в Зенькове и Гадяче // ПБДМ. — С. 288.

¹⁹¹² Там само. — С. 288–289.

¹⁹¹³ Petre R. — P. 229.

як зазначав Р. Петре, «виручили немало грошей у наших солдатів»¹⁹¹⁴.

Зауважимо, що полонений російський гарнізон був визволений у результаті атаки на Старі Санжари у червні 1709 року¹⁹¹⁵.

5. Контратаки

Капітуляція Веприка змусила царя 12 січня дати коменданту Охтирки Віліму фон Делдіну наказ: «Тогда ежели неприятель будет ваш город атаковать, то с помощью Божьей оборонитца до последнего человека и ни на какой акорд с неприятелем не вступать под смертной казней»¹⁹¹⁶. 13 січня в це містечко прибув О. Меншиков, який доповів Петру I: «И здешнюю фортецю я осмотрел и не знаю, что с ней винить, понеже не восьма оборонительная, но токмо что велика и например будет вместе с предместем больше 2000 дворов, и ежели оную держать, то надобно целую дивизию посадить»¹⁹¹⁷. Для ведення ремонтних робіт в Охтирку був направлений військовий інженер Брілле¹⁹¹⁸.

Після веприцької операції Карл XII вирішив витіснити на лівий берег Ворскли і російський загін, який турбував шведів із села Грунь. У цьому населеному пункті перебувало 5 полків¹⁹¹⁹. 18 січня сюди був направлений шведський кінний підрозділ із 2000 вояків¹⁹²⁰ під командуванням полковника Дюкера. Він 19 січня несподівано напав на росіян, які, втративши багажі, відступили¹⁹²¹. Шведи спалили опорний пункт противника¹⁹²², вбили 300 солдатів і захопили «більше тисячі коней»¹⁹²³. О. Меншиков, інформуючи царя про цей бій, зазначав, що ворог «пришел к Груне незапно, потому что провел их наш драгун (которой за день до неприятельского приходу из

¹⁹¹⁴ Там само. — Р. 230.

¹⁹¹⁵ Письмо А. Меншикова И. Скоропадскому (19 июня 1709 г.) // Материалы ВУА. — С. 577.

¹⁹¹⁶ Ситник Ю. В., Корнієнко О. М., Андоленко О. М., Боровенська Г. М., Галкін О. І., Сергієнко О. Р., Соніа Є. М., Щелінський М. О. Благословенний край Охтирщина. — Суми: ПВП «Видавничий будинок «Еллада», 2007. — С. 13.

¹⁹¹⁷ Там само. — С. 14.

¹⁹¹⁸ Мотренко М. С. Охтирка. — Харків: Прапор, 1990. — С. 27.

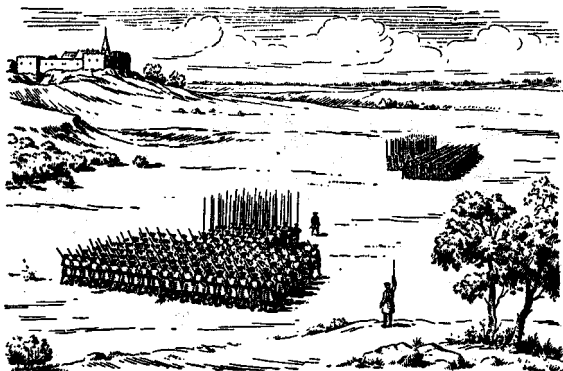
¹⁹¹⁹ Adlerfeld G. — Р. 93.

¹⁹²⁰ Bardili J. — S. 431; Adlerfeld G. — Р. 93.

¹⁹²¹ Adlerfeld G. — Р. 93; Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 50.

¹⁹²² Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (26 января 1709 г.) // Материалы ВУА. — С. 647.

¹⁹²³ Bardili J. — S. 431; Adlerfeld G. — Р. 94.



Бойовий порядок
роти шведської
армії у ту добу (кут)

Груни ушел) чрез лес между дорог к самому месту»¹⁹²⁴. За його повідомленням, у населеному пункті російські «обозы... все там остались»¹⁹²⁵.

Так само вночі з 26 на 27 січня король «таємно»¹⁹²⁶ разом з 2000 драгунів (кінні полки Гамільтона, Дюкера та Таубе) пішов на Опішню, аби вигнати з неї кінноту під командуванням генерала Шаумбурга (6 полків драгунів, 600 гренадерів, 2000 козаків)¹⁹²⁷. Незважаючи на перевагу сил росіян, останні не очікували несподіваного наступу каролінців і відступили¹⁹²⁸. Під час їхньої втечі під Млинами і Півною вони втратили до 400¹⁹²⁹ — 1000¹⁹³⁰ солдатів убитими і 50 — пораненими¹⁹³¹, 100 полоненими¹⁹³², а шведи мали 2 загиблих вояків і 17 поранених¹⁹³³.

«Коли ворог підсилювався в Опішні, за три милі від головної квартири, король намірився витиснути його звідти і наказав дістати мені провідників, — згадував Гілленкрок. — (...). Зустрівши ворога, що стояв у числі 8000 чоловік при Ворсклі, король негайно атакував його й прогнав. Ворог втратив більше 1000 чоловік убитими й 150 полоненими. Король зупинив-

¹⁹²⁴ Письмо А. Меншикова Петру I (20 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 591.

¹⁹²⁵ Там само. — С. 592.

¹⁹²⁶ *Lewenhaupts A.* — S. 216.

¹⁹²⁷ *Adlerfeld G.* — P. 94.

¹⁹²⁸ *Bardili J.* — S. 435; *Lewenhaupts A.* — S. 216.

¹⁹²⁹ *Nordberg J. A.* — P. 276.

¹⁹³⁰ *Petre R.* — P. 231.

¹⁹³¹ *Adlerfeld G.* — P. 95.

¹⁹³² *Bardili J.* — S. 435.

¹⁹³³ *Adlerfeld G.* — P. 95.

ся в Опішні»¹⁹³⁴. Із цього свідчення видно, що були прогнані вороги, а не мирні жителі. У населеному пункті розквартирувалися шведи. Однак коли вони пішли далі, залишивши невеликий гарнізон («капітан з 50 кіннотниками і кількома пораненими солдатами»¹⁹³⁵), 29 січня на містечко напав російський загін під командуванням П. Яковлева¹⁹³⁶.

Комендант Опішні організував запеклу оборону, та сили були нерівні. Як зазначив у своїх споминах Р. Петре, капітан «врешті-решт був вимушений відпустити полонених, а також повернути і казну, і обоз у руки ворогів, і йому довелося рятуватися, закрившись на одному з дворів, захищаючи себе і своїх людей»¹⁹³⁷. Нападники підпалили будинок з оборонцями¹⁹³⁸, і ті були змушені здатися.

Наступаючі захопили пораненого коменданта, який «от жестокой раны умре»¹⁹³⁹ у Красному Куті. За свідченням О. Меншикова, оборонці, «однакож, зело жестоко держались и не вдруг здались, пока их к тому наши огнем и гранатами не принудили»¹⁹⁴⁰. В історичній літературі знаходимо натягнуті звинувачення шведів у подальшій розправі над мирними жителями містечка, їх жорстокому винищенні, але вони не відповідають дійсності*.

28 січня король продовжив переслідування і зайняв Котельву¹⁹⁴¹. Царські війська, відступаючи, «перед неприятельским войском жгли и разоряли»¹⁹⁴², вдавалися «до загального терору, який повсюдно здійснювався по дорозі»¹⁹⁴³. Підрозділ Р. Петре

¹⁹³⁴ Гилленкрот А. — С. 72–73.

¹⁹³⁵ Adlerfeld G. — Р. 95; Petre R. — Р. 231.

¹⁹³⁶ Письмо А. Меншикова Петру I (30 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 645.

¹⁹³⁷ Petre R. — Р. 231.

¹⁹³⁸ Там само.

¹⁹³⁹ Письмо А. Меншикова Петру I (30 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 645.

¹⁹⁴⁰ Там само.

* «29 квітня, тобто на другий день шведського Великодня, москалі увірвалися до міста Опішні... — зазначав свідок походу Д. Крман, — побили там усю сторожу, яка налічувала двісті осіб, підпалили місто, але великої шкоди не сталося». 7 травня 1709 р. росіяни знову здійснили напад на шведів, після якого «неприятель, на завтрее тот город зжегши, ушел со всем оным корпусом к Полтаве» (ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 883). Автор «Реляції 1709 р., травня 7. Про будучу під містом Опішною зі шведами акції» (ГИРВІО. — Т. III. — С. 162–163) повідомляє про те, що в розташування російської армії вийшли відпущені кілька сотень козаків, міщан Опішні разом із дружинами й дітьми, яких ворог примушував до «безперестанної жорстокої роботи».

¹⁹⁴¹ Adlerfeld G. — Р. 95.

¹⁹⁴² Крекиши П. — С. 48.

¹⁹⁴³ Adlerfeld G. — Р. 95.



Кавалерія Карла XII. 1886 р.
Художник Густав Анкаркрона
(1869–1933)

увійшов до розореного Куземина, де «всі двері й вікна були вибиті, печі зруйновані, і не було ні душі»¹⁹⁴⁴. Учасникам походу з великими труднощами вдалося відшукати «будинок, де можна було б сховатися від холоду — з цілими вікнами, дверима і піччю»¹⁹⁴⁵.

У район Охтирки у свою чергу ще у кінці січня було переміщено 20 полків О. Меншикова (сам перебував у містечку з 13 січня

по 1 лютого¹⁹⁴⁶). Останні «следуя перед неприятелем, розоряли жила и корм конский и жилища жгли»¹⁹⁴⁷.

Шведи старалися погасити пожежі. Однак супротивники бачили, що їхні коні без кормів виснажувалися, а 161 каролінець залишився лежати обабіч дороги¹⁹⁴⁸. 31 січня росіяни продовжили випалення сіл на можливих шляхах руху шведів¹⁹⁴⁹. Цар наказував О. Меншикову вибити шведів із села Грунь і щоб російські воєнки «оное место сожгли»¹⁹⁵⁰. «И я приказал предместье (Охтирки. — *Авт.*) во всех местах палить, — повідомляв К. Ренне Петру I. — И неприятель, увидя, что предместье все запыли, остановился и уступил назад»¹⁹⁵¹.

Великий підрозділ калмиків 6 лютого напав на шведських вартових біля Куземина, вбивши кількох чоловік¹⁹⁵².

Історик О. Сокирко військові операції каролінців кінця січня назвав спробою «продовжити свій “московський похід” — тепер уже через Слобідську Україну»¹⁹⁵³. Російський історик О. Беспалов також зробив висновок, що «на початку лютого 1709 року... Карл XII прийняв рішення прорватися на Москву з півдня через Харків–Білгород»¹⁹⁵⁴. Однак реалії засвід-

¹⁹⁴⁴ Petre R. — Р. 233.

¹⁹⁴⁵ Там само.

¹⁹⁴⁶ Голицов И. Деяния Петра Великого... — М., 1838. — Т. 4. — С. 337.

¹⁹⁴⁷ Крекишин П. — С. 48.

¹⁹⁴⁸ Там само. — С. 49.

¹⁹⁴⁹ Там само.

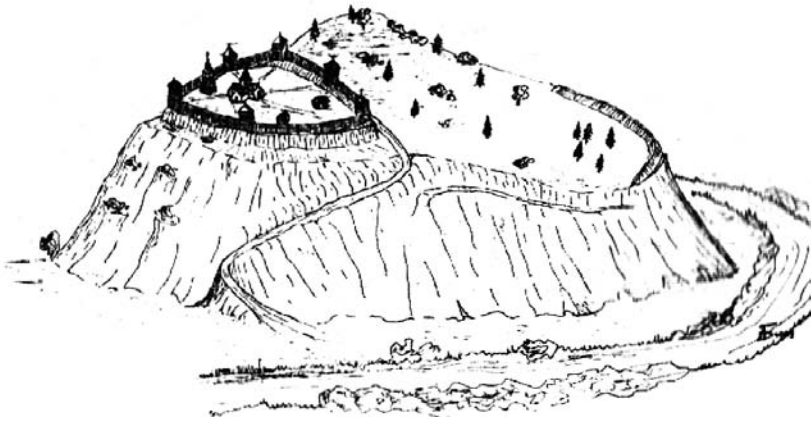
¹⁹⁵⁰ Петр I — А. Меншикову (22 января 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 81.

¹⁹⁵¹ К. Ренне — Петру I (8 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 674.

¹⁹⁵² Adlerfeld G. — Р. 96.

¹⁹⁵³ Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина I). — К.: Темпора, 2008. — С. 57.

¹⁹⁵⁴ Беспалов А. В. Битвы и осады Великой Северной войны (1700–1721 гг.). — М.: АГПС МЧС РФ, 2010. — С. 253.



Охтирський замок. Реконструкція Є. Осадчого, малюнок О. Бондаря

чують, що це було не так (хоча чимало шпигів, полонених співіщали про підготовку шведського керівництва до походу на російську столицю). Якби Карл XII мав намір іти на Москву, то у січні зняли б із зимових квартир усі його полки. Натомість майже половина * війська залишалась у Гадяцькому та Лубенському полках (19–20 полків ¹⁹⁵⁵). Між Лохвицею (тут стояли 4 полки Крейца) та Городнім (крайня точка наступу Карла XII) майже 180 кілометрів. Тобто така віддаленість між підрозділами армії навряд чи мала б місце, якби шведи наступали.

Адлерфельд вважав, що метою зимового походу каролінців було «завдання ворогу відчутнішого удару, щоб змусити його нарешті остаточно відступити на свою територію» ¹⁹⁵⁶. 8 лютого Карл XII залишив Котельву і перейшов із військом до Хухри ¹⁹⁵⁷. Із цього населеного пункту 5 ескадронів шведів та підрозділ каролінських волохів здійснили розвідувальний рейд під Охтирку, під стінами якої ** «вбили немало ворогів, а декількох взяли у полон» ¹⁹⁵⁸. За свідченням А. Левенгаупта, у цій

* Штабіст П. Шенстрем у своїх нотатках про похід у Гетьманщину зазначав, що король «привів в Україну армію, яка налічувала у своєму складі тридцять чотири полки» (A Relation of the battle of Pultowa. — P.223).

¹⁹⁵⁵ Распосные речи Альфентеля /// ТИРВІО. — Т. III. — С.100-101; Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. ... // ТИРВІО. — Т. IV. — С. 60.

¹⁹⁵⁶ Adlerfeld G. — P. 97.

¹⁹⁵⁷ Там само. — P. 97; Petre R. — P. 235.

** Після проведення значних робіт Охтирська фортеця на початку 1709 р. мала оборонну лінію завдовжки 2650 м із ровом глибиною 4,32 м. На озброєнні гарнізону було 63 гармати, із них 26 мідних і 35 чавунних (Іванюк Я. Г. Міста-фортеці



Генерал-майор
від кавалерії
Гуго Йоган Гамільтон

акції взяв участь сам Карл XII. Шведські волохи обманним маневром затягли відступаючих росіян у бій. «І тоді, — писав у спогадах А. Левенгаупт, — Його Величність разом із принцом Вюртемберзьким та полковником Таубе атакував їх, ідучи у бій з рапірою у руці, і ворог розвернувся й кинувся навітікача»¹⁹⁵⁹. Загалом під час цього переміщення каролінських полків шведи атакували 2000 росіян, переслідування яких мало для останніх невітніші наслідки: уся дорога до Хухри «була так усищена трупами, що за всього бажання неможливо було збитися на шляху до села»¹⁹⁶⁰.

Росіяни передислокували в район Охтирки ще й кілька полків піхоти¹⁹⁶¹, та все ж, побоюючись оточення у фортеці, спалили передмістя¹⁹⁶² (близько 2000 дворів. — *Авт.*).

Для гарантованого забезпечення спокійної зими війська Карл XII вдався до тактики Петра I щодо населених пунктів, які давали прожиття, продовольче забезпечення ворожим войкам. 10 лютого король послав кавалерійський загін у складі чотирьох полків під загальним керівництвом генерала Гамільтона розорити округи Охтирки, Олешні¹⁹⁶³, де базувалися царські полки.

Генерал-майор Гамільтон, дійшовши до Олешні, «порубав майже весь гарнізон, решту взяв у полон із воєводою цього міста, а потім спалив останнє»¹⁹⁶⁴.

Взяття цього містечка відображено у радянській історичній літературі з красномовними подробицями. Як стверджував Є. Тарле, не посилаючись на джерела, в Олешні «оборонялися до останньої можливості, і всі жителі з жінками та дітьми були

Охтирка і Суми в XVII-XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1980. — № 9. — С. 102-103).

¹⁹⁵⁸ Adlerfeld G. — P. 97.

¹⁹⁵⁹ Lewenhaupts A. — S. 217.

¹⁹⁶⁰ Petre R. — P. 233.

¹⁹⁶¹ Мотренко М. С. Охтирка. — Харків: Прапор, 1990. — С. 28.

¹⁹⁶² Adlerfeld G. — P. 97.

¹⁹⁶³ Там само. — P. 98.

¹⁹⁶⁴ Там само.

перебиті, у полон шведи тут не брали, убили рішуче всіх, хто потрапив їм у руки»¹⁹⁶⁵. В. Шutoй у деталях описує, як «жителі пішли у дерев'яну вежу», і «люди загинули у ній у полум'ї», шведи «страшили 400 місцевих жителів»¹⁹⁶⁶. Ці криваві подробиці повторюють у своїх працях Б. Корогод, Г. Корогод¹⁹⁶⁷, В. Шестаков¹⁹⁶⁸, В. Анісімов¹⁹⁶⁹. Історики зробили акцент на нечуваній жорстокості каролінців, їхній нещадності. При цьому В. Шutoй, який саме додав ворогам Петра I вражаючих негативних штрихів, грубо й тенденційно переказав опис цього бою, зроблений Й. Нордбергом. Насправді в автора-мемуариста, який не був в Олешні, але змалював бій за розповідями його учасників, йдеться про штурм фортеці, загибель у ній не мирних мешканців, а військового підрозділу: «Переслідуючи ворога, драгуни підійшли до частоколу. Після чого кавалерія зайшла до міста *, знищуючи гарнізон, мов стадо овець. Шведи також надійшли з іншого боку, маючи ті самі переваги. Мала частина гарнізону укрилася у частині фортеці, інші втекли до високої вежі, заявивши, що захищатимуться до кінця. Але поки вони чекали рішення, їхня хоробрість почала танути. Башту запалили, й ті її захисники, які були там, загинули у вогні. Та й усе місто перетворилося на попіл. Чотири сотні чоловіків, серед яких близько 70 драгунів, разом із воеводою були віддані на знищення мечем. Жінки та діти мали свободу вийти, бо не становили загрози»¹⁹⁷⁰. Таким чином, як бачимо, шведи оцінили кількість загиблих противників у 400 осіб. Оскільки їх очолював «воевода» (напевне, комендант. — *Авт.*), то це означає, що місто було базою розквартирування якогось кавалерійсько-го російського розвідувального підрозділу, який завдавав каро-

¹⁹⁶⁵ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 297.

¹⁹⁶⁶ Шutoй В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. — С. 350.

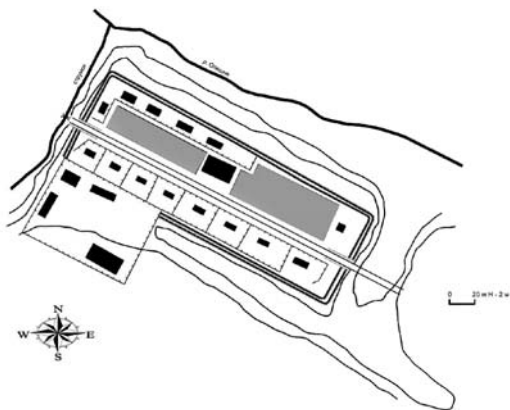
¹⁹⁶⁷ Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Нарис історії Сумщини. Вип. II. Від середини XVII до кінця XVIII ст. — Суми: Козацький вал, 2000. — С. 47–48.

¹⁹⁶⁸ Шестаков В. Ф. Мартиролог уничтоженных шведскими оккупантами малороссийских городов и сел в 1708–1709 годах // Соборное мнение о Мазепе: сб. статей. — Харьков: Изд-во «С.А.М.», 2011. — С. 505; Шестаков В. Ф. Военные преступления шведской оккупационной армии и мазепинских предателей в Малороссии осенью–летом 1708–1709 годов. — Режим доступу: http://www.vitrenko.org/news.php?lang=1&part_id=25&subpart_id=165&article_id=8282&year_id=2009&month_id=02.

¹⁹⁶⁹ Анісімов В. Как шведы украинцам независимость несли. — Режим доступу: http://slavs.org.ua/poltava_shveds.

* «Це місто було захищене так, як більшість міст у Росії, — з невеликим земляним валом, закритим невеликим палісадом. У давнину місто було захищене більшим частоколом» (Nordberg J. A. — Р. 276).

¹⁹⁷⁰ Nordberg J. A. — Р. 276.



План укріплень Олешні
за Є. Осадчим
та О. Коротею

лінцям клопоту. Жертвами бою могли стати й козаки Олешанської сотні Охтирського полку (історик В. Воліс повідомлення Нордберга про 400 загиблих чоловіків трактує як втрату саме козаків¹⁹⁷¹). Проте, як на нашу думку, це були здебільшого російські вояки, бо в ті дні у район Охтирки прибуло 20 кінних полків¹⁹⁷². Перепис 1732 року засвідчив наявність в Олешні сотника, 138 козаків, 540 підпомічників¹⁹⁷³. Оскільки Олешня за 15 кілометрів від полкового центру, то зрозуміло, що на нічліг містечко мало прийняти один або більше російських полків. Гамільтон не випадково атакував цей населений пункт, гарнізон якого становив на тому етапі протистояння певну загрозу. І. Мазепа у своєму тогочасному універсалі зазначав, що в Олешні після вдалої операції каролінців лежали погублені тіла саме «москалів»¹⁹⁷⁴. Французький історик Лім'є на основі тодішніх джерел писав у 1721 році, що Гамільтон «перебив тут (в Олешні. — *Авт.*) 400 чоловік гарнізону та спалив усе»¹⁹⁷⁵.

¹⁹⁷¹ Воліс В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII-XVIII вв.). — Харьков, 2007. — С. 172.

¹⁹⁷² Там само. — С. 170.

¹⁹⁷³ Перепись слободских полков гвардии майора Хрущева 1732 года Смотренная книга городов Ахтырского полка 1686 г. // Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI-XVIII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем. — Харьков: Типография К. Счасни, 1886. — С. 228.

¹⁹⁷⁴ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публікація та коментарі О. Дубини, переклад з латинської О. Циганок) // Сіверянський літопис. — 2009. — № 6. — С. 6.

¹⁹⁷⁵ З праці Анрі-Філіппа де Лім'є «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) // Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 229.

6. Наступ на Городнє

10 лютого Карл XII із частиною війська вирушив із Хухри до Красного Кута ¹⁹⁷⁶, куди перемістилися з Охтирки російські драгунські полки. У складі похідного корпусу були кінні полки Крузе та Смоланда, кілька полків драгунів, піхотинці-охоронці Дабл-Карлерса та полк Скарабурга з артилерією ¹⁹⁷⁷. Незважаючи на глибокий сніг із крижаною кіркою, вони просуваюлися швидко, коні мчали риссю ¹⁹⁷⁸. Їхній передовий загін невдовзі розгромив 30 російських розвідників, 6 з яких убив, а інших узяв у полон ¹⁹⁷⁹. Перед Красним Кутом шведів очікували декілька російських ескадронів, які, помітивши противників, відкрили вогонь ¹⁹⁸⁰. Каролінський авангард, за спогадами А. Левенгаупта, «ударив так, що ворожі солдати розвернулися й розбіглися на всі боки, тікаючи на інший кінець міста» ¹⁹⁸¹. При цьому вони втратили до 100 бійців убитими та полоненими ¹⁹⁸².

У Красному Куті росіяни приготувалися до бою поблизу млина та монастиря ¹⁹⁸³. У складі оборонців налічувалося 6 драгунських полків під командуванням генерал-майора Шаумбурга ¹⁹⁸⁴.

Оскільки одні шведські підрозділи наблизилися до містечка, а інші ще були в поході, наступаючі могли потрапити у пастку. Шведи почали атаку двома колонами — одна йшла пагорбами, а інша — берегом замерзлої річки ¹⁹⁸⁵. Азарт наступаючих каролінців, які захопилися переслідуванням ворога, змінився невдовзі панікою: вони побачили, що проти них висунулися кілька ворожих батальйонів. Незважаючи на зусилля генерала А. Левенгаупта зупинити втікачів, йому це не вдалося ¹⁹⁸⁶. Лише незабаром, коли налякані солдати-втікачі побачи-

¹⁹⁷⁶ Pihlström A. — P. 105.

¹⁹⁷⁷ Adlerfeld G. — P. 98.

¹⁹⁷⁸ Lewenhaupts A. — S. 217.

¹⁹⁷⁹ Adlerfeld G. — P. 98.

¹⁹⁸⁰ Lewenhaupts A. — S. 217.

¹⁹⁸¹ Там само. — S. 218.

¹⁹⁸² Там само.

¹⁹⁸³ Adlerfeld G. — P. 98.

¹⁹⁸⁴ Ведомости. — 1709. — 25 февраля. — № 1.

¹⁹⁸⁵ Lewenhaupts A. — S. 218.

¹⁹⁸⁶ Там само. — S. 219.



Каролінці.
Художник
Хенрік Август
Анкаркрона

ли підхід полку генерал-майора Крузе та ліфляндців, то перегрупувалися й знову пішли в атаку ¹⁹⁸⁷.

Незабаром у наступ пішов король із кавалерією ¹⁹⁸⁸.

Росіяни, побачивши перевагу супротивників («шведов гораздо пред собою сильных» ¹⁹⁸⁹), їхній масований наступ двома колонами ¹⁹⁹⁰, відступили «галопом» ¹⁹⁹¹ до Городнього *. У цьому населеному пункті відступаючи злилися з тамтешнім гарнізоном вояків, і їм вдалося дати відчутну відсіч нападникам. За словами Г. Головкина, «стали и неприятеля ожидали, которой их с великою жестокостию атаковал, но от наших сие воспроят, что он, как наискорей, бежати принужден и от наших с полторы милы гнан был», «и притом неприятель боле пятисот на месте потерял и много раненых, да взято в полон четыре знамя и пара литавров, маеор, именем Отто Христиан Фондербален и капрал от драбантов Отто Лоде и несколько рядовых» ¹⁹⁹².

¹⁹⁸⁷ *Lewenhaupts A.* — S. 219.

¹⁹⁸⁸ *Adlerfeld G.* — P. 98.

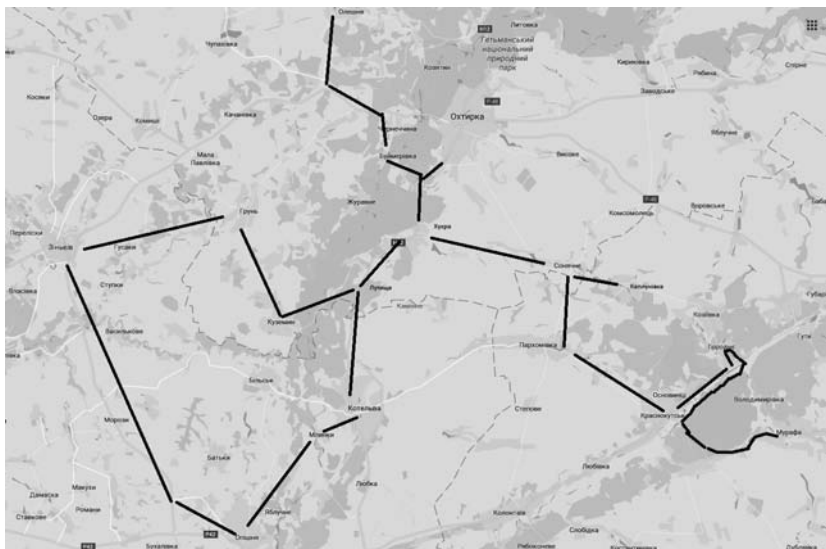
¹⁹⁸⁹ Письмо Г. Головкина к В. Долгорукому (18 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 651.

¹⁹⁹⁰ *Adlerfeld G.* — P. 98.

¹⁹⁹¹ Там само. — P. 99.

* Містечко Городнє оточене «зі східного та північного боку лісами, із заходу р. Мерлою, а з півдня, від Краснокутська, земляним високим валом і глибоким ровом, які тягнуться від Мерли до лісу на 300 сажнів. Вал висотою 3 сажні, а рів — шириною до 4 сажнів. На лівому боці валу стояли 3 батареї шведів, кожна довжиною до 8, шириною до 5, а висотою до 2,5 сажня; вони повернуті закритим боком до Городнього. Навпроти цих батарей на північ через долину — російські батареї, за півверсти від шведських» ([Гумилевский Ф.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М.: Типография В. Готьє, 1857. — Кн. III. — С. 256).

¹⁹⁹² Письмо Г. Головкина к В. Долгорукому (18 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 651.



Наступ на Охтирку та Городне

За описом Адлерфельда, через паніку в рядах росіян останні зазнали значних втрат перед воротами містечка, на околицях — «нещасні, збившись у натовп і не маючи шансу на порятунок, були порубані на шматки так, що всі вулиці були всіяні трупами»¹⁹⁹³.

Безпосередній керівник цього бою генерал К. Ренне проінформував царя, що 10 лютого під час наступу на Городне каролінців він послав на них в атаку «Семеновской и драгунские полки» і «учинил неприятелю доброй отпор, и погнали с одной стороны до самого Красного Кута назад»¹⁹⁹⁴. В обороні містечка брали участь 10 драгунських полків¹⁹⁹⁵ (за шведськими джерелами — 13¹⁹⁹⁶). За іншими відомостями, король настував на Городне з двох боків. З лівого боку Смоленський полк напав на спішених гренадерів та драгунів, які засіли за засікою у рову¹⁹⁹⁷. Серед останніх оборонців активно проявила себе частина вояків Семенівського полку під командуванням Б. Кура-

¹⁹⁹³ Adlerfeld G. — P. 99

¹⁹⁹⁴ К. Ренне — Петру I (11 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 693.

¹⁹⁹⁵ Гистория СВ. — С. 296.

¹⁹⁹⁶ Nordberg J. A. — P. 272.

¹⁹⁹⁷ Гистория СВ. — С. 296.



Портрет Адама Людвіга Левенгаупта.
Художник Давид фон Крафт

який «сказав при тій нагоді: не гадав я, щоб шведи утікали»²⁰⁰². Урятував короля та його свиту генерал Крузе, який організував їх звільнення мало не з оточення.

«Їхній (росіян. — *Авт.*) відступ цілковито нагадував утечу: тож шведи повною мірою помстилися за втрати, яких зазна-

кіна¹⁹⁹⁸. З правого боку атакував Карл XII із рейтарами¹⁹⁹⁹. «Під час нашого маршу ми могли лише дивом спостерігати, як Його Величність переслідував ворога, — записав у щоденнику свої враження Петре, — у тому числі через болота, повні води, незважаючи на кірку льоду; гонитва тривала і по лісах, і по пагорбах, через глибокі сніги, де супротивникові було важко, тому що слабкі коні росіян угрузали в цьому снігу, а наші коні були рослими і сильними»²⁰⁰⁰.

В одній із сутичок під Городнім король мало не потрапив у полон^{*2001}. У такій само ситуації побував тоді ж і гетьман І. Мазепа,

¹⁹⁹⁸ Жизнь князя Бориса Ивановича Куракина, им самим описанная (1676 — июля 20-го 1709 гг.) // Архив князя Ф. А. Куракина. — СПб.: Типография В. С. Балашева, 1890. — Кн. I. — С. 284.

¹⁹⁹⁹ Гистория СВ. — С. 296.

²⁰⁰⁰ Petre R. — P. 238.

* «А по ведомости взятых и король тогда был в немалом страхе и ретировался сам в одну мельницу, которая нашими людьми была окружена. И ежели б не застигла ночная темнота, то б он конечно тут взят был. Но как застигла ночь и приступило к той мельнице все ево войско, и тем свободился. И более король тамо ничего уже не газардовал, но, по сожжении некоторых городов и местечек, около лежащих, пошел с войском к Опошне, набрав с собою довольно число скота и провианту. И оной провиант от посланной нашей партии на другой день у них блиско Опошни отбит» (Гистория СВ. — Вып. I. — С. 296).

²⁰⁰¹ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 57.

²⁰⁰² Из записок каролинцев про 1708/9 р. Подал Стефан Томашівський // ЗНТШ. — 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. VI. — С. 79.

ли перед тим, — записав у своїх нотатках Нордберг. — Цей генерал (Крузе. — *Авт.*), повернувши потім ліворуч, пройшов швидким маршем до узвишшя, де перебував король. Оскільки вже було так темно, що Його Величність не мав можливості відрізнити свої війська від ворожих полків, він подумав, що загони Крузе були неприємельськими частинами й, зважаючи на це, вирішив їх атакувати. Московити, навпаки, добре відаючи, що це були шведи, відступали без упину, що й дало змогу панові Крузе повідомити короля про своє наближення. Однак, коли він ще навіть не приєднався до Його Величності, ворог був уже дуже далеко, зробивши нічний перехід до міста Богодухова, розташованого за два льє від Городнього. Король, не будучи в змозі їх переслідувати через темряву, відправив кілька загонів до дороги, щоб облаштувати там пост. Піхота з артилерією отримала наказ зупинитися в Красному Куті. Його Величність пішов із рештою військ до Городнього, щоб провести там ніч»²⁰⁰³.



Карл XII в бою.
Гравюра Г.-Ф. Ругендаса

За відомостями Петре, у ході атаки на Городнє загинуло 659 противників, також росіяни втратили 115 осіб на ділянці, де з драбантами атакував король²⁰⁰⁴. Свої втрати шведи оцінили в 132 людини (вбитими та пораненими *)²⁰⁰⁵. Нордберг вважав, що король неодмінно здобув би цілковиту перемогу, «якби... мав під своїм началом всі війська»²⁰⁰⁶. На його думку, він діяв досить дуже обережно, а це відчуло командування росіян, через що воно посилює натиск і вчинило контратаку, у ході якої, як дізналися від полонених атакуючі, «под

²⁰⁰³ Nordberg J. A. — P. 272.

²⁰⁰⁴ Petre R. — P. 238.

* Нордберг називає практично такі само цифри: «Ми ж, навпаки, мали тільки кількох драбантів серед загинлих і 130 чоловік, з яких більша частина були зі Смоленду, хоча сам Смолендський полк і не брав участі в зіткненні з противником» (Nordberg J. A. — P. 272).

²⁰⁰⁵ Adlerfeld G. — P. 99

²⁰⁰⁶ Nordberg J. A. — P. 273.

самим королем лошадей убита»²⁰⁰⁷. Крім І. Мазепи, у наступі на Городнє брали участь також українські козаки²⁰⁰⁸. Так, за свідченням Нордберга, старшина Герцик * «убив понад тридцять чоловік»²⁰⁰⁹.

7. Втрата Рахівки та Лохвиці

У січні 1709 року один із шведських полків розмістився у Рахівці, яка з того часу частково прикрила південний напрямок Гадяцького полку від російських військ, розквартированих у Миргороді, Сорочинцях, Полтаві. Містечко було центром Рахівської сотні, тому в ньому був мінімум фортифікаційних споруд, «замок»²⁰¹⁰.

²⁰⁰⁷ Ведомости. — 1709. — 25 февраля. — № 1.

²⁰⁰⁸ Із праці Анрі-Філіппа де Лім'є «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) // Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 229.

* У повстанську команду І. Мазепи пішли два Герцики-брати — Григорій та Іван. Це були сини полтавського полковника Павла Семеновича Герцика (?-1699). Перший закінчив Києво-Могилянську колегію («в науке латинской он, Григорий, был в Киеве»). Деякий час у 1705 році Г. Герцик виконував обов'язки наказного полковника. Ймовірно, що 1708 року він перебував у Батуринській фортеці під час її осади і якимсь чином врятувався. На допиті 1721 року спійманий мазепинець зі зрозумілих причин всіляко применшував свою роль у повстанні, а тому, за його свідченням, він пристав до антимосковської акції лише випадково, у надії порятувати маєстності на Правобережжі. Г. Герцик в уряді П. Орлика насправді займався важливішими справами, ніж вирішення власних проблем. Він обійняв посаду генерального осавула. Г. Герцик разом з обозним Полтавського полку Дорошем Дмитрієвичем їздив від гетьманців до донських козаків для встановлення з ними зв'язку. Його також «направляли з дипломатичними завданнями до кубанського султана, казанських татар, Туреччини, до запорожців. Він брав участь у переговорах із турками. Григорій Герцик, проживаючи у Швеції, виконував різноманітні доручення П. Орлика. У 1720 році його підступно викрали у Варшаві царські агенти. До 1728 року він перебував у Петропавлівській фортеці, а пізніше мешкав як політичний засланець у Москві. Сюди ще в 1712 році були вислані з України дружини — його та брата Івана. Київський воєвода Д. Голіцин 11 вересня 1717 року за царською грамотою наказав І. Скоропадському «прислати за крепким караулом к Москве» «полтавских жителей Григория, Ивана, Афанасия Павловых детей Герциковых», тобто нащадків мазепинців. У 1728 році разом із Григорієм Герциком мешкали його дружина Настя Василівна (Громика), три сини — Василь, Семен, Павло та дочка Параскева. Родина жила у великих злиднях. Коли померла у 1732 році дружина, Г. Герцик навіть не мав коштів на її поховання. У 1735 році він був звільнений з-під постійного караулу без права повертатися в Україну й почав отримувати на сім'ю 25 копійок на день. У щоденнику П. Орлика є повідомлення за 1729 рік, що його швагер (Г. Герцик. — *Avm.*) займався лікуванням людей і вмів навіть цілювати сліпих. Ще один син Г. Герцика Петро, отримавши місце в Москві на службі у князя Олексія Васильовича Долгорукого, 1722 року був ним арештований і зачинений на шість тижнів для знущань у бані. Незважаючи на клопотання матері, його відправили у Сибір.

²⁰⁰⁹ Nordberg J. A. — P. 269.

²⁰¹⁰ Письмо Б. Шереметева Петру I (18 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 720.

Оскільки Карл XII у другій половині січня виступив із головними силами у бік Слобідської України, залишені на зимових квартирах підрозділи («около 12 000»²⁰¹¹, «стоящие в Лохвице, Камышенке, Зуевке, Гадиче и Лютенке»²⁰¹², «в Березовой Луке»²⁰¹³) стали більш вразливими до можливих наступів противника. Цим і скористалося російське командування.

Петро I наказав Б. Шереметеву «итить со врученным корпусом близ Гадича и, отрезав Лохвицы от главной неприятельской армии, с помощью Божиею, отаковать генерала Крейца»²⁰¹⁴.

Ще 8 лютого²⁰¹⁵ Б. Шереметев був у Сумах, а вже 13 лютого давав команди з Панасівки²⁰¹⁶, за 30 кілометрів від Гадяча. З ним прийшли піхотні та кавалерійські полки. Це були значні сили, оскільки вони мали атакувати великі підрозділи шведів. Тільки драгунів у корпусі налічувалося 10 полків²⁰¹⁷. Крім того, при фельдмаршалі були Київський піхотний полк, 8 батальйонів піхоти на конях, Астраханський батальйон²⁰¹⁸. «И в том будет польза, — писав Б. Шереметев царю, — что он (Карл XII. — *Авт.*) от границ ваших отступит»²⁰¹⁹. Тобто ударом у тиліві підрозділи каролінської армії російське командування вирішило змусити Карла XII припинити активні наступальні дії на Слобідській Україні. Адже шведську армію, розділену на дві половини, легше



Герб Решетилівки початку XVIII ст.



Герб Лохвиці початку XVIII ст.

²⁰¹¹ Там само. — С. 721.

²⁰¹² Там само. — С. 720.

²⁰¹³ Письмо Б. Шереметева Петру I (13 февраля 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 94.

²⁰¹⁴ Указ Б. Шереметеву (6–7 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 80.

²⁰¹⁵ Письмо Б. Шереметева Петру I (8 февраля 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 90.

²⁰¹⁶ Письмо Б. Шереметева Петру I (13 февраля 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 94.

²⁰¹⁷ Письмо Б. Шереметева Петру I (6 марта 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 769.

²⁰¹⁸ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 60.

²⁰¹⁹ Письмо Б. Шереметева Петру I (13 февраля 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 94.



Патронташ,
сумка для гранат
та порохівниця
шведського солдата

можна було здолати. Тим паче, що розквартировані на зимовий постій військові частини розміщувалися на віддалі одна від одної. А це створювало додаткові труднощі при виникненні загрози атаки росіян. У зимових реаліях організувати підмогу тому чи іншому шведському гарнізону було досить складно.

Б. Шереметєв, прийшовши 14 лютого у Розбишівку, дізнався від шпигів і спійманих язиків про перебування за 30 кілометрів, у Рашівці, невеличкого підрозділу каролінців ²⁰²⁰. Того ж дня фельдмаршал направив уночі загін під командуванням генерал-майора Бема у складі двох батальйонів Преображенського полку та чотирьох драгунських полків ²⁰²¹.

Уранці 15 лютого росіяни уже були на місці й о 8 годині ранку підготувалися до атаки. «И неприятельское войско, увидев наступающую на них партию, — доповідав Б. Шереметєв царю, — в порате себя поставили и к рагаткам обметанным (загострені жердини, які створювали перепону для кінноти. — *Авт.*), около того местечка спешась, приступили. Тогда 2 баталиона Преображенских, спешась, на них наступили и по крепком бою оных от рагаток отбили и принудили их с потеряннем в замок вступить. И наши за ними последовали в замок и замок овладели щасливо. Тот вышепомянутой неприятельской драгунский полк и пехоту совсем побили и коменданта полковника Алфентена, которой был у короля Августа 7 лет генералом-маеором, с протчими обер и ундер-офицеры и рядовыми в полон взяли» ²⁰²².

Під час цієї акції був поранений майор Федір Бартенєв, ад'ютант Петра I. Він помер 18 лютого ²⁰²³.

²⁰²⁰ Письмо Б. Шереметева Петру I (18 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 719.

²⁰²¹ Там само. — С. 720.

²⁰²² Там само; Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 128–129.

²⁰²³ Письмо Б. Шереметева Петру I (30 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 768.

Увзятій Рахівці²⁰²⁴ перебувало 325 шведських драгунів та 130 «командированных от двух полков пехотных»²⁰²⁵. Нападники втратили убитими 16 солдатів і офіцерів, 82 отримали поранення²⁰²⁶. При цьому вони взяли в полон 111 каролінців²⁰²⁷ (разом зі слугами — 162²⁰²⁸), захопили «с 3000»²⁰²⁹ («около 2000»²⁰³⁰) коней. Одночасно царські підрозділи атакували гарнізон Комишні, але шведам удалося вчасно втекти із села — тільки 25 із



Граф Борис Петрович Шереметев.
Художник К. Шурман

них запізналися й потрапили в полон в Остапівці²⁰³¹. Протягом 13–14 лютого підпорядковані фельдмаршалу Б. Шереметеву роз'їзди взяли в полон 114 шведів і козаків-мазепинців²⁰³².

Незважаючи на успішно проведену росіянами операцію, Петро I був обурений діями Б. Шереметева. Насамперед, як зазначив цар у листі до О. Меншикова, його засмутила смерть Ф. Бартенева²⁰³³. Крім того, фельдмаршал не атакував гарнізон Крейца. Натомість він пішов на Глинськ²⁰³⁴. У результаті цього генерал Крейц, дізнавшись про присутність за 35 кілометрів великого російського корпусу, 18 лютого²⁰³⁵ поспішно вночі залишив Лохвицю і пішов на з'єднання з головними силами шведської армії.

²⁰²⁴ Pihlström A. — Р. 106.

²⁰²⁵ Допрос полковника Алфендаля (после 15 февраля 1709 г.) // Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 133.

²⁰²⁶ Табель потерь (15 февраля 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 97.

²⁰²⁷ Документ № 102 // ТИРВИО. — Т. III. — С. 98.

²⁰²⁸ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 297.

²⁰²⁹ Письмо Ч. Витворта статс-секретарю Бойлю (9 марта 1709 г.) // Сборник Русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 151; Донесение Б. Шереметева Петру I (18 февраля 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 105.

²⁰³⁰ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 297.

²⁰³¹ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 62.

²⁰³² Там само.

²⁰³³ Письмо Петра I А. Меншикову (1 марта 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 107.

²⁰³⁴ Письмо Б. Шереметева Петру I (6 марта 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 769.

²⁰³⁵ Там само.



Шведський генерал-майор від кавалерії Карл Густав Крейц

Поряд з цим прибуття великого російського корпусу в місця розташування шведів додало клопотів армії Карла XII: виникло нове вогнище небезпеки, на яке потрібно було реагувати. Значно зменшилася територія для забезпечення вояків продовольством, а коней фуражем. У ході зміни місця дислокації, як доповідав Б. Шереметєв царю, «он (ворог. — *Авт.*) принужден весь свой багаж потопить, а иной пожег, и людей за таким своим бегством многих потопил, и кареты с лошадами в реке оставил, от чего тот неприятель себе получил великий убыток»²⁰³⁶.

Поблизу Петровських заводів шведи потрапили у засаду, в результаті якої 19 лютого було вбито 181 особу, у полон взято 23. Наступного дня росіяни напали на каролінський полк і вбили 497 вояків, а чотирьох узяти в полон²⁰³⁷.

Покидаючи попередні стоянки, шведи вдавалися до непопулярних заходів — випалювали населені пункти. Так, згаданої участі зазнала Сенча. У 1710 році сотник Кирило Хриштопов з товариством звертався до царя за допомогою, бо «в настоящее военное время тот город и строение в нем... от шведов разорены и пожжены без остатку, токмо остались в городе четыре церкви»²⁰³⁸. Як підсумовував у березні Карл XII в одному з листів, «зима ця була досить весела... оскільки шведська партія дуже часто мала сутички з неприятелем і завдавала йому втрат»²⁰³⁹.

²⁰³⁶ Там само. — С. 769–770.

²⁰³⁷ Крейшин П. — С. 69.

²⁰³⁸ Письмо Г. Головкина гетману И. Скоропадскому (26 февраля 1710 г.) // Материалы ВУА. — Т. 1. — С. 681.

²⁰³⁹ Собственноручные письма короля Карла XII, собранные и изданные Эрнстом Карлсоном // Національна бібліотека ім. В. Вернадського. — № Во 301814компакт. — С. 12.

8. Полонення жінок і дітей

Мету контратак січня — лютого 1709 року шведського війська академік Є. Тарле пояснював своєрідно: «тероризувати Україну і, загостривши цей терор, принудити її кінець кінцем перейти на бік шведів»²⁰⁴⁰. «Терор шведський, — зазначав він, — що до таких нечуваних звірячих розмірів загострився в січні-лютому 1709 року на Слобідській Україні, повинен був стати ніби початком загального терору, що його збиралися спрямувати навесні зрадники-запорожці * проти населення Гетьманщини»²⁰⁴¹.

Свої тенденційні зауваги історик підкріпив «фактами» про вбивства на території Охтирського полку малят і матерів. Згідно з його нотатками щодо цього періоду, у шведів, Карла XII та Мазепи нічого іншого не було на меті, як провчити бунтівливих селян та міщан непокірного регіону. Зрозуміло, що така версія-пояснення дій каролінсько-мазепинського війська заперечувала справжні прагнення союзників здобути волю для українців («ми всі, як один, стали на захист наших законів і свобод, котрі втрачаємо під москалями»²⁰⁴²).

Зазначимо, що мету наступальних операцій початку 1709 року Карла XII визначати важко, оскільки король планував їх здебільшого самостійно, не радячись навіть із найближчими генералами. У цьому плані показовий епізод, про який оповів А. Гілленкрот: «У Коломаку король наказав мені довідатися про шляхи в Азію. Я відповідав: «Азія далеко звідси, і зовсім не в цій стороні». Король заперечив: «Мазепа сказав мені, що Азія недалеко звідси. А ми повинні туди йти, щоб можна було сказати: ми були в Азії!» — Я відповідав: «Ваша Величність бажає жартувати зі мною і, звичайно, не думає про похід в Азію». — Король сказав: «Я не жартую. Ви пови-

²⁰⁴⁰ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 298.

* За Є. Тарле, «заохотити їх до зради найлегше можна було, обіцяючи їм багаті милості та широкі можливості користуватися всім майном міщан і сільського населення України, вірних Росії» (с. 298). Ліплячи з Мазепи образ негідника, академік, не посилаючись на жодне джерело, пише про вбивства на Слобідській Україні дітей, жінок, що гетьман «ні на крок не відходив від короля і був присутнім при цьому особливо звірячому, винятково шаленому спустошенні країни» (с. 297).

²⁰⁴¹ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 298.

²⁰⁴² Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публікація та коментарі О. Дубини, переклад з латинської О. Циганок) // Сіверянський літопис. — 2009. — № 6. — С. 7.



Ілюстрація до поеми
Карла Снойльські про похід Карла XII.
Художник Альберт Едельфельт

нні довідатися про шлях туди». — Я відповідав, що негайно це виконаю, і тут же додав, що Азія віддалена від нас на декілька сотень миль. Від короля пішов я до Мазепа, і просив його повідомити мені відомості про шляхи в Азію.

Мазепа запитав мене: для чого мені треба знати про дороги в Азію? — Я відповідав: «Ваша Величність сказали королеві, ніби Азія звідси недалеко, і тому Його Величність, наказавши мені довідатися про шляхи, має намір туди йти». — Мазепа дуже злякався і сказав, що він пожартував із королем. — Я відповідав: «Ваша Величність, самі бачите, що Його Величність честолюбний государ, який часто, без будь-якої користі, йде далі й далі. Іноді така розмова небезпечна». — Мазепа обіцяв негайно піти до короля й просити його про зміну наміру. — Повернувшись до короля, я сказав: «Я був у Мазепа, щоб дізнатися від нього про дороги в Азію, оскільки всі тутешні жителі, у яких я запитував про Азію, нічого про неї не знають. З цієї причини я мав звернутися із запитанням до Мазепа, який уже говорив з Вашою Величністю». — Король запитав: «А що відповідав Мазепа»? — Я сказав: «Він дуже злякався, тому що просто жартував з Вашою Величністю. Він обіцяв негайно з'явитися перед Вашою Величністю з вибаченням». Король багато сміявся і сказав: «Ви так злякали старого, що він захворіє». — Я відповідав: «Не моя буде вина, якщо він захворіє або помре. Я його не просив жартувати з Вашою Величністю. Я думав, що Ваша Величність неодмінно захоче зробити похід в Азію»²⁰⁴³.

На думку А. Стілле, взяття Веприка «не було окремою акцією, самостійною ціллю, але було лише першим етапом кінцевого наступу на російські позиції по Пслу і звідтіля на шлях Білгород–Курськ»²⁰⁴⁴. І. Мазепа у своєму березневому універсалі (1709 р.) також зазначав, що якби раптові лютневі дощі та по-

²⁰⁴³ Гилленкрот А. — С. 76–78.

²⁰⁴⁴ Стілле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 66.

вені не зруйнували шляхи, «точно був би найясніший король Швеції в самому місті Білгороді»²⁰⁴⁵.

Водночас переконливішим, на наш погляд, є свідчення А. Гілленкрока, який у своїх нотатках писав: «Коли вся піхота розташувалася в Зінкові та Лютенці на квартирах, король отримав звістку, що ворог зайняв декількома драгунськими полками місця, призначені мною для мешкання наших військ, а саме: Городню, Козьмино, Опішню, Полтаву, чотирма полками піхоти. Ольтва *, на Пселі, також була зайнята. Унаслідок цієї звістки полковник Дюкер був відряджений з 600 людьми ** для атаки ворога в Грунь»²⁰⁴⁶. Тобто наступальна операція шведів розпочалася як реакція на дії росіян, які облаштовували свої бази для розвідки, диверсій за 15–20–30 кілометрів від каролінських зимових квартир. Зі спогадів князя Б. Куракіна дізнаємося, з яким «населенням» воювали шведи в окрузі Охтирського полку («в Груне — с полковником Шевалее, под Опішнею — с генералом майором Шамбурхом, в Красном Куте — с ним же, Шамбурхом, в Городном — с генералом поруччиком Реном»²⁰⁴⁷). Із Груні витіснено «7 ворожих полків»²⁰⁴⁸ (насправді три полки Кампеля²⁰⁴⁹), з Опішні — «10 ворожих полків під командуванням генерала Шомбурга»²⁰⁵⁰, з Хухри було вигнано підрозділ під командуванням полковника Шамордіна²⁰⁵¹, з Красного Кута («где стоял генерал-маеор Шамбурх во шти наших драгунских полках»²⁰⁵²) та Городнього (гвардійці Семенівського полку та два кінні полки²⁰⁵³) 10 лютого — війська під командуванням К. Ренне²⁰⁵⁴. У Котельві в ті дні перебувало

²⁰⁴⁵ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публікація та коментарі О. Дубини, переклад з латинської О. Циганок) // *Сіверянський літопис*. — 2009. — № 6. — С. 6.

* Говтва Козельщинського району на Полтавщині.

** І. Барділі називає цифру 2000 кіннотників (*Bardili J.* — С. 431).

²⁰⁴⁶ *Гілленкрок А.* — С. 71.

²⁰⁴⁷ Бумаги Б. Куракіна. — С. 316.

²⁰⁴⁸ *Bardili J.* — С. 431.

²⁰⁴⁹ Письмо А. Меншикова Петру I (20 января 1709 г.) // *ПиБ.* — Т. 9. — Вып. II. — С. 591.

²⁰⁵⁰ *Bardili J.* — С. 433.

²⁰⁵¹ *Юнаков Н. Л.* Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // *ТИРВИО.* — Т. IV. — С. 55.

²⁰⁵² К. Ренне — Петру I (11 февраля 1709 г.) // *ПиБ.* — Т. 9. — Вып. II. — С. 693.

²⁰⁵³ Письмо Г. Головкина к В. Долгорукому (18 февраля 1709 г.) // *ПиБ.* — Т. 9. — Вып. II. — С. 651.

²⁰⁵⁴ *Юнаков Н. Л.* Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // *ТИРВИО.* — Т. IV. — С. 56, 58.

шість драгунських та два піхотні полки під загальним командуванням князя Б. Куракіна²⁰⁵⁵.

Петро I у листі до О. Меншикова чітко назвав мету походу Карла XII на Охтирщину — «неприятель для оголошення края от наших станций к Охтырке шел и, отдаля наши войски, поворотясь, жечь стал... дабы свободнее, поодаляся, сыскать квартиры»²⁰⁵⁶.

Взявши Мурафу, король наказав спалити Красний Кут і Городне²⁰⁵⁷ (у першому за двадцять років перед тим було 700 мешканців, у другому — близько 400 «черкас»²⁰⁵⁸), «попередньо вигнавши звідти всіх мешканців включно з жінками та дітьми»²⁰⁵⁹. Подібної участі згодом зазнали Куземин, Мурафа, Коломак, Лутище, Каплунівка, Хоружівка²⁰⁶⁰, Рублівка. Про ці та інші населені пункти Петро I писав 21 лютого, що противник «сжег сем мест, а именно: Коломак, Хухры, Лукища, Каплунофку, Красной Кут, Городну, Мурафку»²⁰⁶¹.

Як зазначав Нордберг, на попіл була перетворена округа *, з якої перед тим забрали худобу і все продовольство²⁰⁶². Барділі таких сіл і містечок нарахував аж 30²⁰⁶³. Це були невеличкі населені пункти. У Коломаку налічувалося «жителей черкас 230 человек»²⁰⁶⁴, у Рублівці — «черкас со всякими ремесленными людьми 430»²⁰⁶⁵, у багатьох інших селах — 15–20 осіб. Загалом у 1686 році в Охтирському полку прожива-

²⁰⁵⁵ Жизнь князя Бориса Ивановича Куракина, им самим описанная (1676 — июля 20-го 1709 г.) // Архив князя Ф. А. Куракина. — СПб.: Типография В. С. Балашева, 1890. — Кн. I. — С. 284.

²⁰⁵⁶ Письмо Петра I А. Меншикову (17 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 90.

²⁰⁵⁷ Nordberg J. A. — P. 273; Pihlström A. — P. 105.

²⁰⁵⁸ Смотренная книга городов Ахтырского полка 1686 г. // Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI-XVIII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем. — Харьков: Типография К. Счасни, 1886. — С. 139.

²⁰⁵⁹ Adlerfeld G. — P. 99.

²⁰⁶⁰ Волос В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII-XVIII вв.). — Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. — С. 172.

²⁰⁶¹ Письмо Петра I к В. Долгорукому (21 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 98; Письмо Петра I к В. Долгорукому (21 февраля 1709 г.) // Голицов И. Деяния Петра Великого... — М., 1841. — Т. 14. — С. 624.

* Насправді, за джерелами, було спалено основні населені пункти — базові для постюю росіян.

²⁰⁶² Nordberg J. A. — P. 275.

²⁰⁶³ Bardili J. — S. 435.

²⁰⁶⁴ Смотренная книга городов Ахтырского полка 1686 г. — С. 136.

²⁰⁶⁵ Там само. — С. 137.

ло 6484 особи, із них «руских 12 чел.»²⁰⁶⁶. У 1709 році, ймовірно, на цій території мешкало до 8000 осіб.

Разом із тим випалення не було тотальним. Низка джерел дає підставу говорити про знищення вогнем насамперед фортифікаційних споруд, частоколів населених пунктів. В. Шестаков у своєму «Мартиролозі» пише, що «село Котельва спалене під час Слобожанського походу Карла XII зимою 1709 року»²⁰⁶⁷. Натомість О. Меншиков у листі до Петра I зазначав, «що «генерал-лейтенант Рен отправлен от нас в Котелву с четырьмя полками, в котором месте, хотя крепость от неприятеля и разорена, однакож, дворы не выжжены»²⁰⁶⁸. У «спаленій»²⁰⁶⁹ у лютому Рублівці, де розміщувалася фортеця *, у червні цар наказав розмістити «обозы и протчие тягости от всех 3-х дивизей»²⁰⁷⁰. «И для того командующему при тех обозех посланному инженеру, чтоб он, как скоро к Рублевке прибудет, писал и осмотр тамошней ситуации и где обозы поставятца, априс к нам прислал немедленно», — давав розпорядження Б. Шереметев своєму підлеглому. У «частково спаленому»²⁰⁷¹ Зінькові, за Адлерфельдом, генерал Gyllenkla (Гілленкрот? — *Авт.*) всього-на-всього «підпалив кілька домівок у передмісті»²⁰⁷². Можливо, від утікачів із Хухри з'явилася панічна чутка про спалення їхнього населеного пункту, а відтак про це доповіли Петру I, а він у свою чергу згадав це село у своєму листуванні. Документи, сільські перекази свідчать про інше: «Жителі Хухри, як мовить хухринський переказ, розсіялися (під час появи шведів, які виганяли із села драгунів. — *Авт.*), хто куди міг. Покровський священник Димитрій закінчив із причтом літургію й після закінчення вийшов зі святим хрестом до неприятелів, просячи пощадити для святого хреста храм і житла християн. Шведи не зачепили церкву й після того, як повернулися із го-

²⁰⁶⁶ Там само. — С. 144.

²⁰⁶⁷ Шестаков В. Ф. Мартиролог уничтоженных шведскими оккупантами малороссийских городов и сел в 1708-1709 годах // Соборное мнение о Мазепе: сб. статей. — Харьков: Изд-во «С.А.М», 2011. — С. 506.

²⁰⁶⁸ Письмо А. Меншикова Петру I (22 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 694.

²⁰⁶⁹ Шестаков В. Ф. Мартиролог... — С. 506.

* За відомостями середини XIX ст., «Рубльовська фортеця довжиною 120 сажнів, шириною 60 сажнів, а в довкружності 149 сажнів, захищена валом в 4 сажні висотою і ровом в 3 сажні ширини» ([Гумилевский Ф.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М.: Типография В. Готье, 1857. — Кн. III. — С. 271).

²⁰⁷⁰ Письмо Б. Шереметева Брюсу (18 июня 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 966.

²⁰⁷¹ Шестаков В. Ф. Мартиролог... — С. 505.

²⁰⁷² Adlerfeld G. — P. 90.



Піхотинці Карла XII
(пікінер та мушкетер)
у зимовій формі

нитви за драгунами, яких переслідували до самих укріплень Охтирки»²⁰⁷³. Так само у Красному Куті у 1717 році згадувалися Преображенський, Успенський та Архангельський храми, які стояли тут і в 1709-му, хоча при цьому зазначалося, що приходи після розорення від шведів перебували «в крайней скудості»²⁰⁷⁴. Шведи не спалили й Мурафу. За місцевим переказом, записаним у XIX столітті, каролінці «наближались до мосту, що стояв на р. Мерчику; жителі Мурафи підняли... св. ікону Божої Матері з молитвами і зустріли з нею шведів біля самого мосту; не-

сподіване збентеження повернуло шведів від мосту на зворотний шлях, і мураховці врятувалися від бід»²⁰⁷⁵.

За опір союзницьким військам місцевих козаків Охтирського, Харківського полків («козаки і калмики... (під Коломаком. — *Авт.*) взяли фуражирів і коней»²⁰⁷⁶) було взято в полон частину населення Красного Кута * та Городнього. «Дружини жителів Городнього ** були взяті в полон за зухвалість своїх чоловіків, котрі насмілилися стріляти в нас з маленької фортеці, куди вони кинулися при нашому набли-

²⁰⁷³ [Гумилевский Ф.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Кн. III. — С. 101–102.

²⁰⁷⁴ Там само. — С. 239.

²⁰⁷⁵ Там само. — С. 203–204.

²⁰⁷⁶ Siltmanns D. — S. 292.

* «Усе доросле чоловіче населення пішло з міста у ліс» (*Шутой В. Е.* Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. — С. 350).

** Напевно, Городнє не було спалене. Чарльз Вітворт повідомляв свій уряд у листі від 23 лютого, що після завдання великих втрат каролінцям «кавалерія тепер розміщена в Городні та Богодухові» (ВКДГІМД. — С. 451). У листі царя від 21 лютого з Воронежа йдеться про спалення шведами 7 міст, але в цей перелік не входить Городнє. Якби його спалили, то б про це знали у Богодухові. Очевидно, Нордберг веде мову про скоплених городнянців, які десь ховалися на околицях містечка. Напевне, Карл XII дав наказ спалити Городнє, але з якихось причин це завдання його підлеглі не виконали. Можливо, шведи підпалили лише околиці містечка, а місцевим жителям вдалося загасити пожежі.

женні»²⁰⁷⁷, — зазначав Й. Нордберг. «Найбільшу жалість відчували при вигляді маленьких дітей, — писав учасник походу Петре, — які мали йти по глибокому снігу разом зі своїми матерями, а замети були коням по черево. Бідні люди були вимушені пішки плентатися через такі замети, та ще дивитися на те, як палають їхні будинки, і тому стояв такий стогін і плач, що міг розжалобити навіть камінь, і тому майже всі офіцери посадили малюків на своїх коней, хоча більш дорослим дітям і їхнім матерям довелося йти пішки»²⁰⁷⁸. Зільтман у своєму щоденнику пише, що король у спалених населених пунктах «сотні чоловіків та жінок і дітей забрав із собою»²⁰⁷⁹. Тобто це була якась частина населення, що залишилася й не втекла під час приходу каролінців. Фактично в такий спосіб шведи порятували їх від замерзання на пожарах. Однак у ході руху з полками деякі «з них по дорозі околіли й тяжко вмерли»²⁰⁸⁰. Полонені стримували просування каролінців, через жінок та дітей «не могло повторитися швидкого маршу»²⁰⁸¹. У зв'язку з цим король після потепління «наказав цим людям повернутися назад, оскільки гвардія 7 миль змушена була йти бездоріжжям»²⁰⁸². Й. Нордберг уточнює, що взятих у полон у Красному Куті та Городньому жінок і дітей відпущено «через 5 кілометрів» «з усім їхнім багажем» перед підходом до Мурафи²⁰⁸³ (у цьому місечку «жителей черкас с 300 человек»²⁰⁸⁴). При цьому, за свідченням Р. Петре, король «віддав наказ повернути в місто Красний Кут усіх полонених жінок і дітей і залишити їм у місті декілька будинків *, щоб жити там»²⁰⁸⁵.

²⁰⁷⁷ Nordberg J. A. — P. 273.

²⁰⁷⁸ Petre R. — P. 239.

²⁰⁷⁹ Siltnanns D. — S. 293.

²⁰⁸⁰ Там само.

²⁰⁸¹ Там само.

²⁰⁸² Там само.

²⁰⁸³ Nordberg J. A. — P. 273.

²⁰⁸⁴ Смотренная книга городов Ахтырского полка 1686 г. — С. 140.

* Як зазначає Р. Петре, «а решту належало спалити, що й було зроблено».

²⁰⁸⁵ Petre R. — P. 240.

9. Повернення на Полтавщину

Військовий похід на Слобідську Україну мав певні результати для шведської армії. Насамперед на деякий час російським полкам були створені труднощі для атакування зимових квартир каролінців: значним угрупованням ніде було розташуватися, оскільки головні містечка зазнали розорення, із них вивезли все продовольство. Проте бойові успіхи атакуючих, виграні сутички мали й негативні наслідки. Повернення з рейду на попередні місця розташування було болісним і трагічним для вояків Карла XII.

У ході наступальної операції 10 лютого почалася відлига ²⁰⁸⁶, від якої шляхи розквасило, а 12–13 лютого пройшов дощ. Через несподіване тепло дороги стали непрохідними. З цієї причини каролінці втратили чимало обозних возів *. На думку Адлерфельда, різке підвищення температури, розлив річок «змусили його величність повернутися в Україну й там дочекатися кращих часів і вигідніших умов для ведення війни» ²⁰⁸⁷.

Різке потепління й дощі призвели до повеней, важких переправ, непрохідних доріг: підрозділам Карла XII доводилося переміщати по бездоріжжю 500 фур з продовольством, 2000 голів худоби та до 1000 коней ²⁰⁸⁸, конфіскованих у спалених населених пунктах.

Уже 12 лютого після виходу з Мурафи шведи потрапили у халепу — зіткнулися зі швидким прибуттям води у місці їхньої переправи: тоді ж усі стали свідками утоплення трьох вояків ²⁰⁸⁹.

«Кавалеристи, природно, могли рухатися швидше і дещо відірвалися від нас, але потім ми підійшли до болота, яке розкинулося перед Коломаком, а до того ж між самим містом і болотом протікала річка Ворскла, — писав про труднощі повернення назад у своїх нотатках за 14 лютого Р. Петре. —

²⁰⁸⁶ Petre R. — P. 236.

* «Цей марш був дуже важким для піхоти, яка майже весь час брела по воді; рівнини, через які вона прямувала, у деяких місцях нагадували велике озеро, рівень води в річках по всій країні був значно перевищеним. Особливо стомлювалися в дорозі артилеристи і їх обоз; це змусило його величність віддати наказ про те, щоб ті підводи, що не використовувалися, спалити; малися на увазі ті вози, які військо використовувало для перевезення своєї провізії» (Adlerfeld G. — P. 100).

²⁰⁸⁷ Adlerfeld G. — P. 100.

²⁰⁸⁸ Крекиун П. — С. 66.

²⁰⁸⁹ Petre R. — P. 240.



Повернення каролінців з Мурафи до Опішні

Ми почали, було, переходити це болото й річку; вода була така глибока, що діставала солдатам до пояса. Велика частина полку вже переправилася через річку, але деякі поки що залишалися на тому березі й готувалися до переходу, а тут підтягнулася смоландська кавалерія, що йшла в ар'єргарді, — вони і залишки наших військ на тому березі наражалися на найбільшу небезпеку з усіх, і дійсно, тоді ми втратили 13 чоловік: під ними проламався лід, прихований під водою, і вони потонули. Наш священник пан Улоф Галленіус загинув так само, і жоден офіцер не прийшов йому на допомогу, а його затягнуло під лід. Нам довелося розвернутися й по болоту знову добиратися до суші, причому з найбільшою загрозою для життя, тому що вода, яка спочатку діставала солдатам до пояса, тепер була на рівні пахв і перехльостувала солдатам через плечі, коли вони вибиралися на берег. Полковий квартирмейстер Йорт, який раніше вирушив у місто і знайшов житло для розміщення солдатів, отримав наказ від полковника Сигрута повертатися назад в полк, але він не міг знову потрапити в місто, а полковник, який там перебував, не міг повернутися до бійців. Вони ж після такого холодного купання були вимушені стояти в чистому полі, яке являло собою величезну та плоску рівнину, і не було там ні лозини, щоб розвести вогнище, біля якого змогли б обігрітися й просохнути замерзлі солдати. Тоді ми розвели вогонь із старих коліс від госпітальних возів, але, окрім них, у нас не було нічого іншого, щоб протриматися ніч»²⁰⁹⁰.

²⁰⁹⁰ Petre R. — P. 241.

У наступні дні випробування тривали. Повінь захопила близько 100 одиниць дрібної худоби і знесла її за течією, перевертала артилерійські лафети, знову забрала життя багатьох солдатів²⁰⁹¹. Загалом у рейді загинуло близько 1000²⁰⁹²–2000 каролінців.

Р. Петре вважав, що всі негаразди, втрати, яких зазнало каролінське військо, було «Божою карою... через наші гріхи, передусім через розпусне життя, яке вело наше військо всюди, де б не ступало»²⁰⁹³.

17 лютого військо повернулося в Опішню: першими до місечка зайшли артилеристи, Вермландський, Кальмарський полки та драгуни Альбедейля та Гюлленстєрна²⁰⁹⁴. Оскільки багато обозних возів із продовольством шведи втратили під час повені, то їм знову довелося «обшукувати ями із зерном», «групами вирушати в ліс на пошуки худоби, щоб солдати були як слід забезпечені провіантом»²⁰⁹⁵.

Головним завданням сконцентрованих на Полтавщині шведських військ стало очікування «допомоги коронної армії на чолі з королем Станіславом та на частину своєї армії під командуванням генерал-майора Крассау»²⁰⁹⁶. За словами П. Шенстрема, його керівництво не мало протягом кількох місяців звісток із Польщі, а тому сподівалося на швидке прибуття підкріплення²⁰⁹⁷.

10. Зменшення каролінської армії

Армія Карла XII, рухаючись на Москву, а потім на Батурин, Гадяч, Полтаву, щотижня втрачала своїх солдатів, які гинули в боях, сутичках, а також потрапляли в полон. В Україну з 35 650 вояків²⁰⁹⁸ короля та корпусу А. Левенгаупта із 10 914 солдатів²⁰⁹⁹ (разом 46 564 особи) прийшло близько 35 тисяч піхотинців і кавалеристів.

²⁰⁹¹ Petre R. — P. 242.

²⁰⁹² Там само. — P. 245.

²⁰⁹³ Там само.

²⁰⁹⁴ Там само. — P. 244.

²⁰⁹⁵ Там само. — P. 245.

²⁰⁹⁶ A Relation of the battle of Pultowa. — P. 217.

²⁰⁹⁷ Там само.

²⁰⁹⁸ Nordensvan C. O. Svenska armén åren 1709–1718 // KFA, 1919. — S. 236–237.

²⁰⁹⁹ Дневник генерала Адама Людвиг Лебенхаупта (1708 г.). — Режим доступу: <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.

У джерелах та історичній літературі зафіксовані такі втрати каролінців:

26 січня — «караул едва не весь порубили, где и самого короля швецкого едва не поймали»²¹⁰⁰;

29 січня — «с 50 человек на месте положил, да двух живых взял»²¹⁰¹;

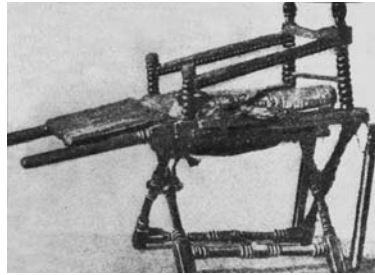
середина квітня — 20 полонених під Борисовом²¹⁰²;

7 травня — «в полон взяли 30 человек»²¹⁰³;

середина травня — шведських волохів «тридцать человек на месте убиты», а 5 полонено²¹⁰⁴;

травень — «10 человек взяли, а 30 на месте положили»²¹⁰⁵;

березень–серпень– «померло их, шведов, с голоду и от мыту с четыре тысячи *»²¹⁰⁶ («волохи шпиги сказывают, что безмерной в неприятельском войске голод»²¹⁰⁷, «многое число как людей, так и лошадей померло от неимения провианту и фуражу, понеже тогда российские войска, ретируясь, малое что неприятелю оставляли»²¹⁰⁸); хроніки, інші джерела повідомляють про епідемії, які косили людей, коней через погану річку-



Носилки Карла XII,
взяті в бою під Полтавою

²¹⁰⁰ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 138.

²¹⁰¹ Есипов Г. Жизнеописание князя А. Д. Меншикова (по новоткрытым бумагам) // Русский архив. — 1879. — № 9. — С. 54.

²¹⁰² СВД. — С. 18.

²¹⁰³ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 10.

²¹⁰⁴ Письмо А. Меншикова Петру I (26 мая 1708 г.) // ПиБ. — Т. 7. — Вып. II. — С. 729.

²¹⁰⁵ Там само. — С. 852.

* Англійський представник при шведській армії Дж. Джеффрейс у своєму звіті від 7 жовтня 1708 року писав: «На відстані 25 миль майже неможливо було знайти прохарчування для армії й зовсім нічого для наших коней; додайте до цього постійну втому від щоденних маршів, пильність наших ворогів, які тримали нас під наглядом вдень і вночі, нестачу води, що на тривалий час позбавило нас достатку; існує думка, що від цієї бруканини ми зазнали більших втрат, ніж якби ми дали ворогу бій» (Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709 // Historiskit Magasin.- 1953. — Vol. XXV, No. 1. — P. 63).

²¹⁰⁶ Показания в Посольской походной канцелярии мстиславского попа Елисея, который послан был в Могилев для проводывания (19 августа 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 149.

²¹⁰⁷ Письмо А. Меншикова Петру I (12 апреля 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 664.

²¹⁰⁸ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 278.

ву воду ²¹⁰⁹; «помянутый де язык сказывает, что зело де много у них больных, а именно в каждой роте от 15 до 20 человек» ²¹¹⁰;
 початок червня — 1 убитий квартирмейстер, полонені — 1 квартирмейстер, ротмістр, 9 волохів ²¹¹¹;
 22 червня — «на месте положили с 30 человек и более, и при том взяли в полон трех человек волохов» ²¹¹²;
 25 червня — «двух человек офицеров закололи и несколько солдат побили» ²¹¹³;
 28 червня — «30 человек на месте положили, а четырех живьем взяли» ²¹¹⁴;
 2 липня — «шведов и волохов человек с 30 в полон взяли» ²¹¹⁵
 3–4 липня при Головчині загинуло 267, поранено 1020 ²¹¹⁶ (разом близько 1200 каролінців ²¹¹⁷);
 липень — «с пятьдесят человек (найманців-румунів, волохів. — *Авт.*), отдав поклон королю шведскому, отъехали прочь» ²¹¹⁸;
 1 серпня — «генерала адъютанта Канифера с порутчиком, и с прапорщиком» і з 50 рядовими взято у полон ²¹¹⁹;
 16 серпня — «взяли двух человек шведов и многих покололи» ²¹²⁰;
 19 серпня — «несколько шведов побили и 2-х в полон взяли» ²¹²¹;

²¹⁰⁹ Катлярчук А. Шведы ў гісторыі і культуры Беларусі. — Минск: Энцыклапедыкс, 2002. — С. 114.

²¹¹⁰ Военно-походный журнал (диариуш) Б. П. Шереметева. Приложения // Мышлаевский А. З. Северная война 1708 г. От р. Уллы и Березины за р. Днепр. — СПб.: Типография «Бережливость», 1901. — С. 51.

²¹¹¹ Письмо А. Меншикова Петру I (8 июня 1708 г.) // ПиБ. — Т. 7. — Вып. II. — С. 816–817.

²¹¹² Военно-походный журнал (диариуш) Б. П. Шереметева. Приложения // Мышлаевский А. З. Северная война ... — С. 48.

²¹¹³ Лист О. Меншикова І. Скоропадському (27 червня 1708 р.) // ДГІМД. — С. 806; Военно-походный журнал (диариуш) Б. П. Шереметева. Приложения // Мышлаевский А. З. Северная война ... — С. 51.

²¹¹⁴ Письмо А. Меншикова Петру I (29 июня 1708 г.) // ПиБ. — Т. 7. — Вып. II. — С. 902.

²¹¹⁵ Письмо А. Меншикова, Б. Шереметева, Г. Головкина, Г. Долгорукого Петру I (2 июля 1708 г.). Приложения // Мышлаевский А. З. Северная война ... — С. 30.

²¹¹⁶ Беспалов А. В. Битвы и осады Великой Северной войны (1700–1721 гг.). — М.: АГПС МЧС РФ, 2010. — С. 201.

²¹¹⁷ Григорьев Б. Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. — М.: Молодая гвардия, 2006. — С. 252.

²¹¹⁸ Лапин В. В. Полтава — российская слава: Россия в Северной войне 1700–1721 гг. — СПб.: Нестор-История, 2009. — С. 75.

²¹¹⁹ Журнал бар. Гизена (август 1708 г.) // ТИРВІО. — Т. I. — С. 247.

²¹²⁰ Письмо Волконского А. Меншикову (16 августа 1708 г.) // Лапин В. В. Полтава — российская слава ... — С. 77.

²¹²¹ История СВ. — Вып. I. — С. 141.

30 серпня біля села Добре шведи втратили загиблими до 300 осіб ²¹²² (500 пораниених) (за німецькими даними, вбитих було 380 ²¹²³, а за російськими — до 2000 ²¹²⁴, 3000 осіб ²¹²⁵);

7 вересня (біля Біля) — 3 полонені, значний підрозділ росіян «великий убиток оному (королю. — *Авт.*) учинил, и два полка разрушил» ²¹²⁶;

9 вересня (під Кадином, Раєвкою) — 1000 ²¹²⁷–1500 ²¹²⁸ («неприятелей пять швандронов побита» ²¹²⁹); «король втратив у цій битві 50 чоловік і двох генерал-ад'ютантів» ²¹³⁰;

18 вересня — «Сказывает он (полонений К. Ексус. — *Авт.*), что шведская армия в худом состоянии обретаецца. Ибо оные ради великого маршу и голоду многих болных и мертвых оставили, а имянно, что болшая часть оных не погребена осталась... и болезнь де и кровавый понос таковым образом умножились, что при некоторых ротах едва по 60 и по 50 человек осталось, которые б служить могли. Люди же от голоду и болезни тако опухли, что едва маршировать могут. И он де заподлинно ведает, что одна рота Гулден-Шпериского регимента весьма вымерла, так что оные стандарт принуждены были на телегу положить. Такожде и инфантерия в худом состоянии есть, так что едва 40 или 50 человек под знаменем марширующих видел» ²¹³¹;

²¹²² Масси Р. К. Петр Великий / Пер. с англ. Н. Л. Лужецкой, В. Э. Волковско-го. — Смоленск: Русич, 1996. — Т. 2. — С. 252.

²¹²³ *Husdem Königl. Schwedischen Lager (1708).* — Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten, 55. — Palmskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. — Pärn 55. — Dokument 34. — S. 217.

²¹²⁴ Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России. — СПб.: Николаевская академия Генерального штаба, 1891. — Вып. I. — С. 123.

²¹²⁵ Чичерин А. Лейб-гвардии Преображенский полк. 1683–1883. — СПб.: Типография А. Краевского, 1883. — Т. I. — С. 237; Злаин А. И. Полтавская битва. — М.: Военное изд-во, 1988. — С. 31; Зимин В. История 22-го пехотного Нижегородского Ее Императорского Высочества великой княгини Веры Константиновны полка. 1700–1800. — СПб.: Типография Трепке и Фесно, 1900. — С. 78.

²¹²⁶ Письмо Петра I к Ф. Апраксину (9 сентября 1708 г.) // ПиБ. — Т. VIII. — Вып. I. — С. 124.

²¹²⁷ Волинский Н. История лейб-гвардии Кирасирского Его Величества полка. 1701–1901. — СПб.: Столичная типография, 1902. — Т. I. — С. 71.

²¹²⁸ Шутей В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700–1709). — С. 240.

²¹²⁹ Письмо Ф. Бартенева Петру I (10 сентября 1708 г.) // ПиБ. — Т. VIII. — Вып. II. — С. 650.

²¹³⁰ Bardili J. — S. 405.

²¹³¹ Сказка некоторого торгового из Ангербурга, имянуемого Користова Фридерика Ексуса // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 633–634.

28–29 вересня — взято в полон під Лісною 877 вояків ²¹³² (правдоподібно, 385 ²¹³³), 1500 повернулися додому ²¹³⁴, вбито, пропало безвісти більше 1000 * (за іншими сумнівними даними, втрати становлять 8500 ²¹³⁵ («положено трупом осмь тысяч» ²¹³⁶), взято в полон більше 3000 осіб ²¹³⁷;

9 жовтня — поблизу урочища Лищиці «убито неприятельских три человека офицеров, солдат и драгун 130 человек» ²¹³⁸;

9 жовтня (під Духновичами) — 200 (+200 полонених) ²¹³⁹;

13 жовтня — вбито 7 осіб ²¹⁴⁰;

29 вересня — 19 жовтня (під Стародубом) — близько 1000 (?) ²¹⁴¹ (під Лищицями 9 жовтня 133 ²¹⁴²);

20 жовтня під Новгородом-Сіверським — «пехотный батальон збили, и одного боталиона осталось только человек з 20» ²¹⁴³ («шведи втратили 9 загиблих і мали 15 поранених» ²¹⁴⁴);

30 жовтня — «несколько неприятелей убили и взяли хлопца ротмистра швецкого» ²¹⁴⁵;

2–3 листопада під Мезином — 30 убитих ²¹⁴⁶, 70 поранених ²¹⁴⁷ (за іншими даними, «близько двох-трьох сотень людей» ²¹⁴⁸);

²¹³² Объявление письменное о бывшей акции при деревне Лесной 1708 года (публикация А. Сапунова) // Сборник статей Могилевских губернских ведомостей / Под ред. Е. Р. Романова. — Вып. I. 1898 и 1899 гг. — Могилев: Типография губернского правления, 1900. — С. 62.

²¹³³ Роспись пленных, захваченных в сражении при Лесной, по чинам // ПБДМ. — С. 123.

²¹³⁴ Артамонов В. А. Мать Полтавской победы. Битва при Лесной. — СПб.: Общество памяти игумении Таисии, 2008. — С. 124.

* Багато воїнів уночі розбрелося по лісах. За спогадами Левенгаупта, пізніше знайшли армію 1500 і ще 1800 вояків (очевидно, це перебільшення, аби виправдати наслідки нищівного розгрому. — *Авт.*). На його думку, під Лісною було вбито і взято у полон 1674 каролінці.

²¹³⁵ Шуттой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700–1709). — С. 241.

²¹³⁶ Из военного походу // Ведомости (Москва). — 1708. — 6 октября.

²¹³⁷ Масси Р. К. Петр Великий / Пер. с англ. Н. Л. Лужецкой, В. Э. Волковско-го. — Смоленск: Русич, 1996. — Т. 2. — С. 258.

²¹³⁸ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 88.

²¹³⁹ Волинский Н. История лейб-гвардии Кирасирского Его Величества полка. 1701–1901. — С. 72.

²¹⁴⁰ Щоденник БД. — С. 162.

²¹⁴¹ Письмо Петра I (16 октября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. I. — С. 261.

²¹⁴² Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. // ТИРВИО. — Т. II. — С. 125.

²¹⁴³ Донесение генерала Ифланта Петру I (21 октября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 850.

²¹⁴⁴ Щоденник БД. — С. 162.

²¹⁴⁵ Письмо капитан-поручика Е. Ю. Маврина Петру I о столкновении партии И. К. Генскина под Шептаками и приезде И. С. Мазепы в шведский лагерь // ПБДМ. — С. 184.

²¹⁴⁶ Petre R. — P. 217.

²¹⁴⁷ Adlerfeld G. — P. 71.

²¹⁴⁸ Nordberg J. A. — P. 250.

- 20 листопада під Смілим — до 10 вбитих ²¹⁴⁹; 2 полонені ²¹⁵⁰;
 20 листопада під Талалаївкою — 6 полонених ²¹⁵¹;
 23 листопада убито 3 солдат, «взяты языки шесть человек»,
 «в Бубнах померло 52 человек» ²¹⁵²;
 26 листопада у Коренецькому — 35 загиблих ²¹⁵³ («мали не
 більше 6 вбитих та поранених» ²¹⁵⁴);
 28 листопада — четверо полонених ²¹⁵⁵;
 30 листопада під Недригайловом — «убили шведов 10 чело-
 век» ²¹⁵⁶;
 до 9 грудня під Смілим — «болши 500 из оных побил и 30 че-
 ловек в полон взял» ²¹⁵⁷;
 11 грудня в Тернах — загинули «человек с двадцать, в том
 числе офицер» ²¹⁵⁸;
 16 грудня під Недригайловом — волоський ротмістр і 50 во-
 лохів ²¹⁵⁹;
 19 грудня — компанійський полковник Г. Галаган «живьем
 привес офицеров и рядовых шездесят восьмь человек» ²¹⁶⁰;
 19 грудня — «взяли языков, четырех офицеров, рядовых во-
 сем человек, пивовар королевский с женою» ²¹⁶¹; «1 шведского
 капитана, 1 порутчика и 1 прапорщика» ²¹⁶²;
 23 грудня — з Глинського шляху привезли 80 трупів ²¹⁶³;

²¹⁴⁹ Adlerfeld G. — Р. 83.

²¹⁵⁰ Лист К. Ренне до О. Меншикова (20 листопада 1708 р.) // ДГІМД. — С. 833.

²¹⁵¹ Доношение А. Ушакова А. Меншикову (20 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 24.

²¹⁵² Доношение А. Ушакова Петру I (24 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 30.

²¹⁵³ Доношение А. Ушакова Петру I (30 ноября 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 38.

²¹⁵⁴ Щоденник БД. — С. 164.

²¹⁵⁵ Письмо Г. Волконского Петру I (29 ноября 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 984.

²¹⁵⁶ Показание о шведах священника Андрея Александрова (1 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 40.

²¹⁵⁷ Письмо Г. Головкина П. Толстому (10 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 878.

²¹⁵⁸ ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1016–1017.

²¹⁵⁹ Письмо Аларта Петру I (16 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1029.

²¹⁶⁰ Письмо Петра I к А. Кикину (19 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. I. — С. 359.

²¹⁶¹ Доношение А. Ушакова Петру I (19 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 54.

²¹⁶² Письмо Аларта Петру I (19 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1031.

²¹⁶³ Донесение А. Ушакова Петру I (23 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 61.

17-25 грудня — померло від 3000²¹⁶⁴ до 4000 солдатів²¹⁶⁵ під час сильного морозу; П. Крекшин в архіві О. Меншикова знайшов допит шведського поручика Ягана Прота, який повідомив, що під час переходу із Ромнів у Гадяч у його драгунському полку померло 160 осіб, а поморозили руки і ноги — 400²¹⁶⁶.

28 грудня — «взяли четьре человека драгун Меер Фертова полку»²¹⁶⁷;

6 січня при штурмі Веприка — 200 осіб убитих і 1000 пораних²¹⁶⁸;

13 січня біля Зінькова — «взяли языков 13 человек»²¹⁶⁹;

15 січня — убито 4, полонено 9²¹⁷⁰;

20 січня — вбито 20 солдатів полковника Дюкера²¹⁷¹; взято у полон 1 капрала та 5 рядових²¹⁷²;

22 січня — полонено 8 волохів²¹⁷³; загинув лейтенант Врангель²¹⁷⁴;

23 січня — замерзло 4, здалися 9²¹⁷⁵;

24 січня — 30 чоловік «порублено», 2 взято у полон²¹⁷⁶;

26 січня під Млинами і Півною — 2 загиблих і 17 вояків пораних²¹⁷⁷;

27 січня — «многих было мы от неприятельской стороны в полон побрали»²¹⁷⁸;

30 січня — порубали до 40, замерзли 39²¹⁷⁹;

6 лютого — «убили кілька чоловік»²¹⁸⁰; полонено 11 чоловік²¹⁸¹;

²¹⁶⁴ Записки мазовецького воеводи С. Понятовського про події його життя // ДГІМД. — С. 634.

²¹⁶⁵ *Lewenhaupts A.* — S. 215; Гистория СВ. — Вып. I. — С. 152.

²¹⁶⁶ Крекшин П. — С. 43.

²¹⁶⁷ Доношение неизвестного А. Меншикову (28 декабря 1708 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 62.

²¹⁶⁸ *Siltmanns D.* — S. 287.

²¹⁶⁹ Доношение А. Меншикова Петру I (14 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 584.

²¹⁷⁰ Крекшин П. — С. 45.

²¹⁷¹ *Adlerfeld G.* — P. 94; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707-1709 гг. — С. 69.

²¹⁷² Крекшин П. — С. 47.

²¹⁷³ Там само.

²¹⁷⁴ *Adlerfeld G.* — P. 94.

²¹⁷⁵ Крекшин П. — С. 47.

²¹⁷⁶ Там само. — С. 48.

²¹⁷⁷ *Adlerfeld G.* — P. 95.

²¹⁷⁸ Донесение А. Меншикова Петру I (27 января 1709 г.) // СВ. — Т. I. — С. 438.

²¹⁷⁹ Крекшин П. — С. 49.

²¹⁸⁰ *Adlerfeld G.* — P. 96.

²¹⁸¹ Крекшин П. — С. 58.

8 лютого біля Розбишівки — «побили их 40 человек, в полон взяли 17 человек самых шведов, три человека служителей»²¹⁸²;

7–8 лютого — «дві тисячі людей померли від холоду»²¹⁸³;

10 лютого — «близ пяти сот их на месте пропало», взято у полон 10²¹⁸⁴; «неприятель боле пятисот на месте потерял и много раненых, да взято в полон четыре знамя и пара литавров, маеор, именем Отто Християн Фондербален и капрал от драбантов Отто Лоде и несколько рядовых»²¹⁸⁵;

11 лютого — взято в полон 29²¹⁸⁶ («взяли... маеора от райтар и от драбантов королевских виц-капрала и других редовых ретар и драгун»²¹⁸⁷);

12 лютого — потрапило в полон 24, померло від морозу 29²¹⁸⁸;

13 лютого — взято в полон 57²¹⁸⁹;

14 лютого — полонено 7 (ад'ютантом Т. Савеловим)²¹⁹⁰;

14 лютого — «взял на фураже 38 человек» підпоручик Ю. Репнін²¹⁹¹;

14 лютого — полонені на Лохвицькому шляху 12 чоловік²¹⁹²;

15 лютого у Рашівці взяли в полон 162 шведів²¹⁹³ («полковника и коменданта Альфенделя, капитанов 2, поручика 1, прапорщиков 4, обозов 2, унтер-офицеров 13, капралов и рядовых 91, неслужащих 48»²¹⁹⁴);

15 лютого в Остапівці потрапили в полон 25 чоловік²¹⁹⁵;

19 лютого біля Петровських заводів вбито 181 чоловіка, у полон взято 23²¹⁹⁶;

20 лютого вбили 497 вояків, взяли у полон 4²¹⁹⁷; козак Мурафінської сотні Ф. Животовшинський, будучи в полоні, чув,

²¹⁸² Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 123; Письмо Б. Шереметева Петру I (8 февраля 1709 г.) // ТИРВИО. — Т. III. — С. 90.

²¹⁸³ Adlerfeld G. — Р. 96.

²¹⁸⁴ Ведомости (Москва). — 1709. — № 1. — 25 февраля.

²¹⁸⁵ Письмо Г. Головкина к В. Долгорукому (18 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 651.

²¹⁸⁶ Крекишин П. — С. 66.

²¹⁸⁷ Донесение К. Ренне Петру I (11 февраля 1709 г.) // СВ. — Т. I. — С. 441.

²¹⁸⁸ Крекишин П. — С. 66.

²¹⁸⁹ Там само; Документ № 102 // ТИРВИО. — Т. III. — С. 99.

²¹⁹⁰ Документ № 102 // ТИРВИО. — Т. III. — С. 99.

²¹⁹¹ Там само.

²¹⁹² Там само.

²¹⁹³ История СВ. — Вып. I. — С. 297.

²¹⁹⁴ Реляция // Ведомости. — 1709. — № 2. — 6 марта; Крекишин П. — С. 67.

²¹⁹⁵ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 62.

²¹⁹⁶ Крекишин П. — С. 69.

²¹⁹⁷ Там само.

мабуть, про вищезгадані втрати: «Посылали де они партию до Полтавы из местечка Опошни, человек со сто, назад тому будет дней с пять (свідчив 27 лютого. — *Авт.*), и тою партию порубали, только ис тое партии приехало к ним три человека. И на другой день посылали другую партию 500 человек и тех такожде под Полтавою всех до одного порубили» ²¹⁹⁸.

21 лютого — вбито 20, взято у полон 7 ²¹⁹⁹;

6 березня — втрати до 250 чоловік ²²⁰⁰;

9 березня — із 53 шведів «взяли в полон ротмистра, капрала, рейтар 19 человек, а достальных побили и покололи» ²²⁰¹;

20 березня — взято у полон 7 ²²⁰²;

24 березня — взято у полон 7 ²²⁰³;

25 березня — полонено 10 чоловік ²²⁰⁴;

26 березня — убито 26, полонено 3 ²²⁰⁵;

30 березня — убито 4, полонено 2 ²²⁰⁶; «росіяни захопили в Зінькові лейтенанта з полку князя Вюртенберга із шістнадцятьма драгунами, яким було доручено поповнити запаси продуктів» ²²⁰⁷;

1 квітня — 32 убитих, 6 полонених (облога Полтави) ²²⁰⁸; 4 останніх померли ²²⁰⁹;

2 квітня — убито 8 чоловік ²²¹⁰;

3 квітня — убито 22, полонено 9 ²²¹¹;

4 квітня — до 100 убитих, 6 полонених (облога Полтави) ²²¹²;

5 квітня — 427 (?) убитих (облога Полтави) ²²¹³;

6 квітня — до 60 вбитих ²²¹⁴;

²¹⁹⁸ Расспросные речи казака Ф. Животовшинского (27 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 708.

²¹⁹⁹ Крекиин П. — С. 69.

²²⁰⁰ Там само. — С. 75.

²²⁰¹ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 158.

²²⁰² Крекиин П. — С. 79.

²²⁰³ Там само. — С. 80.

²²⁰⁴ Там само.

²²⁰⁵ Там само. — С. 81.

²²⁰⁶ Там само. — С. 82.

²²⁰⁷ Adlerfeld G. — Р. 106.

²²⁰⁸ Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. — Харьков: Сага, 2009. — С. 16.

²²⁰⁹ Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 261.

²²¹⁰ Там само. — С. 261.

²²¹¹ Там само. — С. 261–262.

²²¹² Там само. — С. 262.

²²¹³ Там само; Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. — С. 18.

²²¹⁴ Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 262.

- 7 квітня — до 200 убитих (?) ²²¹⁵;
 8 квітня — убитих до 30 ²²¹⁶;
 9 квітня — до 10 чоловік порубано, 1 полонений ²²¹⁷;
 10 квітня — до 300 чоловік убито ²²¹⁸;
 11-12 квітня — до 800 убитих ²²¹⁹, понад 10 полонених ²²²⁰
 («их, шведов, многое число побили и взяли подполковника, маеора, 4 капитанов, порутчика, 2 корнетов и несколько урядников и рядовых... да при том же наши взяли прапорщика з 10 рядовыми, понеже мало их живых брали... на том же бою убит у них полковник Гилдинштерн» ²²²¹;
 12 квітня — «с неприятельской стороны приехали к нашим два ротмистра с тремя хоругвами волоскими» ²²²²; це ж підтверджує у донесенні О. Меншиков ²²²³;
 13 квітня — до 60 убитих ²²²⁴;
 14 квітня — до 500 убитих (?) ²²²⁵;
 16 квітня — до 50 чоловік покололи ²²²⁶;
 19 квітня — порубали 24, полонили 8 ²²²⁷;
 20 квітня — три роти волохів дизертували ²²²⁸; «три капітани з наших волохів зі значною кількістю бійців перейшли від нас на бік ворога» ²²²⁹;
 21 квітня — убито 27 осіб ²²³⁰;
 22 квітня — убито 38, полонено 22 ²²³¹;
 23 квітня — 60 убитих (облога Полтави) ²²³²;

²²¹⁵ Там само.²²¹⁶ Там само. — С. 263.²²¹⁷ Там само.²²¹⁸ Там само.²²¹⁹ Лист Б. Шереметєва до І. Скоропадського (12 квітня 1708 р.) // ВКДГІМД. — С. 467; Ведомости. — 1709. — № 3. — 28 апреля; Бутурлин Д. П. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб.: Военная типография генерального штаба, 1820. — Ч. I. — Т. 2. — С. 299.²²²⁰ Есипов Г. Жизнеописание князя А. Д. Меншикова (по новооткрытым бумагам) // Русский архив. — 1879. — № 9. — С. 69.²²²¹ Донесение А. Меншикова Петру I (17 апреля 1709 г.) // СВ. — Т. I. — С. 456.²²²² История СВ. — Вып. I. — С. 155.²²²³ Донесение А. Меншикова к Петру I (22 апреля 1709 г.) // СВ. — Т. I. — С. 458.²²²⁴ Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 263.²²²⁵ Там само.²²²⁶ Там само. — С. 263.²²²⁷ Крекиш П. — С. 88.²²²⁸ Бутурлин Д. П. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб.: Военная типография Генерального штаба, 1820. — Ч. I. — Т. 2. — С. 300.²²²⁹ Adlerfeld G. — P. 108.²²³⁰ Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 264.²²³¹ Там само. — С. 264.²²³² Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. — С. 20

- 24 квітня — до 400 вбитих(?) ²²³³;
 25 квітня — 24 вбитих ²²³⁴;
 26 квітня — 26 зарубано, 4 взято у полон ²²³⁵;
 1 травня — загальні втрати — близько 500 чоловік (облога Полтави) (?) ²²³⁶;
 3 травня — загальні втрати близько 200 чоловік (облога Полтави) ²²³⁷;
 3 травня — убито 3, полонено 2 ²²³⁸;
 7 травня — в Опішні до 400 загиблих, узято в полон майора, 3 капітанів, поручика, прапорщика, 4 квартирмейстерів, 150 драгунів та солдатів ²²³⁹ («драгун близко 200 человек» ²²⁴⁰, «и со сто человек рядовых драгун и салдат живьем побрано» ²²⁴¹); за іншими даними — «с 600 человек на месте побито... Да взято людей: маеор — 1, капитанов — 3, порутчик — 1, прапорщик — 1, урядников и рядовых с 300 человек» ²²⁴²; «противник захопив у полон майора Лоуда (*Lood*) й декількох інших офіцерів та близько сімдесяти піхотинців; решта ж відбилася від ворога після кількогадинної відчайдушної оборони» ²²⁴³;
 8 травня — 6 убитих (облога Полтави) ²²⁴⁴;
 9 травня — порубано до 200 (?) ²²⁴⁵ (у щоденнику Петре зафіксовано лише 6 загиблих ²²⁴⁶);
 10 травня — 2 убитих (+ 3 убитих запорожці) (облога Полтави) ²²⁴⁷;

²²³³ Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 265.

²²³⁴ Там само.

²²³⁵ Там само.

²²³⁶ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 101.

²²³⁷ Там само. — С. 101.

²²³⁸ Крекиш П. — С. 93.

²²³⁹ Есипов Г. Жизнеописание князя А. Д. Меншикова (по новооткрытым бумагам) // Русский архив. — 1879. — № 9. — С. 69.

²²⁴⁰ Приложения. Письмо Брюса к П. Салтыкову (14 мая 1709 г.) // Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. — С. IX.

²²⁴¹ Ведомость // Ведомости. — 1709. — 19 мая. — № 5.

²²⁴² Гистория СВ. — Вып. I. — С. 156.

²²⁴³ Adlerfeld G. — P. 110.

²²⁴⁴ Артамонов В. А. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам) // Вопросы истории. — 2004. — № 11. — С. 112-121.

²²⁴⁵ Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 265.

²²⁴⁶ Петре Р. — С. 89.

²²⁴⁷ Там само.; Артамонов В. А. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам). — С. 112-121.

12 травня — 5 убитих (+8 убитих запорожців) (облога Полтави)²²⁴⁸;

13 травня — взято в полон 46²²⁴⁹;

15 травня — 200 убитих (облога Полтави)²²⁵⁰;

15 травня — «взяли в полон несколько человек — слуг генерала-маера Круза»²²⁵¹ («караульных 27 порубили... взято и служителей его (Круза. — *Авт.*) 7»²²⁵²;

16 травня — «порублено шведской волоши и поляков 215, в плен взято 45»²²⁵³;

17 травня — убито підполковника Зільбершпара, капітана, фендрика, декількох унтер-офіцерів, більше 30 рядових²²⁵⁴ (за П. Крекшиним, «до 200 неприятелей побито») ²²⁵⁵;

19 травня — вбито 40²²⁵⁶;

21 травня — 12 убитих (5 шведів і 7 запорожців)²²⁵⁷;

23 травня — убито 60 чоловік²²⁵⁸;

23 травня — полонено 5²²⁵⁹;

24 травня — загальні втрати — близько 400 чоловік (облога Полтави) (?)²²⁶⁰ («ворог зробив вилазку у нашу траншею і убив сержанта Якоба Лейона... в роті Овансьє ми втратили 5 кращих солдатів»²²⁶¹; за П. Крекшиним, «побито неприятеля 71»²²⁶², цю правду, він датує цю сутичку 25 травня);

25 травня — «втратили в ці дні (22–25 травня. — *Авт.*) майора, інженера, капітана й лейтенанта, які були вбиті в підкопах»²²⁶³;

²²⁴⁸ Петре Р. — С. 89; Артамонов В. А. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам). — С. 112–121.

²²⁴⁹ Ведомости. — 1709. — 31 мая. — №7.

²²⁵⁰ Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. — С. 22.

²²⁵¹ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 157.

²²⁵² Крекшин П. — С. 97.

²²⁵³ Там само.

²²⁵⁴ Артамонов В. А. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам). — С. 112–121.

²²⁵⁵ Крекшин П. — С. 98.

²²⁵⁶ Там само.

²²⁵⁷ Петре Р. — С. 93.

²²⁵⁸ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 119.

²²⁵⁹ Крекшин П. — С. 100.

²²⁶⁰ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 119.

²²⁶¹ Петре Р. — С. 94–95.

²²⁶² Крекшин П. — С. 101.

²²⁶³ Adlerfeld G. — P. 113.

26 травня — зарубали 91 чоловіка, полонили 4 ²²⁶⁴; «було вбито лейтенанта цього полку та декількох солдатів і запорожців» ²²⁶⁵;

27 травня — вбили 62, полонили 2 ²²⁶⁶;

28 травня — «лейтенант Руда і прапорщик Ізерхельм... були убиті» ²²⁶⁷;

28 травня біля Устивиців — 70 порубали ²²⁶⁸;

29 травня — втрачено 13 осіб (облога Полтави) ²²⁶⁹; цього ж дня у ході рейду вбито 30, полонено 58 ²²⁷⁰;

31 травня — побито 59 ²²⁷¹;

1 червня — втрати до 400 загиблих під Полтавою (?) ²²⁷²; «знову нічого цікавого не відбулося» ²²⁷³;

2 червня — 200 убитих, 18 полонених під Полтавою (?) ²²⁷⁴;

3 червня — 178 убитих, 9 полонених під Полтавою (?) ²²⁷⁵;

4 червня — 80 вбитих ²²⁷⁶; «Першого, другого й третього червня супротивні сторони лише спостерігали одне за одним, а четвертого числа великий загін вийшов з обложеного міста до річки за фуражем. Його величність наказав гвардійцям виступити й примусити їх відійти; але ті незабаром повернулися з більшим військом, напали на нашу гвардію з несамовитою люттю; гвардійці захищалися не менш відважно, не даючи ворогу просунутися вперед ні на крок; через якийсь час вогонь припинився, оскільки ворожі частини почали відступати, побачивши підмогу, яка рухалася на допомогу шведам (*Swedish*): взяті в облогу повернулися до міста, втративши кілька сотень вбитими та пораненими» ²²⁷⁷;

10 червня — «поховали капітана фортифікацій Екмана, лейтенантів Пермана і Ліндроса» ²²⁷⁸;

²²⁶⁴ Крекишин П. — С. 101.

²²⁶⁵ Adlerfeld G. — Р. 114.

²²⁶⁶ Крекишин П. — С. 101.

²²⁶⁷ Петре Р. — С. 95.

²²⁶⁸ Крекишин П. — С. 101.

²²⁶⁹ Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 266.

²²⁷⁰ Крекишин П. — С. 102.

²²⁷¹ Там само.

²²⁷² Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 267.

²²⁷³ Петре Р. — С. 97.

²²⁷⁴ Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 268.

²²⁷⁵ Там само.

²²⁷⁶ Тарле Е. Северная война. — С. 370.

²²⁷⁷ Adlerfeld G. — Р. 115.

²²⁷⁸ Петре Р. — С. 100.

12 червня — вбито 75 (?) ²²⁷⁹ (Петре, однак, повідомляє лише про поранення капітана Мьорлінга та його смерть) ²²⁸⁰;

14 червня — до 600 осіб втрат під Старими Санжарами ²²⁸¹ («с семьсот члк шведов... порубили» ²²⁸², «несколько сот человек побил» ²²⁸³, «взяли в полон 1 майора, 1 капітана, 2 лейтенантів, 1 корнета, 25 прапорщиків та солдатів» ²²⁸⁴);

15 червня — «генерал-лейтенант Рен с несколькими драгунскими полками... многих от неприятелей порубили» ²²⁸⁵;

17 червня — при переправі через Ворсклу загинув 391 вояк ²²⁸⁶ («несколько сот шведов побито» ²²⁸⁷);

21 червня — до 500 вбитих (?) ²²⁸⁸;

22 червня — 1676 загиблих (?) ²²⁸⁹.

Сучасник Й. Гюбнер у своїх нотатках про шведський похід, виданих у 1712 році, обраховує втрати каролінців у 1708 році в 15 000 осіб ²²⁹⁰. Підрахунки втрат каролінців за цей час за опублікованими вище джерелами становлять: 1500 дезертирів, 1350 полонених, 11 800 убитих *, померлих від хвороб та морозів, тобто разом 14 650 чоловік.

У 1709 році до Полтавського бою різні джерела повідомляють про полон, дезертирство 848 каролінців, загибель 12 684 (насправді, правдоподібно, близько 7000) вояків Карла XII.

Таким чином, росіянам вдалося до вирішальної битви взяти в полон майже 2200 шведів, також армія каролінців утратила загиблими, померлими близько 19 000 душ. Загалом військо короля зменшилося на 22 500 чоловік (з урахуванням 1500 дезертирів після бою під Лісною). Отже, якщо на початку похо-

²²⁷⁹ Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 269.

²²⁸⁰ Петре Р. — С. 100.

²²⁸¹ Юнаков Н. Л. Северная война. Кампания 1708–1709 гг. ... // ТИРВИО. — Т. IV. — С. 142.

²²⁸² Ведомости. — 1709. — № 9. — 21 июня.

²²⁸³ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 159.

²²⁸⁴ Петре Р. — С. 101.

²²⁸⁵ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 300–301.

²²⁸⁶ Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 270.

²²⁸⁷ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 157.

²²⁸⁸ Дневник военных действий Полтавской битвы // ТИРВИО. — Т. III. — С. 271.

²²⁸⁹ Там само. — С. 272.

²²⁹⁰ О Полтавской битве, из приложений Иоганна Гюбнера к «Историческим генеалогическим и географическим вопросам. 1712 г.» // Полтавская битва 1709 — 27 июня — 1909. — СПб., 1909. — С. 197.

* У цій цифрі ми не враховуємо завищені росіянами втрати шведів під Лісною.

ду шведська армія налічувала 46 564 особи, то, відмінувавши від цієї цифри втрати в 22 500 вояків, маємо 24 064 піхотинця та кавалериста *, які мали виконувати накази Карла XII у червні 1709 року.

Хоча наші обрахунки не могли охопити з точністю всі бойові втрати наступаючої армії, та загалом вони відповідають реаліям, оцінкам сучасників.

Англійський посол Чарльз Вітворт, спираючись на російські джерела, доповідав в уряд, що «в шведській армії налічують близько двадцяти шести тисяч, готових до маршу», а в «царській армії нараховують близько п'ятдесяти тисяч чоловік, оскільки Його Величність негайно поповнив полки, постраждалі під Лісним» ²²⁹¹. Г. Кайзерлінг повідомляв прусському королю у грудні про те, що склад шведської армії «тепер не перевищує 20–21 тис.» (про це йому написав «добрий товариш від московської армії») ²²⁹². Зрозуміло, ці обрахунки були приблизними.

Зазначимо, що як шведське, так і російське командування для «гарної цифри» часто або применшувало свої втрати, або перебільшувало чужі. Це пізніше давало привід історикам маніпулювати цифрами: так, наприклад, Д. Масловський, А. Козаченко, Л. Милов оцінювали російську армію перед Полтавською битвою в 42–47 тисяч вояків ²²⁹³, хоча насправді вона мала більше 60 тисяч ²²⁹⁴, а з урахуванням нерегулярних підрозділів — 80 тисяч ²²⁹⁵.

* Ще у січні 1709 року перебіжчик вахмістр Яган Франц називає значно менші цифри військ Карла XII: «Больных де в войске швецком множество, а здоровых де и к бою потребных, часть он, нынѣ во всем швецком войске людей толко до 20 000, понеже много у них от нужды и от голоду и от трудных походов померло и разбежалось, а именно в их Тикерском полку болше половины людей убило, ибо, как из Саксонии вышли, то было их 1500, а нынѣ осталось толко с 700 человек и з больными; а и прочие полки також зѣло умалилися во время походов, как от Ромна и Гадячу, так и от Гадяча к Веприку от морозов из войска швецкого, слышал он, померло, також и негодных к службѣ сочинилось, у каторых руки и ноги поморожены, з 2000 человек» (ДГІМД. — С. 711–712).

²²⁹¹ Письмо Ч. Витворта статс-секретарю Бойлю (24 ноября 1708 г.) // Сборник Русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 115.

²²⁹² Кайзерлінг до прусського короля (2 січня 1708 р.) // Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. // Записки Українського наукового інституту. — Т. XLVII. Серія Історична. — Кн. 6: Мазепа. Збірник. — Варшава 1939. — Т. 2. — С. 32.

²²⁹³ Масловский Д. Ф. Записки по истории военного искусства в России. — СПб.: Николаевская академия Генерального штаба, 1891. — Вып. I. — С. 137; Козаченко А. Полтавська битва (27 червня 1709 року). — К.: Держполітвидав УРСР, 1949. — С. 38; История России с древнейших времен до начала XXI века / Под ред. акад. РАН Л. В. Милова. — М.: Эксмо, 2006. — С. 43.

²²⁹⁴ Васильев А. А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении // Военно-исторический журнал. — 1989. — № 7. — С. 65.

²²⁹⁵ Кротов П. А. Битва при Полтаве. — С. 165, 169.

Перед Полтавською битвою, на думку О. Беспалова, у шведській армії налічувалося до 27 тисяч вояків (разом із 2250 хворими та пораненими)²²⁹⁶. Фактично такі ж цифри називає й П. Енглунд: за ним, дійові сили війська короля становили 24 300 осіб, плюс 2250 пораних, хворих, 300 артилеристів, 1100 інтендантів і канцеляристів²²⁹⁷. За підрахунками П. Кротова, напередодні Полтавського герцю «чисельність шведської армії скоротилася до 25 400 строевого складу»²²⁹⁸. Резидент прусського короля при Карлі XII Зільтман повідомив у липні 1709 року свого колегу Кайзерлінга про те, що напередодні **вирішального** протистояння в полках каролінців налічувалося «24 тис. вояків»²²⁹⁹. Гвардієць при королеві Константе де Турвіль також у своїх пізніших спогадах зазначає, що армія «скоротилася до 24 тисяч чоловік»²³⁰⁰. Але в авторитетному повідомленні секретаря королівської польової канцелярії П. Шенстрема зазначено: «будучи майором, я щодня проглядав списки всієї армії». За його свідченням, під Полтавою у шведів було 34 полки з чисельністю по 500–600 *, а то й 200 військових **, загалом «до 20 тисяч чоловік»²³⁰¹. Він зауважив, що його інформації «можна вірити та навіть довести згадане, особливо якщо взяти до уваги велику кількість боїв, які ми постійно давали противнику і які, хоча здебільшого були щасливими для нас, усе ж вартували нам багатьох людей». За його словами, «хвороби, спричинені втомою та браком продовольства під час виснажливих маршів, котрі вимушена була здійснювати армія, також призводили до її катастрофічного зменшення, а ще ж багатьох

²²⁹⁶ Беспалов А. В. Крестный путь. Потери офицерского корпуса армии Швеции в сражении под Полтавой 27 июня 1709 г.: историко-биографический очерк. — М.: Акад. Гос. противопожарной службы МЧС России, 2008. — 44 с.; Васильев А. А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении. — С. 67.

²²⁹⁷ Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. — Харків: Фоліо; Шведський інститут (Стокгольм), 2009. — С. 69.

²²⁹⁸ Кротов П. А. Битва при Полтаве. — С. 190.

²²⁹⁹ Кайзерлінг до прусського короля (31/20 липня 1709 р.) // Крупицький Б. З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. — С. 35.

²³⁰⁰ Спогади Константена де Турвіля про похід Карла XII в Росію // ДГІМД. — С. 627.

* Згідно з «Табелем всієї шведської піхоти» станом на 3 березня 1709 року в 28 батальйонах налічувалося 11 072 солдати, із них 2923 було хворих та «увечных от морозу» // СВ. — Т. I. — С. 450.

** Спійманий швед свідчив 8 червня 1709 року, що «у полковника его в полку солдат двести пятьдесят человек, бывало сначала 8 рот, а в каждой роте было по сту по пятьдесят человек и в других полках по малу ж людей» (Показания шведского хлопца и двух запорожских казаков (8 июня 1709 г.) // ТИРВІО. — Т. III. — С. 196).

²³⁰¹ A Relation of the battle of Pultowa. — P. 223.



Капітуляція шведів
біля Переволочної

загубила зима»²³⁰². Учасник походу, резидент С. Лещинського при Карлові XII С. Понятовський також оцінював чисельність шведського війська під Полтавою «не більше вісімнадцяти тисяч * чоловік»²³⁰³ (за відомостями посланця з Гольштейн-Готторпського герцогства при шведському королі Ф. Е. фон Фабриса їх теж було «не більше 18 000 чоловік»²³⁰⁴). «А как слышно было, по тем языкам, что всего войска имел 18 000 ** неприятель как инфантерии, так и кавалерии»²³⁰⁵, — писав у своїх записках учасник подій в Україні в 1708–1709 рр. князь Борис Куракін. Фельдмаршал Реншильд під час обіду після полонення повідомив царю, що ніхто достеменно не знав кількість шведської армії, «окрім самого короля, який один отримував полкові списки і ніколи не показував їх нікому»; все ж, за його

²³⁰² A Relation of the battle of Pultowa. — P. 223.

* Капітан-поручик Григорій Скорняков-Писарев 23 березня 1709 року писав Петру I із Лубен, що «по единоголасному сказыванию многих языков, также и шпионов, войск неприятельских обретається только с 16 000 или 17 000» (*Тарле Е. Северная война.* — С. 349).

²³⁰³ Спогади мазовецького воеводи С. Понятовського про події його життя // ДГМД. — С. 634.

²³⁰⁴ Die Memoiren des Kammerherrn Friedrich Ernst von Fabrice (1683–1750). Ein Lebensbild in Selbstzeugnissen aus dem Zeitalter des Barock. Von Rudolf Grieser. — Published by Lax, Hildesheim, 1956. — S. 80; *Кротов П. А.* Битва при Полтаве. — С. 169.

** В одній з перших історичних праць, написаних переважно за російськими джерелами, йдеться про «невелику шведську армію, яка зменшилася до 15–18 тисяч осіб» (Із праці Жана Руссе де Міссі («боярина Івана Івановича Нестезюрануа») «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни...» (1725)) // *Луїняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 266). Про 18 тисяч писав свого часу й Вольтер (3 «Історії Карла XII» Вольтера / *Луїняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 281).

²³⁰⁵ Бумаги Б. Куракина — С. 320.

здогадами, в Полтавському бою брало участь «19 000 регулярного війська»²³⁰⁶. Збігається ця оцінка і з донесенням англійського посланця при королі Д. Джеффрейса, який усю армію каролінців (з пораненими) обраховував у 21–22 тисячі²³⁰⁷. Таким чином, враховуючи свідчення найкомпетентніших учасників походу, можна припустити, що у шведській армії перед Полтавським боєм налічувалося 18–19 тисяч боєздатних воїнів, 2250 поранених, хворих, а також 300 артилеристів, 1100 інтендантів, близько 4000 ремісників, візників, челядників, робітників²³⁰⁸ та 1657 жінок і дітей²³⁰⁹. Це вказує на те, що втрати шведів під час Полтавського бою (загиблих 9234²³¹⁰, 9334²³¹¹, за іншими оцінками — 7400²³¹², 7000²³¹³, 6900²³¹⁴), правдоподібно, становлять до 2000²³¹⁵, а то й менше — до 1400–1800 осіб*. Адже з 21–22 тисяч шведів до Бендер втекло «близько 1200 чоловік»²³¹⁶, а полонено на Полтавщині 18 108 **–19 655 осіб (відразу після бою здалися 189 офіцерів + 3178 рядових²³¹⁷ + біля Переволочної — 16 288 *** осіб²³¹⁸ = разом 19 655; за іншими да-

²³⁰⁶ Лист Чарльза Вітворта до статс-секретаря Бойля (6 липня 1709 р.) // ВКДГІМД. — С. 500.

²³⁰⁷ Jefferyes's J. — Р. 78.

²³⁰⁸ Енглунд П. Полтава. — С. 69.

²³⁰⁹ Там само. — С. 315.

²³¹⁰ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 162, 304.

²³¹¹ Павленко Н. И пробил час. Судьбу государства Российского решил один день — 27 июня 1709 года... // Родина. — 1997. — № 10. — С. 71; Щоденник військових дій російської армії під Полтавою (1709 р.) // ВКДГІМД. — С. 712.

²³¹² Кротов П. Резонанс генеральной баталии // Родина. — 2009. — № 7. — С. 36.

²³¹³ Андерссон И. История Швеции / Пер. Н. Каринцева. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1951. — С. 244; Весслен А. «Тело короля живо!» // Родина. — 2009. — № 7. — С. 28.

²³¹⁴ Енглунд П. Полтава. — С. 265.

²³¹⁵ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — С. 115.

* Остання цифра виходить з таких обрахунків. 19 000 солдатів (Реншильд) + 2250 поранених + 300 артилеристів + 1100 інтендантів, канцеляристів = 22 560 осіб в армії. Відніmemo від цієї кількості 19 650 полонених та 1200 (2000) втікачів до Бендер = 1800 (1200–1400) вбитих.

²³¹⁶ Спогади Константена де Турвіля про похід Карла XII в Росію // ДГІМД. — С. 629.

** Редактори поденних записок на чолі з царем явно занизили цю цифру, оскільки вона зменшила «намальовані» втрати шведів.

²³¹⁷ Відомість про полонених під Полтавою та Переволочною шведів, вбитих і поранених росіяни, акт капітуляції шведської армії // ДГІМД. — С. 705.

*** П. Шенстрем також у своїх спогадах-нотатках обстоює цю цифру: «Я вже раніше зазначав, що наша армія, включно з хворими й пораненими, до від'їзду короля, ймовірно, налічувала в своєму складі до шістнадцяти тисяч чоловік, серед яких близько п'яти тисяч були неспроможними воювати через поранення, хвороби й т. д.» (A Relation of the battle of Pultowa. — Р. 240).

²³¹⁸ Відомість про полонених під Полтавою та Переволочною шведів ... — С. 707.

ними: відповідно $186 + 2874^{2319} + 16\,295^{2320} = 19\,355$; вищих штаб-офіцерів – 59, обер-офіцерів – 1102 та унтер-офіцерів, рядових та артилеристів $16\,947 = 18\,108^{2321}$). Кількість загинблих 9234^{2322} російським командування завищена в кілька разів для значущості своєї перемоги. Після Полтавською бою, капітуляції біля Переволочної втікачі на чолі з королем (за деякими даними, до $2000 * \text{осіб}^{2323}$) мали втрати, та не такі глобальні: «200 побито, також более 260 человек... здаться принуждены»²³²⁴. За іншими джерелами, потрапили в полон 400–500 осіб²³²⁵. Швед Йон Хультман повідомляє про 500 утоплеників у Бузі та 300 каролінців, які потрапили у полон²³²⁶. Частина вояків у Бендерах через скруту розбіглася. За свідченням Фрідріха Шульца, у лютому 1710 року «при короле ныне мазепинцов: Ломиковский, Орлик з женою, казаков конных с 700..., шведов и иных нацей, драбантов, драгун и салдат 240 человек»²³²⁷.

Оскільки росіяни нарахували на полі бою 1344^{2328} своїх убитих, то, відповідно, сторона, яка наступала, мала дещо більше забитих, але, враховуючи професіоналізм шведських вояків, цей показник навряд чи набагато перевищував втрати їхнього противника **.

²³¹⁹ Щоденник військових дій російської армії під Полтавою (1709 р.) // ВКДГІМД. — С. 712.

²³²⁰ Там само. — С. 725.

²³²¹ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 318.

²³²² Там само. — С. 162, 304.

* За правдоподібним свідченням П. Шенстрема, Карл XII «близько опівночі перетнув Борисфен разом із піхотним полком Зюдермандланда, який під час бою знаходився в укріпленнях поблизу Полтави. Також його величність супроводжували загони підполковника Функа, який знаходився в Біликах, і підполковника Зільфербельма, який містився, як ми вже зазначали, поблизу Переволочної. Полк Зюдермандланда налічував двісті чоловік, загін Функа — вісімсот, а Зільфербельма — до п'ятисот осіб, не рахуючи драбантів та кінних ополченців під командуванням Андрепа, які також пішли за його величністю» (A Relation of the battle of Pultowa. — Р. 239). Дезертир Фрідріх Шульц 15 лютого 1710 року свідчив на допиті, що «по баталии полтавской свейской король с Мазепою ушел за Днепр в 2000 шведов» (ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 1075).

²³²³ Гончарова Т. «Карл XII был достоин стать первым солдатом Петра Великого» // Родина. — 2009. — № 7. — С. 73.

²³²⁴ Гистория СВ. — Вып. I. — С. 306.

²³²⁵ Куликова В. «Кроме смерти, в таком хаосе ничего не было видно...» Как шведы бежали с поля Полтавской битвы // Родина. — 2009. — № 7. — С. 59.

²³²⁶ Приложение. Прибытие Карла XII в Бендеры // Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — СПб.: Типография М. А. Александрова, 1912. — С. 169.

²³²⁷ Показания Фридриха Шульца (15 февраля 1710 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 1078.

²³²⁸ Відомість про полонених під Полтавою... — С. 706.

Петро I в одному з листів зазначав, що «войска шведско-го 22 085 человек приведены в Москву»²³²⁹. Отже, у цю кількість мало б входити 19 655 (19 355) *** полонених під час Полтавського бою та пізніше, а також 2200 вояків, захоплених раніше. Однак відомо, що 6000 каролінців, зокрема 39 німецьких офіцерів та 2545 їхніх підлеглих земляків²³³⁰, влітку 1709 року перейшли на службу до царя. Тому допускаємо, що в Москву привели й ремісників, візників, челядників. Припускаємо також велику смертність серед поранених, яких налічувалося кілька тисяч.

Якщо додати до кількості полонених (22 085) вигадану російським командуванням цифру загиблих під Полтавою (9234) ****, то отримаємо нереальний станом на 26 червня 1709 року склад каролінської армії в 31 319 осіб. А це суперечить всім наявним джерелам.

Аналіз втрат каролінської армії засвідчує, що майже 10 тисяч її кіннотників, піхотинців померло від холоду, інфекційних захворювань. Близько 11 тисяч солдатів Карла XII загинули у великих та малих боях. Найбільших втрат полки шведів зазнали у 1708 році.

** Французький історик Лім'є, сучасник Петра I, одним із перших намагався поставити під сумнів московські реляції: «Після загибелі нашої армії, — продовжує той офіцер, у якого я запозичив цю деталь, — було б зайвим перераховувати помилки в усіх оповіданнях, які були створені. Однак те, — говорить він, — що московити опублікували про 10 000 убитих під час битви, не може бути правдою. Ми нараховуємо близько 6000 убитих у цій акції, 2000 взятих у полон тоді ж, 7000 у таборі під Полтавою, близько 2000 переправилися вплаз разом із королем, 3000 шведів різними путями й розвіялись по цій країні, 16 000 здалися разом із генералом Левенгауптом (усе це складає те число в 36 000, визначене на початку)» (Із праці Анрі-Філіппа де Лім'є «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721) // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 239). Щоправда, літописець життєпису короля забув врахувати, що протягом військової кампанії 1708–1709 років у шведів було кілька значних боїв, щоденні сутички з противником, в результаті яких загинуло, потрапило у полон кілька тисяч вояків.

²³²⁹ Письмо Петра I к Федору Ромодановскому (22 декабря 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 496.

*** Відомий дослідник Північної війни Є. Тарле писав, що «перед катастрофою» «справжньої шведської армії... залишилося 19 тисяч чоловік». (Тарле Е. Северная война. — С. 386). Але якщо це так, то всі вони потрапили в полон! Далі академік, не посилаючись на джерело, зазначає, що «доводиться визнати найбільш достовірну цифру в 8,5 тис. чоловік» (Там само. — С. 419) загиблих шведів. Якби це було так, то в полон потрапило б 10,5 тисячі солдатів!

²³³⁰ Липин В. В. Полтава — российская слава: Россия в Северной войне 1700–1721 гг. — С. 122.

**** У своїй монографії «Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники» (2004 р.) ми довірилися російським перебільшувачам шведських втрат: «За «Щоденником військових дій» після Полтавського бою поховано 13 281 «побиенных неприятельских тел». Якщо від цієї кількості загиблих відняти 8619 шведів, то отримаємо 4662 забитих козаків, запорожців» (С. 336). На жаль, глибше вивчення складу конфронтуючих армій показало, що за вказаними цифрами — безсоромний обман з метою возвеличення переможців. У цьому зв'язку робити на основі їх підрахунки втрат козаків, запорожців некоректно.

11. Союзники каролінців

Історіографічні стереотипи про участь незначного військового контингенту І. Мазепи у кампанії 1708–1709 рр. здебільшого породжені павінною після Полтавської перемоги історичною концепцією уславлення Петра І та приниження його супротивників. Виступ гетьмана та мазепинців за волю України у творців-хроністів діянь царя-імператора подавався як зрада, яку не підтримав український народ. Фактично в такий спосіб було розтиражовано некритичні оцінки ситуації Петра І та його царедворців, які хотіли вірити, що від них облудно відступився лише одиниця. Водночас чимало джерел того часу дають підставу по-новому глянути на події 1708–1709 рр. на теренах України.

За Коломацькими статтями 1687 року в козацькому реєстрі гетьмана І. Мазепи мало налічуватися 30 тисяч * козаків²³³¹. Крім того, гетьман мав у своєму розпорядженні 10 охотницьких полків із 6000 сердюків і компанійців. Офіційно під його зверхністю була й Запорозька Січ (7000–8000 запорожців). У 1707–1708 рр. відомі з джерел «тамобочні малолюдні»²³³² полки — Білоцерківський, Канівський, Чигиринський²³³³, Богуславський, Корсунський, Уманський, Черкаський²³³⁴, Брацлавський²³³⁵, Могилівський²³³⁶ (правдоподібно по 100–200 осіб). Таким чином, загальний військовий контингент Гетьманщини становив до 45 тисяч осіб.

На жаль, ще до укладення шведсько-українського союзу 7 городових полків із 10 основних були за наказами ро-

* Таку цифру називають і поінформовані історики XVIII ст. Гюйо-Дефонтен, наприклад, зазначав: «Цей генерал був здатен привести 30 000 чоловік шведському королю» («Історії революцій у Польщі від початку цієї монархії до смерті Августа II» абата П'єра-Франсуа Гюйо-Дефонтена (1735) // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 306).

²³³¹ 1687, липня 25. Коломак. — Коломацькі статті // Універсали Івана Мазепи. — К.; Львів: НТШ, 2002. — С. 52.

²³³² Донесение И. С. Мазепы Петру I (10 августа 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 526.

²³³³ Письмо Д. Голицына Г. Головкину (5 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 948.

²³³⁴ Письмо Г. Головкина Петру I (11 апреля 1708 г.) // ПиБ. — Т. 7. — Вып. II. — С. 710.

²³³⁵ Лист Г. Головкина І. Скоропадському (9 травня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 871; Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорізького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ: Ліра, 2007. — С. 45.

²³³⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 229.

сійського командування, Петра I виведені за терени України (близько 2000 вояків Київського, Білоцерківського полків та 3000 ²³³⁷ осіб з товариства Гадяцького полку й інших — у Польщу, 4500 козаків та 1600 компанійців — до Пропойська, 2000 піхотинців та 1000 кіннотників * — до Смоленська ²³³⁸, Полтавський полк та компанійський полк Ю. Кожуховського — на Дон ²³³⁹). Саме це, а також відсутність з тієї ж причини кількох охотницьких полків спричинили вагання І. Мазепи, коли старшина вимагала від нього негайного з'єднання з військом Карла XII.



Батовий стрій – бойовий порядок козацької піхоти. З гравюри XVII ст.

Російське командування під час розгортання повстання мазепинців вжило заходів для нейтралізації українських полків, що перебували в підпорядкуванні їхньої армії. Відомо, що Стародубський полк був направлений у Бихів для охорони фортеці. На прохання І. Скоропадського повернути їх додому О. Меншиков 25 січня 1709 року відповідав: «Ради лутчей той фортецыи обороны, не быть им там нельзя» ^{**2340}. Зазначимо, що у Бихові у 1709 році також перебувала частина козаків Чернігівського полку ²³⁴¹. Переяславський полковник Стефан Томара служив без козаків «на всякий випадок» при царю в

²³³⁷ Письмо И. С. Мазепы к А. Д. Меншикову о посылке казацкого войска в Польшу (не позднее начала сентября 1708 г.) // Батури́нский архив. — С. 250.

* З Переяславського та Ніжинського полків.

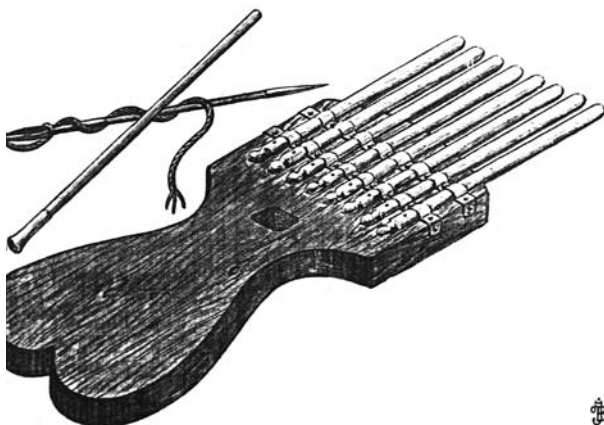
²³³⁸ Донесение И. С. Мазепы Петру I о составе и распределении украинских казачьих полков (10 августа 1708 г.) // СВ. — Т. I. — С. 385.

²³³⁹ Грамота из Малороссийского приказа гетману И. С. Мазепе о выступлении Полтавского и компанейского полков против булавинцев-запорожцев, находящихся в урочище Деркуле (14 июля 1708 г.) // Булавинское восстание (1707–1708 гг.): Сб. документов / Составители Н. Счаев, К. Бибилова. — М.: Изд-во политкаторжан, 1935. — С. 392.

^{**} Стародубські козаки, які у вересні 1709 року замінили попередніх, до грудня, як повідомляв О. Меншиков І. Скоропадського, «все розбежались, а осталися только один полковник с сотниками» (Письмо А. Меншикова И. Скоропадскому (3 февраля 1710 г.) // Материалы ВУА. — С. 579).

²³⁴⁰ Лист О. Меншикова до І. Скоропадського (25 січня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 856.

²³⁴¹ 1724 году декабря 30 віденіе козакв Черніговського полку Сосницькой сотні начальних і рядових, і ктиторов, котории где били, в яких походах і в которих годах под всякого іменем походов и годов прописаних, також войтов и урядников списанное / Публікація В. Сергійчука // Сіверянський літопис. — 1996. — № 2–3. — С. 122.



Ожига –
козацька
багатоцівкова
зброя, яка
застосовувалася
при обороні
Батурина



Лебедині²³⁴². Зауважимо, що 1 травня 1706 року майже весь Переяславський полк потрапив у полон у Ляховичах²³⁴³. У 1708–1709 рр. він складався, вочевидь, із малодосвідчених козаків «другого ешелону».

Із листа Т. Стрешнева царю від 12 січня 1709 року дізнаємося, що великий контингент козаків також виведено з Гетьманщини: «А ныне писал ис Киева господин Голицын, что от него наряжено в Азов и в Троецкий (...) в нынешнюю зиму четыре тысячи пятьсот человек из украинцов»²³⁴⁴. Полковника Гадяцького полку Степана Трощинського арештували згідно з наказом царя від 30 листопада 1708 року як «свойственника» І. Мазепи. Петро І навіть просив полчан, аби вони «обрали иного на полковничество»²³⁴⁵. Фактично були нейтралізовані гадяцькі старшини «и 200 человек при них» козаків, яких воевода Д. Голіцин «удержал в Киеве... дабы от них какой шатости не произошло»²³⁴⁶. Схоже, подібна доля була і в київського полковника Федора Коровченка.

²³⁴² Универсал переяславського полковника Томары полковому писарю Якову Рустановичу (2 декабря 1708 г.) // Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в. / Издание Андрея и Александра Савицких. — К.: Типография К. Н. Милевского, 1890. — С. 17.

²³⁴³ Генріксон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни // Історична правда. — 2016. — 28 червня. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/06/28/149119/>.

²³⁴⁴ ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1067.

²³⁴⁵ Грамота государя Гадяцкого полку к старшине и козакам с повелением выбрать нового в том полку полковника (30 ноября 1708 г.) // ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 223/96. — Арк. 641.

²³⁴⁶ Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (13 января 1709 г.) // Материалы ВУА. — С. 636.

2 листопада 1708 року при героїчній обороні Батурина загинули майже повністю Лубенський, Миргородський, Прилуцький полки, чотири сердюцькі полки, до 300 козаків Ніжинського полку (Батуринська сотня). Із цього контингенту оборонців врятувалося лише 1000 вояків ²³⁴⁷.

За свідченням на допиті сердюка Корнія Семененка, у грудні 1708 року при І. Мазепі було два полки компанійців Андріяша та Кожуховського (500 шабел), 300 волохів, яких гетьман «затянул от Огинского», «да калмыков с сорок человек» ²³⁴⁸ (насправді «калмыки числом 36 человек ушедшие службы монаршеской из Литвы» ²³⁴⁹ у травні 1708 року).

Складалося враження, що козацтво не підтримало свого гетьмана. Російське командування радісно відзначає цей факт. Пізніше він став фігурувати у науковій літературі як красномовний аргумент відсутності підтримки мазепинців.

Попри заходи залякування, жорстокі розправи над повстанцями, весною до гетьмана на його поклик прибували козацькі сотні. Головний кістяк мазепинців склав Полтавський полк. Як інформував К. Ренне 25 березня 1709 року, він «заплутовал и пристал к запорожцам» ²³⁵⁰. У ньому налічувалося близько 5000 осіб ²³⁵¹. Крім останніх, зазначав цей генерал, «также и тамошние мужики, все отложились и уже давно нам неприятели». З допиту тамтешнього селянина Антона Семененка (ху-



Український козак часів гетьмана І. Мазепи. Літографія XIX ст.

²³⁴⁷ Щоденник БД. — С. 163.

²³⁴⁸ Показания сердюка Корнея Семененко (11 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1050.

²³⁴⁹ Выписка из письма И. Мазепы из Белой Церкви А. Меншикову о разорениях земель Черниговского полка калмыками (23 мая 1708 г.) // Батуринский архив. — С. 241 (також про них С. 246–247).

²³⁵⁰ ТИРВИО. — СПб., 1909. — Т. III. — С. 130.

²³⁵¹ Мокляк В. Полтавський полк. — Полтава: Дивосвіт, 2008. — С. 98.

тір на річці Берестовій) дізнаємося, що він разом із місцевими жителями та козаками брав участь у бою в Нехворощі й особисто «москалей убил трех человек». Затриманий і допитаний «с пристрастием» говорив, «что нас черкасских жителей всех порабовали... которые есть москали, всех забьем, и пойдем до Москвы»²³⁵².

З пізнішого доносу довідуємося, що «тесть Панків під час шведської війни, будучи при шведах в ізмѣнѣ, сказав шведам про казан полковницький, затоплений в ставкѣ»²³⁵³. Ще 17 січня 1709 року до Полтави прибув новопризначений комендант над гарнізоном О. Келін з п'ятьма батальйонами піхоти²³⁵⁴. Із записок сучасника, Петра Крекшина (1684–1763), який, до того ж, детально вивчав архіви Петра I, О. Меншикова, довідуємося, що «полтавський полковник королеві і в Запоріжжя писав, щоб ішли для взяття Полтави, і про це негайно зроблено слідство, по якому оний полковник у цій зраді явився»²³⁵⁵. Комендант О. Келін у своєму листі зазначав, що «з бунтівників Полтавського полку, що погодилися із запорожцями про зміст сторони короля шведскаго, узятий полковник Левенц, і сердюків 7»²³⁵⁶. Цей епізод підтверджує у своїх мемуарах і шведський генерал А. Гіллєнкрок: «Підполковник Зільфергельм вів переговори з козацьким полковником Левеним (Левенцем. — *Авт.*), що перебував із росіянами в Полтаві. Цей полковник хотів повідомити нам, як напасти зненацька на Полтаву. Але переговори не мали успіху. Ворог, дізнавшись про це, заарештував і випровадив із міста козацького полковника»²³⁵⁷. Дружини скараних на горло В. Кочубея та І. Іскри в листі до митрополита І. Кроковського також зазначали, що не могли добратися до Глухова, бо «вчинилася нам великим препятієм полковника полтавского измѣна»²³⁵⁸. Вони звинувачували І. Левенця у протидії їхньому бажанню зустрітися з царем.

²³⁵² Допрос Антония Семенова (29 марта 1709 г.). // Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 208.

²³⁵³ *Востоков А.* Полтавський полковник Іван Черняк // Київська старовина. — 1889. — Т. 27. — № 10. — С. 13.

²³⁵⁴ *ПиБ.* — Т. 9. — Вып. 2. — С. 860.

²³⁵⁵ *Крекшин П.* — С. 76.

²³⁵⁶ Там само. — С. 80.

²³⁵⁷ *ВКДГМД.* — С. 675.

²³⁵⁸ Письмо вдов генерального судьи В. Л. Кочубея и полтавского полковника И. И. Искры киевскому митрополиту Иоасафу Кроковскому (20 ноября 1708 г.) / Публикация К. Кочегарова // Славяноведение. — 2016. — № 4. — С. 40.

Та все-таки втекли з Полтави і влилися в ряди мазепинців Герцики *, полковий обозний Дорош Дмитрович із сином Леонтієм, полковий суддя Іван Красноперич ²³⁵⁹. Їхній полковник фактично перебував під арештом у Харкові, куди, як писав О. Меншиков царю 26 квітня, ще раніше «дружина і діти його привезені» ²³⁶⁰. Із донесень, повідомлень першої половини 1709 року проглядає драма мазепинського прибічника, який усупереч бажанню змушений був коритися силі московського війська, таємно підтримувати мазепинців і водночас вдавати вірнопідданого царя.

І. Левенця то арештовували, то залишали під наглядом. Московським урядовцям було не вигідно у грудні 1708 – першій половині 1709 рр. його репресувати, оскільки цар для зменшення опору на Лівобережній Україні волів бачити в Гетьманщині серед керівної верхівки більше союзників, аніж ворогів. Тим і обумовлене поблажливе ставлення московських урядовців до полтавського полковника, до його пояснень-виправдань.

У реляції полковника Павлова від 17 червня повідомлялося, що з мазепинцями пішли «сенжаровские де жителей много число и сотник» ²³⁶¹. За пізнішим свідченням полтавського полковника Івана Черняка, у його полку «так мало осталось старшины, которые бы не изменили государю, что он не имел никакой возможности выбирать на уряды исключительно верных людей» ²³⁶².

Крім полтавців, до повстанців явно пристали гадяцькі козаки. Їхній полковник С. Трощинський перед своїм арештом «полк свой (був у Польщі. — *Авт.*) в Киев не привел, а сказал: полк ево пошел иным трактом» ²³⁶³. Про повернення у грудні додому 1000 козаків Гадяцького полку повідомляв царя Г. Волконський ²³⁶⁴ (всього їх пішло у похід 3000 чоловік ²³⁶⁵). Хоча Лубенський полк загинув у Батурині, його старшини, які пішли

* З Полтави у Ромни втік Іван Герцик з 20 козаками.

²³⁵⁹ Лазаревский А. Люди старой Малороссии // Киевская старина. — 1886. — Июль. — С. 450.

²³⁶⁰ ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 830.

²³⁶¹ ДГІМД. — С. 879.

²³⁶² Востоков А. Полтавский полковник Иван Черняк. — К., 1889. — С. 8.

²³⁶³ ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 948.

²³⁶⁴ Письмо Г. Волконского Петру I (4 декабря 1708 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 985.

²³⁶⁵ Донесение И. С. Мазепы Петру I о составе и распределении украинских казачьих полков (10 августа 1708 г.) // СВ. — Т. I. — С. 386.



У національному заповіднику «Хортиця». Фото автора

з Мазепою на зустріч із королем, продовжили боротьбу (після поразки вони просили їх помилувати ²³⁶⁶).

У квітні до мазепинців прийшло до 7600 запорожців (за підрахунками Д. Яворницького, у кошового К. Гордієнка було 38 куренів по 300, 200, 150 козаків, що в середньому й складає таку кількість) ²³⁶⁷. Барділі вказує, що до мазепинців приєдналося 8000 запорожців ²³⁶⁸.

Шведський перебіжчик Леон Івашкеєвич (родом із Литви. — *Авт.*) свідчив 17 червня 1709 року на допиті, що «в Жуках стоить Мазепа, а при нем войско, которое вчерашнего дня выходило, конницы тысячи с 4, пехоты 8 полков, а при них 2 пушки» ²³⁶⁹. Маємо при цьому достовірне джерело про загальний склад оборонців Гетьманщини.

Англійський посол у Москві Чарльз Вітворт 4 травня 1709 року написав донесення в Лондон: «Підполковник та інші

²³⁶⁶ Прошение Лубенского полку старшины о прощении им вины о примирении их с полковником (1709 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 67. — Арк. 1.

²³⁶⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 321.

²³⁶⁸ Bardili J. — S. 438.

²³⁶⁹ ТИРВИО. — Т. III. — С. 201.

офіцери, захоплені в полон у цій битві, показали, що король шведський так само займає квартиру в Будищах, війська ж свої розташував так, щоб блокувати російський загін, який стоїть у Полтаві. Вони у шведській армії все ще налічують до 28.000 чоловік разом з хворими; крім того, подекують, ніби навесні король чекає близько 20.000 рекрутів із Курляндії, одну частину під начальством генерал-майора Скита, іншу ж під командою генерал-майора Крассау. Козаків, **які перейшли на бік короля шведського, вони налічують до 15.000**»²³⁷⁰.

Зазначимо, що ця цифра не завищена. Адже відомий укладач багатотомної документальної історії «Діянь Петра Великого» І. Голиков оцінює кількісний склад «изменников» перед Полтавським боєм у понад 20 000 осіб²³⁷¹. Ця цифра теж має право на існування. Адже повідомлення російських високопоставлених осіб засвідчують, що шведсько-український союз на Правобережжі підтримували Чигиринський, Брацлавський, Могильовський полки. За повідомленням київського воєводи Д. Голіцина від 28 березня 1709 року, «многие * здешних городов к ним (запорожцам. — *Авт.*) пошли»²³⁷². Для їх «нейтралізації» також були послані значні сили російської армії.

Для підрахунку кількості учасників повстання мазепинців важлива й статистика втрат учасників боротьби за волю України протягом кампанії кінця 1708–1709 рр. У Батурині загинуло їх до 12–14 тисяч, у Переволочні — 3 тисячі. Також російськими військами були спалені (переважно з козаками та жителями) Маячка, Нехворощ, Келеберда, Старий Кодак, Новий Кодак, Старі Санжари і Нові Санжари. Практично щотижня протягом січня–червня 1709 року гинули в бойових сутичках по 200–300 запорожців, козаків. О. Меншиков у листі до І. Скоропадського від 8 березня 1709 року повідомив про те, що «с 200 человек компанейцев на месте положили и многих в по-

²³⁷⁰ ВКДГІМД. — С. 475–476.

²³⁷¹ Голиков И. Деяния Петра Великого... — М., 1839. — Т. 11. — С. 195.

* Д. Голіцин писав Б. Шереметеву: «А всемерно, мой государь, надобно на здешней стороне быть великороссийским людям, чтоб народ не взбунтовался; понеже на сей стороне люди своевольные и большая часть между ими запорожцы с городов сей стороны. А естли великороссийских людей на здешней стороне не будет, zelo опасно, чтоб шатости какой не было» (28 березня 1709 р.).

²³⁷² Копия с письма к генерал-фельдмаршалу графу Шереметеву, каково прислал из Киева князь Дмитрий Голицын 28 марта 1709 г. // Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 202.

лон, также и обозы их побрали» ²³⁷³. 9 березня росіяни атакували два піхотні полки Мазепи й завдали їм великих втрат, захопивши 14 полонених ²³⁷⁴. Під час захоплення Нових Санжар було забито 60 козаків і взято в полон 12 ²³⁷⁵. «Один из русских отрядов, повстречав полторы тысячи казаков, — інформував Ч. Вітворт 4 травня свій уряд, — перебил или перехватал большинство их, а забранный в плен начальник казаков немедленно четвертован на месте» ²³⁷⁶. 14 травня взяття Чортотлицької Січі завершилося розпорою над приблизно 300 оборонцями (половина була страчена відразу, а інша — для остраху містечок — через деякий час), чимало запорожців загинуло 2 червня за річкою Татаркою, 200 полонених були страчені ²³⁷⁷. У ході битви запорожців під Царичанкою вони втратили 30 вояків ²³⁷⁸. Сотні козаків загинули під час облоги Полтави. 250 чугувських козаків (слобідські полки не були у складі Гетьманщини. — *Авт.*), наприклад, напали на запорозький загін і вбили 150 запорожців. Як бачимо, втрати повстанців були дуже значними.

Незважаючи на це, їхні ряди поповнювалися. Важлива ще одна цифра, що її наводить Ч. Вітворт 6 липня у доповідній інформації про Полтавську битву: «З боку шведів у справі було близько 30.000 чоловік *, у тому числі 19.000 регулярного війська, решта — козаки» ²³⁷⁹ (виділено нами. — *Авт.*). Зазначимо, що йдеться тут лише про тих мазепинців, які стояли безпосередньо поблизу шведів. Натомість підрозділи запорожців, козаків також забезпечували блокаду Полтави, охорону обозу та місць розквартирування союзницьких військ.

Таким чином, якщо скласти втрати повсталих і кількість їх у Полтавському бою, то вийде, що гетьмана **І. Мазепу підтримало своїм життям, активною участю до 35 000–40 000 українців.**

²³⁷³ Письмо А. Меншикова И. Скоропадскому (8 марта 1709 г.) // Материалы ВУА. — С. 572.

²³⁷⁴ ВКДГІМД. — С. 460.

²³⁷⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 324.

²³⁷⁶ Сборник Императорского русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 175–176.

²³⁷⁷ Там само. — С. 168.

²³⁷⁸ Мицик Ю. Царичанка козацька. — К: Генеза, 2004. — С. 33.

* Вольтер у своїй праці про Карла XII також веде мову про таку кількість військ: «Таким чином, він, обклавши Полтаву, маючи серед своїх військ запорожців, козаків, волохів, що приєдналися до його 18 тисяч шведів і склали разом 30-тисячну армію, однак армію розладжену, якій бракувало всього» (З «Історії Карла XII» Вольтера // Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. — С. 281).

²³⁷⁹ ВКДГІМД. — С. 500.

12. Українські козаки на боці Петра I

Як стає зрозуміло з листа-наказу Г. Головкина І. Скоропадському від 9 січня 1709 року, при новому гетьмані практично не було козаків. Тому царедворець указував: «Зело, мой государь, нужно вашего regimentу войска збор, дабы малороссийский народ, слыша, что при вас войска, был в доброй надежде; также бы и неприятель имел пострах»²³⁸⁰. Але це зробити було нелегко. Навіть у квітні 1709 року стародубський полковий сотник Іван Чорнолузький займався вирішенням господарських справ у Стародубі²³⁸¹, а не поспішав до гетьмана. Частина Стародубського полку сиділа у Бихові²³⁸², а інша — у Трубчевську²³⁸³. І. Скоропадський ставив перед російською верхівкою питання про їхнє повернення до нього під безпосереднє командування. 20 січня Г. Головкин у Сумах лише висловлює побажання з приводу того, чи збирати переяславських, київських козаків, чи ні²³⁸⁴. Оскільки на Правобережжя України перейшов російський корпус Гольца, невеличкі за своїм складом Білоцерківський, Чигиринський та Корсунський полки²³⁸⁵ підкорилися силі, хоча у їхній вірності сумнівався Д. Голіцин. Російське командування у ці полки призначило своїх полковників (наприклад, чигиринським став Г. Галаган²³⁸⁶). При цьому гетьманові була надана допомога у формуванні «війська». Граф Г. Головкин 17 травня 1709 року рекомендував І. Скоропадському «регулярную великороссийскую пехоту, которая при милости вашей (гетьмана. — *Авт.*), возможно, для лутчей безопасности оставит где при крепком месте»²³⁸⁷. Уже 18 травня Головкин додає «милости вашей (гетману. — *Авт.*) три полка драгунских, под командою господина генерала-маеора князь Григорья

²³⁸⁰ Лист Г. Головкина до І. Скоропадського (5 січня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 848.

²³⁸¹ Наказ стародубовського полкового сотника Івана Чорнолузького (11 апреля 1709 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. — Чернигов: В губернской типографии, 1875. — Вып. 3. — С. 687–688.

²³⁸² Лист О. Меншикова до І. Скоропадського (25 січня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 856.

²³⁸³ Лист О. Меншикова до І. Скоропадського (11 січня 1709 р.) // Там само. — С. 848.

²³⁸⁴ Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (20 января 1709 г.) // Материалы ВУА. — С. 640.

²³⁸⁵ Там само.

²³⁸⁶ Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (6 апреля 1709 г.) // Материалы ВУА. — С. 653.

²³⁸⁷ ДГІМД. — С. 872.



Козацький полковник часів
І. Мазепи. Літографія XIX ст.

Волконского»²³⁸⁸. За відомостями Б. Шереметева від 29 травня, «при гетмане полки обретаются из пехотных прежние, которые при нем были Ямбургской и Нечаев, и драгунских три, и над оными командует генерал-майор Волконской, которой за Днепром был, и стоят при Сорочинцах»²³⁸⁹.

Таким чином, кістяк гетьманського війська становили російські піхотні та драгунські полки.

І. Голиков обраховує кількісний склад вояків І. Скоропадського станом на 6 червня в 45 000 осіб²³⁹⁰. Однак це явна помилка — або друкарська, або

дослідник зараховує до війська гетьмана увесь максимальний склад запорожців, компанійців, сердюків, реєстрових козаків, котрі рахувалися тоді в Гетьманщині. П. Кротов, В. Молтусов називають скромнішу цифру — 10 000 козаків²³⁹¹, які прийшли до Полтави за покликом царя. О. Сокирко знижує їх кількість до 8000 осіб²³⁹². Насправді І. Скоропадському вдалося зібрати не більше 4500 вояків. Суто українськими були з них ледь половина *. Адже 18 травня Б. Шереметев направив гетьману листа, в якому повідомив про підпорядкування останньому донських козаків²³⁹³. Миргородський полк, який загинув у Батурині, було реанімовано також за допомогою німісцевих вояків.

²³⁸⁸ Там само. — С. 873.

²³⁸⁹ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 136.

²³⁹⁰ Голиков И. Деяния Петра Великого... — Т. II. — С. 171.

²³⁹¹ Кротов П. А. Битва при Полтаве. — С. 158; Молтусов В. А. Полтавская битва. Новые факты и интерпретации: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2002.

²³⁹² Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р. // Український історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 44.

* Напевне, їх основу становили Київський та Переяславський полки. Як інформував 18 березня 1709 року царя Б. Шереметев, «я... писал, чтоб он (Скоропадський. — Авт.) немедленно послал в Чигирин полки Киевский и Переяславской, где Галаган обретается, и совокупясь бы те полки пошли, и стали ближе к Переволочне, и им запорожцам к неприятельской стороне чинили всякое препятие и разврат» (Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 178–179).

²³⁹³ ВКДГМД. — С. 481.

«А что о донских казаках и калмыках, господину полковнику миргородскому обещанных, принадлежит, и то давно прямым исполнено делом; не только несколько десятков, но и пятьсот человек дано, с которыми определен отъютант царского величества Ушаков»²³⁹⁴, — повідомляв О. Меншиков І. Скоропадського.

Маріонетковому гетьману також допомагали набрати у військо козаків із Слобожанщини (яка тоді не входила до складу Гетьманщини. — *Авт.*). Так, І. Скоропадський повідомляв О. Меншикова, що «набрал я в драгуны» 900 чугуївців, які «люде гораздо добры и артикул зело поняли твердо»²³⁹⁵. На початку 1709 року в Україну повернулося близько 300 козаків Лубенського полку під управлінням полкового судді Леонтія Кічкаровського з походу «к Казани», які ходили приборкувати повсталих башкирів (через труднощі, зневажливе ставлення російських воєвод, відсутність харчів по дорозі до місця призначення у 1707 році втекло * спочатку 300²³⁹⁶, а потім 900 воївків²³⁹⁷). Цю частину лубенців царський уряд підпорядкував своєму гетьману.

Привертає увагу розпис гетьманських караулів від 10 червня 1709 року. Цей документ повідомляє про розташування по річці Псел контингенту полків, які були у підпорядкуванні І. Скоропадського. Їхнім завданням було тримати «кордон», мости за 20–40 кілометрів від місць розташування шведів загальною довжиною до 150 кілометрів. З цього розпису дізнаємося, що козаки Київського полку несли караул по лінії від Кременчука–Монжелівки (підрозділи по 200, 200, 300 та 200 воївків)²³⁹⁸. Охорону цього рубежу також забезпечували полки Миргородський (калмики!), Чернігівський (поблизу Матяшівки 150 козаків), Переяславський (Шишаки, Великий Перевіз 200, 200, ? козаків), Прилуцький (Попівка, Остапівка 60, 80, ? козаків)²³⁹⁹,

²³⁹⁴ ДГІМД. — С. 856.

²³⁹⁵ *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 343.

* За дослідженням К. Кочегарова, ці козаки подалися на Дон, Запоріжжя, заснували слободи на Правобережній Україні. На його думку, І. Мазепа все-таки активно не розшукував дезертирів, хоча й доповідав у Москву про це (с. 21, поділення див. нижче).

²³⁹⁶ *Кочегаров К. О.* Участь козаків Лубенського полку в придушенні башкирського повстання 1704–1711 рр. // Український історичний журнал. — 2010. — № 6. — С. 19.

²³⁹⁷ Там само. — С. 21.

²³⁹⁸ ПИБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 937.

²³⁹⁹ Там само. — С. 937–938.



Килим з гербом Павла Полуботка.
Початок XVIII ст.
Збірка В. Кричевського.

компанійський полк. Поряд з українцями стояли російські підрозділи. Цікаво, що у розписі повідомляється про 30 козаків, з якими було «2 драгуна на форпос-те для надзирання караулов над козаками»²⁴⁰⁰. У такій само ситуації був і І. Скоропадський. Розпис караулів інформує, що «где стоит господин гетман, стоит корпусом и генерал з двумя полками драгунскими и два полка салдацкие»²⁴⁰¹. Документ повідомляє про присутність під Багачкою «30 драгун Неженского полку»²⁴⁰², що вказує на російський полк, дислокований у Ніжині, а не на козацьке формування.

Отже, підрахунки вищезгаданого контингенту дають

підставу говорити про те, що під управлінням І. Скоропадського було не більше 2500–3000 козаків Гетьманщини. Та й ці сили були розкидані, не зосереджені в одному місці, при них стояли російські підрозділи, аби гетьманці не змогли перейти на бік І. Мазепи. Київський воєвода Д. Голіцин, інформуючи канцлера про неблагонадійність І. Скоропадського, зазначав: «Теперь от него в Корсуне полковником Кандыба, который был в измене, и Мазепа из Ромна послал его в Корсунь в полковники; я, узнав об этом, перестерег и не допустил его; ему негде деться, пришел ко мне своею волею, я послал его к гетману, и тот сейчас отправил его в полковники туда же, куда и Мазепа посылал; а я думаю, что от него, кроме плутовства, нельзя ждать никакого добра; хорошо, если б на его месте был

²⁴⁰⁰ ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 937.

²⁴⁰¹ Там само.

²⁴⁰² Там само.

другой с нашей стороны»²⁴⁰³. Перекидання на Правобережжя у 1709 році кількох російських полків сприяло тому, що малолюдні тамтешні козацькі полки (по 100–200 осіб) здебільшого не вели активних бойових дій (Чигиринський — під керівництвом К. Мокієвського, Білоцерківський — під номінальним управлінням А. Гамалії *) і частина їх підкорилася київському воєводі Д. Голіцину (здався сердюцький полк Бурляя, могилівський полковник Сава Волошин «взят и нынѣ при его милости гетманѣ (Скоропадському. — *Авт.*) до указу обретається»²⁴⁰⁴; лояльність до росіян проявив брацлавський полковник Григорій Іваненко (Григораш²⁴⁰⁵).

Зазначимо, що в офіційних даних «Щоденника [повідомлень] з королівської шведської армії» за 3 грудня 1708 року зазначається про те, що «він (Скоропадський. — *Авт.*) не менше, ніж інші полковники, які гетьмана Мазепу переконали шукали захисту Його Кор. Вел., також готовий був потім присягнути йому на вірність, сподіваючись на той час, коли земля буде очищена від руських»²⁴⁰⁶. Багато старшин при сприятливіших обставинах для дій армії Карла XII могли перейти на бік мазепинців, оскільки співчували їм. Відомий під час правління І. Скоропадського урядовець Іван Черняк (Черниш), наприклад, у 1713 році через свого козака Данила Кандака переказував «кошовому Костки (Кость Гордієнко. — *Авт.*) и протчим запорожцам, чтоб не важились кланяться ц. в-ву, еще де висилицы московские не наполнились, а если де поклонятся, то конечно де наполнятся вами»²⁴⁰⁷. Полтавський полковник звинувачувався полтавським полковим суддею Петром Кованькою, полковим писарем Іваном Заліським, полковими хорунжими Михайлом Руденком та Павлом Герасимовим і в

²⁴⁰³ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — Кн. VIII. — Т. 16. — С. 350.

* І. Мазепа призначив його білоцерківським полковником у листопаді 1708 року, та, прибувши на Правобережжя, схоже, він не зміг організувати козаків, оскільки сердюки у Білій Церкві капітулювали, а відтак у Білоцерківську фортецю був уведений російський гарнізон. Антон Гамалія у цих реаліях повернувся до гетьмана.

²⁴⁰⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 236.

²⁴⁰⁵ Лист Г. Головкина І. Скоропадському (9 травня 1709 р.) // ДГІМД. — С. 871; Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорізького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ: Ліра, 2007. — С. 45; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К.: Стилюс, 2002. — С. 287.

²⁴⁰⁶ Щоденник БД. — С. 164.

²⁴⁰⁷ Повесть Данила Кандака и Корнея Федоренка о положении дел в Запорожье (ноябрь–декабрь 1714 г.) // Источники ЗК. — Т. I. — С. 1069–1070.

тому, що поставив мазепинців на впливові уряди — «новосанжаровской сотник Матвей Буцкой, нехворощинской сотник Стецко были при изменнике Мазепе, переволочанской сотник Дмитро с изменником Косткою Гордеенком был, когда в Царичанке побили великоросских людей»²⁴⁰⁸. І. Черняк (полковник з літа 1709 року²⁴⁰⁹) виправдався тим, що «во время измѣны Мазепиной послан в Крым и в Сѣчу и от того Костки вязан, бит и к шведам в неволю отдан и терпѣл по самую полтавскую баталию»²⁴¹⁰.

Петро І у депеші Г. Долгорукому від 8 червня зазначав, що не треба довіряти І. Скоропадському: «А что о отакованье неприятеля от нас, не объявляй гетману, дабы не пронеслось, но секретно сие дело держи»²⁴¹¹. Зазначимо, що на початку Полтавського бою 27 червня лейтенант кавалерії Йоаким Лют був свідком прибуття до шведів посланця від 2000 козаків, які хотіли перейти на бік шведів, але з гарантією помилування від короля. Командир полку принц Максиміліан Емануель Бюртемберзький не наважився прийняти їх без дозволу Карла XII, «поскілки милостивий наш король по ходу баталії не з нами опинився і в цей момент тут не присутній»²⁴¹². Як повідомляє шведський історик П. Енглунд, козацький парламентар повернувся назад без позитивного вирішення цієї справи через шведську бюрократичність²⁴¹³.

Можливо, росіянам стало відомо про ці переговори. До козаків було оперативно перекинуто 6 полків драгунів, «которые все на бою генеральном не были»²⁴¹⁴.

10 липня 1709 року цар обідав з гетьманом, штабними офіцерами, полковниками. Дізнаємося, що Петро І видав «на разделение войску, обретающемуся при нем, 100 000 рублей», а та-

²⁴⁰⁸ Письмо канцлера Г. Головкина И. Скоропадскому (18 ноября 1714 г.) // *Востоков А.* Полтавский полковник Иван Черняк // Киевская старина. — 1889. — Т. 27. — № 10. — С. 1-2.

²⁴⁰⁹ Универсал рейментарский под Богачкою (20 июня 1709 г. [очевидно, указ був або 29 червня, або 20 липня, бо до Полтавської битви І. Черняк був при мазепинцях. — *Авт.*]) // *Материалы для истории Южной Руси, изданные Григорием Милорадовичем.* — Чернигов: Губернская типография, 1858. — С. 25-28.

²⁴¹⁰ Письмо гетмана Скоропадского графу Гаврилу Ивановичу Головкину (1713 г.) // *Источники ЗК.* — Т. I. — С. 1065.

²⁴¹¹ *ПиБ.* — Т. 9. — Вып. 1. — С. 204.

²⁴¹² *Энглунд П.* Полтава: Рассказ о гибели одной армии. — М: Новое книжное обозрение, 1995. — С. 112.

²⁴¹³ Там само.

²⁴¹⁴ *Журнал или Поденная Записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя Императора Петра Великаго с 1698 года, даже до заключения Нейштатскаго мира.* — Часть первая. — СПб., 1770.

кож «на чотыре тысячи войска волохов, казаков и калмыков по 5 руб. на человека, итого 20 000 руб.»²⁴¹⁵. За відомостями І. Голикова, цар дав винагороду «чотырем тысячам волохам, служившим при гетмане»²⁴¹⁶.

Тобто вищезгадана кількість (4000) і складала насправді «українську» армію, що підтримувала Москву.

²⁴¹⁵ ВКДГІМД. – С. 731.

²⁴¹⁶ Голиков І. Дополнения к деяниям Петра Великого // Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909. – СПб., 1909. – С. 137.





1. Утворення Київської губернії як акт окупації

Ще на початку 1707 року відбулася подія, яка згодом вивела з рівноваги гетьмана та його оточення. Цар-реформатор 10 лютого підписав іменний указ «Про приєднання Києва та інших черкаських міст до відомства Білгородського розряду».

«Великий Государь указал, — читаємо у ньому. — Киев, також и прочие замки в черкаских городах, в которых русские воеводы, приписать к Белугороду; и из Белогорода комнатному стольнику и воеводе князю Дмитрию княж Михайловичу сыну Голицыну, осмотра их, быть к весне в Киеве, где много исправления требует; и для того ему Белгородским разрядом то исправлять. А за честь киевского места, писать его, князя Дмитрия, воеводою киевским, а не белгородским, и ведать и Белгород со всем разрядом ему ж князю Дмитрию; а Киев с прочими замки черкаскими взяты в разряд. И о том ему, князю Дмитрию, сей Великого Государя указ сказать; а об отпуске в разряд тех городов и всех дел и ведомостей и подъячих, у которых те города в повытьях, с их денежными оклады, послать из разряда, в Малороссийский приказ память»²⁴¹⁷. У листі від 1 березня 1707 року до Т. Стрешнева цар нагадує йому: «князь Дмитрия прикажи на честь Киевского места писать воеводою киевским, а не белгородским»²⁴¹⁸. Царським указом від 19 березня належало «к гетману и кавалеру к Ивану Степановичю Мазепе для ведома послать свои великого государя грамоты ис приказа Малые Росии»²⁴¹⁹. Крім цього послаблення Гетьманщини шляхом відлучення від неї великої кількості міст, послали від Речі Посполитої краківський воевода Януш Вишневецький, мазовецький воевода Станіслав Хоментовський, литовський маршалок Марціян Волович²⁴²⁰ у другій половині лютого 1707 року у Жовкві вимагали від царя повернення українських земель, захоплених Палієм²⁴²¹. На по-

²⁴¹⁷ Рубинштейн С. Ф. Указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год. — Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1894. — С. 31–32.

²⁴¹⁸ Письмо Петра I к Т. Стрешневу (1 марта 1707 г.) // ПиБ. — С. 107.

²⁴¹⁹ Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и российская империя. История «предательства». — М.: Изд-во Центрполиграф, 2011. — С. 323.

²⁴²⁰ Полномочная грамота Г. И. Головкину и князю Г. Ф. Долгорукому на ведение переговоров с польскими послами (22 февраля 1707 г.) // ПиБ. — Т. 5. — С. 93.

²⁴²¹ Мончаловский О. А. Петр Великий в Галицкой Руси. Исторические записки и заметки. — Львов: Типография Ставропигийского института, 1903. — С. 22–23.

чатку 1707 року на вимогу коронних гетьманів Адама Сенявського та Станіслава Ржевуського, інших польських урядовців Петро I погодився віддати їм Правобережну Україну²⁴²². У резолюції на пункт про повернення Речі Посполитій українських фортець цар зазначив: «Возвратить и срок назначить»²⁴²³.

Гетьман, правдоподібно, дізнався про це, а також про підпорядкування українських міст Голіцину у Жовкві під час участі у квітневій²⁴²⁴ нараді *, яка обговорила план дій під час війни зі шведами²⁴²⁵. Пилип Орлик у листі до Стефана Яворського пригадував, що гетьман «по том совету ни на обед до царского величества не пошел, а ни у себе ничего через целый день не ел, и когда мы, старшина енеральная по обыкновению в свое время тогож дня до его пришли, застали его вельми сердитого, и ничего болш нам не сказал, кроме тех слов: «Если бы Богу так вернее и радительне служил, получил бых наибольшое мздовоздаяние, а здесь, хотя б в ангела пременился, не могл бых службою и верностью моею жадного получить благодарствия»²⁴²⁶.

Зрештою, підготовка до війни зі шведами відволікла Петра I від реалізації цього імперського задуму на кільканадцять місяців. Але коли І. Мазепа, провідні старшини Гетьманщини перейшли на бік Карла XII, цар вирішив здійснити задумане й не церемонитися з українцями.

У власноручних замітках за грудень 1708 року Петро I накреслив найближчі завдання для реалізації, серед них також «О определении губерний»²⁴²⁷.

²⁴²² Вейс Ф. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — поч. XVIII вв. // Український археографічний збірник. — К., 1930. — Т. 3. — С. 31–32.

²⁴²³ Резолюции на выписке из инструкции польских послов (16 и 17 февраля 1707 г.) // ПиБ. — Т. 5. — С. 82.

²⁴²⁴ Гербильский Г. Ю. Русско-польский союз и Жолковский стратегический план // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 79.

* Петро I надіслав листа гетьману: «Мы желаем, чтоб вы для советов с нами о воинском расположении сюды в Жолкву прибыли. Вы недолго здесь мешкать будете, но паки вскоре отсюду отъедете, что зело нужно» (Дополнение к ДПВ. — С. 144). І. Голиков дає цей лист 5 травнем, та насправді він, правдоподібно, написаний 5 квітня 1707 року. Адже 5 травня цар був у Дубні, а 11 травня він наказував гетьманові швидше збирати козаків для ремонту Печерської фортеці.

²⁴²⁵ Гербильский Г. Ю. Петро Перший в Західній Україні (1706–1707 рр.). — Львів: Вільна Україна, 1948. — С. 35.

²⁴²⁶ Лист Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського (1721) // Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років / Упоряд. О. Ковалевська. — К.: Темпора, 2011. — С. 106.

²⁴²⁷ Петр I. Разные заметки (В декабре 1708 г.) // Сборник Русского исторического общества. — СПб., 1873. — Т. 11. — С. 170.

18 грудня 1708 року він підписав указ * «в своем Великороссийском государстве для всенародной пользы учинить 8 губерний и к ним розписать города»²⁴²⁸. Хоча сам розпис останніх упорядники російського законодавства віднесли до 18 грудня 1708 року²⁴²⁹, насправді, як свідчить лист Петра I до Тихона Стрешнева від 18 лютого 1709 року, «губернии ныне определи[ли] мы и, подписав городам росписи своею рукою, к губернаторам розослали»²⁴³⁰. Відправлений 18 лютого такий розпис і київському воєводі Дмитрові Голицину («по которой города ныне принимай и присматривайся ко всяким делам, также и к збором»²⁴³¹). Згідно з цим документом велика частина України увійшла до Київської губернії Московії. До неї цар приписав міста:

«Киев, а к нему города: Переславль, Чернигов, Нежин, Новобогородицкой, Сергиевской, Каменной Затон, Бельгород, Ахтырка, Богодухов, Мурахва, Сенное, Болхов, Сумы, Краснополье, Межиречи, Золочев, Буромля, Рублевка, Городное, Суджа, Лебедянъ, Мирополь, село Вена, Белополье, Олшанка, Севеск, Курск, Мценск, Путивль, Карачев, Кромы, Рыльск, Брянск, Орел, Новосиль, и того 36. Да из Азовской губернии приписаны в розряде для близости к Киеву города, а что от тех городов до Киева и до Азова верст, и то писано ниже сего:

	до Киева	до Азова
Алешня	350	655
Вольной	333	627
Хотмыжской	355	607
Карпов	373	600
Красной Кут	293	665
Колонтаев	300	660
Обоянь	420	600
Коломак	280	680
Харьков	340	600

* Можливо, цей документ був тоді вироблений, а доведений до відома виконавців у лютому 1709 року. Є різні версії цього документа та його датування (детальніше про це див.: ПиБ Петра Великого. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1080–1082).

²⁴²⁸ Лохвицкий А. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. — СПб.: Издание А. Ф. Базунова, 1864. — Ч. I. — С. 39.

²⁴²⁹ ПиБ. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 656.

²⁴³⁰ ПиБ. — Т. 9. — Вып. 1. — С. 91.

²⁴³¹ Письмо Петра I к Д. Голицыну (18 февраля 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. 1. — С. 94.

	до Києва	до Азова
Валки	230	650
Салтов	300	560
Яблонов	360	560
Короча	360	560
Нижегольск	380	540
Старой Оскол	420	620
Ливны	54	740

Итого 17 городов.

Да в розряде ж приписан Трубчевск, да по росписи господина Голицына приписано из Смоленской губернии: Белев, Болхов.

А до тех городов:

	от Києва	от Смоленска
до Белева	730	409
до Болхова	690	450

Всего в Киевской губернии и с тем что приписаны в розряде и по росписи господина Голицына, 56 городов»²⁴³².

За записками П. Крекшина, цар ще й 23 лютого наказав розписувати губернії та причислені до них міста²⁴³³. На місці Гетьманщини була утворена Київська губернія. До неї увійшло 56 міст: від Києва, Переяслава, Охтирки, Сум, Путивля, Лебедина, Новгорода-Сіверського до Рильська, Орла, Трубчевська, Бихова²⁴³⁴. Російські гарнізони в Києві, Чернігові, Полтаві, Переяславі мали утримувати приписані до них російські території²⁴³⁵.

Гігантське адміністративне утворення об'єднувало українські та російські землі ніби для зручності управління. Насправді це було не так. Ще у грудні 1708 року, коли губерньська реформа розпочиналася, у Москву надійшло прохання з Києва. «Писал ис Киева господин Голицын, чтоб прислать к делам в Белгород доброго человека, дабы могли чрез одного дела исправлятца, понеже в Белгороде требуют многова управ-

²⁴³² № 2218. — Декабря 18 [1708г.]. Именной указ, объявленный из Ближней канцелярии. — Об учреждении губерний и о росписании к ним городов // ПСЗРИ. — 1830. — Т. IV. — С. 436–437.

²⁴³³ Крекшин П. — С. 69.

²⁴³⁴ Там само. — С. 70.

²⁴³⁵ Там само. — С. 43.

ления, а он, господин Голицын, пишет, что ему Белагорода смотреть и управлять невозможно»²⁴³⁶, — інформував Тихон Стрешнев царя.

Гетьманська автономія на цих теренах ніби номінально ще існувала. Але головну роль уже відігравав тут київський губернатор, московські урядовці. Так, у липні 1709 року «местечко Котелва, которое прежде надлежало к полку Гадяцкому, по указу его царского величества и по докучному челобитью тамошних жителей *, для близости и удобства, определено быть в ведении к Ахтырскому полку»²⁴³⁷. У Санкт-Петербурзі вирішували, кого призначати полковниками, сотниками. «Его царское величество бывшему гадецкому протопопу Федору Лисовскому указал быть Стародубовского полку в Новгородке Северском сотником, — ставив до відома гетьмана І. Скоропадського граф Г. Головкин, — о чем ваша вельможность изволите пространнее усмотреть из посланной с ним его царского величества грамоты. И хотя ваша вельможность напред сего ко мне писать изволили, что оной Лисовской чинил вам некоторые досадительства, однакож ныне изволите то презреть, и уничтожить, и явиться к нему ласковым»²⁴³⁸. Це при тому, що у 1703 році на Гетьманщині Ф. Лисовський був засуджений до страти: виконуючи обов'язки челядника у чернігівського полкового осавула Красовського, він украв скриньку з грошима; в Батурині подібним же чином забрав у архімандрита Одорського двох коней і 6 карбованців²⁴³⁹. Вийшовши сухим із води, дискредитувавши себе на посаді протопопа повторним одруженням, не розірвавши попереднього шлюбу, цей меншиков-

²⁴³⁶ Письмо Т. Стрешнева Петру І (12 января 1709 г.) // ПиБ. — Т. 8. — Вып. II. — С. 1053.

* «Во время нашествия шведов на Малую Россию ахтырский полковник и бригадир слободских полков Федор Осипов стоял в Гадяцком полку в Котельве, — хлопотався у 1728 році гетьман Данило Апостол про повернення цього містечка під своє управління. — Вступив в дружбу с городовым атаманом Котельвы Белецким, без ведения котелевского сотника Долгопола, находившегося тогда с гадяцким полковником в походе, подложную просьбою, написанною от имени всех котелевских жителей, будто желают они быть в полку Ахтырском, направил ордер у князя Меншикова, предписавший присоединить г. Котельву с уездными ее селами из полку Гадяцкого к Ахтырскому» (Волис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII — XVIII вв.). — Харьков, 2007. — С. 143).

²⁴³⁷ Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (17 февраля 1710 г.) // Материалы ВУА. — С. 679.

²⁴³⁸ Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (7 февраля 1715 г.) // Материалы ВУА. — С. 786.

²⁴³⁹ Моравский С. Федор Лисовский. 1709–1722 // Киевская старина. — 1891. — Т. 24 (сентябрь). — С. 431.

ський улюбленець отримує чин сотника ²⁴⁴⁰. І. Скоропадський ніяк не міг втихомирити царського пройдисвіта, який почав «людей своей сотни ганити, озлобляти и утеснять, грунта их власные отнимати, боем грозити, а инших и окрывать (колотити) урядников городских, цеховых и сельских по своей хоти переменять, миськими людьми и подводами отбувати в себе роботизну» ²⁴⁴¹.

Б. Шереметев «по указу... царя» замість воронезького сотника Лазоренка, який «ушел безвестно», призначив новим сотником хорунжого Потапа Назаренка, хорунжим — Костянтина Степанова ²⁴⁴². Призначені старшини поводитися свавільно, брутально. Воронезький отаман у своїй скарзі на зловживання сотника Потапа Назаренка наводить такий діалог: «Он (сотник. — *Авт.*) закричал: “Ты не знаешь, кого угощаешь?” — “Знаю, сказал я, что вы сотник, как и другие”. — “Нет, курвин сын, не такой же я: ты знаешь, что меня сам царь назначил в сотники! Я вас всех упрячу в Сибирь! Что захочу, то и сделаю”. — “Неправду, пан сотник, говоришь: ясновельможный гетман также слуга царский, а он старше тебя”. Он закричал: “Что мне гетман? Я принял старшинство прежде его”. И ударил меня по щеке. “Бейте его!” — закричал он пьяным казакам. И они все стали бить меня» ²⁴⁴³.

Крім того, землі Гетьманщини Петро І став щедро роздавати своїм улюбленицям, російським посадовцям, донощикам. Так, сербському полковнику Гаврилові Милорадовичу цар «повелел ... дать на Украине в Прилуцком полку село Калюженцы» ²⁴⁴⁴, у Ніжинському полку — Нехаївку «в наследие» ²⁴⁴⁵. Граф і таємний радник Сава Рагузинський у 1710 році отримав у володіння села Велику Топаль у Стародубському полку ²⁴⁴⁶, Пара-

²⁴⁴⁰ Там само. — С. 437.

²⁴⁴¹ Кулиш П. Записки о Южной Руси. — СПб., 1857. — Т. 2. — С. 173.

²⁴⁴² Лист фельдмаршала Б. Шереметьева про призначення сотенної старшини у м. Воронежі (29 жовтня 1709 р.) / Публікація М. Василенка // Український археографічний збірник. — 1926. — Т. I. — С. 101-102.

²⁴⁴³ Абрамов И. Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда. Этнографический очерк. — СПб., 1905. — С. 4.

²⁴⁴⁴ Письмо графа Г. Головкина И. Скоропадскому (9 июля 1715 г.) // Материалы ВУА. — С. 798.

²⁴⁴⁵ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка (1729-1730 г.). — Чернигов: Типография губернского земства, 1901. — С. 21.

²⁴⁴⁶ Указ Петра I (1710 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. — Чернигов: В губернской типографии, 1875. — Вып. 3. — С. 668.

фіївку — у Прилуцькому²⁴⁴⁷. За наказом Г. Головкина гетьман у 1715 році віддав село Яківці Полтавського полку тростянецькому обивателю «Петру Яковлеву, в полку Ахтирском мешкаючому»²⁴⁴⁸ «за прислугу его и за донесение ее царскому величеству»²⁴⁴⁹. «Разорител Украины главный»²⁴⁵⁰ О. Меншиков «во уважение понесенных им трудов»²⁴⁵¹ у 1709 *–1710 рр. отримав у володіння Почеп²⁴⁵², Ямпіль²⁴⁵³ у Стародубському полку, пізніше — Городище, Бахмач, Курінь, Підлипне, Попівку, Старе, Гуту, Батурин, Обмачів, Красне, Руденку, Стягайлівку, Улицю, Юрасівку, Орлівку, Усок, Шалимівку, Білицю, Порохонь, Гремячку, Короп у Ніжинському полку²⁴⁵⁴. При цьому була ліквідована Почепська сотня. «1710 году бывший князь Александр Меншиков поработил всей сотни Почеповской козаков, — писав у своїй «сказке» в 1756 році один із почепських старшин Іван Іванович Губчиць, — в том числе всех владельцев; и моего отца Ивана Губчица тогда будущего сотника почеповского сделать бурмистром в яком подданстве несносные денежние и хлебные оклады взымал и взял более ста тысячей рублей сего невозможши утерпеть искал себе и всем сотне почеповской козакам свободы и владельцам; За что прикажчики его Меншикова взяв отца моего и мене з братьею моею, отца оковав вдвое а мене з братьями в едни железа з женами держали в тюрьме между ворами и разбойниками под караулом; А имение движимое и недвижимое все поотнимали и крайне поразоряли и одного отца моего под караулом отослали в Москву

²⁴⁴⁷ Мякотин В. А. Генеральное следствие о маестностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.) — К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. — С. 17.

²⁴⁴⁸ Книга полку Полтавского о всех маестностях, местечках, селах и деревнях свободных войсковых, кто и по яким крепостям оными владеет... (10 февраля 1730 г.) // Генеральне слідство про маєстності Полтавського полку 1729–1730 / Упоряд. Івана Бутича. — Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. — С. 36.

²⁴⁴⁹ Там само. — С. 44.

²⁴⁵⁰ Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І. І. Забіли // Сіверянський літопис. — 1999. — № 4. — С. 168.

²⁴⁵¹ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. — М.: Типография Николая Степанова, 1842. — Т. 3. — Примечания. — С. 51.

* 9 липня 1709 року.

²⁴⁵² Универсал гетмана Скоропадского об отдаче князю Меншикову в Стародубском полку города Почепа со всеми маестностями (9 июля 1709 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. І. — Спр. 41. — Арк. 1–4.

²⁴⁵³ Выписка с двух универсалов гетмана Скоропадского о даче князю Меншикову города Почепа, Ямполья и о размежевании оных местечков (1709 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. І. — Спр. 70. — Арк. 1–11.

²⁴⁵⁴ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка (1729–1730 гг.). — Чернигов: Типография губернского земства, 1901. — С. 52–60, 64.

в тюрму з нами»²⁴⁵⁵. «За ... многотрудное сохранение целости малороссийского народа»²⁴⁵⁶ також отримав містечко По-
норницю, села Верби, Козолупівку²⁴⁵⁷ в Чернігівському полку
таємний радник і віце-канцлер Петро Шафіров. У Прилуць-
кому полку отримали у володіння села Вільшану, Гмирівку —
Б. Шереметєв; Мамаївку, Раски — генерал фон Вейсбах²⁴⁵⁸;
у Переяславському полку: села Глибоке²⁴⁵⁹ — Вейсбах; Дра-
бовець, Сеньківку, Ковтуни, Ольхи, Капустинці, частину Пі-
щаного — генерал Кантакузин²⁴⁶⁰; у Київському полку: села
Адамівку²⁴⁶¹ — Вейсбах; Мостищі, Семиполки, Світ, Рудню —
генерал-лейтенант Дивієр²⁴⁶²; Обухів — комендант Київсько-
го гарнізону Григорій Наумов²⁴⁶³; у Ніжинському полку: села
Євлашівку — комендант Ніжинської фортеці Пилип Толбу-
гін²⁴⁶⁴; Дорогинку, Дрімайлівку, Малу Загорівку (половина) —
генерал Вейсбах²⁴⁶⁵; Малу Загорівку (половина) — серб, майор
Михайло Банен²⁴⁶⁶; Переяслівку, Бурківку — серб Іван Бо-
жич²⁴⁶⁷ (ці села спочатку отримав 21 травня 1709 року його бать-
ко — полковник Пантелеймон Божич²⁴⁶⁸); Шаповалівку, Мико-
лаївку, Носалівку — комендант Глухівського гарнізону Богдан
Скорняков-Писарев (1721 р.)²⁴⁶⁹; Литвиновичі — генерал-ма-
йор Олексій Шаховський²⁴⁷⁰; Клішки, Чепліївку — князь Гри-
горій Долгорукий²⁴⁷¹; Чуйківку, Журавку — граф Гаврило Го-
ловкін²⁴⁷²; останньому також передали у володіння населені

²⁴⁵⁵ Сказка абшитованного товарища бунчукового Ивана Губчица (июль 1756 г.) / Публикация И. Кривошеи // Украинский исторический журнал. — 2009. — № 3. — С. 222.

²⁴⁵⁶ Универсал гетмана Скоропадского, данный подканцлеру Петру Шафирову... (27 сентября 1709 г.) // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. I. — Спр. 54. — Арк. 1-6.

²⁴⁵⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1842. — Т. 3. — С. 124.

²⁴⁵⁸ Мякотин В. А. Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729-1731 гг.) — К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. — С. 17, 30-31.

²⁴⁵⁹ Там само. — С. 11.

²⁴⁶⁰ Там само. — С. 20, 26-27.

²⁴⁶¹ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729-1731 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — 1893. — Кн. 7. — Отд. III. — С. 37.

²⁴⁶² Там само. — С. 39.

²⁴⁶³ Там само. — С. 40.

²⁴⁶⁴ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка (1729-1730 гг.). — Чернигов: Типография губернского земства, 1901. — С. 1.

²⁴⁶⁵ Там само. — С. 4, 7, 10.

²⁴⁶⁶ Там само. — С. 10.

²⁴⁶⁷ Там само. — С. 10-11.

²⁴⁶⁸ Там само. — С. 178.

²⁴⁶⁹ Там само. — С. 16-17.

²⁴⁷⁰ Там само. — С. 23.

²⁴⁷¹ Там само. — С. 61.

²⁴⁷² Там само. — С. 27-28.

пункти Лубенського полку Константинов, Великі Будки, Курмани, Буромлю, Олександрівку, Луку²⁴⁷³. Малоросійська колегія у 1723 році передала Васківці Прилуцького полку особисто у володіння царя²⁴⁷⁴.

Фактично 18 грудня 1708 року Петро I своїм указом узакопив акт окупації України. У його імперії вона стала 8-м адміністративним округом — Київською губернією. Мазепинське повстання ще на якийсь час призупинило фактичну ліквідацію гетьманських установ, українського самоврядування. Та, зрештою, у другій половині XVIII століття Російська імперія поглинула українську самобутність.

2. Полонені на Сіверщині

На Гетьманщині утримувалися полонені шведи, які потрапили в полон перед приходом каролінської армії до Новгорода-Сіверського. У Чернігів у середині жовтня 1708 року драгуни привезли 157 чужоземних вояків²⁴⁷⁵. Оскільки поранених каролінців шведи старалися відправити додому або залишити у пройдених містах, то їхнє подальше життя не завжди складалося успішно: так, близько 40 шведів росіяни спалили 10 вересня у Могильові у католицькому монастирі²⁴⁷⁶.

Після Полтавського бою з Решетилівки до Києва було відправлено графа Піпера, 10 штаб- і 365 обер-офіцерів, загалом 378 шведів²⁴⁷⁷. Це були офіцери королівської пішої гвардії, Кроманського, Ішлотського, Зюдерманландського, Кальмарського, Вестшультського, Вестербатичного, Іонкописького, Вестмоландського, Упландського, Дальтського, Вермелендського полків та артилерії²⁴⁷⁸.

²⁴⁷³ Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1896. — Кн. 11. — Отд. II. — С. 50–51.

²⁴⁷⁴ Мякотин В. А. Генеральное следствие о маенностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.) — К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. — С. 31.

²⁴⁷⁵ Письмо И. Вельяминова-Зернова к А. Меншикову (27 октября 1708 г.) // Исторический журнал. — 1940. — № 12. — С. 82.

²⁴⁷⁶ Артамонов В. А. Мать Полтавской победы. Битва при Лесной. — СПб.: Общество памяти игуменни Таисии, 2008. — С. 35.

²⁴⁷⁷ Панащенко В. В. Киев накануне и в годы вторжения шведской армии на Украину (1706–1709 гг.) // Тезисы докладов и сообщений научной конференции, посвященной 275-летию Полтавской битвы (26–27 июня 1984 г.). — Полтава, 1984. — С. 31.

²⁴⁷⁸ Полтавская битва. Из сочинения Карла Вейланда «Theatri Europaei» (1720) // Полтавская битва 1709 — 27 июня — 1909. — СПб., 1909. — С. 216.

Ще більшу партію полонених було відправлено до Чернігова. Тут у фортеці розмістили офіцерів Смоленського, Далендорфського, Ісхіферського, Карельського, Лейб-драгунського, Шрейденфельського, Гюльденштернського, Таубиського, Шлипського піхотного, Вестманландського піхотного, Дальського, Ішульського рейтарського, Іонкьопнинського піхотного, Лейб-піхотного, Ішлотерського полків²⁴⁷⁹. Частину шведів залишили в Полтаві²⁴⁸⁰. Полонених також відправили до Смоленська (зокрема генерала Левенгаупта, генерал-майора Шліпенбаха, 25 штаб-офіцерів, 373 обер-офіцери²⁴⁸¹), Петербурга²⁴⁸², Оренбурга²⁴⁸³ (фельдмаршала Реншильда, генерал-майорів Штакельберга, Гамільтона, Крейца, Круза і Розена та 20 штаб- і обер-офіцерів²⁴⁸⁴). У Полтаві були залишені поранені та хворі шведи — 20 офіцерів та 2787 унтер-офіцерів і рядових²⁴⁸⁵. До Воронежа спрямували 2754 вояків та 77 королівських слуг, у Стародуб — 2000 рядових; в Ізюм, Харків, Охтирку — 2223 особи²⁴⁸⁶, у Москву та округу — 4484 вояки королівської гвардії, лейб-регіменту²⁴⁸⁷ («с 4000 шведскими арестанты»²⁴⁸⁸), а також майстрових людей, артилерійських служок²⁴⁸⁹. Після Полтавської битви 87 каролінських гармашів згодилися піти на царську службу²⁴⁹⁰. Полки, які охороняли полон, у липні отримали наказ «спросить у полонных офицеров, оприч шведов, кто хочет служить при армии царского величества»²⁴⁹¹.

²⁴⁷⁹ Там само.

²⁴⁸⁰ Там само.

²⁴⁸¹ Голиков И. Дополнения к деяниям Петра Великого // Полтавская битва 1709 — 27 июня — 1909. — СПб., 1909. — С. 145.

²⁴⁸² Полтавская битва. Из соч. Карла Вейланда «Theatri Europaei» (1720) // Полтавская битва 1709 — 27 июня — 1909. — СПб., 1909. — С. 216.

²⁴⁸³ Письмо Петра I к Степану Колычеву (31 октября 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 447.

²⁴⁸⁴ Голиков И. Дополнения к деяниям Петра Великого // Полтавская битва 1709 — 27 июня — 1909. — СПб., 1909. — С. 145.

²⁴⁸⁵ Голиков И. И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. — М.: Типография Николая Степанова, 1839. — Т. 11. — С. 279.

²⁴⁸⁶ Там само. — С. 280.

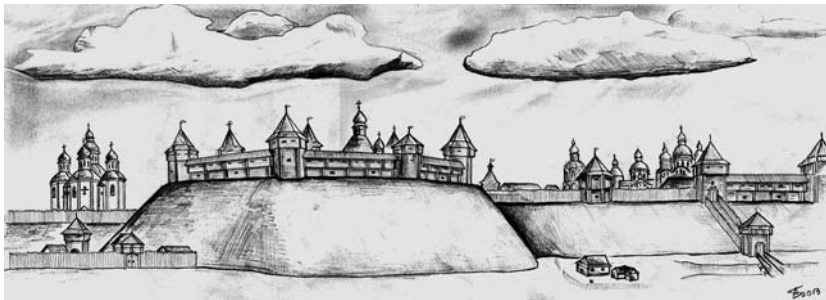
²⁴⁸⁷ Там само.

²⁴⁸⁸ Записки графа Г. П. Чернышова (1672–1745) // Руская старина. — 1872. — Т. V. — С. 794.

²⁴⁸⁹ Донесение Я. В. Брюса Б. П. Шереметеву (13 июля 1709 г.) // Переписка и бумаги графа Бориса Петровича Шереметева. 1704–1722. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. — С. 158–159.

²⁴⁹⁰ Донесение Я. В. Брюса Б. П. Шереметеву (11 июля 1709 г.) // Там само. — С. 157–158.

²⁴⁹¹ Лейб-гвардии Семеновский полк (1704–1709 гг). Приказы, рапорты, ведомости, известия, росписи, доношения, табели и письма // Архив кн. Ф. А. Кураки-



Чернігівська фортеця поч. XVIII ст. Реконструкція О. Бондаря

Значна кількість шведських полонених утримувалася в полках Гетьманщини. Гетьман І. Скоропадський уже влітку 1709 року був занепокоєний утримуванням охотницьких полків, оскільки у місцях їх розташування та інших населених пунктах «шведов полонников для прокормления послано»²⁴⁹². Після Полтавської поразки частину полону шведів було відправлено на Чернігівщину. Із листа ніжинського полковника Л. Жураховського від 16 жовтня 1709 року до мринського сотника Ф. Тарасовича довідуємося, що київський губернатор Д. Голіцин «прислал з Києва полоняников шведских человѣка з девятыся хори, которых отправадилисмо были на роботу фортеции Печерской»²⁴⁹³. На їхнє місце мали їхати здорові каролінці, які утримувалися в сотнях. Сотники мали «каждого шведа на реестрѣ имя написати, як зовется, и з якого города жилецъ, и якого чина, и що за ремесник, и тот реестр через приставов, которые при шведах будут, присилали до нас»²⁴⁹⁴.

На Чернігів під охороною російського полку у серпні перегнали шведських офіцерів²⁴⁹⁵. Збереглася одна з відомостей цього етапу: майорів 3, підполковників 4, капітанів 26, ротмістрів 16, поручиків 60, квартирмейстерів 5, прапорщиків 55, ад'ютантів 7, комісарів 5, корнетів 9, лейтенантів 11, лікар 1 (за-

на. — СПб.: Типография В. Балашева, 1892. — Кн. 3. — С. 131.

²⁴⁹² Просительные статьи гетмана Скоропадского под Решетиловкою (17 июля 1709 г.) / Приложения к четвертой части // История Малой России. — М.: Типография Семена Скляновского, 1822. — Ч. IV. — С. 202.

²⁴⁹³ Наказ ніжинського полковника Лук'яна Жураківського до мринського сотника Феодора Тарасовича щодо відправлення в Ніжин на будівництво Київської фортеці полонених шведів // Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упоряд. В. Риневич. — К.: Пам'ятки історії України, 2008. — С. 589.

²⁴⁹⁴ Там само.

²⁴⁹⁵ Извлечение из записок прапорщика Густава Абрама Пипера // Труды Я. К. Грота из русской истории. — СПб., 1901. — Т. 4. — С. 140–141.

галом 202)²⁴⁹⁶. Прапорщик Густав Піпер називає іншу цифру: «Я (...) попав у той відділ, котрому призначено було йти в Чернігів: він складався з 400–500 офіцерів»²⁴⁹⁷. Насправді, напевно, стільки полонених розмістилося у Чернігівській фортеці (тут ще з жовтня 1708 року утримували 170 полонених + 202 ново-прибулих). Останніх розмістили спочатку у передмісті, а потім у фортеці.

З полоненими у Чернігів прибув генерал-фельдмаршал Б. Шереметев, який через хворобу пробув тут кілька днів і 16 серпня покинув місто²⁴⁹⁸.

Шведи могли пересуватися по Чернігову вільно, але виходити за міські ворота мали право лише з особливого дозволу. Частина офіцерів, зокрема ротмістр Бок, майор Бандгольц та інші, змовилися втекти.

«Все більше нас переймалися переходом через Дніпро, на якому, як ми знали, в 70 верстах від Чернігова стояв козацький пост з 30 осіб, про яких ми зібрали певні свідчення через нашого старого, безрукого козака, який вилікував мене від лихоманки, — написав у своїх пізніших спогадах тодішній прапорщик Густав Абрам Піпер, майбутній генерал-майор, губернатор. — Бок і Бандгольц, у яких іще були коні, послали своїх людей за місто під тим приводом, що їм потрібно було запасатися сіном: ті й розвідали про напрямки, і про всі подробиці дороги до самого Дніпра. Коли ж усе було приготовлено, ми дістали коней і зброю, Бок і Бандгольц випросили у коменданта дозвіл вирушити верхи на село для купівлі сіна. Я з товаришами сподівався отримати такий же дозвіл від плац-майора; але оскільки його на ту пору не було в місті, то один із нас, корнет Ліндау, пішов до офіцера, який стояв у караулі біля міських воріт. Після багатьох умовлянь він погодився на наше прохання; але пройшло години дві, поки нам дали вартових. Ми поїхали верхи з міста, але оскільки провідник був при партії Бока, то ми не знали дороги. Близько полудня ми побачили Бандгольца з його супутниками; у них також був провідник, але, вважаючи, що дві інші партії встигли вже поскакати далеко, вони не думали більше про втечу, і хотіли лише трохи покористуватися свободою. Ми в полі стали змовлятися про ви-

²⁴⁹⁶ ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 1131.

²⁴⁹⁷ Извлечение из записок прапорщика Густава Абрама Пипера. — С. 140.

²⁴⁹⁸ Письма Б. П. Шереметева. — Ч. II. — С. 255.

конання попереднього плану, але, на біду, два офіцери з почту Бандгольца ніяк не наважувалися на це. Ми б мали пересилити чотирьох солдатів і комендантських егерів з двома офіцерами, що були при нас, а нас було всього лише шість чоловік. До того ж починало сутеніти, і ми, мабуть, наздогнали б партію Бока не раніше, як коли б вона вже зробила тривогу на Дніпрі. І так ми, в крайній досаді, поспішили назад у місто, сховавши зброю під одяг, і прибули, на щастя, коли ніхто ще не помітив нашої відсутності, так що ми могли негайно ж зарити нашу зброю і вогнепальні припаси. Опівночі прийшов до нас на квартиру плац-майор і, питаючи, хто нам дозволив відлучитися, шукав по всьому будинку зброї, проте ж нічого не знайшов. Після ми дізнались, що партія Бока до опівночі чекала нас в одному маєтку, за 10 верст від Дніпра, але, не дочекавшись, напала на вартових, і зв'язавши їм руки і ноги, а в рот поклавши кляпи, кинула їх в бік від дороги, по тому вночі зайняла паром, перш ніж козаки встигли завадити їм, переправилася через річку і, поїхавши по Волині, благополучно повернулася до Швеції»²⁴⁹⁹.

Серед полонених у Чернігові був і офіцер Карл фон Руланд, якому вдалося втекти з Росії через три роки²⁵⁰⁰.

Восени цар перемістив частину шведів, які перебували у Воронежі, до Серпухова²⁵⁰¹.

31 жовтня Петро I надіслав наказ гетьманові І. Скоропадському²⁵⁰² «швецкой полон весь, которой есть в малороссийских городех, в Стародубе и в протчих, вышли за добрым конвоем в Серпухов и вели смотреть, чтоб они не разбежались»²⁵⁰³. На виконання цього завдання давалося дуже мало часу. Уже «декабря в первых числах»²⁵⁰⁴ шведи мали бути в Серпухові. Такий самий наказ отримали й київський губернатор Дмитро

²⁴⁹⁹ Нотатки про 1709 р., полон прапорщика Густава Абрама Піпера, який згодом став генерал-майором і губернатором // ВКДГІМД. — С. 753.

²⁵⁰⁰ *Карл фон Руланд*. Воспоминания о плене в России и о войнах Карла XII (1709–1714) / Публикация Ю. Беспятовых // Скандинавская филология = Scandinavica. — 2009. — № 10. — С. 247.

²⁵⁰¹ Письмо Петра I к Степану Колычеву (8 ноября 1709 г.) // *Голицов И. И.* Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. — М.: Типография Николая Степанова, 1841. — Т. 15. — С. 67.

²⁵⁰² Реестр писем Петра I. 1 октября 1709 (правильна дата за іншими джерелами 31 жовтня. — *Авт.*). Письмо о высылке шведского полону // *ІР НБУВ*. — Ф. II. — Од. зб. 23403. — Арк. 246–247.

²⁵⁰³ Письмо Петра I к гетману Ивану Скоропадскому (31 октября 1709 г.) // *Материалы ВУА*. — С. 545.

²⁵⁰⁴ Там само.

Голіцин, генерал-майор Федір Шидловський, який командував слобідськими полками ²⁵⁰⁵, та інші.

Частину полону, що розквартирувався у Смоленську, мали зібрати в Можайську ²⁵⁰⁶.

І. Скоропадський отримав наказ лише 22 листопада ²⁵⁰⁷. Він відразу послав указ у підпорядковані йому полки. Однак гетьману було важко реалізувати поставлене завдання. «В том толко до поспешения препною заходит трудность, что одними малороссийскими подводами отнюдь невозможно будет к первым числам декабря с тем полонем до Серпухова поспешить, а особливо из дальних от Днепра городов, то есть ис Киева и ис Переясловля и ис протчих. И естли в великороссийских вашего царского величества городах и селах перемены в подводах не будет, то на одних подводах малороссийских не надеюся, чтоб и к празднику Рождества Христова могли оные полоняники до указного места приспеть. И того ради писал я до князя Матвея Петровича Гагарина, чтоб он с Москвы тулскою дорогою встречу до Севска вашего царского величества в великороссийские городы, села и деревни жестокие послал указы, по которым бы везде, где будет потребно, без замедления конвоем, от меня посланным, пот тот швецкой полон переменяли подводы, сколько в моей подорожной под монаршим вашего царского величества именем и указом написано будет» ²⁵⁰⁸. Полонених шведів утримували у Чернігові до 8 грудня. Потім їх пішки погнали в Москву, куди вони прибули 20 грудня 1709 року.

Як повідомляв цар Федора Ромодановського 22 грудня 1709 року, «войска шведского 22 085 человек приведены в Москву» ²⁵⁰⁹. У цю кількість входили і вояки, взяті під Лісною (876 душ ²⁵¹⁰), оскільки Петро I ще 3 грудня наказав їх «купно с

²⁵⁰⁵ Письмо Петра I к генерал-майору Федору Шидловскому (31 октября 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 446; Письмо Петра I к Д. Голицыну (31 октября 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 446.

²⁵⁰⁶ Письмо Петра I к Петру Салтыкову (31 октября, 2 ноября 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 449, 453.

²⁵⁰⁷ Письмо И. Скоропадского Петру I (24 ноября 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. II. — С. 1331.

²⁵⁰⁸ Там само.

²⁵⁰⁹ Письмо Петра I к Федору Ромодановскому (22 декабря 1709 г.) // ПиБ. — Т. 9. — Вып. I. — С. 496.

²⁵¹⁰ Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. — СПб.: Типография Главного штаба, 1820. — Ч. I. — Т. II. — С. 222.

пушками (17²⁵¹¹. — *Авт.*) и с знамены (34²⁵¹². — *Авт.*)... из Воскресенского монастыря... взять и привести ближе к Коломенском»²⁵¹³.

У розпорядження переможців тільки біля Переволочної потрапило більше 5000 невійськових учасників²⁵¹⁴ походу.

З наказу ніжинського полковника Л. Жураховського випливає, що у його полкових сотнях утримувалися й ремісники²⁵¹⁵, про яких він повинен був звітувати. Немає сумніву, що якась частина цивільних шведів — учасників походу так і залишилася в населених пунктах Гетьманщини, оскільки місцевій старшині було не вигідно відправляти їх до Москви. Адже майстрів із виготовлення коліс, возів, зброї також потребували в Україні. Так, у джерелах XVIII століття згадується відомий на Новгород-Сіверщині на річці Слот Шведський винокурний завод²⁵¹⁶, роботу якого, ймовірно, організували полонені шведи.

Вочевидь, під час переправи загальної маси шведського війська до російської столиці калік, тяжкопоранених не було сенсу зрушувати з місця, а згодом ті, хто вижив, прижилися, завели родини. Зазначимо, що станом на 19 січня 1710 року «на корму государевом» було 12 762 полонених²⁵¹⁷, що вказує на забезпечення іншої частини каролінців якимось іншим чином. Саме з тієї доби на Чернігово-Сіверщині набули поширення прізвиська Швед, Німець (крім того, можливо, Чухно — «чухонцями»²⁵¹⁸, «чухнами»²⁵¹⁹ називали фінів, естонців, які жили поблизу Петербурга). У Ріпкинському районі у селах Яворці та Убіжичі ми виявили нащадків колишніх полонених військо-

²⁵¹¹ Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии... — С. 222.

²⁵¹² Там само.

²⁵¹³ Письмо Петра I к московскому коменданту Матвею Гагарину (3 декабря 1709 г.) // Сборник русского исторического общества. — СПб., 1873. — Т. 11 (Указы и письма императора Петра I к московскому коменданту, а потом сибирскому губернатору, князю Матвею Петровичу Гагарину). — С. 130.

²⁵¹⁴ Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. — Харків: Фоліо, Шведський інститут (Стокгольм), 2009. — С. 315.

²⁵¹⁵ Наказ ніжинського полковника Лук'яна Жураківського до мринського сотника Федора Тарасовича щодо відправлення в Ніжин на будівництво Київської фортеці полонених шведів // Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упоряд. В. Ринсевич. — К.: Пам'ятки історії України, 2008. — С. 589.

²⁵¹⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). — К.: Археографічна комісія ВАН, 1931. — С. 361.

²⁵¹⁷ Шебалдина Г. Заложники Петра I и Карла XII. Повседневный быт пленных во время Северной войны. — М.: Изд-во «Ломоносов», 2014. — С. 31.

²⁵¹⁸ Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970–1980. — Т. 11. — С. 391.

²⁵¹⁹ Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. — СПб.: Типография акц. общ-ва Брокгауз-Ефрон, 1903. — Т. XXXIX. — С. 67.

виків армії Карла XII — Тамару Андріївну Маун та Миколу Олексійовича Мауна. Їхнє прізвище — насправді поширене фінське ім'я Мауну, що означає «великий» (у місті Або, наприклад, у 1293–1308 рр. був єпископ Мауну). «Мій прадід розповів діду, якого розкуркулили і вигнали з Убіжичів, — повідомила Т. Маун із Яворців, — що ми шведи, які тут залишилися ще після тої війни...». Але оскільки у складі армії Карла XII були й фіни, то, найпевніше, представники саме цієї народності залишилися назавжди у селах на півночі Чернігівщини.

У Ріпкинському районі поширене також прізвище Швед (с. Сиделівка ²⁵²⁰). Знайшли ми й кілька родин Шведів *, які проживали у селах Жадове ²⁵²¹, Лосівка, Машеве, Чорний Ріг Семенівського району²⁵²², Конятині — Сосницького району ²⁵²³, Патюти — Козелецького району²⁵²⁴, Тупичеві — Городнянського району²⁵²⁵, Мрині — Носівського району ²⁵²⁶. Жителі хутора Щокоть Сновського району вважають, що їхній населений

²⁵²⁰ У с. Сиделівка Ріпкинського р-ну народився (20 вересня 1947 року) Михайло Іванович Швед — редактор газети «Чернігівські відомості», член Чернігівської обласної організації Спілки журналістів України // Історичний календар Чернігівщини за 1997 рік, січень. — Режим доступу: <http://razom.znaimo.com.ua/docs/1340/index-691304-1.html?page=26>. Крім того, у населеному пункті й досі проживає кілька родин Шведів.

* За сповідними книгами Новожадівської церкви 1763 року в населеному пункті мешкали Козьма Пелха (42 років), Кирило Мизда (50 років), Стефан Гасай (32 років), які, вірогідно, були нащадками полонених (ДАЧО. — Ф. 679. — Оп. I. — Спр. 388. — Арк. 107, 120, 121). Мабуть, пізніше їхні прізвища стали писати за прізвищем Швед.

²⁵²¹ Руслан Васильович Швед (32 роки): «Мій батько родом із Семенівського району, і в місцевій газеті колись була стаття про те, що наше прізвище походить від шведів війська Карла XII. Батька звати Василь, діда — Іван, прадіда — Охрім. Дід жив у селі Жадове Семенівського району, потім зі своєю родиною — у селищі Вільхівка (невеликий хутір неподалік Жадова). Батько, відповідно, дитинство провів у Вільхівці. У тих краях є ще село Шведчина (від тих самих шведів), але звідти я нікого не знаю. Швед у Жадові поширене прізвище, я особисто знаю дві родини, а батько і бабуся, можливо, й того більше. В одному класі з батьком навіть учився ще один Швед Василь, тільки по батькові відрізнялися».

²⁵²² Книга пам'яті України. Черниговская область. — К., 1997. — Т. 8 (Семеновский район). — С. 333.

²⁵²³ Там само. — С. 582.

²⁵²⁴ Свідчення Максима Шведа (Бровари): «У нашому селі Патюти кілька родин із таким прізвищем».

²⁵²⁵ Свідчення Володимира Михайловича Шведа (48 років): «Мій батько Михайло Петрович Швед, дід — Петро Іванович Швед. Усі родом з Тупичева. У нас у селі ще проживає 4 родини Шведів. Але це не наші родичі».

²⁵²⁶ Швед Антон Романович, 1906 г., родився с. Мрин Носовського району Черниговської області. Красноармеец, рядовий 172 Стрелкової дивізії. Погиб 2.12.1943 г. // Книга пам'яті України. Електронна база даних. — Режим доступу: <http://www.memory-book.com.ua/people/book/50?page=9534>.

пункт також заснували у ті пам'ятні часи поранені шведи — чи то Щоківі, чи то Щолкові, котрі поселилися на річці Низ²⁵²⁷.

Відомо, що після Ніштадтського миру 1721 року в Росії добровільно залишилися жити 1800 полонених²⁵²⁸.

3. Шведські могили та криниці

У ході Північної війни шведське військо у жовтні — листопаді 1708 року пройшло територією Чернігово-Сіверщини. Хоча цей похід відбувся понад 300 років тому, на карті Придесення й досі залишилися згадки про нього. Ця неординарна подія відобразилась у назвах могил, курганів, кутків і навіть населеного пункту (Шведчина).

Зазначимо, що у регіоні у 1918–1920 та 1941–1943 рр. відбувалися значно резонансніші бойові дії з участю набагато більших військових формувань, однак вони не пригасили пам'ять про загиблих шведських учасників походу. Пояснити це можна тим, що протягом двох століть після повстання Мазепи на території Чернігово-Сіверщини не було військового протистояння. А тому з уст в уста представників одного покоління того чи іншого села передавалися наступному поколінню згадки й перекази про поховання, названі, як правило, Шведськими могилами.

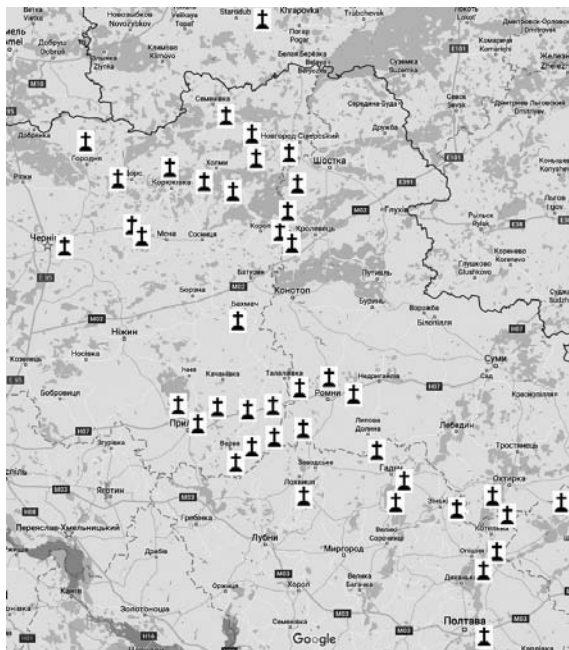
Ми відшукали більше 40 місць захоронення вояків Карла XII. Шведські могили є в північних районах Чернігівщини — поблизу сіл Аткильня (Ріпкинщина), Альошинське, Ваганичі, Карпівка (Городнянщина), Воловики, Домашлин, Наумівка, Новоселівка (9 поховань), Тютюнниця, Сядрине, Жукля (Корюківщина), Займище, Привільне, Руда, Хрінівка (Сновщина), Городище, Степанівка* (Менщина), Шаболтасівка (Сосниччина), Заріччя, Медведівка (Семенівщина), Ларинівка (Новгород-Сіверщина), Мезин, Розльоти, Рижки, Криски (Коропщина). Ще більше їх на півдні в населених пунктах та поблизу: Білошапки, Онищенків, Нова Тарнавщина, Переволочна, Бубнівщина, Крутоярівка (3 могили), Лутайка, Ру-

²⁵²⁷ Стасенко І. О. Минуле і сучасне села Привільне. — Щорс: Центральна районна бібліотека, 2012. — С. 6.

²⁵²⁸ Грот Я. К. О пребывании пленных шведов в России при Петре Великом. — СПб., 1853.

* Свідчення Михайла Кириловича Галушка (98 років) зі Степанівки: «Коли був малим, часто ходив на Шведську могилу, — там була слизька трава, і по ній я спускався вниз...»

Шведські могили на Чернігово- Сіверщині



дівка (18 поховань), Ряшки, Удайці (шведське кладовище), Смош (Прилуччина), Основа, Слобідка (Талалаївщина), Срібне, Гриціївка, Дейманівка (Срібнянщина), Варва (шведське кладовище), Кулишівка, Макіївка (Варвинщина). Поблизу Білих Веж (Бахмаччина) довгий час був шведський цвинтар *, розораний у XX столітті.

Чимало могил шведів зафіксовано й на Сумщині. Так, у селі Вороніж, де певний час перебував Петро I, за переказами місцевих старожилів, полонених шведів звозили у табір, де їх чимало померло від інфекції. Вони поховані у двох могилах на цвинтарі «Водянище»²⁵²⁹. Захоронення каролінців (два кургани — «Могили») є у полі між селами Обтове та Лукнів²⁵³⁰, біля Тиманівки²⁵³¹.

* Про це написав у своєму автобіографічному романі письменник із Бахмача Володимир Кашка: «2301. У Білих Вежах показали мені поле, де був шведський цвинтар часів Карла, Мазепи і Петра. Літні селяни ще пам'ятають могили, що були розорані в найновіші часи» («Картотека Пана Альфи»).

²⁵²⁹ Шведські могили // Чайка П. В. Вороніж над Осотою. Краєзнавчі нариси. — Шостка, 2008. — С. 91.

²⁵³⁰ Карась А. Шведи на Кролевеччині // Карась А. З історії Сумщини. — К.: СМП «Аверс», 2006. — С. 24.

²⁵³¹ Там само. — С. 25.

Багато шведів поховано у Гадячі та на його околицях. «Найповажніших офіцерів, які полягли під Веприком, поховали у Гадячі»²⁵³², — писав 8 січня 1709 року учасник походу Зільтман.

На Шосткинщині у гирлі річки Івотки є Шведове болото²⁵³³.

Крім того, поблизу села Лубенець Корюківського району є Шведські вали. Недалеко від них — урочище Городок (с. Ховдівка), де каролінці збудували оборонний табір [подібні зафіксовані на березі річки Устеж у лісі Глушні біля села Залізний Міст (це місце називають Кургання)²⁵³⁴, поблизу Бугринівки Новгород-Сіверського району²⁵³⁵, Мезина Коропського району, Голінки * Бахмацького району²⁵³⁶, Погара та Почепа — на Брянщині²⁵³⁷].

Був Шведський городок і біля Гніздища Городнянського району. Напевно, це були місця, де якийсь час стояли сторожові загоны каролінців, які відповідали за безпеку проходження основного війська. За переказами місцевих жителів, біля Сосницького болота (с. Привільне Сновського району) у 1708 році отаборився підрозділ, який збирав продовольство²⁵³⁸. Нині біля цього населеного пункту є також урочище Шведівщина. З часів походу Карла XII залишилася Бойова канава біля села Нові Боровичі Сновського району. Поблизу Орлівки Новгород-Сіверського району є урочище Перехід, яке також отримало свою назву після пересування у 1708 році цією

²⁵³² *Siltmanns D.* — S. 287.

²⁵³³ Вивчення української мови на красназвочному матеріалі. З досвіду роботи вчителя початкових класів, вчителя-методиста Шосткинської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 12 Колотуші Лариси Іванівни. — Суми: Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2011. — С. 59.

²⁵³⁴ Свідчення старожила Василя Михайловича Гулака (1938 р. народження, с. Залізний Міст).

²⁵³⁵ *Гатцук С. А.* Заметки о земляных Вагриновских (Багриновских) укреплениях (1907 г.) // Архив Института истории материальной культуры в Санкт-Петербурге. — Ф. 1/1907. — Спр. № 41. — Арк. 107-109.

* «За 5 верст від Голінки, по дорозі до Колядина, при Бугасовому хуторі є городок, — у такому вигляді побачив свідок у ХІХ ст. фортифікаційні укріплення. — Це земляний вал, круглий, діаметр якого 40 саж. Вал нині децю вищий двох сажнів; навколо нього рів; на валу помітні сліди бійниць, направлених проти Колядина. У попередні часи знаходили усередині валу чавунні ядра і шаблі. Цю фортецю, подекують, збудували шведи, коли йшли до Полтави» (*Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 406-407).

²⁵³⁶ *Исаенко М.* Голенка Конотопского уезда. — Чернигов, 1860. — С. 10-11; *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — С. 406-407.

²⁵³⁷ Черненко О. [археолог] Лист до С. Павленка від 16 вересня 2014 р. про залишки земляних укріплень, які пов'язують із подіями Північної війни // Приватний архів автора.

²⁵³⁸ *Стасенко І. О.* Минуле і сучасне села Привільне. — Щорс: Центральна районна бібліотека, 2012. — С. 5.

болотистою місцевістю іноземних полків. Неподалік, у полі під назвою Поляна, за переказами старожилів с. Ломанка Новгород-Сіверського району, відбувся бій передового шведського загону з росіянами. За місцевою легендою, в урочищі Ліновка шведи переправлялися, а в урочищі Золотий рів (с. Араповичі Новгород-Сіверського району) «вони в 1708 році закопали золото». За іншою легендою, шведи приховали свої скарби * в урочищі Мертвиця ²⁵³⁹ (поблизу села Юхнове, яке за 4–5 кілометрів від Араповичів).

У селі Жадове Семенівського району є куток Шведівка. За місцевими переказами, тут жили полонені шведи. Не випадково багато жадівських жителів мають прізвище Швед ²⁵⁴⁰. Таким чином місцеві козаки переінакшували складні у вимові ймення прибульців зі Скандинавії на зрозумілі й прості. У Гуті-Студенецькій Сновського району про ті часи нагадує своєю назвою куток Шведівщина. За розповідями старожилів села Шведчини (згадується як хутір Шведський у 1779 році) ²⁵⁴¹ Семенівського району, їхній населений пункт з'явився на місці розташування шведського лазарету ** (за іншою версією, воно утворилося з укріплення, облаштованого каролінцями

* Власник Юхнового М. Ханенко повідомив у 1848 році автору етнографічних нотаток п. Маркевичу таку легенду: «Коли закінчилася знаменита битва під Полтавою, Карл XII та його полководці тікали, хто куди міг. Один із генералів, маючи в своєму обозі казну і корону короля та бачачи, що його з хвилини на хвилину зможуть здогнати росіяни, зарив у землю всі бочечки, наповнені золотом та сріблом і всі королівські клейноди. Зовсім нещодавно шведський уряд знайшов в архівах того царювання ретельний облік згаданого скарбу, також опис прикмет місця, де він збережений і точну назву урочища. У згоді з нашим урядом приїжджали сюди комісари для відшукування скарбу, та марні зусилля! Напевно, Десна змінила русло й поглинула коштовності, а може бути, й прикмети зникли. Якийсь щасливець хіба що випадково знайде з часом це» (зноску див. нижче).

²⁵³⁹ Достопримечательные урочища в Новгород-Северском уезде Черниговской губернии. Сообщено г. Маркевичем // Географические известия, издаваемые от Русского географического общества. — СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1848. — С. 87.

²⁵⁴⁰ Бичков О. Ф., Неруш А. Н., Гузоватый С. М., Писная А. Е. Наш край родной, Семеновщина. Материалы по истории Семеновского района Черниговской области. — К.: Техніка, 2000. — С. 60.

²⁵⁴¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). — К.: Археографічна комісія ВАН, 1931. — С. 15.

** У списку наявних у Малоросійській губернії селищ та хуторів за 1799–1801 роки Шведчина не згадується, але поблизу Радомки фіксується «деревня Калеска» зі 174 душами населення (Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 140). За даними за 1866 рік її вже нема, натомість при ручаї Лубні записаний знову хутір Шведський (Шведчина) з 23 дворами, в яких проживало 76 чоловіків та 81 жінка (Списки населенных мест Российской империи. XLVIII. Черниговская губерния (по сведениям 1859 года). — СПб., 1866. — С. 157). Можливо, в ті часи хутір мав подвійну назву. «Калескою» його могли прозивати через поранених шведів-воjakів, які тут прижилися.

в 1708 році ²⁵⁴²). У Шведчині й досі є Шведська криниця («на Паску туди за водою ходили, це на виході із села»). Поряд цього села та Радомки у другій половині XVIII століття працював у лісі на річці Слот винокурний завод, «называемый Шведский» ²⁵⁴³, який складався із загати з «1 амбаром о 2 колах», самого виробництва «о 24 котлах и о 3 заторных» та 4 «простих изб для пребывания работникам и пастухам, кои все присылаемы бывают на небольшое время из сел сей же волости» ²⁵⁴⁴. Так само в ті часи у цій місцині стояв великий Шведський дубовий ліс, який заготовляли та постачали навіть для Чорноморського флоту (дані за 1827 рік) ²⁵⁴⁵.

Назва села Залізний Міст Семенівського району походить, на думку місцевих жителів, від нашвидкуруч збудованого шведами зі старих гармат мостового переходу через річку Ревну ²⁵⁴⁶.

Виявлені нами поховання засвідчують насамперед маршрути шведських полків, їхніх обозів. Армія Карла XII прямувала у бік Новгород-Сіверського, Батурина кількома шляхами. Перекази про проходження полків шведів надовго залишилися в пам'яті мешканців Бахмащини *.

На нашу думку, у могилах на Городнянщині, Корюківщині, Менщині, Сновщині поховані насамперед померлі шведи, які отримали тяжкі поранення у ході бойових сутичок у Білорусії, на Стародубщині, у битві під Лісною. Так, під Наумівкою Корюківського району є могила Кончемогиль, у якій, за переказами, покоїться прах якогось литовського генерала, учасника походу. Скалічених вояків везли услід за основним військом, поки вони подавали ознаки життя. Зазначимо, що обоз головної армії складався з понад 10 тисяч возів. Із деякими шведськими вояками їхали їхні родини (після Полтавського бою в

²⁵⁴² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Стародубский полк. — К., 1888. — С. 193.

²⁵⁴³ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). — К.: Археографічна комісія ВАН, 1931. — С. 361.

²⁵⁴⁴ Там само.

²⁵⁴⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Стародубский полк. — С. 193.

²⁵⁴⁶ Спогади Василя Михайловича Гулака (1938 р. народження, с. Залізний Міст).

* Німець Яків Андрійович Райт (1919–2004) із Зеленівки (колишній Великий Вердер) залишив директору Бахмацького музею Тетяні Стрекун свідчення, записане ним від старожилів, про проходження їхньою місцевістю великої кількості каролінців. Розкопану могилу одного з вояків вердерці наказали молоді закопати, аби не накликати за таким гріх якогось нещастя.



Німі свідки давньої слави. Чернігівський художник Іван Рашевський (1849–1921). Початок XX ст. Чернігівський художній музей

полон потрапило 1657 жінок і дітей²⁵⁴⁷). Крім того, в полках налічувалося 3402 ремісники, робітники, челядники²⁵⁴⁸. В обозі їхали також понад 200 музикантів, 40 священників. Обслуговували поранених і хворих 80 фельдшерів та їхніх помічників.

На території ж південних районів Чернігівщини, вочевидь, стояли лазарети, обози шведів. Так, старожили Ряшків пригадують, що союзники мазепинців брали воду з яру Водовизна. У Валках вони розчистили джерело. І нині його називають Шведською криницею.

У Переволочній біля Могили стояв шведський табір, куди із найближчих хуторів возили воду та вино. Мешканці села Красяни одне з полів назвали після 1708 року Лікарівщина, бо на ньому стояв лазарет каролінців. У яру Красному (с. Білошапки) шведи зійшлися у герці з росіянами. За спогадами старожилів села Глинища, вояки Карла XII використовували їхню пристань на березі Махнівки для приймання товарів.

²⁵⁴⁷ *Енгелунд П.* Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. — Харків: Фоліо, Шведський інститут (Стокгольм), 2009. — С. 315.

²⁵⁴⁸ Там само.

На Прилуччині, Варвинщині, Срібнянщині також поховані сотні шведів, яких сюди перевезли ледь живими після боїв під Мезином, в інших місцях. Через сильні холоди, прогресування хвороб поранені помирали, і їх ховали у курганах. У Гадячі шведське й гетьманське військо через брак квартир для постою мерзло, терпіло скруту. Майже 3000–4000 шведів померло у ті дні від обморожень²⁵⁴⁹. За місцевими переказами, під Липовою Долиною один із полків прибульців вночі зігрівався держаками від пік²⁵⁵⁰.

Ворогуючі сторони раз по раз нападали одна на одну невеликими мобільними загонами. Під селом Гурбинці є урочище Лободерне. У ньому, за місцевими легендами, солдати Петра I спійманим козакам-мазепинцям дерли лоби, підрізали шкіру під оселедцем і за ним.

Разом з тим частина поховань (насамперед у Ріпкинському, Городнянському районах) та інших залишилася, правдоподібно, після померлих шведів, які з літа по грудень 1709 року перебували у сотнях на Гетьманщині. Так, у Стародубі чотири місяці стояли 2000 полонених, після яких залишилися кутки Шведівщина²⁵⁵¹ та два кургани²⁵⁵².

Переможені учасники походу 1708–1709 рр., мабуть, і не сподівалися, що в чужому для них краї місцеві жителі збережуть їхні могили, добру пам'ять про них як союзників, котрі намагалися звільнити Україну від царської залежності.

²⁵⁴⁹ *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 290.

²⁵⁵⁰ *Корнієнко О.* Сумський полк та події сіверсько-слобожанського походу Карла XII // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. — С. 109.

²⁵⁵¹ *Поклонский Д. Р.* Стародубская старина. XI–XIX вв. Исторические очерки. — Клинцы, 1998. — Кн. I. — С. 173.

²⁵⁵² *Метельский Г. В.* Листья дуба. Повесть о родной стороне. — Изд. 2-е, доп. — М.: Мысль, 1974 (Д. Поклонський сумнівається, що шведів ховали у курганах. Див. *Поклонский Д. Р.* Стародубская старина. XI–XIX вв. Исторические очерки. — Клинцы, 2004. — Кн. II. — С. 19).

Висновки

Аналіз джерел засвідчує, що шведська армія у 1708 році повернула в Україну не за покликом гетьмана І. Мазепи, а тому, що їй бракувало продовольства через російську тактику випалення населених пунктів перед противником. Хоча мазепинці позитивно сприйняли похід Карла XII проти військ Петра І, вони все ж не очікували союзників на теренах Гетьманщини, а вважали за краще приєднатися до них у поході на Москву. Справді, такий розвиток подій сприяв би мобілізації сил, продовольчих ресурсів українців, знешкоджував би негативний вплив царської пропаганди.

Похід Карла XII проти Петра І збігався із прагненнями І. Мазепи та його наближеного оточення порвати із залежністю від Москви, владарювання якої над Україною ставало дедалі загрозливішим, нав'язливим, безцеремонним, без дотримання попередніх договірних домовленостей. Такий шанс позбутися російської деспотії за допомогою впливового ворога царя випадав уперше за багато десятиліть. Адже самотужки, без активно діючого союзника Гетьманщина не могла заявити про повстання, збройний виступ проти сюзерена. Такі самостійні дії рано чи пізно мали б фатальний кінець, оскільки військові ресурси Гетьманщини були неспівмірними з потенціалом Московії.

Гетьман І. Мазепа своїм повстанням, активною співпрацею зі шведськими вояками намагався вибороти незалежність для українського князівства. Саме така висока мета змусила його та мазепинців зважитися на рішучий доленосний крок — спробувати реалізувати те, чого багато років прагнули потай і відкрито козаки, старшини у часи визвольних змагань. Виставляти ці задуми як амбітні та елементарні реверси, крутість владної еліти для збереження свого магнатського становища — це спрощений, поверховий, далекий від істини аналіз реалій 1708–1709 рр. в Україні.

Російська імперія, оберігаючи свої владні інституції, у ході Північної війни вдалася до тактики зухвалого оббріхування учасників визвольних змагань. Чимало зусиль похідної штабквартири царя було спрямовано на виготовлення фальсифікованих документів, листів. Це засвідчують сюжети про «спробу» І. Мазепи видати Карла XII царю, коректування листа гетьма-

на з Ромнів до польського короля С. Лещинського. Вдаючись до підступних заходів у переманюванні населення на свій бік, російська потуга таким чином утверджувалася й закріплювалася на українських теренах. Таке панування могло існувати лише завдяки обмеженню правди про минуле, закритті, приховуванні справжніх носіїв, джерел про ідеологію, наміри, плани мазепинців. Пропагандистські підробки, фантастичні версії-трактування позиції І. Мазепи та його прибічників були важливою зброєю Москви в обґрунтуванні своєї експансіоністсько-загарбницької політики, виправданні злочинних намірів приборкати Гетьманщину для розширення території. У боротьбі зі своїми ворогами Петро I дотримувався принципу нехтування чесними правилами ведення війни: для нього всі засоби були допустимі для перемоги. Так, Адлерфельд повідомив про шахрайські дії російської дипломатії: «У листі хана мова йшла про те, що татари вже були готові виставити свою кінноту проти росіян, проте їм повідомили, що його величність уклав мир із царем після трьох прохань про це; росіяни, які поширили цю новину, додавали, що король попросив собі в дружини царську сестру; крім того, королівські міністри запропонували татарському хану велику суму грошей за те, щоб той не допомагав королеві Швеції, а перейшов на бік царя»²⁵⁵³.

Незважаючи на поразку мазепинців і гетьманських союзників, їхня взаємодія у нелегких умовах війни дала світові, Україні певний досвід політичного життя зі своїми уроками та висновками. Резонансний виступ українців проти Петра I та його імперії при всіх намаганнях переможців викреслити його з пам'яті народу, підданих шляхом знеславлення гетьмана та його наближених усе-таки залишив свій слід навіть у такому брехливо-спотвореному вигляді. Нові реалії на теренах України дали можливість переосмислити той негатив, знайти у ньому основу для розуміння витоків боротьби за становлення української державності.

Вимушений поворот армії Карла XII на терени України показав її вразливість, неготовність протистояти противнику на віддалених рубежах. Попри активну допомогу мазепинців, військовий контингент каролінців фактично опинився на великих просторах в оточенні. Він був позбавлений надійно-

²⁵⁵³ Adlerfeld G. — P. 122.

го поштового сполучення, зв'язку зі своїми угрупованнями в Польщі, Прибалтиці. Через це Карл XII та його штаб не мали можливості ні отримати у певні терміни поповнення, ні скласти реальні плани перспективних дій. Скандинави, знаючи про опозиційні настрої на окраїнах Московської імперії, не налагодили контактів із башкирцями, донськими козаками. А відтак протестні акції останніх не додали каролінцям істотної підтримки. Усі вони одна за одною були знешкоджені царськими військами через їхні неузгоджені дії. Зрозуміло, в цьому були винні не так шведи, які не змогли об'єднати довколо себе опозиційний рух у Московській імперії, як віддаленість її регіонів, охорона росіянами шляхів сполучення.

Негативну роль у військовому поході зіграли амбітний характер Карла XII, його надмірна самовпевненість, розрахунок лише на власні сили. Шведський король навіть після низки поразок своєї армії не полишав надії на розгром царських військ меншою кількістю полків. У зв'язку з цим його дипломатичні заходи, спрямовані на втягнення Криму, Османської імперії у війну проти московитів, були логічними, правильними, але дуже запізнілими. Вони були продиктовані здебільшого виникненням труднощів у реалізації попередніх планів. Оскільки відстань між переговорниками у тих умовах була значною, погодження спільних заходів, налагодження контактів відбувалося із часовим відставанням від театру головних бойових дій. Навіть з І. Мазепою каролінці налагодили продуктивні контакти після місячного перебування на теренах Гетьманщини. Рух війська скандинавів Україною визначав не оперативний план зайняти автономію та її фортеці, а стан обозу, який рухався вкрай повільно, з багатьма днями стоянок у різних місцях для ремонту коліс, возів. Шведський авангардний загін із кількох полків Лагеркрони не виконав своєї місії на початку вступу на Стародубщині. Водночас практика застосування подібних мобільних угруповань могла позитивно вплинути на заняття чернігово-сіверських фортець у жовтні 1708 року. Лише після порад І. Мазепи Карл XII направив частину полків для оперативного зайняття фортеці Гадяч. Але шведи як слід не скористалися фортифікаційними можливостями Ромнів, не зайняли Полтави. Це значно звузило територію для їх перебування.

Історик Микола Тараненко вважає, що «головними причинами провалу укладеного на початку XVIII ст. українсько-

шведського договору були прорахунки гетьмана І. Мазепи»²⁵⁵⁴. На його думку, вони були такі: «відверта антинародна соціальна політика, спрямована на реставрацію кріпацьких порядків в Україні та опора на місцеву аристократію», «потяг до абсолютної влади зумовив втрату потенційного сильного союзника в боротьбі за визволення України в особі Семе-на Палія»²⁵⁵⁵. З цими тезами важко погодитися, оскільки вони ґрунтуються на міфах про гетьмана-феодала, давно вже спростованих в історичній літературі. Зрозуміло, в поразці шведсько-українських союзників є певна вина й І. Мазепи. Але вона не в тому, що на Гетьманщині діяла не зовсім досконала податкова система (М. Тараненко пише, що керманіч України швидко став одним «із найбагатших можновладців тогочасної Європи», «йому належало понад 20 тисяч маєтків»²⁵⁵⁶, хоча насправді він, ставши гетьманом, отримав на ранг 19 654 двори, які мали забезпечувати діяльність гетьманської адміністрації, охорони, утримання резиденції, пошти, музик, частково війська). С. Палій — це неоднозначна особистість, козацький діяч, який довгий час діяв як отаман-анархіст. І. Мазепа використовував його для зайняття Правобережжя, розширення меж Козацької держави. Сумнівно те, що якби в 1708 році С. Палій та гетьман були союзниками, то від того дуже виграв би шведсько-український союз. На Правобережжі у той час функціонувало кілька нечислених полків, та й ті були заблоковані російською армією.

Помилки І. Мазепи явно були непорівнянними з тими, що їх припустився Карл XII і його дорадники. Адже неприваблива ситуація, в якій опинилися каролінці на Гетьманщині, виникла тому, що їх прихід був несподіваним, непрогнозованим для мазепинців. Останні ще в період визначення були дуже залежні від царських розпоряджень, наказів. Тому вони скоріше були заручниками обставин, ніж авторами рішень, які керували процесами. Їм удалося дещо пом'якшити перебування шведів на Гетьманщині. Та загальні реалії не могли їм допомогти витворити дії, які б у кінцевому підсумку привели до перемоги.

²⁵⁵⁴ Тараненко М. До причин невдачі союзу гетьмана Івана Мазепи зі шведським королем Карлом XII // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К.: Темпора, 2008. — С. 295.

²⁵⁵⁵ Там само.

²⁵⁵⁶ Там само. — С. 284.

Події, на яких ми акцентували у своїй праці, прояснюють наміри, ідеї, спрямування головних учасників збройного конфлікту. Кожен із них оцінював свою місію як позитивну й необхідну. Петро I вважав каролінців агресорами, а мазепинців — їх посібниками. Карл XII трактував свій похід не як загарбницький, а як каральний щодо царя, який у попередні роки вторгся на територію, підконтрольну Швеції. І. Мазепа з допомогою скандинавів прагнув здобути вигідніший статус для України, позбутися обтяжливої залежності від Московської імперії.

Під цю власну ідеологію учасники збройного протестування вербували прихильників, допоміжників, співчуваючих. Однак, як показують реалії 1708–1709 рр., найефективнішим і найпереконливішим аргументом для визначення позиції аборигенів на Гетьманщині була присутність того чи іншого збройного контингенту, демонстрація його сили. На територіях, зайнятих однією зі сторін військового конфлікту, поширювалися правила порядкування військової адміністрації або росіян, або каролінців. У зв'язку з тим, що шведи займали невеликий район розташування, їх вплив на населення України був обмеженим, особливо за межами дислокації. Російські урядовці вживали жорстоких репресивних заходів щодо агентів-агітаторів, посилюючи з універсалами І. Мазепи. Тому союзники каролінців — мазепинці не мали великих можливостей для мобілізації, на яку розраховували весною 1709 року.

Водночас і створена російськими урядовцями маріонеткова гетьманська адміністрація І. Скоропадського була доволі скута посиленням наглядом, надмірною підозрілістю. Підконтрольні їй антимазепинські формування діяли, але мали обмежений людський ресурс. Через його ненадійність Москва намагалася під виглядом війська І. Скоропадського використовувати насправді російські полки, підрозділи. У такий спосіб новообраного гетьмана використовували здебільшого для протиставлення І. Мазепі, дезорієнтування населення, козаків. Така участь І. Скоропадського задовольнила Петра I для виправдання своїх акцій, попередніх дій щодо України. Новообраний гетьман мав бути притягальним центром для прихильників царя, російського врядування, старшин, невдоволених гетьмануванням І. Мазепи, податковою системою. А такі були, оскільки життя більшості гетьманців пройшло в умовах російської автономії, спільної з московським військом учас-

ті в походах. Переорієнтування на кардинально нові цінності, ідеї, пріоритети не для всіх було актом безболісним і простим. Тим паче люди поставали перед вибором: діяти так чи інакше. Пасивність, очікування кульмінації збройного протистояння були дуже вигідними в таких небезпечних умовах. Тому чимало діячів Гетьманщини старалися чітко не заявляти про свою позицію, що давало їм при будь-якому розвитку подій маневр для співпраці з переможцем. Це був природний інстинкт самозбереження багатьох перед наступом фатальних для українців подій.

Насамкінець місяці функціонування на північних теренах України шведського військового угруповання перед вирішальною Полтавською битвою не дали командуванню Карла XII додаткових плюсів і переваг у боротьбі з противником. Замість очікуваних свіжих резервів каролінці отримали на Стародубщині лише пошарпаний, зменшений удвічі корпус Левенгаупта. Шведські полки тяжко пережили сувору зиму, були змучені постійними нападами, атаками російських підрозділів. Погодні умови, часті сутички перетворювали боєздатну армію на контингент хворих, поранених, покалічених. Уся ця військова армада могла ще завдати достатньо болючого удару московському війську, але не сама, а в спілці із сильними союзниками. Проте останніх було обмаль.

Натомість російське командування змогло вийти із зими зі свіжими резервами, поповненими полками, приведеними в Гетьманщину новими підрозділами.

Як показує досліджуваний період, головних втрат шведська армія зазнала від епідемій, морозів, хвороб, ран (близько 10 тисяч осіб). Після Полтавської битви переможці корегували на свою користь цифри загиблих у боях каролінців, перебільшивши їх у кілька разів. Наш аналіз засвідчує, що для звеличення своєї армії Петро I та його близьке оточення збільшили кількість убитих у ході Полтавського бою шведів майже у 4,5 разу. Неупереджене вивчення втрат підрозділів армії Карла XII дає підставу сумніватися в багатьох брехливих російських реляціях, депешах. Російське командування грішило приписками, змалюванням бойових зіткнень у надто спотвореному вигляді.

Досвід боротьби за самостійну Україну з допомогою союзників у 1708–1709 рр. хоча й не дав мазепинцям бажаного результату, все-таки мав і кілька позитивних моментів. Насампе-

ред учинений у ті роки спротив на кілька десятиліть відклав поглинення Російською імперією української автономії. Петро І не наважувався робити різкі кроки у реформуванні Гетьманщини під свої плани уніфікації, централізації. І. Мазепа та його прибічники своїм резонансним виступом проти Москви показали для української спільноти приклад спроби створення самостійної держави, віру в можливість гуртування сил у цьому напрямі.

Посіяні ними зерна сумнівів щодо залежного статусу Гетьманщини, необхідності перемін, незважаючи на жорстоке придушення повстання 1708–1709 років, найсуворіше винищення будь-яких інформаційних носіїв про задуми його поводитирів, проростали час від часу через роки, десятиліття, століття життєдайними паростками пробудження нації. Без повстання мазепинців, яке, мов дзвін, сколихнуло буття України, дуже важко уявити рух за її волю. Воно резонувало з покоління в покоління уроком, який, зрештою, при благополучному збігу обставин сприяв народженню Української держави.

Список умовних скорочень

Батурин СІ — Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. — Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009.

Батуринский архив — Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / [Рук. проекта и сост. Т. Г. Таирова-Яковлева; отв.ред. Т. А. Базарова]. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2014.

Бендерська комісія — *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Праці Українського наукового інституту. — 1938. — Т. 46.

Бумаги Б. Куракина — Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина (1676–1727) // Архив кн. Ф. А. Куракина. — СПб.: Типография В. Балашева, 1890. — Кн. I.

Вейс Ф. — *Кордт В.* Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф. Вейс // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1931. — Кн. 26.

ВКДГІМД — Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009.

Гилленкрок А. — *Гилленкрок А.* Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось / [Пер. с нем., введ. и примеч. Я. Турунова] // Военный журнал. — 1844. — № 6.

Гистория СВ — Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого) / Сост. Т. С. Майкова. — М.: Кругъ, 2004. — Вып. I.

ДАЧО — Державний архів Чернігівської області.

ДГІМД — Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007.

Документы МН. — *Маркевич Н.* История Малороссии. — М.: В типографии А. Симины, 1842. — Т. 4.

Дополнение к ДПВ — *Голиков И.* Дополнение к деяниям Петра Великого. — М.: Университетская типография, 1795. — Т. 15.

Источники ЗК — *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. — Владимир: Типография губернского правления, 1908. — Т. I.

Источники МИ — Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1859. — Ч. 2.

ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

Кайзерлінг Г. — *Крупицький Б.* З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. // Записки Українського наукового інституту. Т. XLVII. Серія Історична. — Кн. 6: Мазепа. Збірник. — Варшава 1939. — Т. 2.

Крекшин П. — Год из царствования Петра Великого 1709. Из записок Крекшина // Библиотека для чтения. — СПб., 1849. — Т. 97.

Крман Д. — *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). — К.: Вид. центр «Просвіта»; вид-во ім. Олени Теліги, 1999.

Материалы ОИ. — Материалы для отечественной истории. Издал М. Судиенко. — К.: Университетская типография, 1855. — Т. 2.

Материалы ВУА. — Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. — СПб.: Печатня В. И. Головина, 1871. — Т. I.

ПБДМ — Полтавская битва 27 июня 1709 года: Документы и материалы / Отв. ред. Е. Е. Рычаловский; сост.: Е. Е. Рычаловский, А. Б. Плотников, Т. А. Лаптева, О. А. Курбатов, П. И. Прудовский. — М.: РОССПЭН, 2011. — 807 с.

Петре Р. — Щоденник шведського фенріка Роберта Петре / Публікація та переклад О. В. Безверхнього // Полтавська битва: військово-історичний аспект: збірник матеріалів регіонального засідання «круглого столу» 22 квітня 2009 року. — Полтава: ПолтНТУ, 2009.

ПиБ — Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб.: Государственная типография, 1907. — Т. 5; М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1948. — Т. 8. — Вып. I; М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. — Т. 8. — Вып. II; М.: Изд-во Академии наук СССР, 1950. — Т. 9. — Вып. 1; М.: Изд-во Академии наук СССР, 1952. — Т. 9. — Вып. 2.

Письма Б. П. Шереметева — Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника мальтийского, с. апостола Андрея, Белого орла и прусского ордена кавалера, графа Бориса Петровича Шереметева. — М.: Типография Императорского ун-та, 1778.

Прокопович Ф. — *Прокопович* Ф. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно. — СПб., 1773.

ПСЗРИ — Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. — СПб.: Типография 2-го отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. — Т. IV.

РДАДА — Російський державний архів давніх актів (Российский государственный архив древних актов).

СВ — Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов. Т. I (1700–1709 гг.) / Под ред. Л. Г. Бескровного и Г. А. Куманева. — М.: Объединенная редакция МВД РФ, Кучково поле, 2009. — Т. I.

СВД — Северная война. Документы 1705–1708 гг. / Ред. и сост. Д. Ф. Масловский. — СПб.: Воен.-учен. комитет Главного штаба, 1892.

ТИРВИО — Труды Императорского русского военно-исторического общества. — СПб., 1909. — Т. I–IV.

Чтения ОИДР — Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. — Кн. I. — Отд. II (Источники малороссийской истории).

Щоденник БД — Щоденник бойових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року / Публікація та коментарі О. Дубини, переклад з німецької В. Дятлова // Сіверянський літопис. — 2010. — № 6. — С. 160–165.

A Relation of the battle of Pultowa — A Relation of the battle of Pultowa, with some reflections on the two preceding campaigns // *Adlerfeld* G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. — London, 1740. — Vol. III.

Adlerfeld G. — *Adlerfeld* G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. — London, 1740. — Vol. III.

Bardili J. — *Bardili* J. Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Württemberg [et]c. Obristen über ein Schwedisch Dragoner-Regiment Reisen und Campagnen durch Teutschland in Polen, Lithauen, roth und weiß Reußland, Volhynien, Severien und Ukraine: Worinnen nebst denen Vielen Seltenen Zufällen des Durchl. Printzens, Die Staaten, Sitten, Gewohnheiten und Religionen dieser Völcker ... beschrieben werden: nebst der Reys-Beschreibung von Pultawa nach Bender. — Stuttgart, 1730.

- Bielkes T. — *Bielkes T. Hägkomster af Karl XII.* — Upsala, 1901.
- Björcks R. — *Rustmästare Björcks anteckningar 1701-1719 // Karolinska krigares dagbocker.* — Lund, 1907. — T. 3.
- Cederhielms J. — *Cederhielms J. Bref till sin broder Germund 1707-1722 // Karolinska Krigares Dagbocker.* — Lund, 1912. — VI.
- Defoe D. — *Defoe D. An impartial history of the life and actions of Peter Alexowitz, the present czar of Muscovy: from his birth down to this present time, giving an account of his travels and transactions in the several courts of Europe, with his attempts and successes in the northern and eastern parts of the world, in which is intermix'd the history of Muscovy. Written by a British officer in the service of the Czar.* — London, 1723.
- Gyllenstierna N. — *Öfversten grefver Nils Gyllenstiernas berättelse om polska och ryska kriegem 1702-1709 // Karolinska krigares dagböcker.* — Lund, 1913. — T. 8.
- Hermelin O. — *Bref från Olof Hermelin Till Samuel Barck. 1702-1709.* — Stockholm, 1913.
- Jefferyes's J. — *Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709 // Historiskt Magasin.* — 1953. — Vol. XXV, No. 1.
- Lewenhaupts A. — *Adam Ludvig Lewenhaupts berättelse. Med bilagor.* — Stockholm: utgiven AV Kungl, 1952.
- Nordberg J.A. — *Nordberg J. A. Histoire de Charles XII. Roi de Suede.* — La Haye: P. De Hondt, 1748. — T. 2.
- Norsberg M. — *Magnus Norsberg «...Lika som en fågel uti snaran» // Minnet av Poltava. Ögonvitnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund.* — Stockholm: Atlantis, 1998.
- Petre R. — *Petre R. «...som väl vidäskedunder förliknas kan» // Minnet av Poltava. Ögonvitnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund.* — Stockholm: Atlantis, 1998.
- Pihlström A. — *Pihlström A. «...och nedergjorde vart ben där uti var» // Minnet av Poltava. Ögonvitnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund.* — Stockholm: Atlantis, 1998.
- Siltmanns D. — *Siltmanns dagbok 1708-1709 // Karolinska krigares dagbocker.* — Lund, 1907. — T. 3.

Іменний покажчик

- Абрамов Іван Спиридонович,
історик, етнограф 435
- Август II, польський король,
якого підтримував цар
Петро I 18, 53, 55, 237, 266,
282, 284, 315, 380
- Авдєєв Валерій
Олександрович, військовий
історик 33
- Адамович Симеон, протопіп,
церковний діяч 69
- Адельсфан, шведський
полковник 211, 212, 332
- Адлерфельд Густав, камергер
Карла XII 10, 32, 34, 35, 42,
49, 77, 89, 109, 111, 112, 121,
123, 124, 126, 128, 134, 137,
145, 154, 207, 211, 215, 255,
286, 287, 345, 349, 350, 357,
360, 375, 387, 390, 454
- Азанчевський Матвій
Павлович, військовий
історик 87
- Аларт Людвіг-Миколай
фон, барон, голштинець,
генерал на службі у росіян
78, 96, 134, 135, 138, 139, 212,
230, 327, 348
- Алдарка, лідер башкирів-
повстанців 294
- Аларт *див.* Аларт
- Альбедейль, шведський пол-
ковник 213, 360, 361, 392
- Альбедиль *див.* Альбедейль
- Альбовський Євгеній
Олександрович, історик 87
- Альфендаль, шведський
полковник 87, 216, 362, 399
- Альфендель *див.* Альфендаль
- Андерсон Метью Сміт,
англійський історик 251
- Андерссон Інгвар, шведський
історик 409
- Андоленко Ольга Миколаївна,
співавтор книги про
Охтирщину 213
- Андрєєв Ігор Львович, історик
250, 251
- Андрєп, командир шведських
кінних ополченців 410
- Андрієвич Іоанн, прилуцький
протопіп 172
- Андрусак Микола
Григорович, український
історик 122, 132
- Анісімов Віктор, історик,
публіцист 371
- Анненков Григорій, командир
російської залоги у
Батуринській фортеці,
полковник, стольник 160
- Анненков Іван Григорович,
командир російської
залоги у Батуринській
фортеці, полковник,
стольник 100, 147, 153, 160,
161, 170, 213
- Антоній, коломенський
архієпископ 193, 194
- Антонович, канцелярист 101,
265
- Апанович Олена Михайлівна,
український історик 101
- Апостол Данило Павлович,
миргородський полковник
8, 101, 126, 185, 204, 207, 208–

- 210, 240, 242, 244–246, 250,
252, 253, 255–267, 273, 289,
302, 316, 326, 434
- Апостол-Кегич Філіп,
командир російського
розвідзагону 87
- Апраксін Федір Матвійович,
граф, адмірал, російський
урядовець доби Петра I
95, 292, 294
- Арбузов Леонід
Олександрович, російський
історик 127
- Артамонов Володимир
Олексійович, сучасний
російський історик
(Москва) 6, 15, 21, 88, 120,
152, 251, 263
- Астаф'єв, російський
полковник 36
- Афанасьєв, російський
полковник 177
- Аюка, калмицький хан 122,
125, 126, 137, 274, 294
- Багратіон, князь, автор
краєзнавчої студії про 38-й
драгунський полк 21, 75,
210
- Баїов О. 12
- Бандгольц, шведський майор
441, 442
- Банен Михайло, російський
майор, серб 437
- Бантиш-Каменський Дмитро
Миколайович, історик
251, 307
- Барділі Йоганн Вендель,
секретар і духівник принца
Максиміліана Емануеля
Вюртемберзького 10, 20,
26, 75, 103, 111, 112, 216, 218,
271, 301, 347, 351, 385, 386,
418
- Барсов А. 55
- Бартенєв Федір Осипович,
ад'ютант Петра I 23, 39, 40,
45, 58, 87, 95, 300, 320, 380,
381
- Бахтеяров, піддячий 182
- Бедь Віктор Васильович,
доктор богословських наук,
доктор юридичних наук,
український політичний та
релігійний діяч 194
- Безверхній Олег Віленович,
військовий історик, пере-
кладач зі шведської 237
- Безенвальд (де-Безенвальд)
Жан, французький
посланець у Польщі 61, 77
- Билпозикевич, підкоморій 158
- Белецький, отаман Котельви
434
- Беліардія, російський
генерал-майор, командир
Бутирського полку 94
- Бельке Туре Габрієль,
молодший офіцер, учасник
походу 1708–1709 рр. 10,
25, 33, 75, 111, 113, 210
- Бем Вільгельм, російський
генерал-майор 380
- Бескровний Любомир
Григорович, радянський
військовий історик 156
- Беспалов Олександр
Вікторович, російський
історик (Москва) 6, 120,
251, 354, 368, 407
- Беспальський Ф., священник
333

- Бехтеяров *див.* Бахтеяров
 Бистрицька, дружина
 І. Бистрицького 56, 324
 Бистрицький Іван, управитель
 Шептаківської волості,
 свояк І. Мазепи 54, 55, 57–
 60, 92, 104, 106, 131, 144, 148,
 174, 324
 Бичков Олександр
 Федорович, краєзнавець
 (Семенівка) 449
 Біда Костянтин, історик,
 літературознавець 7
 Білецький В., отаман Котельви
 209, 434
 Білсов, російський полковник
 312
 Біноу, шведський полковник
 (артилерія) 212
 Бобровський Павло Осипович,
 російський військовий
 історик 212
 Богданович Павло
 Миколайович, історик 5
 Богуславський Густав
 Олександрович, російський
 історик, культуролог
 (Санкт-Петербург) 13
 Божич Іван Пантелеймонович,
 російський офіцер
 437
 Божич Пантелеймон,
 російський полковник,
 серб 437
 Бойко Григорій Дмитрович,
 історик (Полтава) 89
 Бойль, статс-секретар,
 англійський урядовець 55,
 161, 210
 Бок, шведський ротмістр 441,
 442
 Болтін Іван Микитович,
 військовий історик,
 генерал-майор 139
 Борисенко А., козак,
 посланець Д. Апостола
 264, 267
 Боровенська Галина
 Миколаївна, співавторка
 книги про Охтирщину
 213
 Боровський Семен,
 канцелярист 290
 Бороздна Владислав,
 стародубський старшина
 48
 Бороздна Микола, власник
 маєтностей 244
 Борщак Ілько, український
 історик 113
 Боур Рудольф Фелікс
 (Родіон Християнович),
 голштинець, російський
 генерал-лейтенант 46, 78,
 84, 103, 153
 Боченко Іван, житель Кромця
 220
 Брайчевський Михайло
 Юліанович, український
 історик, археолог 113
 Бриль *див.* Брілле
 Брілле, російський військовий
 інженер 36, 38, 365
 Бронсе, підполковник із
 корпусу Левенгаупта 19
 Брюс Яків Вілімович,
 російський генерал-
 поручик 13, 232
 Брюховецький Іван Мартино-
 вич, гетьман 60, 102
 Булавін Кіндрат, керівник
 повстання 102

- Бунобаш І.,
чигринодубровський
сотник Лубенського полку
291
- Бурляй, сердюцький
полковник 148, 425
- Бутич Іван Лукич,
український історик-
архівіст 198
- Бутович Григорій Іванович,
мазепинець 324
- Бутович Степан,
чернігівський полковий
осавул 187
- Бутурлін Дмитро Петрович,
російський військовий
історик 401
- Буцький Григорій, козак, брат
М. Буцького 282
- Буцький Матвій, новосанжар-
ський сотник 282, 426
- Бучневич Василь Євстафійо-
вич, археолог і краєзнавець
322
- Бюнов, шведський полковник
137
- Бьорке Р., учасник походу 10,
355, 356
- Вакуленко Семен,
пирятинський сотник 188
- Валіді Ахмед-Заки, історик,
тюрколог 295
- Василевич Трофим, прилуць-
кий полковий суддя 172
- Василенко Микола
Прокопович, український
історик 435
- Василь, кайдацький піп 333
- Васильєв Олексій Анатолійо-
вич, російський архівіст 406
- Васильєв Семен, козак
Полтавського полку 199
- Васильєв Федір, циган, житель
Полтавщини 223
- Вегеваард Віллем, учитель
артилерійської справи
у голландському місті
Девентері 157
- Вейє Фрідріх Христоф,
німець, лейтенант у полку
Левенгаупта 10, 20, 46, 76,
81, 112
- Вейланд Карл, автор твору
про Полтавську битву 79
- Вейсбах Йоган-Гейнгард, фон,
російський генерал-майор
437
- Величко Самійло, писар
Генеральної військової
канцелярії 101, 175, 300
- Вельямінов, ад'ютант
Б. Шереметєва 66
- Вельямінов-Зернов Іван
Іванович, комендант,
російський воєвода у
Чернігові 176
- Вершигора Петро Петрович,
радянський історик,
публіцист 14
- Весслен Андерс, історик 409
- Вестов, російський полковник
213
- Вестфаль, саксонський
резидент у Берліні 19
- Виговський Іван Остапович,
гетьман 51, 285
- Висковатий Фрол, комендант
недригайлівського
гарнізону 344
- Вишневецький Януш, краків-
ський воєвода 25, 430

- Вишневецькі, князівський рід 25, 115
- Вільгельм, король Голландії 288
- Вільдемейєр, шведський майор 363
- Вітворт Чарльз Карл, англійський посол у Москві 54, 55, 161, 225, 259, 294, 307, 388, 406, 418, 420
- Вітераннер, російський полковник 300
- Возгрин Валерій Євгенійович, російський історик (Санкт-Петербург) 6
- Возняк Михайло Степанович, літературознавець 118
- Войнаровський Андрій Іванович, племінник І. Мазепи 54, 60, 101, 109, 128, 175, 240, 247, 357
- Волинський Микола Павлович, військовий історик 395
- Воліс Віллі, краєзнавець (Охтирка) 372
- Волконський Григорій Семенович, князь, генерал-майор 168, 171, 172, 198, 241, 256, 257, 258, 259, 260, 350, 417, 422
- Волконський Олександр Григорович, бригадир, генерал-майор 133, 213, 231, 239
- Волович Марціян, маршалок Великого князівства Литовського 46, 430
- Волошин Сава, могилівський полковник 425
- Вольтер, письменник, історик 32, 420
- Воронов А., російський офіцер 340
- Востоков Олександр Олександрович, історик, архівіст 282
- Врангель, шведський лейтенант 363
- Вюртенберг, шведський полковник, учасник шведського походу 220, 400
- Габсбурги, імператорська династія Європи 267
- Гагарін Матвій Петрович, князь, царедворець, московський комендант 443
- Гасцький Юрій Теодозійович, український історик (Нью-Йорк) 245
- Галаган Гнат Іванович, компанійський полковник 8, 101, 102, 108, 185, 252, 258, 260, 265, 332, 397, 421, 422
- Галенко Олександр Іванович, історик 274
- Галкін Олександр Іванович, співавтор книги про Охтирщину 213
- Галлендорф Карл, шведський історик 123, 125
- Галленіус Улоф, шведський священик, учасник походу 391
- Галушко Михайло Кирилович, житель Степанівки 446
- Гамалія Андрій, старшина 150

- Гамалія Антін Андрійович,
мазепинець, значний
військовий товариш,
був призначений
білоцерківським
полковником 232, 246, 247,
272, 425
- Гамалія Михайло Андрійович,
генеральний осавул 101,
172, 246, 247, 325, 326
- Гамільтон Гуго Йоган,
шведський полковник,
генерал 47, 213, 366, 370,
372, 439
- Гасай Стефан, мешканець
села Жадового 445
- Гатцук Семен Андронович,
вчитель-краєзнавець із
Мглинського повіту
93
- Гедьо Анна Володимирівна,
історик 292
- Гельм, шведський полковник
110, 211, 212
- Генріксон Гокан,
шведський історик-
архівіст, перекладач зі
старошведської 10, 15
- Генріксон *див.* Генріксон
- Генскін Яган-Христіан,
російський генерал-
поручик 218
- Герасименко Неля Олексіївна,
український історик 251
- Герасимов Павло,
полтавський полковий
хорунжий 425
- Герасимчук Олександр
Михайлович, історик,
перекладач з англійської
(Чернігів) 10
- Гербильський Григорій
Юлійович, історик 431
- Гермелін Олоф, радник
канцелярії Карла XII 10,
44, 76, 233
- Герцик (Герцичка), мати
Григорія та Івана Герциків
324
- Герцик (Левенець) Агрипина
Іванівна, дружина Івана
Герцика 324
- Герцик Василь Григорович,
син мазепинця Григорія
Герцика 378
- Герцик Григорій Павлович,
мазепинець 233, 234, 303,
336, 378
- Герцик Іван Павлович,
мазепинець 324, 378, 417
- Герцик Настя Василівна
(Громика), дружина
Григорія Герцика,
репресована 378
- Герцик Опанас Павлович,
полтавський житель, родич
мазепинців 378
- Герцик Павло Григорович,
син мазепинця Григорія
Герцика 378
- Герцик Павло Семенович,
полтавський полковник
378
- Герцик Параскева Григорівна,
дочка мазепинця Григорія
Герцика 378
- Герцик Петро Григорович,
син Григорія Герцика 324,
378
- Герцик Семен Григорович,
син мазепинця Григорія
Герцика 378

- Гієльм (Гельм), шведський
полковник 109
- Гізен, барон 394
- Гілленкрок (Юлленкроока)
Аксель, квартирмейстер
Карла XII 10, 11, 23, 44, 47,
57, 75, 92, 148, 258, 286, 338,
350, 355, 359, 361, 363, 366,
383, 385, 387, 416
- Гілленстієрна Нільс,
шведський полковник 10,
109, 110, 213, 361, 392
- Гільденштерн, шведський
полковник 211, 212, 401
- Гінтер, російський генерал
230
- Голембовський Стефан, старо-
дубський старшина 48
- Голиков Іван Іванович, один із
перших дослідників діянь
Петра I 191, 218, 419, 422,
427, 431
- Голіцин В. 150
- Голіцин Дмитро Михайлович,
київський воєвода, князь
62, 71, 150, 151, 153, 156, 169,
176, 177, 188, 189, 198, 224,
236, 237, 245, 262, 283, 286,
287, 304, 313, 317, 325, 326,
378, 414, 419, 421, 424, 425,
430–434, 440, 443
- Головін Олексій, бригадир,
полковник 88, 213, 256
- Головкін Гаврило Іванович,
граф, начальник
Посольського приказу 11,
35, 37, 44, 46, 47, 49, 51, 56,
61–65, 68, 73, 78, 84, 86, 116,
147, 150, 151, 169, 175, 180–
182, 198, 227, 228, 236, 237,
238, 250, 251, 252, 258, 259,
- 262, 264, 266, 270, 292, 293,
296, 298, 299, 304, 309, 311,
338, 341, 362, 374, 421, 434,
435, 437
- Гольц Генріх, барон, генерал
на російській службі 225,
231, 232, 293, 335, 421
- Гончарова Людмила
Дмитрівна, історик 42
- Гончарова Тетяна
Миколаївна, історик 410
- Горак Володимир Сергійович,
український історик 250
- Горденко Семен, козак 103
- Гордієнко Костянтин
Гордійович, кошовий
отаман 195, 198–201, 317,
418, 425, 426
- Гордон Олександр, генерал-
майор 134, 135, 138
- Горленко Андрій Дмитрович,
син прилуцького
полковника, старшина 19,
79, 217, 219, 324, 326
- Горленко Дмитро Лазарович,
прилуцький полковник
19, 55, 101, 171, 219, 245, 282,
326
- Горн, шведський полковник
301
- Горніш, шведський
полковник 84
- Горобець Віктор Миколайо-
вич, український історик
(Київ) 213
- Городисько (Бистрицька), дру-
жина І. Бистрицького 60
- Готовцев Л., драгун Казан-
ського полку 222, 364
- Грабя Ф., резидент А. Сеняв-
ського при І. Мазепі 31

- Грембецька Євдокія
Криштофівна
(Фридрикевич), дружина
Ф. Грембецького 175
- Грембецький Федір
Миколайович, син
М. Грембецького 175
- Грембецький Микола,
полковий обозний
Чернігівського полку 174,
175
- Гречаний Яків Степанович,
писар Генеральної
військової канцелярії 101,
246, 325
- Григор'єв Григорій,
канцелярист 247, 255
- Григор'єв Борис
Миколайович, історик,
письменник 359
- Григорович Михайло,
прилуцький полковий
хорунжий 172
- Грот Яків Карлович, історик,
перекладач, літератор 446
- Гроффей Пилип, секретар
литовського підскарбія
В. Сапіги 61
- Грудецький, литовський
обозний 277
- Грунд Георг, дипломат 155
- Грушевський Михайло
Сергійович, український
історик 121
- Грушевський Олександр
Сергійович, дослідник
історії України,
літературознавець 332
- Грушинський Опанас,
військовий товариш
187
- Губчиць Іван Іванович, почеп-
ський старшина 436
- Гузоватий Сергій
Миколайович, красзнавець
(Семенівка) 449
- Гулак Василь Михайлович,
житель с. Залізний Міст
80, 448, 450
- Гульденгранат, шведський
майор-артилерист 359
- Гульденстолп, шведський
генерал 362
- Гульдештерн, шведський
полковник 216
- Гумілевський Філарет
(Дмитро Григорович
Конобеевський),
церковний історик 355
- Гуржій Олександр Іванович,
сучасний український
історик 69, 70
- Гюбнер Йоганн, мемуарист
405
- Гюго Герман, поет 55
- Гюйо-Дефонтен,
французький історик 412
- Гюлленстьєрна *див.*
Гілленстієрна
- Гюльденстьєрна *див.*
Гілленстієрна
- Дабл-Карлерс, шведський
офіцер 373
- Дадос Іван, слобожанський
розвідник 335
- Дальдорф, шведський
полковник 148, 207, 213
- Данченко Пилип Немирович,
стародубський старшина 36
- Дашков Олексій, російський
резидент при гетьмані

- А. Сенявському в Польщі
25, 73, 177, 238, 250, 311
- Де Сакс, італійський капітан-
найманець у шведській
армії 109
- Девієр Антон, російський
полковник 338
- Делдін (фон) Вілім, комендант
Охтирки 365
- Дефо Данієль, письменник,
дослідник, автор
«Безсторонньої історії
життя і діянь Петра
Олексійовича, нинішнього
царя Московії» (1723) 147
- Джеффрейс Джеймс, секретар
королеви Англії при
Карлові XII 10, 20, 26, 34,
54, 210, 234, 317, 393, 409
- Джурман Василь,
стародубський козак 67
- Дзира Ярослав Іванович,
історик 254
- Дивієр, російський генерал
437
- Димитрій (Рудюк),
митрополит 194
- Димитрій, священник Покров-
ської церкви (Хухра) 387
- Дмитрієвич Дорош *див.*
Дмитрович Дорош
- Дмитро, переволочанський
сотник 426
- Дмитрович Дорош,
полтавський полковий
обозний 282, 378, 417
- Дмитрович Леонтій
Дорошович, син
Д. Дмитровича 417
- Довгопол, котельвинський
сотник 434
- Довгополий Клим, довірник
І. Мазепи 55, 60
- Долгорукий Василь
Володимирович, князь,
генерал-майор 13, 32
- Долгорукий Григорій
Федорович, князь, ближній
боярин і намісник
ростовський 85, 177, 179,
182, 183, 201, 261, 303, 426,
437
- Долгорукий Олексій
Васильович, князь 378
- Долгорукий Яків Федорович,
полонений російський
генерал 179
- Дольська Анна, княгиня 25,
115, 126, 128, 130
- Дольський Ян-Карл, великий
маршалок литовський 25
- Домонтович Михайло
Олексійович, генерал,
військовий історик 143
- Дон, граф, посланець
С. Лещинського 234
- Донцов Дмитро Іванович,
історик, публіцист,
літературний критик,
політичний діяч 7
- Дорошенко Дмитро Іванович,
український історик-
емігрант 121
- Дорошенко Петро
Дорофійович, гетьман 69,
245, 285
- Драке Пер Нільсон, швед,
який помер у Гадячі 353
- Дружинін Матвій, солдат
Київського полку 358
- Дубасов, російський капітан
232

- Дубина Олександр Кузьмич,
історик, перекладач з
англійської (Київ) 10, 121,
253, 314
- Дубяга Олександр, канцеля-
рист Генеральної військо-
вої канцелярії 49, 158
- Дудко Іван Петрович,
краєзнавець (Городня)
- Дуніна-Борковська Ганна
Василівна, мати І. І. Забіли,
дочка генерального
обозного 142
- Дунін-Борковський Василь,
генеральний обозний 109
- Дювалд, шведський генерал-
ад'ютант 140
- Дюкер Карл Густав,
шведський полковник 82,
213, 338–340, 342, 355, 358,
359, 365, 366, 385, 398
- Дюкерт *див.* Дюкер
- Дядиченко Вадим Архипович,
український історик 123,
132
- Дятлов Володимир
Олександрович, сучасний
український історик,
перекладач з німецької
(Чернігів) 9
- Ейсендель Софія, кохана
Й. Паткуля 268
- Екман, шведський капітан
404
- Ексус Користов Фридерик,
шведський купець 217, 395
- Елфендей, шведський генерал
342
- Енглунд Петер, сучасний швед-
ський історик 6, 407, 426
- Енеман Михайло, королів-
ський проповідник 298
- Еранкас, шведський обер-
аудитор 296
- Еренроз Е. Ю, шведський
обер-аудитор 296, 297
- Ернстедт, шведський
полковник 37
- Єледкітус І., слуга зі
шведського обозу 218
- Єлінський Йосип,
стародубський козак 67
- Єлисей, мстиславський піп
393
- Єнсен Альфред, шведський
історик 133
- Єсимонтовський Олексій,
мглинський сотник 48
- Єсимонтовський Опанас,
стародубський старшина,
полковий обозний 40, 48
- Єсіпов Григорій Васильович,
російський історик 22
- Єфрем (Янкович), серб, суз-
дальський митрополит
193
- Єфремов Д., донський
похідний отаман 85
- Жданович Антін, київський
полковник 285
- Жеркевич Григорій, шляхтич,
провідник 328
- Животовшинський Ф., козак
Мурафинської сотні 399
- Жичан Іван, волох, ротмістр
224
- Жуков, прапорщик Москов-
ського драгунського пол-
ку 87

- Журавка Лук'ян, новгород-сіверський сотник 59, 96, 97, 99
- Журавльов А., протоієрей 86
- Журавльов Денис Володимирович, український історик (Харків) 123
- Жураховський Іродіон, намісник Межигірського монастиря 198
- Жураховський (Жураківський) Лук'ян Якович, ніжинський наказний полковник 37, 105, 174, 178, 185, 186, 283, 440, 444
- Забіла (Мирович) Ганна, дружина Семена Забіли 142
- Забіла Данило Васильович, власник маєтностей, донощик, син сотника 73, 142, 185
- Забіла Іван Іванович, бунчуковий товариш, автор генеалогічних нотаток 142
- Забіла Іван Петрович, знатний військовий товариш 142
- Забіла М., старшина Ніжинського полку (писар, сотник) 39
- Забіла Михайло Тарасович (Тарасенко?), ніжинський полковий осавул 283
- Забіла Семен, мазепинець 142
- Забіла Юрій, ніжинський полковий хорунжий 187
- Завадський Олександр Миколайович, директор сільгосп підприємства «Зірка» («Костобобрів») 80
- Загряжський Артемій Григорович, підполковник 158
- Заїка Йосип, коропський козак-донощик 290
- Заліський Іван, полтавський полковий писар 425
- Замойський Томаш Юзеф, князь 309
- Заруба Віктор Миколайович, український історик 412
- Заруцький Опанас, новгород-сіверський протопіп 191, 192
- Зеленський Василь, переволочанський сотник 199
- Зеленський Дмитро Михайлович, лубенський полковник 9, 28, 64, 68, 101, 241, 242–245, 255, 273, 324
- Зеленський Костянтин, архієпископ Львівський 28
- Зеленський Михайло, брацлавський полковник 245
- Зеленський, ректор Вінницького колегіуму 28, 30, 236
- Зенкевич, підчаший слонгемський 157
- Зеркаль С. 70
- Зимін Василь Васильович, військовий історик 95
- Зігерот, шведський офіцер-переговорник 363

- Зільбершпар, шведський
підполковник 403
- Зільтман Давид Натан, барон,
пруський підполковник,
генерал-ад'ютант і таємний
радник пруського короля
Фрідріха I, представник
останнього у таборі Карла
XII 10, 82–84, 113, 133, 143,
222, 224, 233, 236, 275, 338,
33, 342, 347, 351, 356, 361,
407, 448
- Зільфербельм, шведський
підполковник 410, 416
- Зінкевич К., слуга зі
шведського обозу 218, 222
- Злаїн Олександр Іванович,
історик 395
- Зюдермандланд, шведський
полковник 410
- Йорт, шведський полковий
квартирмейстер 391
- Йосиф I, імператор 115
- Іван, піп із Курманів 241, 242,
263, 273, 333
- Іваненко (Григораш)
Григорій, брацлавський
полковник 425
- Іванов Олексій (із Любліна),
поляк-фуражир 222
- Іванович Іван, свояк
В. Кочубея 261
- Іванченко Раїса Петрівна,
український історик 132
- Іванюк Сергій Олександро-
вич, російський історик
(Волгоград) 6, 88, 354
- Іванюк Ярослав Григорович,
історик (Полтава) 369
- Івашкевич Леон, шведський
перебіжчик (родом із
Литви) 418
- Ізерхельм, шведський
прапорщик 404
- Іларіон, крутицький
митрополит 193
- Іларіон, суздальський
митрополит 193
- Інфлянт (Іфлант, Іфлянт)
Микола Юсторович,
російський генерал-майор
23, 33, 36, 41, 45, 46, 51, 58,
67, 78, 92, 96, 188, 189, 232,
293, 299, 316
- Ісаєнко Михайло, краєзнавець
80
- Іскра Іван Іванович, экс-
полковник Полтавського
полку 109, 265, 416
- Кагт Леангард, учасник
походу 258, 364
- Кайзерлінг Йоганн-Георг
фон, прусський посланець
у Росії 10, 83, 147, 155, 182,
219, 292, 293, 295, 406, 407
- Калачинський Дмитро,
старшина 327
- Калениченко Никифор,
чернігівський полковий
обозний 69
- Калібаба Дмитро Панасович,
краєзнавець (Мена) 149
- Каліст (Поборський),
тверський архієпископ
193, 194
- Кампель, російський генерал
385
- Кампредон, французький
посол у Стокгольмі 73

- Кандак Данило, козак-посланець 425
- Кандиба Андрій, корсунський полковник 8, 101, 272, 317, 424
- Каніфер Мартин, шведський генерал-ад'ютант 137, 394
- Кантакузин, російський генерал 437
- Кантемир Димитрій Костянтинович, молдавський господар 267, 268
- Кападжи-паша, султанський посланець 276
- Карась Анатолій Володимирович, історик (Кролевець) 143
- Карл XII, шведський король 7, 9, 11, 14, 15, 18, 19, 21–23, 25, 28, 31, 32, 37, 38, 41, 43, 44, 47, 50, 51, 53, 54, 56–58, 60, 63, 67, 74–78, 82, 83, 92, 94–96, 104, 107–120, 124–126, 128–134, 137, 140, 141, 143, 144, 147–149, 155, 157, 163, 164, 177, 196, 201, 204, 207, 209–211, 21, 219, 223, 234–236, 239, 240, 246, 250, 251, 256, 258, 263, 265–268, 271–277, 279, 287, 290, 293, 295, 297, 298, 302, 303, 311, 313–318, 321, 323, 328, 329, 334, 335, 340, 341, 345, 348, 350, 353, 354, 356, 357, 359, 363, 365, 368–370, 373, 376, 377, 379, 382–384, 386–388, 390, 392, 393, 405–408, 410, 411, 413, 420, 425, 426, 431, 444, 445, 447–449, 451, 453–458
- Карлсон Ернст, шведський історик 382
- Карлсон О., шведський історик 20
- Карпека Семен Карпович, глухівський отаман 330
- Карцов Олександр Петрович, російський генерал, військовий історик 78
- Каспар, граф, командир шведського загону 360
- Катлярчук Андрій, шведський та білоруський історик (Швеція) 81
- Кашка Володимир Васильович, письменник (Бахмач) 447
- Каштанов Юрій Євгенійович, сучасний російський історик 5
- Келін (Келінг) Олексій Степанович, полковник, полтавський комендант 13, 416
- Кенігсек, саксонський посланник короля Августа в оточенні Петра I 157
- Кенігсек Фрідріх, генеральний осавул артилерії 150, 157, 158, 161, 166, 240
- Кентржинський Богдан Антонович, український історик-емігрант (жив і помер у Швеції) 8, 250
- Кирило, святий, архієпископ Олександрійський (412–444) 194
- Кириченко Федір, боровенський козак 196
- Кисленський Гаврило, стольник 198
- Кікін Олександр Васильович, російський урядовець 397

- Кічкаровський Леонтій,
полковий суддя
Лубенського полку 423
- Клінкстром, шведський урядовий секретар 278, 317
- Клот, генерал-майор із корпусу Левенгаупта 19
- Кобицький Ян, поляк із Poznani, учасник походу 222
- Ковалевська Ольга Олегівна, український історик (Київ) 6
- Кованька Петро, полтавський полковий суддя 425
- Кожуховський Петро 102
- Кожуховський Юрій, компанійський полковник 246, 413, 415
- Козаченко Антон Іванович, радянський історик 406
- Колганова Ірина Володимирівна, бібліотекар, перекладач з англійської (Чернігів) 10
- Колеників Василь, слуга генерального обозного І. Ломиковського 241
- Количов Степан Андрійович, воронезький комендант 442
- Коломбо С., французький королівський агент у Швеції 84
- Коломийченко Федір, козак Батуринської сотні, розвідник 332
- Колотуша Лариса Іванівна, учителька Шосткинської школи № 12 448
- Кондратович Юзеф, полонений 364
- Кониський Георгій, літописець 322
- Константинович Микола Олександрович, український історик 37
- Копець, регіментар Сапіги 277
- Корнієнко Олег Миколайович, український історик (Суми) 213
- Корнилович Захарія, переяславський єпископ 181, 191, 192
- Коровченко (Коровка) Федір, київський полковник 192, 414
- Корогод Борис Леонідович, історик (Суми) 371
- Корогод Галина Іванівна, історик (Суми) 371
- Коротенко Василь, житель Гадяча 220
- Коротя Олексій Володимирович, український історик (Суми) 345
- Корсунський Михайло, донський отаман 85
- Корчмин Василь Дмитрович, військовий інженер 38, 39, 70
- Коскуль, шведський майор 40
- Костомаров Микола Іванович, історик 5, 103, 122, 123, 127, 168, 251, 307
- Котел Михайло, троцький воєвода 277
- Котлярчук А., історик 8
- Кочегаров Кирило Олександрович, російський

- історик (Москва) 15, 168, 423
- Кочубей Василь Васильович, син генерального судді 187
- Кочубей Василь Леонтійович, генеральний суддя, який написав донос на І. Мазепу 26, 27, 69, 109, 115, 127, 130, 150, 236, 245, 246, 265, 325, 416
- Кочубей Мотря 101, 246
- Кошман Левко, слобожанський розвідник 335
- Красноперич Іван Іванович, полтавський полковий суддя 282, 417
- Красов *див.* Крассау
- Красовський, чернігівський полковий осавул 434
- Крассау Ернст Детлев фон, шведський генерал-майор 271, 277, 278, 292, 317, 392, 419
- Крейц Карл Густав, шведський генерал 58, 92, 209–212, 216, 219, 223, 244, 369, 379, 381, 382, 439
- Крекшин (Крьокшин) Петро Никифорович, автор записок про Петра І 12, 13, 88, 163, 301, 317, 398, 403, 416, 433
- Кривошея Володимир Володимирович, український історик 69
- Кривошея Ірина Іванівна, український історик (Умань) 437
- Крман Данієль, словацький посланець при шведському війську, автор щоденника про похід Карла XII 10, 20, 37, 39, 40, 42, 54, 79, 80, 106, 135, 143, 207, 214, 217, 220, 244, 300, 301, 363, 367
- Кроковський Йоасаф, київський митрополит 65, 181, 190–192, 416
- Кроткевич, пан 245
- Кротов Павло Олександрович, сучасний російський історик (Санкт-Петербург) 6, 12, 13, 88, 407, 422
- Круз *див.* Крузе
- Крузе Карл Густав, шведський генерал-майор 209, 211, 235, 344, 373, 374, 376, 377, 403, 439
- Крунман, шведський полковник 361
- Крупницький Борис Дмитрович, український історик-емігрант 6, 87, 121, 123, 127
- Куленко Іван, прилуцький вїйт 172
- Куликова Вікторія Федорівна, сучасний російський історик (Санкт-Петербург) 6, 8, 113, 132
- Куліш Пантелеймон Олександрович, письменник, історик, етнограф 435
- Куракін Борис Іванович, російський військовий, дипломат 116, 147, 181, 190–192, 288, 376, 385, 386, 408
- Куракін Федір Олексійович, князь 116

- Курбатов Олексій Олександрович, обер-інспектор ра-
тушного правління 132
- Куриленко Василь
Єлисейович, краєзнавець,
археолог (с. Мезин) 134
- Курилов Іван Олексійович,
краєзнавець (Ромни) 205
- Курош Симеон, російський
капітан 21
- Курукін Ігор Володимирович,
російський історик 152
- Кутейников Олексій,
донський козачий
полковник 85
- Кучюк-хан, каракалпацький
хан 294
- Лагеркрон Андерс,
шведський генерал 33, 34,
35, 37, 47, 67, 75, 32, 455
- Лагеркрона *див.* Лагеркрон
- Лагеркруна *див.* Лагеркрон
- Лазаревський Олександр
Матвійович, український
історик 101
- Лазоренко, воронезький
сотник 435
- Лапін Володимир Вікентійо-
вич, сучасний російський
історик (Санкт-Петербург)
251, 269
- Лассі, російський полковник
136, 349
- Левенгаупт Адам Людвіг,
шведський генерал 10, 18,
19, 24, 25, 41–45, 51, 74, 75,
81, 95, 112, 134, 138, 141, 211,
216, 219, 220, 238, 350, 352,
360, 369, 370, 373, 376, 392,
396, 439, 458
- Левенгоф, шведський генерал
67
- Левенець Іван Прокопович,
полтавський полковник
180, 185, 209, 261, 281, 325,
340, 416, 417
- Левицький Орест Іванович,
історик 191
- Левченко Каленик, житель
Сум, розвідник 261, 335
- Леєр Генріх Антонович,
генерал, російський
військовий історик 5
- Лейон Якоб, шведський
сержант 403
- Леклерк Ніколя-Габрієль,
лікар, перекладач, історик
139
- Лещинський Станіслав,
польський король 11, 15,
25, 27–32, 50, 56, 106, 115,
117, 120, 125, 128, 130–132,
207, 234, 236, 239, 265, 266,
271, 273, 277, 289, 292, 302,
303, 306, 310–317, 335, 392,
408, 454
- Лебедев Олексій Петрович,
російський історик 195
- Лепкий Богдан, український
письменник 101
- Лизогуб Андрій Юхимович,
військовий товариш 187
- Лизогуб Яків Кіндратович,
чернігівський полковник 69
- Лимон (Лимент), резидент
при шведському королі від
Сапіги 233, 234, 303
- Лихопека, міщанин 322
- Лібекер, генерал 18
- Лілієгрін, шведський
полковник 362

- Лім'є Анрі-Філіпп, де Лім'є,
історик 14, 76, 147, 155, 352,
372, 410–411
- Ліндрос, шведський
лейтенант 404
- Лінрот (Ліненрот), шведський
генерал-ад'ютант 206, 234
- Лісовський Федір, гадяцький
протопіп, новгород-
сіверський сотник 434
- Лоде, шведський генерал-
ад'ютант 237, 363
- Лоде Отто, шведський капрал
374, 399
- Лозинський Роман,
полтавський городовий
писар 167, 282
- Ломиковський Іван
Васильович, генеральний
обозний 63, 101, 108, 109,
126, 132, 272, 410
- Ломиковський Михайло
Іванович, писар
Генеральної військової
канцелярії 101
- Ломиковські, старшинський
рід 175
- Лоуд, шведський майор
402
- Лук'янов Герасим, козак-
посланець 289
- Луняк Євген Миколайович,
історик, перекладач із
французької (Ніжин) 10
- Любарський М., краєзнавець
154
- Любекер Георг, шведський
генерал 74
- Лют Йоаким, шведський
лейтенант-кавалерист 426
- Люттий Н., козак 331
- Ляскоронський Василь
Григорович, український
історик, етнограф,
археолог 5
- Маврин Омелян Юрійович,
капітан-поручик, ад'ютант
Петра I 218, 258, 260, 261
- Мазепа Іван Степанович,
гетьман 7, 9, 11, 15, 25–28,
30–32, 35, 46, 48–51, 54–58,
60–65, 67–74, 83, 89, 94–104,
107–122, 124–132, 141–148,
150, 154, 155, 157–159, 162,
166, 168–171, 174–177, 179–
183, 185, 186, 188–193, 195–
199, 201, 204, 205, 207–209,
211, 215, 218, 220, 221, 223,
224, 227, 233, 236–238, 240–
247, 250–267, 269–271, 273–
276, 278–283, 286, 287, 289,
290, 295, 297–316, 318, 321,
324–335, 338, 340, 349, 356,
357, 363, 364, 372, 376, 378,
383, 384, 410, 412–415, 418,
420, 423–426, 430, 446, 447,
453–459
- Майєрфельд *див.* Меєрфелт
Максиміліан-Емануель,
герцог Вюртемберзький,
двоюридний брат Карла XII
301, 370, 426
- Максимович Дмитро,
генеральний осавул 9, 55,
101, 110, 241–245, 255, 256
- Максимович Іван Петрович,
канцелярист, племінник
Д. Максимовича 55
- Максимович Іван, писар
Генеральної військової
канцелярії 101

- Максимович Іван Дмитрович,
син Д. Максимовича,
репресований 244
- Максимович Іоанн,
чернігівський архієпископ
190, 191, 244, 330
- Максимович Степан,
син Д. Максимовича,
репресований 55
- Максимович Федір
Дмитрович, син
Д. Максимовича,
репресований 244
- Максимович Петро
Максимович, значний
військовий товариш 55
- Малама (Булацеї) Ірина,
дружина компанійського
полковника 103
- Малама Андріяш Дмитрович,
компанійський полковник
101–103, 415
- Малама Ірина Андріяшівна,
дочка компанійського
полковника 103
- Малама Михайло Андріяшо-
вич, син компанійського
полковника 103
- Маркевич А. П., історик 5
- Маркевич Микола
Андрійович, український
історик, етнограф,
фольклорист 449
- Маркович Андрій, зять
І. Скоропадського 73,
156
- Мартосенко Павло, лохвиць-
кий сотник 172, 326
- Маслійчук Володимир
Леонтійович, український
історик (Харків) 5
- Масловський Дмитро
Федорович, військовий
історик 406
- Массі Роберт, англійський
історик 395
- Масюк Федір, веприцький
сотник 222, 364
- Матвіїв Григорій, прилуцький
городовий отаман 172
- Маун Микола Олексійович,
нащадок полонених
каролінців 445
- Маун Тамара Андріївна,
нащадок полонених
каролінців 445
- Мауну, єпископ міста Або
445
- Мацьків Теодор Іванович,
український історик-
емігрант 6, 122, 130
- Медовс Філіп, англійський
посол у Відні 115, 147
- Меєрфелт, шведський генерал
211, 258, 342, 350, 361, 398
- Меєрфельд *див.* Меєрфелт
- Мекк, шведський полковник
361
- Мельник Леонід Герасимович,
український історик (Київ)
257
- Меншиков Олександр
Данилович, наближений
до царя, генерал кавалерії,
«князь» 11, 13, 22, 23, 49,
53, 56, 59, 62, 70, 85, 86,
96, 98–100, 102, 105, 108, 116,
128, 129, 133, 145, 146, 149–
160, 162, 169, 175–177, 181,
185, 201, 224, 226, 230, 231,
232, 245, 254, 256, 257, 262,
266, 282, 289, 290, 298, 300,

- 301, 309, 317, 319, 321, 324–327, 329, 333, 336, 339–341, 349, 350, 353, 355, 365, 367, 368, 381, 386, 387, 398, 401, 413, 415–417, 419, 423, 434, 436
- Мержеїовський Е., військовий історик 33
- Метельський Григорій Васильович, письменник 452
- Мизда Кирило, мешканець села Жадового 445
- Микифоров Василь, козак 246
- Миклашевський Михайло Андрійович, стародубський полковник 66, 69, 109, 157, 245
- Милорадович Гаврило, сербський полковник 435
- Милорадович Григорій Олександрович, генерал-лейтенант, історик, генеалог 426
- Мирович Василь Іванович, син переяславського полковника 325, 326
- Мирович Дмитро Іванович, син переяславського полковника 325, 326
- Мирович Іван Михайлович, переяславський полковник 179
- Мирович Іван Іванович, син переяславського полковника 325, 326
- Мирович Пелагея Захарівна, дружина переяславського полковника І. Мировича, Мати Федора Мировича 326
- Мирович Семен Іванович, син переяславського полковника 325
- Мирович Семен Іванович, брат мазепинця Ф. Мировича 324–326
- Мирович Федір Іванович, генеральний бунчужний 101
- Мирович Яків Іванович, син переяславського полковника 326
- Мировичі, старшинський рід 232
- Михайловський, житель Ромнів 207
- Михайловський, козак, брат С. Боровського 290
- Мицик Юрій Андрійович, український історик 420
- Мишлаєвський Олександр Захарович, генерал, військовий історик 154
- Милов Леонід Васильович, російський історик 406
- Міссі (де), Жан Руссе («боярин Іван Іванович Нестезюрану»), французький літератор 57, 88, 408
- Млиновецький (Бжеський) Роман Стефанович, український історик-емігрант 6, 118, 124
- Мловський, прилуцький піп 218, 322
- Многогрішний Дем'ян, гетьман 60, 175
- Модзалевський Вадим Львович, історик 246

- Мокієвський Костянтин,
чигиринський полковник
101, 246, 272, 425
- Мокляк Володимир Олександрович, український історик (Полтава) 415
- Мокрієвич Карпо Іванович, чернігівський старшина 175
- Молтусов Валерій
Олексійович, історик
(Полтава) 422
- Молчанов Микола
Миколайович, російський історик 251, 264
- Молчановський Никандр
Васильович, український історик 60
- Мончаловський Осип
Андрійович, історик,
публіцист 430
- Моравський Сергій Павлович,
історик 434
- Морнер, шведський
полковник 362
- Мороз Олексій Миколайович,
краєзнавець 149
- Мотренко Микола
Степанович, краєзнавець
365
- Мюлленфельтц, російський
бригадир, який перейшов
на бік шведів 237
- Мюллер, шведський
лейтенант 41
- Мякотін Венедикт Олександрович, історик 436
- Мяло Іван Ілліч, письменник,
краєзнавець 43
- Мьорлінг, шведський капітан
405
- Назаренко Потап,
воронезький сотник 435
- Наришкін Олександр
Львович, двоярідний брат
Петра I 228
- Наумов Григорій, комендант
Київського гарнізону 437
- Нахимовський Федір
Іванович, посланець
І. Мазепи 302, 303, 314
- Невотчиков Марк, київський
рейтар 209, 237
- Нейман, полонений швед 77
- Некрасов Гнат Федорович,
отаман повстанців,
сподвижник Кіндрата
Булавіна 271, 295
- Неплюєв Семен, полковник,
начальник загону
московських військ у
Тернах 177, 345
- Нечаєв, російський полковник
153
- Никон, настоятель Спасо-
Преображенського
монастиря у Новгороді-
Сіверському 171
- Нільссон Бенгт, шведський
історик 124
- Ніс Іван, прилуцький
полковий обозний,
наказний полковник
Прилуцького полку 161,
169, 171, 172, 179, 219
- Новицький Ілля,
компанійський полковник
245
- Нордберг Йоран, капелан,
духовник та літописець
Карла XII 10, 23, 26, 34, 36,

- 42, 104, 117, 135, 138, 164,
236, 354, 364, 371, 372, 377,
378, 386, 388, 389
- Норсбергн Магнус, писар,
учасник походу шведів в
Україну в 1708–1709 рр. 10,
42, 140
- Обидовська Ганна Василівна,
дружина племінника
І. Мазепи Івана
Обидовського 325
- Оболенко Іван, житель
Веприка 364
- Овансьє, шведський офіцер
403
- Огарьов В., російський
полковник 66
- Огілві, шведський генерал-
ад'ютант 140
- Огінський Григорій-Антон,
литовський гетьман 103,
218, 225, 316, 415
- Оглоблін Олександр Петро-
вич, український історик-
емігрант 6, 7, 122–124
- Одорський, архімандрит 434
- Олександра, ігуменя Ладин-
ського монастиря 291
- Олександров Андрій,
священик 333, 343
- Олексієнко Лук'ян, слуга
генерального обозного
І. Ломиковського 241
- Олексій Михайлович, цар 183
- Олійників Л., історик 7
- Ольшанський Федір,
старшина 291
- Омельченко Михайло Оме-
лянович, білоцерківський
полковник 189
- Онисимович Василь, обозний
Миргородського полку
204, 208, 253
- Опоченко Олексій,
шептаківський війт 57
- Орановський Алоїзій
Казимирович, генерал-
лейтенант, військовий
статистик 127
- Орест, ігумен 319
- Орлик Пилип, реєнт,
генеральний писар,
гетьман 30, 32, 54, 55, 60,
63, 101, 107, 109, 113, 118,
125, 126, 131, 145, 166, 236,
240, 245, 263, 291, 312, 313,
314, 327, 378, 410, 430
- Осадчий Євген Миколайович,
український історик
(Суми) 342
- Осипов Костянтин,
військовий історик 5
- Осипов Федір Осипович,
охтирський полковник
180, 196, 208, 434
- Осипова Маргарита
Миколаївна, військовий
історик 33
- Павленко Володимир,
географ, перекладач зі
шведської (Швеція) 10, 15
- Павленко Микола Іванович,
російський історик
(Москва) 155
- Павленко Сергій Олегович,
історик 1–515
- Павлов М., козак
Корсунського полку 301
- Павлов, російський
полковник 417

- Павловський Іван Францович,
український історик
(Полтава) 5
- Палій Семен Пилипович,
фастівський,
білоцерківський полковник
265, 430, 456
- Панащенко Віра Василівна,
український історик (Київ)
5
- Панкевич, полковий
стародубський писар 47
- Панко, житель Полтавщини,
мазепинець 416
- Пархоменко Григорій, козак
Менської сотні 330, 331
- Пасенберг Яган, шведський
поручик 271
- Пасова Тетяна Олександрівна,
журналіст, перекладач із
французької (Київ) 10
- Паткуль Йоганн Рейнгольд,
ліфляндський дворянин,
саксонський і російський
дипломат 53, 267, 268–270
- Патока Захар, писар
Прилуцького полку 69
- Пекалицький Пархом, писар
Шептаківської волості 60
- Первозванний Андрій,
апостол 299
- Перетц Володимир
Миколайович, історик 179
- Перман, шведський лейтенант
404
- Перссон Ларс, шведський
солдат 353
- Петре Роберт, фенрік у
шведській армії 10, 11, 20,
75, 111, 141, 144, 212, 221,
222, 237, 318, 357, 360, 361,
365, 367, 376, 377, 389–391,
402, 405
- Петрик, канцелярист, який
втік на Запорозьку Січ та
вів переговори з Кримом
про допомогу у звільненні
України від Московії
175
- Петро I, російський цар 9, 11,
12, 14, 18, 20, 21, 23, 28, 32,
33, 35, 39, 44, 50, 51, 55, 61,
62, 65, 69, 70, 78, 84, 86, 87,
89, 95, 96, 98–100, 105, 117,
122, 124, 128–131, 133, 140,
147, 149, 156, 158, 163, 166,
167, 174, 175, 177–181, 184,
186, 189, 195, 196, 198–201,
210, 218, 224–226, 228, 230,
232, 236–238, 245, 250, 251,
253, 254, 257, 260–271, 274,
276–278, 282, 287–289, 292,
293, 295, 296, 299, 300, 303,
310, 312, 313, 321, 324, 326,
327, 330, 331, 333, 334, 345,
346, 353–355, 358, 365, 368,
370, 371, 379–381, 386, 387,
408, 411–413, 416, 421, 426,
431, 435, 442, 448, 478, 452–
454, 457, 458
- Петровський Андрій,
лубенський полковий
осавул 290
- Пелха Козьма, мешканець
села Жадового 445
- Пилатович Леон, житель
Стародубщини 48
- Пилипенченко, житель
Лохвиці 172
- Пирозький Григорій,
роменський сотник 205,
207, 303, 330

- Пирятинський С., отаман села
Рашівки Гадяцького полку
218, 222, 233
- Пілстром Андерс, фенрік
Дальського полку, учасник
походу шведів в Україну в
1708–1709 рр. 10, 75, 340,
350
- Пінчук Степан Петрович,
український критик,
літературознавець,
перекладач (Київ) 132
- Пінчук Яніна Володимирівна,
письменниця, перекладач
зі шведської (Бобруйськ)
10
- Піпер Густав Абрам,
шведський прапорщик,
згодом після полону –
генерал-майор, губернатор
10, 441
- Піпер Карл, граф, перший
шведський міністр та
таємний радник короля
23, 25, 54, 112, 113, 126, 131,
204, 218, 235, 270, 275, 296,
297, 438
- Пісна А. Е., краєзнавець
(Семенівка) 449
- Пісоцький Яків,
стародубський козак 67
- Плейер Отто, австрійський
посол у Москві 78, 208
- Пляшко Людмила Андріївна,
історик, мистецтвознавець
154
- Погода Юрій Володимирович,
публіцист 347
- Под'япольська Олена
Петрівна, російський
історик 45
- Поздняков Валерій
Семенович, білоруський
історик 268
- Поклонський Дмитро
Романович, полковник у
відставці, краєзнавець 85
- Покорський Опанас, старо-
дубський старшина 48
- Покотило Василь, син
сердюцького полковника
Я. Покотила 146
- Покотило Григорій, син
сердюцького полковника
Я. Покотила 146
- Покотило Ілля, син
сердюцького полковника
Я. Покотила 146
- Покотило Яків, сердюцький
полковник 101, 146, 246,
255
- Полуботок Павло Леонтійо-
вич, чернігівський полков-
ник 64, 174, 175, 177, 183,
184, 187, 227, 424
- Полугер Тимофій,
запорозький отаман 71,
102, 109
- Помпон, житель Франції 77
- Понятовський Станіслав,
генерал-майор, резидент
Станіслава Лещинського
при Карлові XII 10, 34, 35,
50, 51, 138, 214, 272, 315, 408
- Поссе Карл Магнус,
шведський полковник 134,
212, 346, 357
- Поцей Людвіг, литовський
підскарбій 225
- Пришляк Володимир
Васильович, український
історик (Луцьк) 253

- Прожиренок Герасим, козак із
 Дітлярівки 141
 Прокопович Феофан,
 церковний діяч,
 письменник, філософ 65,
 128, 155, 166, 280, 303, 313
 Проневич Тихон, слуга
 генерального обозного
 І. Ломиковського 241
 Прот Яган, шведський
 поручик 317, 351, 398
 Протасєв Федір, посланець
 Г. Головкина 62
 Пфлуг Гебгард, російський
 генерал-лейтенант 149,
 158

 Рабинович Мойсей
 Давидович, військовий
 історик 153
 Рагузинський Сава, граф і
 таємний радник царя 435
 Радовський Володимир
 Сергійович, письменник,
 дослідник життя
 А. Войнаровського 101
 Райт Яків Андрійович, житель
 Зеленівки 450
 Ранке (Ранк), шведський
 полковник 212, 356
 Рахно Костянтин Юрійович,
 історик, перекладач з
 англійської (Полтава) 10
 Рашид Мегмед, турецький
 хроніст 274
 Резанов, російський офіцер
 258
 Рейхман Ганц, саксонець 222
 Ренн *див.* Ренне
 Ренне Карл-Евальд, росій-
 ський генерал 84, 94, 96,
 282, 300, 339, 350, 353–355,
 368, 375, 385, 387, 405, 415
 Ренцель Самуїл (де Ренцель,
 фон Ренцель, Рентель),
 російський генерал
 німецького походження 13
 Рейншильд Карл-Густав *див.*
 Реншильд Карл-Густав
 Рейншильд, шведський
 полковник 212
 Реншильд (Рейншильд) Карл-
 Густав, барон, генерал-
 фельдмаршал шведської
 армії 113, 123, 225, 360, 362,
 439
 Решелф, шведський генерал
 27
 Резвий Логин, ад'ютант
 Московського полку 95
 Реп'єв Г. Г., командир
 російського батальйону 88
 Реп'єв, російський полковник
 177
 Репнін Анікіта Іванович,
 князь, генерал 293, 324, 335
 Репнін Ю., російський
 підпоручик 399
 Ржевуський Станіслав,
 коронний гетьман 431
 Риндін Андрій Єремійович,
 історик 348
 Ринсевич В'ячеслав Петрович,
 український історик (Київ)
 440
 Рігельман Олександр
 Іванович, історик 118, 184,
 186, 259
 Рогачевський Іван,
 лохвицький протопіп 171
 Рогуля Григорій, запорозький
 військовий писар 197, 235

- Родостанов Михайло, дяк
Посольського приказу 182
- Роз Карл Густав *див.* Роос Карл
Густав
- Розен Карл Густав *див.* Роос
Карл Густав
- Розсоха Людмила
Олександрівна, історик,
літературознавець,
генеалог 325
- Романова Марина Ібрагімівна,
історик 76
- Ромодановский Федір
Юрійович, голова
Преображенського приказу
265, 266, 443
- Роос Карл Густав, шведський
генерал 141, 212, 340, 439
- Ростунов Іван Іванович,
військовий історик 85
- Рубінштейн Симон
Файвельович, історик 430
- Руда, шведський лейтенант
404
- Руденко Михайло,
полтавський полковий
хорунжий 238, 425
- Руденок, полтавський
старшина 282
- Руднев Є., дослідник 265
- Рудюк (Димитрій),
митрополит *див.* Димитрій
- Руланд (фон), Карл,
шведський офіцер 442
- Рункевич Стефан Григорович,
церковний історик
194
- Рустанович Яків,
перяславський полковий
писар 414
- Ряховський, піддячий 182
- Савелов Петро Тимофійович,
ад'ютант Б. Шереметева
333, 399
- Савин Корній, сотник При-
луцького полку 103, 272
- Савич Василь, наказний
лубенський полковник,
лубенський полковник у
команді І. Скоропадського
178, 188, 198, 213
- Салтиков Петро Самійлович,
боярин, смоленський
воевода 237
- Самойлович Григорій Івано-
вич, син гетьмана І. Са-
мойловича, чернігівський
полковник 60
- Самойлович Іван Самійлович,
гетьман 54, 60, 69, 102, 108,
175, 245
- Самойлович Семен
Іванович, стародубський
полковник, син гетьмана
І. Самойловича 60
- Самойлович Яків,
син гетьмана
І. Самойловича 60
- Самчевський Микола
Якимович, краєзнавець
96
- Сандолл, шведський
полковник 213
- Сандул, полковник-
найманець у шведському
війську, за походженням
румун 275, 278
- Санін Олег Геннадійович,
історик 275
- Сапіга Владислав Юзафат,
литовський підскарбій 61,
233, 234, 303

- Сапухін Павло Андрійович,
український історик
(Суми) 5
- Сапухіна Лада Павлівна,
історик (Суми) 87
- Сараув, історик 132
- Сахновський Гнат Васильович,
менський сотник 176, 187,
330, 331
- Свічка Василь Леонтійович,
син лубенського
полковника 188
- Свічка Домникія, вдова,
дружина лубенського
полковника Леонтія
Назаровича Свічки 188
- Свічки, козацький рід 289
- Свічка Лук'ян Леонтійович,
син лубенського
полковника 188
- Секрет А. Н., краєзнавець 291
- Секрет Г. М., краєзнавець 291
- Семененко Антон, селянин-
повстанець, житель хутора
на р. Берестовій 415–416
- Семененко Корній, сердюк
210, 220, 272, 301, 415
- Семененко Тимофій, сердюк-
розвідник 147, 148, 330
- Семенович С., війт Котельви
209
- Сен-Сімон Луї де Рувруа,
французький мемуарист-
аристократ 288
- Сенявський Адам-Миколай,
коронний великий
гетьман, воєвода белзький
31, 238, 289, 309, 311, 335,
431
- Сень Дмитро Володимирович,
історик 276
- Сенько Юрій Михайлович,
директор ТОВ «Степанич»
80
- Сергієнко Кирило, сенецький
отаман 211, 212, 258
- Сергієнко Олексій Романович,
співавтор книги про
Охтирщину 365
- Сергійчук Володимир
Іванович, український
історик (Київ) 101
- Сигрут, шведський полковник
212, 391
- Силевич Тимофій Прокопо-
вич, стародубський стар-
шина 67
- Силенко (Силевич) Прокіп,
полковий обозний
Стародубського полку,
наказний полковник 36
- Сильвестр, нижегородський
митрополит 193, 194
- Симонов Михайло,
запорозький ватажок 332
- Синицький (Сеницький) Кри-
штоф Казимир, генерал ар-
тилерії Великого князів-
ства Литовського 27, 69,
268–270
- Синицький (Сеницький)
Людвік, брат
К. Синицького 269
- Ситий Ігор Михайлович,
український історик
(Чернігів) 142
- Ситін, київський рейтар 209
- Ситник Юрій Володимиро-
вич, співавтор книги про
Охтирщину 365
- Сігрот, шведський полковник
37

- Сіментов Юхим Якович,
історик (Чернігів) 94
- Сірко Іван Дмитрович,
кошовий отаман
Запорозької Січі 60
- Сіткарева Ольга Всеволодівна,
історик 226
- Скарабурґ, шведський
полковник 373
- Скит, шведський генерал-
майор 419
- Скорняков-Писарев Богдан,
комендант Глухівського
гарнізону 437
- Скорняков-Писарев Григорій,
російський капітан-
поручик 408
- Скоропадська (Калениченко)
Пелагея, перша дружина
І. Скоропадського 69
- Скоропадська Настя Марків-
на, гетьманша, друга дру-
жина І. Скоропадського
73, 246
- Скоропадський Василь
Ілліч, брат гетьмана
І. Скоропадського 69
- Скоропадський Іван Ілліч,
стародубський полковник,
гетьман 8, 11, 35, 40, 46, 47,
56, 65–67, 69–71, 73, 74, 102,
113, 114, 123, 127, 142, 156,
174, 177, 179, 183–188, 192,
196, 198, 213, 237, 238, 245,
246, 254, 257, 260, 279, 280,
283, 289, 291, 304, 325, 326,
330, 331, 336, 362, 378, 413,
419, 421–426, 434, 435, 440,
442, 443, 457
- Скоропадський Федір, дід
І. Скоропадського 69
- Скорупа Дем'ян Григорович,
старшина 48
- Скрипник (Скрипников)
Федір, козак Полтавського
полку 280
- Скрипченко Ігор Васильович,
історик 344
- Смирнов Яків Семенович,
військовий історик 92
- Смоланд, шведський
полковник 373
- Собеський Ян, польський
король 25
- Соболева Тетяна Олексіївна,
російський історик 312
- Совицький Михайло, слуга
генерального обозного
І. Ломиковського 241
- Соймонов Федір Іванович,
російський літописець 297
- Сокирко Олексій Григорович,
український історик 368,
422
- Соколов Юрій Федорович,
військовий історик 33
- Соловйов Сергій Михайлович,
російський історик 120,
251
- Сопіга Євгеній Миколайович,
співавтор книги про
Охтирщину 213
- Сорочинський Петро, козак,
кошовий отаман 275
- Спарре Аксель, шведський
генерал *див.* Шпар
- Спенс Аксель, шведський
полковник
- Сперлінг Каспер *див.*
Шперлінг Гаспар
- Сперлінг Якоб *див.* Шперлінг
Якоб

- Стакельберг Бернард Отто,
 шведський генерал-майор
 19, 138, 139, 359, 360, 362, 439
 Станіславський В'ячеслав
 Володимирович,
 український історик-
 мазепознавець 275
 Старенфліхт, шведський
 майор 138
 Стасенко Іван Олексійович,
 краєзнавець 446
 Степанов Костянтин,
 хорунжий 435
 Стецько, нехворощанський
 сотник 426
 Стілле Артур Густав Хенрік,
 історик 6, 148, 295, 384
 Страленберг (Табберт)
 Пилип, шведський капітан
 117
 Стрекун Тетяна Миколаївна,
 директор Бахмацького
 музею 450
 Стрельченко Григорій
 Степанович, краєзнавець
 205
 Стрешнев Тихон Микитович,
 царедворець, начальник
 Розряду 228, 414, 430, 432,
 433
 Субтельний Орест
 Мирославович 121
 Сулима Іван Федорович,
 генеральний хорунжий 8,
 101, 185, 240, 246, 255, 263,
 265, 289
 Сулима Марія, дружина
 І. Сулими 255
 Сулима Федір Іванович, пере-
 яславський полковник 245
 Сухарев М. 198
 Таїрова-Яковлева Тетяна
 Геннадіївна, сучасний
 російський історик (Санкт-
 Петербург) 15, 61, 251, 267
 Тальман Йоганн Міхаель,
 австрійський посланець у
 Константинополі 275
 Танський Антон Михайлович,
 охотницький полковник 178
 Танський, російський
 ротмістр 239
 Тараненко Микола Григорови-
 ч, історик (Київ) 9, 455
 Тарасенко, ніжинський
 полковий осавул *див.*
 Забіла М. Т.
 Тарасович Федір, мринський
 сотник 440
 Тарл, посланець
 С. Лещинського 31
 Тарле Євген Вікторович,
 історик 6, 120, 155, 305, 370,
 383, 411
 Татіщев Василь Микитович,
 стольник, капітан, історик
 12, 124
 Таубе Густав Адам, шведський
 полковник 82, 338, 340,
 341, 356, 358, 366, 370
 Тельпуховський Борис
 Семенович, радянський
 військовий історик 5
 Теплицький Григорій,
 стольник 198
 Терещенко А., статистик 207
 Тетеря Павло Іванович,
 гетьман 285
 Тизондерф, шведський
 полковник 188
 Тимофеев, полонений сердюк
 99

- Тимофієв Іван, військовий товариш (Стародубщина) 187
- Толбугін Пилип, комендант Ніжинської фортеці 437
- Толочко Петро Петрович, український історик, археолог (Київ) 8, 251, 270
- Толстов Василь Григорович, військовий історик 85
- Толстой Петро Андрійович, російський дипломат, посол у Константинополі 181, 259, 275, 276, 298, 341
- Томара Стефан (Степан), переяславський полковник 37, 44, 47, 174, 179, 187, 198, 413
- Томашівський Степан Теодорович, український історик-емігрант (Краків) 6
- Торсі (де), міністр закордонних справ Франції 73
- Торстенсон (Терстенсон, Торстовенсон), шведський полковник 204, 211, 212, 216, 332
- Троцина Трохим Васильович, прилуцький полковий суддя 171
- Троцинський Степан, гадяцький полковник 414, 417
- Туранський, глухівський сотник 330
- Турвіль (де) Константе, гвардієць при королеві 407
- Турковський Михайло, мглинський сотник 48
- Улашин Яків, шляхтич, посланець від С. Понятовського до І. Мазепи 50, 51
- Ульрихс, лейтенант корпусу Левенгаупта 51
- Урбих Г., кореспондент І. Мазепи 116
- Усович, слуга І. Бистрицького, шептаківського дозорця маєностей І. Мазепи 56, 59
- Устрялов Микола Герасимович, історик 12, 120
- Ушаков Андрій Іванович, капітан-поручик, ад'ютант Петра I 46, 53, 87, 190, 210, 214, 221, 228, 230, 300, 333, 341, 346, 349, 423
- Фаберг, духівник І. Паткуля 268
- Фабрис Фрідріх Ернст фон, посланець із Гольштейн-Готторпського герцогства при шведському королеві 408
- Фасман, російський бригадир 300
- Федоренко Корній, козак 425
- Федоров Я., мазепинський розвідник 332
- Федорович Семен, прилуцький полковий осавул 172
- Фелейгем, полковник, командир Новгородського піхотного полку 38, 39
- Ференц II Ракоці, угорсько-трансільванський князь 267, 268

- Фермор Вільям, полковник,
комендант Веприка 32,
358, 363
- Ферт Меєр, шведський
генерал 355
- Фесько, козак
Переяславського полку
331
- Филимон Олександр
Миколайович, історик 141
- Филип, ресент півчих у
Батурині 182
- Флюк, російський командир
див. Пфлуг
- Фок, шведський полковник
212, 216
- Фондербален Отто Христіан,
шведський майор 374, 399
- Фонстерсом Андерсон,
шведський полковник 218
- Франц Яган, німець, вахмістр,
каролінський дезертир 78,
215, 223, 302, 352, 406
- Фредерік IV, данський король
155
- Фридрикевич Криштоф,
гетьман 175, 361
- Фритм (де), шведський
полковник 360, 361
- Фритські, шведський
полковник 361, 362
- Фричке *див.* Фритм
- Фрідріх Вільгельм, герцог,
король Пруссії 267, 268,
295
- Фройденфельт, майор
каролінської армії 342
- Фролов Кирило
Олександрович, публіцист,
дослідник-антимазепинець
(Москва) 124
- Фролович, командир загону
донських козаків 344
- Функ, шведський
підполковник 345, 346,
347, 410
- Хазей, хан, один із лідерів
повстанців 294
- Ханенко Михайло Іванович,
поміщик 449
- Ханенко Михайло
Степанович, гетьман 69,
108
- Хельм, шведський полковник
216
- Хлебников Борис Васильович,
військовий історик 84
- Хлюс (Флюс) Фесько, козак,
посланець І. Мазепи 207,
303, 304, 314, 317
- Хмельницький Богдан
Михайлович, гетьман 69,
283, 285
- Холмський Іван (псевдонім
Івана Петровича
Крип'якевича),
український історик 130
- Холодович Іван, воронізький
мельник 290
- Хоментовський Станіслав,
мазовецький воєвода 430
- Хорд, шведський полковник
212
- Хоткевич Л. В., краєзнавець
96
- Хохлов, російський генерал
295
- Хриштопов Кирило,
сенчанський сотник 382
- Хрущов, російський майор
372

- Худорба Архип, новгород-сіверський житель-літописець 99
- Худорбай Павло 97
- Хультман Йон, учасник походу 410
- Цапенко Михайло
Павлович, культуролог, мистецтвознавець 154
- Цапенко, лохвицький хорунжий 172
- Цедергельм Йозеф, секретар Карла XII 10, 18, 25, 48, 55, 57, 131, 16, 163, 271, 352
- Циганок Ольга Михайлівна, літературознавець, перекладач з латинської 10, 285
- Цинцендорф (фон) Франц Людвіг, австрійський посланець 18
- Цурка Василь, мазепинець 325
- Цурка Марія, дружина В. Цурки 325
- Чайка Петро Васильович, краєзнавець 447
- Чалий Михайло Корнійович, письменник 96
- Черненко Олена Євгенівна, історик, археолог (Чернігів) 15
- Чернишов Григорій Петрович, полковник, командир Московського піхотного полку 92, 94, 95, 97, 99
- Черняк Іван Леонтійович, значний військовий товариш 198, 238, 327, 336, 417, 425, 426
- Чечель Василь, батько Дмитра Чечеля 150
- Чечель Дмитро Васильович, сердюцький полковник 100, 146, 150–152, 156, 157, 161, 181, 240
- Чечель Максим, священник с. Чапліївки 150
- Чечель Феодосія Дмитрівна, дочка сердюцького полковника Д. Чечеля 150
- Чечерин І., капітан Азовського драгунського полку 73
- Чичерін Олександр Костянтинович, військовий історик 395
- Чорлулу-Алі, візир 239
- Чорнолузький Іван, стародубський полковий сотник 421
- Чуйкевич Василь Никифорович, генеральний суддя 9, 101, 245, 246, 255
- Чуйкевич Олександр, писар Полтавського полку 245
- Чуйкевич Семен Васильович, син генерального судді, старшина 101, 246
- Чуйкевич Тимофій, господар Гадяцького замку 245
- Чухліб Тарас Васильович, український історик (Київ) 267
- Чухно, прізвище фінів та естонців, оселених в Україні 444
- Шамбурх** *див.* Шаумбург

- Шамордін, російський
полковник 385
- Шаумбург Отто-Рудольф,
граф, російський генерал-
майор 366, 373, 385
- Шафіров Петро Павлович,
царедворець, російський
дипломат 162, 265, 290, 437
- Шафонський Опанас
Филимонович, лікар,
статист, краєзнавець 162
- Шаховський Олексій
Іванович, російський
генерал-майор 437
- Швед Антон Романович, ко-
лишній житель Мрина 445
- Швед Василь Іванович, житель
Жадового 445
- Швед Володимир
Михайлович, житель
Тупичева 445
- Швед Іван Охрімович, житель
Жадового 445
- Швед Охрім, житель
Жадового 445
- Швед Максим, житель
Броварів (родом з Патют)
445
- Швед Михайло Іванович,
редактор газети
«Чернігівські відомості»
445
- Швед Михайло Петрович,
житель Тупичева 445
- Швед Петро Іванович, житель
Тупичева 445
- Швед Руслан Васильович,
житель Чернігова 445
- Швелінг Яків, полонений
шведський ротмістр 212,
225, 332
- Шевальє, російський
полковник 385
- Шевчук Валерій
Олександрович,
письменник, історик 314
- Шебалдіна Аліна Вікторівна,
російський історик
(Москва) 444
- Шенстрем Петер, ротмістр,
секретар королівської
польової канцелярії 10,
11, 13, 34, 74, 76, 79, 124–128,
163, 183, 273, 278, 369, 407,
409, 410
- Шереметєв Борис Петрович,
генерал-фельдмаршал 11,
36, 38–40, 43, 45, 49, 57, 58,
66, 67, 78, 92, 94, 96, 98, 99,
103, 134, 140, 158, 205, 217,
223–226, 229, 232, 238, 260,
289, 295, 312, 319, 321, 326,
332–336, 343, 345, 351, 379–
382, 387, 419, 422, 435, 437,
441
- Шестаков Віктор Феофанович,
історик, публіцист 371, 387
- Шидловський Федір
Володимирович, бригадир
слобідських козачих
полків, генерал-майор 86,
344, 443
- Ширай Спиридон Якович,
стародубський війт 37, 38
- Ширай Степан
Спиридонович,
військовий товариш, син
стародубського війта 37,
187
- Шишкевич Григорій, військо-
вий товариш, новомлин-
ський сотник 187

- Шкоропад Дмитро Овсійович,
краєзнавець 179
- Шліппенбах Вольмар Антон,
шведський генерал-майор
439
- Шліппенбах Генріх Йоганн,
шведський полковник, син
В. А. Шліппенбаха 211, 332
- Шліхенбах, шведський
генерал 216
- Шмигельський Адам, поль-
ський генерал-майор 277
- Шміт, шведський генерал-
майор 271
- Шовунов Кім Павлович,
калмицький історик 84
- Шомборх *див.* Шаумбург
- Шпар Аксель, шведський
генерал 134, 212, 216, 339,
340, 361
- Шперлінг Якоб,
граф, шведський
високопоставлений офіцер
37, 355, 360, 361, 362
- Шперлінг Гаспар, шведський
полковник 355, 361
- Штакельберг, *див.*
Стакельберг
- Штаф, барон, російський
інженер-офіцер німецького
походження 353, 356
- Штейн, російський полковник
136
- Шульц Фрідріх, каролінець-
дезертир 410
- Шульц, російський генерал-
ад'ютант, взятий у полон
236, 237, 282
- Шустов Володимир
Миколайович, військовий
історик 87
- Шутой Веніамін Юхимович,
радянський історик 5, 103,
122, 132, 155, 168, 207, 219,
341, 357, 371
- Шютте, генерал-майор з
корпусу Левенгаупта 19
- Щелинський Михайло
Олексійович, співавтор
книги про Охтирщину
213
- Юлдашбаєв Амир
Мурзагалійович,
перекладач з турецької
295
- Юнаков Микола Леонтійович,
генерал, військовий
російський та український
історик 5, 7, 12
- Юсуф-паша, турецький
сераскер 239, 274–276
- Яворницький Дмитро,
український історик 418
- Яворський Степан,
охочепіхотний полковник
150
- Яворський Стефан,
рязанський митрополит,
місцеблюститель
патріаршого престолу 30,
32, 109, 126, 189, 193, 194,
240, 269, 312, 431
- Яжборський Іван, козак 200
- Якименко Роман, мешканець
Шептаків 217
- Якимович Михайло,
пирятинський писар 188
- Яковенко Наталія
Миколаївна, український
історик (Київ) 120

- Яковлев Петро Іванович,
російський полковник 367
- Яковлев Петро,
тростянецький обиватель
435
- Якубович Дем'ян, журавський
сотник 197, 235
- Янушко Михайло, сердюк
272
- Яременко Яків, міський
отаман Лохвиці, сотник
172, 211, 212, 214, 244
- Ясинський Варлаам,
митрополит 150
- Яцура Михайло Терентійович,
історик (Чернігів) 94
- Aberg A., історик 5
- Bengtsson F.G., історик 219
- Bovgyria A., історик 223
- Husdem Königl, історик 395
- Karlson E., історик 5
- Konstam A., історик 5
- Livesev A., історик 5
- Nordensvan C., історик 6
- Petri G., історик 5
- Poland C., історик 5
- Rappe A., історик 5
- Villius H., історик 5
- Wernstedt F., історик 5

Географічний покажчик

- Або 445
Австрія 268, 288
Агіровка 344
Адамівка 437
Азія 383, 384
Азов 150, 276, 414, 432
Азовська губернія 432
Азовське море 276
Альошинське 446
Ангербург
Англія 288
Антонівка 188
Араповичі 449
Аренс-Бург (фортеця) 103
Архангельськ 102, 146, 171, 244, 245
Аткильня 446
Атюша 143, 144, 233
Африка 127
- Баклан 48
Баранівка 211
Баришівка 291
Батурин 30, 33, 44, 49, 54, 58, 60, 69, 72, 79, 83, 85, 158–161, 165, 166, 168–170, 172, 181, 182, 185, 188, 204, 205, 219, 233, 236, 237, 240, 243, 245, 246, 254, 266, 272, 281, 282, 298–302, 321, 324, 332, 392, 414, 415, 417, 419, 422, 434, 436, 450
Батуринська гребля 291
Батуринська фортеця 181, 378
Батуринський замок
Батуринський тракт 134, 158, 159
- Бахмацький район 448
Бахмач 204, 242, 273, 302, 436, 447
Бахмаччина 80, 82, 447, 450
Башкирія 294
Безсали 247
Белєв 433
Бендери 55, 103, 119, 244, 275, 409, 410
Березівка 209, 210
Березна 49, 154
Березова Лука 216, 379
Березова Рудка 211
Берестова (р.) 415–416
Берлін 19
Беседа (р.) 67
Бихів 65, 66, 157, 175, 268, 270, 413, 421, 433
Бихівська фортеця 27, 65
Біла Криниця 25
Біла Церква 67, 68, 103, 148, 170, 224, 233, 245, 415, 425
Білавода 210
Більє 395
Білгород 71, 122, 284, 295, 368, 384, 384, 430, 432, 433
Білгородська провінція 125
Білики 410
Білиця 436
Білі Вежі 447
Біловезький степ 157
Білогорща 41
Білопілля 213, 432
Білорусія 21, 23, 86, 88, 133, 219, 450
Білоцерківська фортеця 233
Білоцерківка 212, 216, 225, 332
Білошапки 446, 451

- Бобовичі 67
 Бобрик 210
 Багачка 424
 Богданівка 174
 Богодухів 377, 388, 432
 Богуслав 280
 Бойова канава 448
 Болхов 432, 433
 Борзна 54, 63, 65, 102, 104, 204, 240, 253, 281
 Борисів 286, 318, 393
 Борисфен (р. Дніпро) 76, 89, 410
 Боровиця 69
 Бранденбург 267
 Брацлавське воєводство 28
 Брацлавський повіт 150
 Брацлавщина 150
 Брест 335
 Бровари 445
 Брянськ 86, 95, 96, 125, 217, 227, 432
 Брянська область 14
 Брянщина 86, 448
 Бубни 210, 214
 Бубнівщина 446
 Буг (р.) 410
 Бугаїв хутір 448
 Бугринівка 93, 448
 Буди 39, 58
 Будища 297, 419
 Бурківка 437
 Буромля 432, 437
 Ваганичі 446
 Валахія 102, 103, 276, 317
 Валки 433, 451
 Варва 169, 172, 173, 180, 447
 Варвинщина 447, 452
 Варшава 378
 Василівка 212
 Васьківці 438
 Велика Топаль 435
 Велике князівство Литовське 46, 430
 Великий Вердер 450
 Великий Перевіз 423
 Великі Бубни 205
 Великі Будища 327
 Великі Будки 438
 Великоросія 266
 Величківка 331
 Вена (село) 432
 Веприк 7, 9, 209, 213, 230, 235, 285, 294, 295, 328, 350, 353–355, 358, 363, 365, 384, 398, 406, 448
 Веприцька фортеця 359
 Верба 109
 Верби 437
 Вир 213
 Вихвостів 69
 Відень 116
 Вільно 77, 335
 Вільхівка 445
 Вільшана 256, 437
 Вінниця 30, 236
 Вітебськ 122
 Вітебське воєводство 122, 126, 311
 Внуковичі 109
 Водовизна (яр) 451
 Возенки 177
 Волга (р.) 118, 125, 246, 280
 Волинь 108, 118, 150, 293, 315, 442
 Воловики 446
 Володимир 278
 Вольний 432
 Ворона 211
 Воронеж 295, 388, 439, 442
 Воронинський хутір 188

- Вороніж (Шосткинщина) 99, 447
 Ворскла (р.) 199, 365 390
 Вяземський повіт 86
- Гадяцька фортеця 214, 215, 348
 Гадяч 61, 83, 85, 87, 114, 125, 204, 205, 207–209, 211, 212, 214, 216, 220–224, 241, 243, 244, 250, 254, 255–257, 272, 300, 318, 330, 333–335, 348–350, 353, 354, 364, 379, 392, 398, 406, 448, 452, 455
 Гадяччина 14
 Гайворонець 327
 Галки 209, 237, 332
 Гамаліївка, слобідка 246
 Гарцево 40, 67
 Герасимівка 32
 Гетеборг 179
 Гетьманців могила 355
 Гетьманщина 7, 23, 28–31, 44, 48, 50, 51, 65, 67, 69, 71, 79, 87, 87, 89, 104, 115, 127, 132, 147, 157, 171, 173, 177, 179–182, 186, 189, 195, 216, 226, 228, 232, 233, 238, 243, 254, 262, 266, 270, 271, 272, 279, 287, 290, 293, 300, 302, 311, 314–316, 318, 335, 347, 369, 383, 414, 417, 418, 420, 422–424, 430, 433, 434, 43, 438, 440, 444, 452–459
 Гірки 93, 95, 96, 108, 110, 113, 114, 125, 133, 219, 329
 Гірськ 49, 96, 145, 176
 Глибоке 437
 Глинище 451
 Глинськ 85, 210, 211, 215, 381
 Глинський шлях 214, 397
- Глухів 9, 70, 73, 134, 139, 142, 167, 168, 170, 174, 175, 177–181, 184–186, 189–193, 195, 209, 220, 229, 237, 242, 269, 289, 292, 298, 299, 324, 325, 327, 330
 Глухівський повіт 229
 Глухівщина 185
 Глушня (ліс) 448
 Гмирівка 437
 Гнатівка 134
 Гніздище 448
 Говтва 385
 Голінка 82, 204, 217, 448
 Голландія 268, 288
 Головчин 394
 Голтва 326, 332
 Гомель 145
 Городище (Бахмаччина) 436
 Городище (Менщина) 446
 Городище 188, 204, 344
 Городищечко 157
 Городнє 301, 369, 373–378, 385, 386, 388, 389, 432
 Городня 284, 385
 Городнянський район 445, 448, 452
 Городнянщина 44, 450
 Городок (урочище) 448
 Гремяч 92
 Гремячка 436
 Грищівка 447
 Грунь 213, 285, 365, 366, 368, 385
 Губарівщина 143
 Гурбинці 452
 Гута 436
 Гута-Студенецька 449
- Давидівка 188
 Данія 284

- Девентер 157
 Дегтярі 56
 Дегтярівка 321
 Дейманівка 188, 447
 Деркуле (урочище) 413
 Десна 58, 62, 68, 83, 95–97, 99,
 101, 103, 108, 128, 133, 134,
 137, 138, 140–142, 150, 152,
 177, 182, 237, 245, 285, 292,
 321, 449
 Дзвонковий (хутір) 144
 Дігтярівка 70, 113, 141
 Дмитрівка 204
 Дніпро (р.) 23, 137, 233, 234,
 242, 303, 313, 324, 328, 410,
 422, 441, 442, 443
 Добре 140, 395
 Домашлин 446
 Дон (край) 413
 Дон (р.) 85, 122, 271, 312, 413,
 423
 Донець (р.) 312
 Дорогинка 437
 Дорогобуж 86
 Дорогобузький повіт 86
 Драбовець 437
 Дрімайлівка 437
 Дроздовиця 69
 Дроков 82, 329
 Дубно 25, 108, 431
 Духновичі 396

 Езель (острів) 103
 Естонія 18

 Євлашівка 437
 Європа 267, 269, 288, 456
 Єнісейськ 137

 Жадове 148, 445, 449
 Жмундія 128, 335

 Жовква 20, 277, 430, 431
 Жуки 322, 418
 Жукля 446
 Журавка 437

 Займище 446
 Залізний Міст 80, 448, 450
 Запоріжжя 416, 423
 Запорозька Січ 171, 179, 195,
 196, 198–201, 238, 246, 255,
 289, 295, 412, 426
 Заріччя 446
 Зеленівка 450
 Зенькова могила 149
 Зіньків 8, 102, 212, 220, 222,
 239, 334, 356, 357, 359, 363,
 364, 385, 387, 398, 400
 Золотий рів (урочище)
 449
 Золочів 432
 Зуївка 211, 379

 Івотка (р.) 44
 Ізюм 439
 Ілімськ 137
 Інгрія 18, 293, 296
 Інфляндія 283
 Іпуть (р.) 39, 67
 Ічня 169, 172, 180, 211

 Кагамлик 291
 Кадин 36, 67, 395
 Казань 92, 423
 Калєка 449
 Калюжинці 435
 Камишанка *див.* Комишня
 Кам'яне 355
 Кам'яний Затон 196, 197,
 199, 275, 432
 Кам'янка 216
 Каничі 39

- Каплунівка 386
Капустинці 437
Карачів 432
Карбовка 47
Карелія 297
Карпівка 446
Карпов 432
Картушин 43
Квота (р.) 290
Келеберда 419
Київ 15, 27, 28, 61, 122, 126,
127, 153, 189, 190, 209, 213,
226, 231, 234, 236–238, 280,
286, 287, 304, 310, 312, 414,
417, 430, 432, 433, 438, 443
Київська губернія 430, 432,
433, 438
Київське воєводство 28
Кишинці 211
Клішки 142, 437
Кобеляки 89, 221
Ковалівка 211, 212, 216
Ковтуни 437
Козелецький район 445
Козельщинський район 385
Козолупівка 437
Козьмино 385
Коломак 150, 175, 383, 386,
388, 390, 432
Коломенське 444
Колонтаїв 323, 432
Колосовка (р.) 58
Колядин 448
Комань 95, 134
Комишня 211, 216, 379, 381
Конотоп 166, 185, 210, 211
Константинов 438
Константинополь 275
Кончемоги́ль, шведська
могила 450
Конятин 445
Коренецьке 341, 397
Корибутів 205
Корніївка 188
Королівство Прусьське 268
Короваїв 188
Короп 101, 104, 143, 145, 146,
157, 177, 240, 436
Коропський район 108, 143,
448
Коропщина 446
Короча 433
Корсунь 280, 424
Корюківський район 448, 450
Корюківщина 446, 450
Костеничі 39, 41, 75
Костобобрів
Костюковичі 39
Котельва 208, 285, 323, 367,
369, 387, 434
Краків 25, 430
Красляни 451
Красне 237, 436
Красний (яр) 451
Красний Колядин 206, 210,
253
Красна Лука 212
Красний Кут 284, 323, 367,
373–375, 377, 385, 386, 388,
389, 432
Красноколядин *див.* Красний
Колядин
Краснокутськ *див.* Красний
Кут
Краснопілля 142, 432
Кременчук 423
Крим 69, 103, 198, 238, 271,
274–277, 294, 295, 327, 335,
426, 455
Кримське ханство 55
Криски 446
Кричев 33, 39, 217, 329

- Крістіанстад 60
 Крелевець 300
 Кромець 220
 Кроми 432
 Кропивна 82
 Крутоярівка 446
 Кубань 294, 295
 Куземин 213, 368, 386
 Кузьминці 150
 Кулишівка 447
 Кургання (місцевість) 448
 Курилівка 144
 Курінь 436
 Курляндія 19, 122, 127, 128, 419
 Курмани 437
 Курськ 327, 340, 384, 432
 Кучаків 255
- Лави 109
 Ладин 291
 Ларинівка 92, 446
 Латвія 127
 Лебедин 65, 116, 128, 171, 198, 213, 229, 233, 242, 255, 280, 292, 322, 331, 343, 348, 355, 356, 364, 414, 433
 Лебедянь 432
 Лецевськ 210
 Липова Долина 211, 212, 285, 334, 349, 350, 452
 Липове 218
 Лисянка 303, 312
 Литва 21, 75, 127, 233, 284, 415, 418
 Литвиновичі 437
 Литовське 67
 Лищиці (урочище) 396
 Лівни 433
 Лівобережжя України 69, 150, 154, 229, 245, 313, 417
- Лівонія 18, 54
 Лікарівщина (поле) 451
 Ліновка (урочище) 449
 Лісна 51, 74–76, 84, 153, 183, 236, 237, 289, 352, 396, 405, 406, 443, 450
 Ліфляндія 128
 Лободерне (урочище) 452
 Ломанка 449
 Лондон 418
 Лосівка 445
 Лохвиця 8, 9, 87, 170, 172, 180, 211, 213, 215, 216, 223, 246, 247, 325, 326, 369, 379, 381
 Лохвицький повіт 223
 Лохвицький шлях 399
 Лохвиччина 14
 Лубенець 44
 Лубень (ручай) 449
 Лубни 9, 61, 68, 172, 180, 213, 241, 244, 255, 332, 408
 Лука 438
 Лукнів 141, 143, 157, 447
 Лукове 277, 316
 Лутайка 446
 Лутище 386
 Лучки 212
 Лушники 142, 143
 Люблін 285
 Лютенька 212, 216, 224, 379, 385
 Ляховичі 414
- Мазепина гора 344
 Макіївка 447
 Макове 291
 Маковський острог 137
 Макошине 104, 133, 144, 145, 148, 149, 152, 176
 Макошинська пристань 144
 Мала Загорівка 437

- Мала Росія 67, 129, 259, 283,
430, 434
Малоросійський край 225,
310
Малоросія 265, 266, 321
Малотеч (р.) 93
Малонців 188
Мамаївка 437
Марківка 256, 334
Матіївка 157
Матяшівка 423
Махнівка (р.) 451
Машеве 92, 445
Маячка 419
Мглин 33, 34, 37, 40, 48, 49, 82,
114, 125
Мглинський повіт 93
Медведівка 446
Медвеже 210
Меженики 82
Межирічі 335, 432
Мезин 134, 135, 140, 141, 285,
290, 396, 446, 448, 452
Мезинська переправа 83
Мена 49, 100, 145, 149, 153, 176
Менщина 446, 450
Мерла (р.) 374
Мертвиця (урочище) 449
Мерчик (р.) 388
Миколаївка 437
Миргород 170, 172, 213, 255,
289, 290, 332, 350, 358, 378
Мирополь 432
Михайлівка 213, 242
Мишенка 216
Мінськ 50, 86, 115, 286, 318
Млини 366, 398
Могильов 23, 24, 35, 76, 82,
286, 287, 319, 320, 438
Можайськ 443
Молдавія 276
Молодечно 86
Молятичі 39
Монастирище 210, 211
Монжелівка 423
Морозівка 291
Москва 8, 15, 18, 19, 23, 25, 27,
28, 31, 32, 37, 55, 60, 69, 88,
96, 109, 125, 131, 132, 150,
153, 171, 175, 181, 182, 186,
189, 193–195, 231, 236, 242,
244, 245, 246, 261, 266, 269,
272, 273, 276, 280, 282, 287,
292, 293, 295, 296, 317, 321,
326, 340, 352, 362, 368, 378,
392, 411, 416, 423, 427, 433,
436, 439, 443, 444, 453, 454,
457, 459
Московія 15, 18, 29, 53, 196,
294, 432, 453
Московська імперія 455
Московщина 113
Мостиці 437
Мрин 445
Мурафа 323, 386, 388–391, 432
Мценськ 432

Найтоповичі 67
Накот (гребля) 134, 144
Нарва 284, 296
Наумівка 446, 450
Недригайлів 242, 256, 342–
344, 346, 347, 397
Несвіж 66
Нехаївка 435
Нехворощ 416, 419
Нижньогольськ 433
Ніжин 55, 154, 170, 189, 191,
210, 213, 226, 281, 304, 424,
432
Німеччина 236
Нова Тарнавщина 446

- Новгород 18
 Новгород-Сіверський 9, 44,
 57–59, 62, 70, 83, 92–100, 114,
 125, 133, 148, 149, 151, 168,
 172, 177, 180, 217, 329, 333,
 396, 433, 434, 438, 449
 Новгород-Сіверський район
 108, 448, 449
 Новгород-Сіверщина 218,
 444, 446
 Новгородське князівство 18
 Новий Кодак 200, 419
 Нові Боровичі 448
 Нові Млини 143
 Нові Санжари 419, 420
 Новобогородицький 432
 Новоселівка 446
 Новосиль 432
 Носалівка 437
 Носівський район 445

 Обмачів 181, 436
 Оболоння 101, 10, 148
 Обоянь 432
 Обтове 142, 447
 Обухів 437
 Олександрівка 438
 Олексіївка 210
 Олешня 284, 370, 372, 432
 Ольтва *див.* Говтва
 Ольхи 437
 Ольшана 341, 342
 Ольшанка 432
 Онищенків 446
 Опішня 8, 87, 208, 212, 213,
 285, 366, 367, 376, 385, 391,
 392, 400, 402
 Орел 432, 433
 Оренбург 439
 Орлівка 108, 436, 448
 Осколков 41

 Османська імперія 267, 274,
 455
 Основа 447
 Осота (р.) 447
 Остапівка 381, 399, 423
 Оттоманське царство 275
 Охтирка 10, 198, 213, 229, 230,
 284, 285, 294, 295, 355, 365,
 368–370, 372, 373, 375, 386,
 388, 432, 433, 439
 Охтирщина 386

 Панасівка 379
 Парафіївка 109, 436
 Париж 288
 Патюти 445
 Переволочна 198, 408–410,
 419, 444, 446, 450
 Перекопець 210
 Перехід (урочище) 448
 Переяслав 154, 189, 226, 234,
 245, 255, 325, 432, 433, 443
 Переяславщина 316
 Переяслівка 437
 Петербург 439, 444
 Петрівка 212
 Петровські заводи 382, 399
 Петропавлівська фортеця 378
 Печенюги 58, 92
 Пириятин 188, 290
 Південно-Східна Європа 267
 Півна 366, 398
 Північна Європа 267
 Підлипіне 436
 Піщане 437
 Плішивець 222, 355, 356
 Погар 38, 44, 49, 150, 448
 Погребки (Коротченкове) 9,
 95–97, 99, 133, 134, 150
 Подерни 328
 Познань 222

- Полонне 175
 Полоцьк 18, 122
 Полоцьке воєводство 122, 126, 311
 Полтава 11, 14, 71, 87–89, 114, 117, 123, 125, 131, 166, 209, 213, 230, 231, 238, 239, 280, 282, 294, 317, 325, 328, 358, 367, 378, 385, 392, 400–404, 407, 410, 416, 417, 419, 420, 422, 433, 439, 448, 455
 Полтавська округа 289
 Полтавщина 316, 335, 390, 392, 409
 Поляна (поле) 449
 Польща 233, 268, 271, 277, 278, 282, 284, 289, 294, 303, 310, 314–317, 392, 413, 455
 Понорниця 109, 437
 Понурівка 57, 82, 92, 93, 144
 Попівка 423, 436
 Попова Гора 67
 Поросячка (хутір) 242
 Порохонь 436
 Портянки 211
 Почеп 33, 36, 44, 436, 448
 Правобережжя України 69, 108, 150, 272, 293, 313, 419, 421, 423, 425, 431, 456
 Прибалтика 455
 Привільне 446, 448
 Придесення 446
 Прилуки 9, 87, 168–172, 179, 180, 204, 205, 210, 211, 213–215, 219, 230, 282, 317, 324
 Прилуцький замок 323
 Прилуччина 447, 452
 Пропойськ 66, 413
 Пруссія 157, 267, 295
 Псарівка (нині – Деснянське) 140, 141
 Псел (р.) 199, 208, 326, 332, 335, 384, 385, 423
 Псков 20
 Путивль 177, 191, 432, 433
 Радомка 449
 Радощковичі 50
 Раєвка 395
 Разбажиці 212
 Райгородок 143, 144, 157
 Рамарів 212
 Раски 437
 Рахівка 87, 211, 212, 216, 225, 233, 334, 378, 380, 381, 399
 Ревель 103
 Ревна (р.) 80, 450
 Решетилівка 211, 212, 225, 332, 334, 438
 Ржищів 245
 Риботин 157
 Рига 75, 103, 271
 Рижки 446
 Рильськ 432, 433
 Рильський повіт 55
 Рим 116, 288
 Ріпки (Роменщина) 205
 Ріпкинський район 444, 445, 452
 Річ Посполита 29, 46, 127, 293, 296, 316, 430, 431
 Розбишівка 212, 380, 399
 Розльоти 446
 Романівка 216
 Роменська округа 210
 Роменщина 206
 Ромни 83, 85, 172, 204–211, 214, 215, 218, 219, 221, 230, 231, 233, 234, 241–244, 246, 253–256, 272, 273, 285, 286, 294, 300, 302, 303, 306, 312, 315, 325, 327, 330, 334, 335, 344,

- 348, 349, 398, 406, 424, 454, 455
 Російська імперія 438
 Росія 7, 24, 118, 120, 122, 130, 275, 276, 296, 307, 332, 346, 371, 442
 Рубанка 206
 Рублівка 386, 387, 432
 Руда 446
 Руденка 436
 Рудівка 446–447
 Рудня 143
 Русанівка 83
 Русинівка 212
 Рюхів 24, 41, 45, 52, 75
 Ряшки 447, 450
- Савинці 224
 Саксонія 19, 26, 78, 79, 236, 284, 406
 Салтикова Дівиця 116
 Салтів 433
 Самарські городки 196, 199
 Санкт-Петербург 15, 296, 434
 Свердловка *див.* Псарівка
 Світ 437
 Севастіанівка 47
 Севськ 38, 60, 227, 432, 443
 Сейм (р.) 100, 143, 151, 154, 156, 159, 161, 163, 177, 181, 204, 206
 Селичівка 291
 Семенівка 52, 57, 108, 144
 Семенівський район 445, 449
 Семенівщина 80, 446
 Семиполки 437
 Сенча 348, 382
 Сеньківка 437
 Сергіївка 212
 Сергіївський 432
 Серпухов 442, 443
- Сибір 27, 60, 103, 146, 246, 269, 378, 435
 Сиволож 157
 Сиделівка 445
 Синявка 145
 Сіверія 33, 121, 122, 125, 126, 310
 Сіверський край, Сіверська земля, Сіверська область 23, 33, 34
 Сіверщина 7, 31, 51, 76, 78, 79, 133, 216, 335
 Сінне 432
 Скандинавія 449
 Скопці 255
 Слобідка 447
 Слобідська Україна 7, 8, 313, 368, 379, 383, 390
 Слобожанщина 87, 273, 295, 301, 423
 Слот (р.) 444, 450
 Смоланд 377
 Сміле 7, 85, 242, 285, 327, 338, 340, 341, 397
 Смоленськ 20, 23, 69, 122, 126, 228, 237, 310, 413, 439, 443
 Смоленська губернія 433
 Смоленщина 86
 Смоляни 137
 Сморгони 132
 Смош 447
 Снов (р.) 22
 Сновський район 445, 448, 449
 Сновщина 446, 450
 Сож (р.) 33, 39
 Солікамськ 124
 Сорочинці 170, 172, 197, 209, 213, 231, 241, 253, 254, 256, 256, 258, 260, 294, 326, 358, 378, 422

- Сосницьке болото 448
 Сосницький район 445
 Сосниччина 446
 Сохачі 157
 Срібне 169, 172, 180, 209, 210, 211, 447
 Срібнянщина 447, 452
 Старе 436
 Старий Кодак 200, 419
 Старий Оскол 433
 Стариші 23
 Старі Санжари 221, 365, 405, 419
 Стародуб 34–37, 39, 40, 42, 44, 46, 48, 57, 61, 63, 67, 69, 71, 73, 82, 85, 114, 125, 151, 175, 217, 333, 396, 421, 439, 442, 452
 Стародубський край, Стародубщина 66, 68, 74, 78, 85, 144, 175, 178, 237, 328, 336, 449, 455
 Стасовці 103
 Степанівка 446
 Стокгольм 15, 60, 73, 81, 124, 239, 271, 317
 Стрижень (р.) 80
 Стягайлівка 436
 Субочево 73
 Суджа 432
 Судость (р.) 48
 Суздаль 193
 Сула (р.) 344, 353
 Сулименка 255
 Суми 99, 199, 200, 213, 229, 238, 242, 304, 335, 356, 379, 421, 432, 433
 Сумська область 14, 174
 Сумщина 257, 447
 Східна Європа 267
 Сядрине 446
 Таганрог 312
 Талалаївка 397
 Талалаївщина 447
 Татарка (р.) 420
 Твер 18
 Темрюк 295
 Терни 177, 256, 323, 341, 344, 345, 397
 Тиманівка 447
 Тополь 109
 Торчин 277
 Троєцький 414
 Тростянець (на Борзнянщині) 150
 Трубчевськ 96, 421, 433
 Труханів 75
 Тупичів 445
 Туреччина 239, 275, 276, 303, 378
 Тушине 18
 Тютюнниця 446
 Убіжичі 444, 445
 Угорщина 317
 Удайці 447
 Україна 7, 25, 28, 30, 32, 34, 50, 54, 60, 62, 100, 108, 110, 113, 118, 122, 125, 126, 130–133, 148, 153, 157, 164, 166, 171, 181, 189, 195, 207, 209, 216, 218, 233, 237, 240, 250, 253, 262, 266, 267, 278, 281, 287, 289, 290, 292, 297, 302, 305, 310, 311, 313, 316, 320, 345, 369, 378, 383, 390, 392, 408, 412, 413, 419, 423, 432, 435, 438, 444, 452, 453, 455–457, 459
 Українська автономія 270
 Улиця 436
 Усок 436

Устеж (р.) 448

Устивиці 404

Уфа 294, 295

Феськівка 331

Фінська земля 271

Франція 268, 288

Харків 325, 368, 417, 432, 439

Хмелів 285, 338, 339

Ховдіївка 448

Хорол (р.) 212, 353

Хоружівка 232, 256, 344, 345,
386

Хотмижський 432

Хрінівка 446

Хухра 216, 323, 369, 370, 373,
385, 386, 387

Царичанка 420, 426

Центральна Європа 267

Чапліївка 142, 437

Чебаркуль 295

Чепліївка *див.* Чапліївка

Черенков 41

Черкаський 312

Чернігів 15, 45, 63, 69, 122, 126,
148, 176, 177, 189, 213, 226,
227, 310, 432, 433, 438, 439,
441, 442, 443

Чернігівська область 14

Чернігівська фортеця 176,
440

Чернігівське воєводство 28

Чернігівщина 49, 84, 210, 440,
445, 446, 451

Чернігово-Сіверщина 9, 15,
82, 228, 229, 444, 446, 447

Чеховка 47

Чешуйки 93

Чигирин 280, 326

Чириков 82

Чорний Ріг 445

Чорнухи 212, 215, 347

Чортомлицька Січ 420

Чуйківка 437

Шаболтасівка 149, 446

Шалимівка 436

Шаповалівка 437

Шведині ярки 144

Шведівка (куток) у с. Жадове
449

Шведівщина біля с. Привільне
448

Шведівщина (куток) у Гуті-
Студенецькій 449

Шведівщина (куток) у
Стародубі 452

Шведівщина (яр) біля
х. Дзвонкового 144

Шведове болото 44

Шведська криниця 450, 451

Шведська могила 149, 446

Шведський городок 448

Шведський дубовий ліс 450

Шведський хутір 449

Шведські вали 448

Шведські могили 446, 451

Шведчина 148, 445, 446, 449

Швеція 7, 60, 120–122, 124, 130,
179, 233, 268, 271, 276, 283,
284, 285, 292, 293, 296, 303,
311, 378, 385, 442, 454, 457

Шептаки 218

Шептаківська волость 54

Шипаки 211, 212, 423

Шостка 174

Шосткинщина 44

Щокоть 445

Юрасівка 436

Юрматинська волость 294

Юхнове 449

Яблунов 433

Яворці 444, 445

Яківці 436

Ямпіль 436

Ярцево 35

Ясси 109

Науково-популярне видання

Сергій Олегович Павленко

ВІЙСЬКО КАРЛА XII НА ПІВНОЧІ УКРАЇНИ

Видання підготовлено
Видавничим домом «Києво-Могилянська академія»

Підписано до друку 18.07.2017 р.
Формат 60×90 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Book Antiqua.
Ум. друк. арк. 32,0 + 1,0 кольор. вкл.
Зам. № 17-07.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, м. Київ, Конtrakтова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
realization.ukma@gmail.com
publish-ukma.kiev.ua

- Павленко, Сергій**
П12 Військо Карла XII на півночі України. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. — 512 с.

ISBN 978-966-518-724-0

У книзі розповідається про маловідомі сторінки історії походу війська Карла XII у 1708–1709 рр. на терени України, його бої з армією Петра I, союз шведського короля із мазепинцями. Уперше на основі великої джерельної бази детально оповідається про місця розквартирування каролінців, їхні проблеми під час зимівлі в Гетьманщині, висвітлено події, які передували поразці шведів у Полтавській битві. Видання інформує також про топонімічні наслідки проходження скандинавів Чернігово-Сіверщиною та їх перебування у полоні на цих землях.

УДК 94:355.48](477-17)“1708/1709”